Fernand Braudel

timpul lumii

Editura Meridiane

Fernand Braudel
Civilisation matérielle. économie et capitalisme, XV-e—XVIII-e siècle
Tome III
Librairie Armand Colin, Paris, 1979

I.S.B.N. 973-33-0020-9

Fernand Braudel

timpul lumii

Volumul II

Traducere şi postfaţă de
ADRIAN RIZA

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1989

Pe copertă :
VERMEER DIN DELFT
Vedere din Delft,
detaliu, ulei pe pînză, 98×117,5 cm,
Haga, Mauritshuis

Capitolul V

LUMEA PENTRU SAU CONTRA EUROPEI

Lăsînd la gîlceava lor pe mai marii economiei-univers europene — Albionul, Franța lui Vergennes și pe figuranții scenei, complici sau rivali — vom încerca să observăm mai atent restul lumii, adică :

— întinsa Europă marginală de Est, această economie-univers care a fost ca atare, multă vreme, Moscovia și chiar Rusia modernă, pînă în epoca lui Petru cel Mare ;

— Africa neagră, despre care se spune, cu oarecare ușurință, că ar fi primitivă ;

— America, în care procesul de europenizare se desfășoară încet, dar sigur ;

— Islamul, în amurgul splendorii lui ;

— în sfîrșit, uriașul Extrem Orient [1].

Ne-ar place să putem observa această non-Europă [2] ca atare, dar, încă înainte de secolul al XVIII-lea, ea nu mai poate fi înțeleasă decît în umbra aruncată deasupra-i de către Occidentul european. Încă de pe atunci, toate problemele lumii se pun din punctul de vedere al eurocentrismului și am putea descrie America, chiar dacă un asemenea punct de vedere este îngust și abuziv, ca pe o izbîndă aproape deplină a Europei ; Africa neagră ca pe o izbîndă cu mult mai avansată decît pare ; cele două cazuri, contradictorii, și asemănătoare, al Rusiei și al Imperiului Otoman, ca pe niște iz-

bînzi în curs de elaborare foarte lentă, dar inevitabilă ; Extremul Orient, de la țărmurile Mării Roșii, Abisiniei și Africii de Sud, pînă în Insulinda, China și Japonia, ca pe o reușită discutabilă, mai mult strălucitoare decît reală : desigur, Europa se întrezărește și aici, din cap pînă-n picioare, dar pentru că o privim, într-un chip abuziv, ca privilegiată. Dacă am împinge micul nostru continent în mijlocul întinderilor de uscat și de apă ale Asiei, el s-ar pierde cu totul în ele. Și, nici în secolul al XVIII-lea, el nu cîștigase uriașa supraputere industrială care avea să anuleze, pentru o vreme, această disproporție.

În orice caz, încă de pe atunci, Europa își trage din întreaga lume o parte notabilă a substanței și forței sale. Și tocmai acest aport suplimentar o face să se autodepășească, față cu sarcinile care o întîmpină pe drumul progresului ei. Ar fi posibilă Revoluția ei Industrială, cheie majoră a destinului ei, încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, fără acest ajutor constant ? Problema se pune, oricare ar fi răspunsul istoricilor.

Se pune și problema dacă Europa a fost sau nu de o altă natură umană, *istorică,* decît restul lumii ; dacă, prin urmare, confruntarea pe care o mijlocește acest capitol, subliniind contraste și opoziții, ne va îngădui sau nu să avem o opinie corectă despre Europa, adică despre izbînda ei. De fapt, concluziile demersului nu vor urma un sens unic. Căci, așa cum vom vedea, de cele mai multe ori, lumea seamănă, în ceea ce privește experiențele ei economice, cu Europa. Cîteodată, chiar, avem a face cu un decalaj foarte slab. Nu este mai puțin adevărat că el există, în esență datorită unei coerențe, unei eficiențe europene, care, la urma urmei, sînt poate o consecință a dimensiunilor ei relativ reduse. Dacă Franța, în scurgerea vremii, a fost dezavantajată de dimensiunile ei prea mari față de Anglia, ce să mai spunem de Asia sau de Rusia, de America

pe cale de a se naşte, de Africa subpopulată, faţă de Europa occidentală minusculă şi supravoltată? Avantajul Europei, după cum am văzut, ţine de nişte structuri sociale specifice, care, acasă la ea, au favorizat o acumulare capitalistă mai amplă şi mai bine asigurată, cel mai adesea ocrotită de stat, şi nu în conflict cu el. Dar este de asemenea limpede că dacă această superioritate, relativ neînsemnată, nu s-ar fi transformat în dominaţie, în toate sensurile termenului, avîntul Europei nu ar fi avut nici aceeaşi strălucire, nici aceeaşi rapiditate şi nici, mai ales, aceleaşi consecinţe.

AMERICILE SAU MIZA MIZELOR

Sînt Americile o „periferie", o „scoarţă" a Europei? Amîndouă formulele exprimă destul de bine felul în care, începînd din 1492, Lumea Nouă a intrat încetul cu încetul, cu trup şi suflet, cu trecut, prezent şi viitor, în sfera de acţiune şi de reflectare [3] a Europei, felul în care s-a integrat şi a căpătat în această sferă fantastica ei semnificaţie nouă. Nu reprezintă America, pe care Wallerstein o include, fără să stea o clipă la îndoială, încă din secolul al XVI-lea, în economia-univers europeană, o explicaţie fundamentală a Europei? Nu Europa a descoperit, a „inventat" [4] America şi nu a celebrat ea călătoria lui Columb ca pe cel mai mare eveniment al istoriei „de la facerea lumii" [5]?

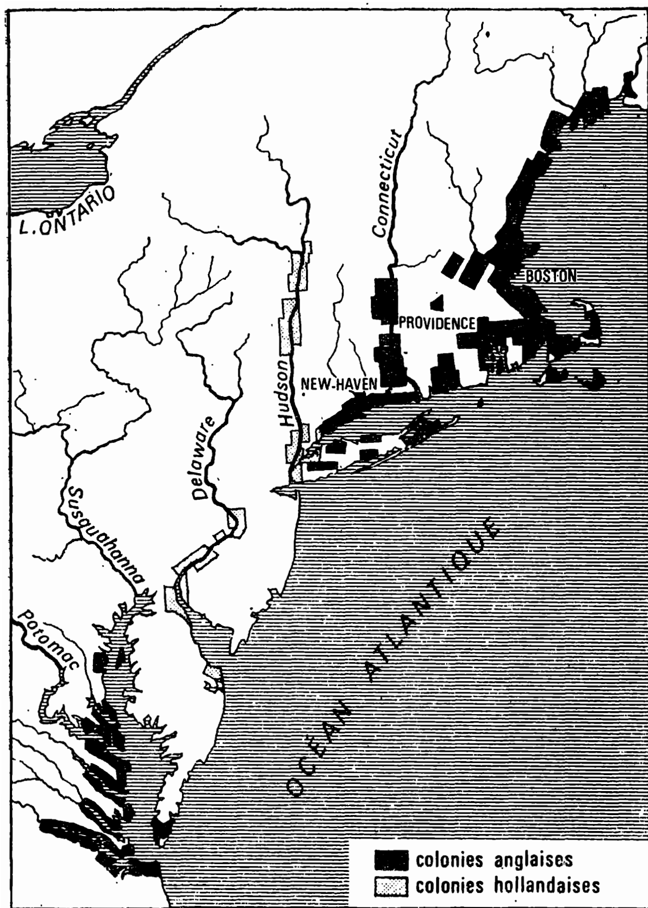
Desigur, Friedrich Lütge şi Heinrich Bechtel [6] au dreptul să minimalizeze *primele* urmări ale descoperirii Lumii Noi, mai cu seamă în perspectiva istoriei germane. Dar, odată intrată în viaţa Europei, America a schimbat toate datele ei profunde şi chiar i-a reorientat acţiunea. Ignace Meyerson [7] susţine, după alţi

cîțiva, că individul nu este altceva decît ceea ce face, că el se definește și se dezvăluie prin acțiunea lui ca atare, că „ființarea și facerea" sînt unul și același lucru ; în acest caz, eu aș spune că America este o facere a Europei, opera prin care își dezvăluie cel mai bine ființarea. Dar este vorba despre o operă care se împlinește și se desăvîrșește atît de încet, încît nu cîștigă un sens decît atunci cînd este privită în ansamblu, în plenitudinea duratei sale.

Imensitatea ostilă și, totuși, favorabilă

Pe moment, America abia descoperită nu dă prea mult Europei, deoarece omul alb nu o cunoaște și nu o stăpînește încă decît în parte. Și Europa a fost nevoită s-o reconstruiască, cu răbdare, după chipul său, ca să poată răspunde dorințelor ei. Desigur, reconstrucția aceasta nu s-a făcut într-o zi : la început, Europa a manifestat o anumită lipsă de interes, o anumită neputință față de sarcina supraomenească care i se punea în față și pe care nu o prevedea atît de grea. De fapt, pentru a se reconstitui dincolo de Atlantic, cu uriașe variante și aberații, Europa a avut nevoie de secole și a trebuit să depășească, unul după altul, un șir întreg de obstacole.

Și în primul rînd pe cele pe care le reprezintă o natură sălbatică, ce „distruge, înăbușă, împotmolește, otrăvește, deprimă" [8], apoi pe cele pe care le reprezintă o inumană supraabundență de spațiu. „Spaniolii, se căinează un francez în 1717, au ⟨în America⟩ niște regate mai mari decît întreaga Europă" [9]. Este adevărat. Dar această imensitate avea să le stînjenească cuceririle. Conchistadorilor le fuseseră de ajuns treizeci de ani pentru a învinge fragilele civilizații amerindiene ; totuși, această victorie le adusese, în cel mai bun caz,

39. ENGLEZII ȘI OLANDEZII ÎN AMERICA DE NORD LA 1660

Ocupația, răzlețită și restrînsă numai la zona de litoral, nu se exercită încă, în 1660, decît pe o mică parte a teritoriului ce urmează a fi cucerit. Pozițiile olandeze, la New Amsterdam și de-a lungul Hudsonului, aveau să fie părăsite odată cu pacea de la Breda în 1667. (După Rein, Europäische Ausbreitung, pl. XVIII).

doar 3 milioane de kilometri pătrați, de altfel prost încorporați dominației lor. Cu un secol și jumătate mai tîrziu, prin 1680, atunci cînd expansiunea spaniolă și europeană începe să atingă un punct maxim, doar jumătate din Lumea Nouă fusese luată în stăpînire, poate 7 milioane de km^2, față de 14 sau 15 [10]. Și atunci se pune problema dacă, odată supuse marile sectoare ale civilizației amerindiene, nu avem a face, în continuare, cu lupta împotriva unui spațiu gol și a unor populații aflate încă în epoca de piatră, pe care nici un cuceritor nu se putea sprijini. Celebrele raiduri organizate de către *Paulistas*, începînd din secolul al XVI-lea, de-a lungul imensității Americii de Sud, în căutare de aur, de pietre prețioase și de sclavi, nu sînt nici cucerire, nici colonizare : ele lasă tot atîtea urme cît drumul unei corăbii pe apele mării. Și ce descoperă spaniolul în Chile, în partea de sud a ținutului, pe la mijlocul secolului al XVI-lea ? Un vid aproape absolut. „De partea Atacamei, aproape de coasta pustie, vezi pămînturi lipsite de oameni pe care nu se află nici o pasăre, nici un animal, în care nu găsești nici un copac, nici un tufiș“ [11]. Așa cîntă Ercilla ! „Frontiera“, spațiul vid care se cere supus prezenței oamenilor, rămîne statornic la orizontul istoriei americane, la răsăritul ținuturilor peruane, în sudul întinderilor chiliene, ca și față de acele *llanos* venezuelane, în interminabilul ținut canadian, de-a lungul Far West-ului Statelor Unite, în uriașa Argentină, în secolul al XIX-lea, sau, încă în secolul al XX-lea, în vestul adînc al statului brazilian, São Paolo [12]. Spațiu : lungimea istovitoare a transporturilor, sfîrșeala marșurilor interminabile. Nu se călătorea în interiorul Noii Spanii (Mexico) cu busola sau astrolabul în mînă, ca pe întinsul mării [13] ? În Brazilia, aurul este descoperit în îndepărtatul Goyaz de către Bueno da Silva și fiul său, în 1682 ; peste zece ani, „în 1692, acesta pleacă

din nou spre Goyaz, împreună cu cîţiva tovarăşi ; trei ani le trebuie pentru a ajunge la zăcăminte“ [14].

Coloniile engleze, încă puţin populate, sînt risipite din Maine pînă în Georgia, pe 2 000 km, „distanţa de la Paris pînă în Maroc“. Iar drumurile de prin partea locului sînt proaste, abia trasate ; aproape că nu există poduri, bacuri sînt puţine. Aşa încît, în 1776 „pentru a ajunge de la Philadelphia pînă la Charleston, ştirea declarării Independenţei a avut nevoie de tot atîta timp, douăzeci şi nouă de zile, cît pentru a ajunge de la Philadelphia la Paris“ [15].

Ca orice dat natural, este adevărat, imensitatea americană acţionează în mai multe chipuri, vorbeşte mai multe limbaje ; ea este frînă, ea este şi stimul ; constrîngere, dar şi eliberare. În măsura în care prisoseşte, pămîntul se depreciază şi omul se pune în valoare. America pustie nu poate să fiinţeze decît atunci cînd omul este stăpînit, temeinic, prins cu totul de sarcina care îi revine : robia, sclavia, aceste vechi lanţuri, renasc aici de la sine, ca o necesitate sau ca un blestem impus de excesul de spaţiu. Dar acesta reprezintă şi eliberarea, tentaţia. Indianul care vrea să scape de stăpînii lui albi are la îndemînă refugii nelimitate. Pentru a scăpa de ateliere, de mine, de plantaţii, sclavii negri n-au decît să se ducă spre zonele muntoase sau spre pădurile de nepătruns. Ne putem închipui greutăţile pe care le întîmpină, în urmărirea lor, acele *entradas,* expediţiile de pedeapsă prin pădurile Braziliei, dese, lipsite de drumuri, care silesc pe „soldat să-şi poarte în spinare armele, pulberea, plumbii, făina, apa de băut, peştele, carnea“ [16]... *Quilombo* de la Palmares [17], republica negrilor cimarroni, despre a cărei îndelungă supravieţuire am mai vorbit, reprezintă, ca atare, în străfundul Bahiei, o regiune poate la fel de întinsă cît întreaga Portugalie.

Cît îi privește pe muncitorii albi, imigranți mai mult sau mai puțin voluntari, ei sînt legați prin contract de un stăpîn care doar în rare cazuri este binevoitor. Dar, la expirarea contractului, zonele de pionierat le oferă uriașe întinderi de pămînturi noi. America colonială este plină de „capete de lume", de „finistere" spăimîntătoare ca atare. Dar ele nu sînt mai proaste decît ogoarele cu sol ușor, care joacă același rol, în sudul taigalei siberiene, și, ca și acestea, ele sînt un pămînt al făgăduinței deoarece conferă libertate. Aceasta este marea deosebire față de vechea Europă a Occidentului, o „lume plină", ar zice Pierre Chaunu, fără goluri, fără pămînturi virgine și în care relația subzistență/populație se reechilibrează, atunci cînd e nevoie, prin foamete și prin emigrație la distanță [18].

Piețele regionale sau naționale

Cu toate acestea, încetul cu încetul, spațiul a fost cucerit. Orice înfiripare urbană, cît de modestă, este un punct cîștigat, orice oraș care crește este o victorie modestă, dar o victorie. La fel, orice drum explorat (cel mai adesea datorită experienței indiene și bunurilor alimentare aduse de către indigeni) înseamnă un progres, condiție favorabilă pentru alte progrese, în special pentru o aprovizionare urbană mai lesnicioasă și pentru animarea tîrgurilor care răsar mai peste tot. Mă refer nu numai la tîrgurile celebre, stînd sub semnul economiei internaționale, Nombre de Dios, Porto Belo, Panama, Vera Cruz sau Jalapa, pe drumul spre Mexico, ci la tîrgurile locale și la piețele modeste care răsar în mijlocul vidului, tîrgul de blănuri de la Albany, din hinterlandul New Yorkului, de pildă, sau tîrgurile de redistribuție de la San Juan de los Lagos sau

de la Saltillo, care înfloresc tot mai mult în nordul Mexicului [19].

Atunci cînd, începînd de pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea, un puternic puseu de viață agită ansamblul Americilor, se împlinește o primă organizare a spațiului economic. Un șir de *piețe regionale* (sau încă de pe atunci naționale) se individualizează în vasta Americă spaniolă, în chiar interiorul diviziunilor administrative de timpuriu create, cadre pe jumătate goale și care sfîrșesc prin a se umple de oameni, de drumuri, de convoaie de vite de povară : așa se întîmplă cu viceregatul peruan, care nu reprezintă doar Peru independent de astăzi ; cu *audiencia* de Quito, care va deveni Equadorul ; cu *audiencia* de Charcas, actuala Bolivie. Jean-Pierre Berthe [20] a schițat, în cadrul *audienciei* mexicane a Noii Galicii, creată în 1548, geneza pieții regionale care se constituie în jurul orașului Guadalajara și a regiunii înconjurătoare. Cît privește studiul lui Marcello Carmagnani [21] cu privire la Chile în secolul al XVIII-lea, el este probabil cel mai bun studiu existent cu privire la formarea unei piețe regionale sau chiar „naționale", cu atît mai mult cu cît se plasează în planul hotărîtor al teoriei generale.

Cadrilarea spațiului este o operație lentă și atunci cînd se încheia secolul al XVIII-lea încă mai rămîneau (dar mai rămîn și astăzi) pămînturi pustii, ocolite de drumuri, adică spații de vînzare de-a lungul întregii Americi. De acest fapt este legată, pînă în zilele noastre, existența unui mare număr de itineranți, pînă într-atît încît constituie o categorie anume de oameni, dăruită cu un nume generic *vadios* în Brazilia, *rotos,* — „zdrențăroșii" — în Chile sau *los vagos* în Mexico. Omul n-a prins niciodată rădăcini (rădăcini adevărate) în imensitatea americană. La mijlocul secolului al XIX-lea, *garimpeiros,* căutătorii de aur și diamante, pierduți în *sertão* brazilian, revin

la sud de Bahia, în zona atlantică a regiunii Ilheos, și înființează aici plantațiile de cacao existente și astăzi [22]. Dar exploatarea agricolă ca atare nu fixează oamenii, gata adesea să o ia din loc, stăpîni, oameni și vite laolaltă, de parcă Lumii Noi i-ar fi greu să creeze și să suporte grupuri țărănești legate de pămînt ca în Europa. Țăranul tipic din interiorul Braziliei de ieri și de astăzi, *caboclo,* se deplasează aproape la fel de ușor ca muncitorul uzinelor moderne ; *peonul* din Argentina, fără a fi atît de mobil ca *gaucho* din secolul trecut, pribegește și el bucuros.

Omul, prin urmare, a pus doar parțial stăpînire pe spațiu ; în consecință, încă în secolul al XVIII-lea, animalele sălbatice mișună într-o explozie de viață, mai cu seamă de-a lungul vastei și continentalei Americi de Nord, țară a bizonilor, a urșilor bruni, a animalelor de blană și a acelor veverițe sure — aceleași ca în răsăritul Europei — care trec peste fluvii și peste pînza apelor lacustre săvîrșind fantastice migrații [23]. Bovinele și caii veniți din Europa, reîntorși la starea de sălbăticie, se înmulțesc în chip incredibil, amenințînd să distrugă culturile. Nu este aceasta, din punctul nostru de vedere, cea mai pitorească formă de colonizare pe care o oferă prima istorie europeană a Lumii Noi ? De altfel, nu au fost înlocuiți oamenii de către ciurde sălbăticite în vaste zone din Noua Spanie care, odată cu refluxul populației indigene, se goliseră de locuitorii lor [24] ?

Servitudini succesive

Prin urmare, pe aceste pămînturi prea întinse, puținătatea oamenilor a fost o problemă permanentă. Pentru a-și dezvolta economia nouă, America pe cale de a se crea avea ne-

voie de o mînă de lucru din ce în ce mai numeroasă, ușor de stăpînit, ieftină (ar fi fost ideal ca ea să fie gratuită). Cartea de pionierat a lui Eric Williams [25] dezvăluie, în zeci de cazuri, legătura de la cauză la efect care leagă sclavia, pseudosclavia, șerbia, pseudoșerbia și munca salariată, munca pseudosalariată din Lumea Nouă cu avîntul capitalist al vechii Europe. „Esența mercantilismului, spune în esență Williams, este sclavia“ [26]. Marx spune același lucru, cu „o frază-fulger, de o densitate istorică probabil unică“ : „Sclavajul ascuns al salariaților din Europa nu putea să se ridice decît pe sclavajul propriu-zis al salariaților din Lumea nouă“ [27].

Nu e de mirare că acești oameni ai Americii, orice culoare ar avea pielea lor, duc o viață trudnică ; chinul vieții lor nu se explică doar prin stăpînii plantațiilor care îi supraveghează din apropiere, prin antreprenorii minelor, prin negustorii cămătari din *Consulado,* în Mexic sau aiurea, prin severii funcționari ai Coroanei Spaniei, prin vînzătorii de zahăr sau de tutun, prin negustorii de sclavi, prin căpitanii „afaceriști“ ai vaselor comerciale... Toți aceștia joacă un rol al lor, dar, într-un fel, ei nu sînt decît niște delegați, niște intermediari. Las Casas i-a denunțat ca pe singurii responsabili ai „servituții infernale“ a indienilor ; el ar fi vrut să nu li se mai îngăduie taina cuminecării, să îi scoată din sînul Bisericii. Dar niciodată n-a contestat (ba dimpotrivă!) dominația spaniolă. Regele Castiliei, *Apostol Mayor,* responsabil cu creștinarea, are dreptul să fie *Imperador sobre muchos reyes,* stăpînul suveranităților indigene [28]. În fapt, adevărata rădăcină a răului este de partea cealaltă a Atlanticului, la Madrid, la Sevilla, la Cádiz, la Lisabona, la Bordeaux, la Nantes, chiar la Genova, neîndoielnic la Bristol, în curînd la Liverpool, la Londra, la Amsterdam. Ea este inerentă fenomenului de reducere a unui con-

tinent la condiția de *periferie*, impusă de către o forță depărtată, indiferentă la sacrificiile unor oameni care acționează în conformitate cu logica aproape mecanică a unei economii-univers. În legătură cu indianul sau negrul african cuvîntul genocid nu este abuziv, dar este de reținut că omul alb a suferit și el de pe urma acestei aventuri din care, în cel mai bun caz, a scăpat ușor.

De fapt, în Lumea Nouă, robiile se succed, încălcîndu-se una pe alta : cea indiană, găsită la fața locului, rezistă prost fabuloasei încercări ; cea albă, europeană (vreau să spun cea pe care o reprezintă *les engagés* francezi sau *the servants* englezi), va juca rolul de mijlocitor, cu deosebire în Antile și în coloniile engleze de pe continent ; în sfîrșit, cea neagră, africană, va avea puterea de a prinde rădăcini, de a se înmulți, în ciuda și împotriva tuturor ; și pentru a încheia, va trebui să mai adăugăm și imigrațiile masive venite din Europa, în secolele al XIX-lea și al XX-lea, care se accelerează, ca din întîmplare, în clipa în care aprovizionarea cu oameni din Africa se întrerupsese sau era pe cale să se întrerupă. Nici o altă marfă, îmi spunea în 1935 comandantul unei nave franceze, nu se transportă atît de lesne, ca emigranții de clasa IV-a : ea se îmbarcă și se descarcă singură.

Robia indiană n-a rezistat decît acolo unde existau, pentru a-i asigura durata și utilizarea, densitatea de locuire și coerența socială, coerența aceasta care creează supunerea și ascultarea. Adică, altfel spus, numai în zona imperiilor aztec și incaș. În alte părți, populațiile primitive s-au risipit de la sine, încă de la începutul încercării, în imensa Brazilie, în care indigenul de pe litoral a fugit spre interior, ca și pe teritoriul Statelor Unite (cele treisprezece foste colonii) : „În 1790, rămăseseră 300 de indieni în Pennsylvania, 1 500 în statul New York ; 1 500 în Massachusetts ; 10 000 în cele două Caroline..." [29]. La fel, față cu spa-

niolii, olandezii, francezii și englezii, în Antile, indigenii au fost eliminați, victime ale bolilor aduse din Europa, în lipsa unei posibilități de a fi folosiți de către noii veniți [30].

Dimpotrivă, în zonele populate pe care, încă de la început, le viza cucerirea spaniolă, indianul s-a dovedit ușor de prins. Ca prin minune, el avea să supraviețuiască încercărilor Conquistei și exploatării coloniale : crimelor de masă, războaielor nemiloase, ruperii legăturilor sociale, folosirii cu sila a „puterii sale de muncă", mortalității pe care au adus-o după sine munca în mine și transportul mărfurilor cu ajutorul oamenilor, bolilor epidemice aduse din Europa și din Africa de către albi și negri. Se estimează că, de la douăzeci și cinci de milioane de locuitori, Mexicul central ar fi ajuns astfel la o populație reziduală de un milion. Aceleași prăbușiri, „de gheenă", ni se arată în insula Española (Haiti) în Yucatan, în America Centrală, ceva mai tîrziu în Columbia [31]. Detaliu grăitor, în Mexic, la începutul Conquistei, franciscanii oficiau mesa în piața din fața bisericilor, într-atît de numeroasă era mulțimea credincioșilor ; dar, de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, mesa se oficiază în interiorul acelorași biserici, ba chiar în simple capele [32]. Asistăm la o fantastică regresiune care nu-și găsește echivalentul nici în urmările Ciumei Negre, atît de sinistră totuși, care lovise Europa în secolul al XIV-lea. Cu toate acestea, masa indigenă nu dispare ; ea se reconstituie începînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, firește, spre folosul stăpînilor ei spanioli. Exploatarea indienilor se continuă prin pseudo-sclavia din *encomiendas*, prin servitorimea orașelor și prin munca forțată din mine, desemnată prin denumirea generală de *repartimiento*, cunoscută drept *cuatequitl* în Mexic, drept *mita* în Ecuador, în Peru, în Bolivia și în Columbia [33].

Cu toate acestea, încă din secolul al XVI-lea, în Noua Spanie își făcea apariția munca

„liberă“ a lucrătorilor salariaţi. Datorită unei crize complexe. Mai întîi, drept urmare a refluxului populaţiilor indiene apar adevărate *Wüstungen*, ţinuturi pustii, ca în Europa secolelor al XIV-lea şi al XV-lea. Pămînturile satelor se îngustează, restrîngîndu-se în jurul lor, ca o piele de sagri, şi tocmai în golurile apărute spontan, sau create prin confiscări abuzive, se dezvoltă marile proprietăţi *haciendas*. Indianul care vrea să scape de corvezile colective, pe care i le impune obştea lui sătească sau statul în căutare de mînă de lucru, poate evada spre *hacienda* unde se dezvoltă o iobăgie de fapt, unde, mai tîrziu, se impune apelul la munca salariată ; spre oraşe, unde îşi găseşte loc în rîndurile servitorimii sau în atelierele meşteşugăreşti ; în sfîrşit, spre mine, nu spre cele prea apropiate de Mexico, în care se menţine munca forţată, ci mai la nord, în aglomeraţiile care răsar în plin deşert, de la Guanajuato pînă la San Luis de Potosi. 10—11 000 de mineri în secolul al XVI-lea, poate 70 000 în secolul al XVIII-lea, se împart între mai bine de 3 000 de mine, foarte mărunte cîteodată, risipite în acest spaţiu. Muncitorii vin aici de pretutindeni, indieni, metişi, albi, cu toţii o apă şi-un pămînt. După 1554—1556, introducerea procedeului amalgamării [34] a îngăduit tratarea minereurilor sărace, o reducere a cheltuielilor generale, o creştere a productivităţii şi a producţiei.

Ca şi în Europa, micul univers al minerilor constituie o lume aparte ; stăpînii şi lucrătorii sînt, şi unii şi alţii, cheltuitori, uşuratéci, pătimaşi ai jocurilor de noroc. Lucrătorii au un fel de primă — *partido* — în funcţie de cît minereu produc. Salariile lor sînt, relativ, foarte ridicate, dar meseria lor e înspăimîntătoare (exploatările nu folosesc pulbere înainte de secolul al XVIII-lea). Minerii sînt o populaţie neastîmpărată, violentă, crudă cîteodată, care bea, care chefuieşte ; şi nu avem a face

numai cu „paradisele artificiale“ despre care vorbește cu umor un istoric [35] ; este vorba de un festin absurd și, mai presus de toate, de nevoia încăpățînată de a se da mare. În secolul al XVIII-lea, lucrurile se agravează, ca și cum prosperitatea ar fi un prost sfătuitor. Se întîmplă [36] ca, la sfîrșit de săptămînă, un lucrător să aibă în buzunar 300 de pesos. Îi cheltuie neîntîrziat. Unul își cumpără veșminte de gală, cămăși din pînză de Olanda. Un altul invită 2 000 de oameni la un chiolhan, pe cheltuiala lui, și aruncă în vînt cei 40 000 de pesos pe care i-i adusese descoperirea unei mici mine. Așa își duce viața această lume, mereu neliniștită.

Spectacolul nu mai este de fapt atît de teatral, atît de vesel, în minele din Peru, cele mai importante din America secolului al XVI-lea. Procedeul amalgamării ajunge aici cu întîrziere, în 1572, dar nu are urmările eliberatoare din alte părți. Munca forțată, *mita,* se menține, și Potosi rămîne un iad. Să se fi menținut sistemul tocmai datorită succesului său ? Este posibil. Abia la sfîrșitul secolului, își pierde Potosi superioritatea, pe care în ciuda reactivității din secolul al XVIII-lea, nu o va mai recăpăta.

Pînă la urmă, indianul este cel care a ținut în spinare primele acțiuni ample de exploatare a Lumii Noi în folosul Spaniei : minele ; producția agricolă (să ne gîndim la cultura porumbului, cheia supraviețuirii americane) ; întreținerea caravanelor de catîri și de lama, fără de care metalul alb și multe alte produse n-ar fi putut circula, oficial de la Potosi la Arica și, clandestin, de pe platoul peruan, prin Córdoba, pînă la Rio de la Plata [37].

În schimb, acolo unde indienii nu constituiau decît societăți tribale răzlețe, colonizarea europeană a fost nevoită să contruiască mult cu forțe proprii, ca în Brazilia din epoca anterioară plantațiilor de zahăr ; ca în coloniile

franceze și engleze de pe „continent“ sau din Antile. Pînă prin anii 1670—1680, englezii și francezii au recurs amplu la *engagés* (acesta este termenul francez) sau la *identured servants* (servitori cu contract înregistrat în bună formă ; acesta este termenul englezesc). Și *engagés* și *servants* sînt aproape sclavi [38]. Ei nu au o soartă prea deosebită de cea a negrilor care încep să sosească ; ca și aceștia, ei sînt transportați peste ocean în fundul calei, înghesuiți pe vase prea pline, pe care hrana este execrabilă. Pe deasupra, atunci cînd ajung în America pe cheltuiala unei companii, aceasta este în drept să-și recupereze chetuielile : atunci, *les engagés* sînt, nici mai mult nici mai puțin, vînduți ca niște sclavi, examinați, pipăiți ca niște cai, de către cumpărător [39]. Desigur, omul *engagés* sau *servant* nu este sclav pe viață și nici copiii lui nu sînt sclavi. Dar tocmai din acest motiv, stăpînul se sinchisește și mai puțin de el : el știe că îl va pierde la termenul contractual (36 de luni în Antilele franceze, 4—7 ani în posesiunile englezești).

În Anglia, ca și în Franța, au fost folosite toate mijloacele pentru recrutarea emigranților necesari. Mai bine de 6 000 de contracte de *engagés* au fost descoperite în arhivele orașului La Rochelle pentru perioada 1635—1715 ; jumătate dintre cei recrutați veneau din Saintonge, din Poitou, din Aunis, provincii înșelător bogate. Pentru a spori numărul plecărilor, violența mergea mînă în mînă cu publicitatea înșelătoare. În anumite cartiere ale Parisului se făceau razii [40]. La Bristol, erau ridicați, fără vreo procedură prealabilă, bărbați, femei și copii ; prin condamnări grele, tribunalele sporeau numărul „voluntarilor“ pentru Lumea Nouă, care se salvau astfel de la ștreang. Într-un cuvînt, oamenii erau condamnați la colonii așa cum erau condamnați la galere ! Sub Cromwell s-au înregistrat trimiteri masive de prizonieri scoțieni și irlandezi. Între 1717 și 1779, Anglia a expediat în coloniile ei 50 000

de deportați[41], iar în 1732 un evanghelist umanitar, John Oglethorpe, fonda noua colonie a Georgiei pentru a-i strînge aici pe foarte numeroșii deținuți pentru datorii[42].

Prin urmare, avem a face cu o amplă, cu o îndelungată „sclavie“ albă. Eric Williams insistă asupra acestui lucru căci, după el, sclaviile din America se înlocuiesc una prin alta și, într-un fel, se comandă una pe alta : cînd una încetează, cealaltă îi ia locul. Succesiunea nu se face automat, dar, în linii mari, regula este evidentă. Sclavia albă n-a intervenit decît în măsura în care lipsea indianul, iar sclavia neagră — această prodigioasă proiectare a Africii către Lumea Nouă — nu s-a dezvoltat decît ca urmare a insuficienței forței de muncă indiene și a mîinii de lucru importate din Europa. Acolo unde negrul nu a fost utilizat (de pildă în cultura de grîu de la nord de New York) *the servant* rămîne pe locul lui pînă în secolul al XVIII-lea. Așa a acționat o exigență colonială care a determinat schimbări și secvențe, din rațiuni economice și nu rasiale : ele nu „au nimic a face cu culoarea pielii“[43]. „Sclavii“ albi cedează locul deoarece aveau inconvenientul de a fi sclavi cu titlu temporar și, poate, pentru că, fie și numai din cauza hranei, costau prea scump.

Odată eliberați, acești angajați, acești *servants,* au defrișat și au cîștigat pentru agricultură mici proprietăți producătoare de tutun, indigo, cafea, bumbac. Dar mai tîrziu, ei pierd adesea partida față cu marile plantații care se nasc din cultura biruitoare a trestiei de zahăr, întreprindere costisitoare, deci capitalistă, care cere o mînă de lucru importantă și material, ca să nu spunem capital, fix. Marea proprietate întemeiată pe cultura trestiei de zahăr elimină mica proprietate care ajutase, totuși, lansarea ei : terenul cucerit, deștelenit de către defrișorul mărunt, favorizează într-adevăr întemeierea plantațiilor. Mai ieri, prin 1930, același proces era vizibil în zonele de pionie-

rat ale statului São Paulo din Brazilia, în care o mică proprietate temporară pregătea terenul vastelor *fazendas* de cafea, care pînă la urmă o înlocuiau.

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, odată cu marea proprietate (mare relativ), sclavia neagră, care este condiția ei *sine qua non,* se extinde. După reculul dramatic al populației indiene, procesul economic care deschide America populațiilor africane acționează de la sine : „Banul, și nu pasiunile, bune sau rele, a urzit complotul“ [44]. Mai puternic decît indianul (se spunea că un negru face cît patru indieni), mai docil, mai dependent, deoarece e rupt de comunitatea de origină, sclavul african se cumpără ca o marfă, ba chiar la comandă. Traficul de negri va îngădui organizarea unor plantații de trestie de zahăr, uriașe pentru epocă, la limita a ceea ce îngăduia transportul cu carul al trestiei care, pentru a nu se strica, trebuia dusă la moară și tocată imediat după tăiere [45]. În aceste întreprinderi întinse, își găsea locul o muncă bine divizată, continuă, monotonă, care, în afara a trei sau patru posturi de tehnicieni, de lucrători specializați, nu cerea o calificare deosebită.

Docilitatea, permanența, forța mîinii de lucru negre, au făcut din ea unealta cea mai ieftină, cea mai eficientă și, în scurtă vreme, cea mai căutată. Dacă în Virginia și Maryland, cultura tutunului, practicată la început de către mici proprietari albi, cunoaște o puternică înflorire (între 1663 și 1699, exportul de tutun crește de șase ori) [46], acest lucru se explică prin faptul că are loc o trecere de la munca albă la mîna de lucru neagră. În același timp, cum se și cuvine, își face apariția o aristocrație semi-feudală, strălucitoare, cultivată, dar și abuzivă. Tutunul produs în cea mai mare parte pentru export, ca grîul în Sicilia sau Polonia, ca trestia de zahăr în *Nordeste,* în Brazilia, sau în Antile, a creat o

aceeași ordine socială. Unor cauze identice le corespund rezultate analoage. Dar negrul a fost utilizat în multe alte munci. Așa, bunăoară, exploatarea nisipurilor aurifere braziliene, care începe în ultimii ani ai secolului al XVII-lea rezultă din încorporarea a mii de sclavi negri în *Minas Gerais* în Goyaz și în *sertão* din Bahia. Motivul (de greutate) pentru care negrii nu vor fi folosiți în minele de argint din Anzi și din nordul Noii Spanii este că, după un drum interminabil, ei costă mai scump în interiorul continentului decît pe litoralul atlantic, și nu numai cum s-a spus, pentru că frigul înălțimilor (care a avut rolul său) nu le îngăduia munca grea din mină.

În fapt, diferitele forțe de muncă sclavagistă ale Americii au avut capacitatea de a se înlocui una pe alta, după caz, mai mare decît s-a spus. Indienii pot fi, și sînt în jurul orașului Quito, căutători de aur. Nu merită să luăm aminte la neghiobiile cu privire la imposibilitatea albului de a trăi dincolo de tropice din munca mîinilor sale (asta credea Adam Smith, printre mulți alții)[47]. *Les engagés* și *the servants* au muncit la asemenea latitudini, ba încă cum, în secolul al XVII-lea. De mai bine de o sută de ani, la Seafort, în Jamaica, s-au stabilit germani : ei încă mai trăiesc și mai muncesc acolo. Canalul de Panama a fost săpat de muncitori italieni. Iar cultura trestiei de zahăr din Australia tropicală de nord este asigurată în întregime de albi. De asemenea, în sudul Statelor Unite, mîna de lucru albă a recuperat un spațiu amplu, în timp ce negrii au emigrat spre nordul cu climat dur și, fără a se simți mai bine sau mai rău, trăiesc la Chicago, la Detroit sau la New York. Și dacă nu climatul (care, s-o mai spunem odată, a jucat totuși un rol) este cel care a determinat, în exclusivitate, repartizarea și implantarea oamenilor în Lumea Nouă,

atunci este evident că de acest lucru s-a îngrijit istoria, istoria complicată a exploatării europene, dar și trecutul puternic al amerindienilor care, dinainte, prin reușita incasă și aztecă, a pus pe solul american pecetea de naștere a permanenței amerindiene. Pînă la urmă, istoria a lăsat să supraviețuiască pînă în zilele noastre o Americă indiană, o Americă africană, o Americă albă ; ea le-a amestecat, dar nu îndeajuns, deoarece ele continuă și astăzi să se deosebească puternic una de alta.

Pentru Europa

S-a tot spus că America a fost silită să ia, încă o dată, de la capăt, experiența Europei. Lucrul acesta este adevărat doar în parte, suficient însă pentru a nu-l urma literă cu literă pe Alberto Flores Galindo[48], care ar vrea să îndepărteze de indiferent ce fenomen american orice interpretare europeană. În linii mari, America a fost nevoită să parcurgă, pe seama ei și așa cum a putut, îndelungile etape ale istoriei Europei, este adevărat că fără a le respecta ordinea sau modelele. Deși amestecate, experiențele europene — Antichitate, Ev Mediu, Renaștere, Reformă[49]... — se regăsesc și aici. Am păstrat astfel amintirea vizuală a zonelor americane de pionierat de astăzi care evocă, mai bine decît orice descriere erudită, zonele de defrișare ale pădurilor medievale din Europa secolului al XIII-lea. Tot astfel, anumite trăsături ale primelor orașe europene din Lumea Nouă, și ale familiilor lor patriarhale, recompun pentru istoric o antichitate aproximativă, pe jumătate adevărată, pe jumătate falsă, dar de neuitat. Mărturisesc, de asemenea, că sînt fascinat de istoria acestor orașe americane care se dezvoltă *înainte* de apariția unei zone rurale, în cel mai rău caz în același timp cu aceasta. Ele ne îngăduie să ne imaginăm într-o altă lumină marea și hotărîtoarea dez-

voltare urbană a Europei secolelor al XI-lea și al XII-lea, în care majoritatea medievaliștilor nu vor să vadă altceva decît rodul maturizat cu încetul al unui avînt agricol, și nu al avîntului negustoresc și urban. Și totuși!

Ar fi oare drept să vedem în toate acestea doar simple reminiscențe, datorate faptului că Europa controlează dezvoltarea regiunilor de dincolo de mări și le impune regulile ei? În măsura în care fiecare metropolă înțelegea să stăpînească în deplină proprietate bucata ei de America, impunîndu-i respectarea „pactelor coloniale“ și a „exclusivelor“, societățile de dincolo de Atlantic nu se puteau desprinde de îndepărtații lor tutori și de obsedantele modele ale Europei, în realitate o *genitrix* care își supraveghea pas cu pas progenitura și care n-a avut momente de scăpare decît la început, în obscuritatea și mediocritatea primelor implantări. Anglia, Spania au lăsat să se dezvolte de capul lor, cum au putut și chiar cum au vrut, primele lor Americi. Mai tîrziu, copiii făcîndu-se mari, și prosperînd, au fost struniți și, lucrurile intrînd în ordine, a existat o „centralizare“, în folosul instituțiilor metropolitane.

Centralizare naturală, acceptată cu atît mai ușor cu cît ea era indispensabilă apărării tinerelor colonii împotriva atacurilor altor puteri europene. Căci rivalitatea dintre coproprietarii Noii Lumi rămîne puternică. O luptă nesfîrșită are loc în zonele terestre de hotar și, nu mai puțin, de-a lungul interminabilului litoral al Americii.

Centralizare facilitată, neîndoielnic, și de faptul că ea asigura în interiorul coloniei dominația unei minorități albe și că această minoritate rămînea legată de credințele, limbile și modurile de gîndire și de viață ale, încă de pe atunci, „bătrînei“ Europe. Puțin numeroasă, într-adevăr, dar eficientă, activă, dominantă, aristocrația agrară care stăpînea, în se-

colul al XVIII-lea, depresiunea centrală din Chile era formată din „vreo 200 de familii“ [50]. În 1692, bogătașii din Potosi sînt o mînă de oameni cu greutate, „îmbrăcați în postavuri de aur și de argint, căci orice alt veșmînt nu li s-ar părea destul de potrivit“ [51] ; luxul din casele lor este nemaipomenit. Și cîți sînt la număr negocianții opulenți din Boston, în ajunul revoluției din 1774 ? Ceea ce salvează aceste grupuscule este, fără îndoială, pasivitatea celor ce muncesc, această pasivitate în primul rînd, dar și complicitatea unei ordini sociale care acoperă totul, și pe care și Europa are interes să o mențină, cu orice preț.

Este adevărat că aceste societăți se arată mai mult sau mai puțin docile, mai mult sau mai puțin dependente față de metropole. Dar indisciplina, atunci cînd apare cu adevărat, nu schimbă cu nimic ființa lor, ordinea și funcțiile lor, inseparabile de ordinea și de funcțiile care sînt osatura societăților europene trecute sau prezente. Cele mai puțin docile și cele mai puțin controlate dintre societățile acestea sînt cele rămase în afara marilor curente ale schimburilor intercontinentale, cele a căror „economie mediocră... nu este antrenată de către un produs dominant“ [52], de către o producție telecomandată de peste Atlantic [53]. Aceste societăți și economii, care nu-i interesează prea mult pe negocianții din Europa și care nu primesc din partea acestora nici investiții și nici ordine, rămîn sărace, relativ libere, și sînt împinse spre autarhie. Așa se întîmplă cu Peru, ținutul pastoral de dincolo de Anzi, din sus de pădurile adînci ale Amazoniei ; așa se întîmplă cu zona seniorială de *llanos* din Venezuela, în care *encomenderos* nu s-au lăsat jugăniți de către ocîrmuirea autoritară de la Caracas ; așa se întîmplă în valea lui São Francisco, „fluviul turmelor“ aproape sălbatice din interiorul Braziliei, unde un senior feudal, Garcia de Rezende, stăpînește, se spune, pă-

mînturi la fel de întinse (dar practic pustii), cît întreaga Franță a lui Ludovic al XIV-lea; și tot așa se întîmplă cu orice oraș îndeajuns de pierdut în spațiul american pentru a fi silit, chiar fără să fi fost apucat vreodată de mîncărimile independenței să se gospodărească de unul singur. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, încă în secolul al XVIII-lea, São Paolo, fosta capitală a primilor *bandeirantes*[54], rămîne o pildă a ceea ce reprezintă aceste independențe silite. „Portughezii, scrie Accarias de Sérionne în 1766, au puține așezări în lăuntrul Braziliei; orașul Sfîntului Paul este cel pe care ei îl socotesc ca cel mai de seamă [...] Acest oraș este la mai bine de douăsprezece ore între pămînturi..." [55]. „Acesta este, spune Coreal, un soi de Republică, alcătuită la începutul ei din tot felul de oameni lipsiți de credință și de lege" [56]. „Pauliștii" se socotesc un popor liber. În fapt, sînt un viespar: ei bîntuie drumurile din interior și, dacă este adevărat că aprovizionează taberele de mineri, este tot atît de adevărat că jefuiesc satele indiene ale domeniilor iezuite de pe malurile fluviului Parana, pătrunzînd cu incursiunile lor pînă în Peru și Amazonia (1659) [57].

Cu toate acestea, economii supuse sau „îmblînzite" se găsesc din belșug. Într-adevăr, ar îndrăzni să se împotrivească Virginia, în ce privește tutunul, sau Jamaica, în ce privește zahărul ei, de îndată ce trăiesc din cumpărăturile de pe piața engleză și din creditul Londrei? Independența coloniilor din America va avea nevoie de un șir de condiții prealabile, greu de reunit în fapt. Și, pe deasupra, de ajutorul împrejurărilor, așa cum o va arăta prima mare revoluție antieuropeană, cea a coloniilor engleze, din 1774.

Și, în sfîrșit, de o forță autonomă suficient de puternică pentru ca ordinea colonială să se poată menține în continuare, să evolueze prin ea însăși, lipsindu-se de ajutorul metropolei.

Nu este, ordinea aceasta, într-un permanent pericol? Plantatorii din Jamaica trăiesc sub teroarea răscoalelor sclavilor; în ținuturile interioare, Brazilia are „republicile" ei de sclavi fugari; indienii *„bravos"* [58] amenință linia esențială a istmului Panama; în Chile, în ținuturile sudice, araucanii sînt o primejdie pînă în miezul secolului al XIX-lea; în Louisiana, o răscoală a indienilor impune, în 1709, trimiterea unui mic corp expediționar francez... [59].

Împotriva Europei

Dar putea oare „pactul colonial" să se perpetueze sub semnul unor inegalități strigătoare la cer? Coloniile nu existau decît pentru a sluji bogăția, prestigiul, forța metropolelor. Comerțul lor, întreaga lor viață, erau controlate. Thomas Jefferson, viitorul președinte al Statelor Unite, spunea fără ocol că plantațiile din Virginia sînt „un fel de proprietate anexă a anumitor case negustorești din Londra" [60]. O altă nemulțumire: Anglia a înregistrat de zeci de ori plîngerea coloniilor ei din America privind o lipsă aproape dramatică de monedă. Ea n-a fost remediată niciodată: metropola înțelegea să aibă, pe seama coloniilor ei, o balanță pozitivă și, prin urmare, să primească, și nu să furnizeze, bani peșin [61]. În aceste condiții, cît de mare să fi fost răbdarea ținuturilor puse în stare de inferioritate, un asemenea regim n-ar fi durat poate multă vreme dacă realitatea ar fi corespuns întocmai regulamentelor și legilor, dacă distanța (fie și numai lungimea călătoriei peste Atlantic) n-ar fi fost creatoarea unei anumite libertăți, dacă frauda, omniprezentă și de nestăvilit, n-ar fi uns roțile.

Rezulta de aici un anume laxism, o tendință de a lăsa lucrurile să se desfășoare în voia lor. Așa încît, fără prea mult zgomot, își

făceau loc spontan o seamă de dereglări și reechilibrări, rareori identificate imediat, pe care, mai tîrziu, nimeni nu le mai putea reprima. Bunăoară, lipsa unor vămi eficiente; bunăoară, o administrație făcută nu să îndeplinească întocmai cerințele metropolei, ci să cedeze intereselor locale și particulare. Încă mai mult, avîntul schimburilor ajuta economiile americane să se monetarizeze, să facă așa fel încît o parte a metalelor prețioase din America, prin fraudă sau doar prin logica pieței, să rămînă aici, în loc de a ajunge în Europa. „Înainte de 1785, era un lucru obișnuit să vezi Biserica, în Mexic, înțelegîndu-se cu țăranii spre a primi dijma în bani“ [62]. Detaliul în sine este semnificativ. Tot astfel, creditul, dovadă a unei evoluții avansate, își juca rolul pînă în interiorul îndepărtat al ținutului brazilian. Este adevărat că aici aurul schimba toate datele problemei : *Conselho* din Vila Rica scria regelui, la 7 mai 1751, că mulți mineri „sînt datornici cît se poate de limpede pentru prețul robilor pe care îi au în stăpînire, așa încît cel care, ca înfățișare, pare bogat este în fapt sărac, în timp ce mulți care trăiesc ca niște săraci sînt cu adevărat bogați“ [63]. Asta vrea să spună că stăpînii exploatărilor aurifere lucrează cu avansurile care li se dau de către negustori și care le servesc, mai ales, să cumpere sclavi. Întîlnim o aceeași evoluție în ținuturile producătoare de argint. Citind lucrarea pasionantă a lui D. A. Brading cu privire la Noua Spanie în secolul al XVIII-lea, în cadrul prioritar al orașului Guanajuato, pe atunci cel mai mare oraș miner din America și din lume, ai impresia că aici creditul își multiplică formele, parcă fără nici o îngrădire, le suprapune, le împletește, dărîmă edificiul existent pentru a imagina un altul, și așa mai departe.

Ceea ce ne spun foarte limpede toate aceste lucruri este că s-a amorsat o acumulare

care îi favorizează pe negustorii locali și care nu este neglijabilă. Ba, în America spaniolă, există negustori creoli atît de bogați încît, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, se va spune că Spania este colonia coloniilor ei! Să fie numai un fel de a vorbi? Sau expresia unui resentiment spaniol față de cei care nu știau să stea la locul lor? Oricum, în timpul crizelor de independență se vor înregistra, de zeci de ori, conflicte, animozități puternice între negustorii din Lumea Nouă și capitaliștii din metropole. La Boston, bunăoară. Bunăoară la Buenos Aires, unde, în 1810, negustorii localnici vor să rupă cu negocianții din Cádiz. Bunăoară în orașele braziliene, în care ostilitatea față de negustorii portughezi se transformă în ură. La Rio de Janeiro, unde spargerile și asasinatul sînt monedă curentă, negustorul portughez cu degetele pline de inele, care își etalează acasă vesela de argint, este dușmanul detestat; el e ținta a tot felul de lovituri și, în lipsa altei forme de revanșă, ținta unei bătăi de joc feroce care face din el un adevărat personaj de comedie, mitocan, odios, soț înșelat cîteodată. Ar fi făcut un fascinant studiu de psihologie socială în legătură cu cei cunoscuți prin ținuturile spaniole ale Americii sub numele de *chapetones* sau *gachupines*, care-i desemnează pe noii veniți din Spania, cu lipsa lor de experiență, cu pretențiile lor și, adeseori, cu averile lor gata făcute. Ei vin să întărească micile grupuri deja instalate și care, în comerț, dețin locurile dominante. În felul acesta, întregul Mexic este sub dominația negustorilor originari din provinciile basce sau din munții din spatele Santanderului. Aceste familii negustorești își aduc din Spania nepoții, verii, vecinii din satul natal, recrutează colaboratori, succesori, gineri. Noii veniți înving fără greutate în „cursa pentru însurătoare". În 1810, Hidalgo,

revoluționarul mexican care voia, ca atîția alții, să pună capăt imigrației *gachupine*, îi acuză că sînt oameni „denaturați [...] Mobilul întregii lor agitații nu este decît avariția sordidă [...] Ei nu sînt catolici decît din considerente politice, dumnezeul lor este banul". *Su Dios es el dinero*[64].

Conflictul industrial

Pe plan industrial ca și pe plan comercial, se pregătește, de multă vreme, un conflict între colonii și metropolă. De la sfîrșitul secolului al XVI-lea, o criză de durată frămîntă America iberică și, fără îndoială, întreaga Americă[65]. Capitalismul european nu întîmpină atunci, în cel mai bun caz, decît unele greutăți ; în secolul al XVII-lea, se pune problema ca, dincolo de Atlantic, oamenii să se descurce singuri. Piețele regionale pe cale de formare își sporesc schimburile ; brazilienii cuceresc perseverent ținuturile andine ; Chile aprovizionează Peru cu grîu ; navele din Boston aduc în Antile făina, lemnul, peștele din Terra Nova... Și așa mai departe. Apar o seamă de industrii. În 1692, există la Quito „manufacturi de serj și de pînzeturi de bumbac [...], postavuri [...] grosolane care slujesc să îmbrace poporul. Se debitează din acestea, și în Peru, în Chile și chiar la Tierra Firme și Panama, prin Guayaquil care este ca un port al orașului Quito [pe țărmul Pacificului]. Se transportă din ele și pe uscat în Popayan"[66]. Un avînt al textilelor asemănător se manifestă în Noua Grenadă, la Socorro[67], în provincia peruană Cuzco și în sudul indian al Mexicului, la La Puebla[68] ; în interiorul a ceea ce va fi Argentina, mai ales „la Mendoza unde, spune episcopul Lizarraga, indienii care au fost crescuți printre noi fac un fir la fel de fin ca la cele mai bune fineturi din Biscaya"[69].

S-au dezvoltat o mulţime de alte industrii de prelucrare a produselor agriculturii sau creşterii vitelor; se fabrică pretutindeni săpun, lumînări de seu; se prelucrează pretutindeni pieile [70].

Apărută neîndoielnic în anii grei ai secolului al XVII-lea, într-o perioadă cînd, o dată cu avîntul marilor *haciendas*, o mare parte a Americii se „feudalizează" avea oare să se întindă, ca o pată de ulei, această economie elementară, atunci cînd conjunctura redevine favorabilă? Pentru ca acest lucru să se întîmple ar fi trebuit ca Europa să renunţe la monopolul său manufacturier. Desigur, nu acestea erau intenţiile ei. I se atribuie lordului Chatham aceste cuvinte: „Dacă America se hotărăşte să fabrice un ciorap sau o caia de potcoavă, vreau s-o fac să simtă toată greutatea puterii britanice" [71]. Cuvinte care, dacă au fost spuse într-adevăr, ar dovedi intenţiile Marii Britanii, dar şi ignoranţa ei în ce priveşte realităţile de dincolo de mări: Lumea Nouă nu renunţa să fabrice lucrurile de care avea nevoie.

În fond, îmbătrînind, întreaga Americă ajunge la un şir de echilibrări şi îşi organizează portiţe proprii de scăpare. America spaniolă, într-o măsură mai mare decît alte părţi ale Lumii Noi, a găsit în reţelele de contrabandă un plus de libertate, surse de profit. Galionul de Manila, după cum toată lumea ştie, este o captură de metal alb american în paguba Spaniei, respectiv a Europei, în folosul îndepărtatei Chine şi a capitaliştilor din *Consulado* de la Mexico. De altfel, pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, cea mai mare parte (şi de departe cea mai mare) a monedei şi lingourilor de argint este destinată nu Regelui Catolic, ajuns ruda săracă, ci negustorilor particulari. Negustorii Lumii Noi îşi iau din ea propria lor parte.

Coloniile engleze aleg libertatea

Opoziția generală a Lumii Noi se va manifesta în primul rînd în coloniile engleze ale Americii. Termenul de „insurecție" este vădit prea tare pentru evenimentul denumit *Tea Party* de la Boston și pentru gestul celor care, la 16 decembrie 1774, deghizați în piei-roșii, pătrundeau pe puntea celor trei nave ale Companiei engleze a Indiilor, ancorate în port, și aruncau în mare ceaiul încărcat pe ele. Dar, o dată cu acest incident neînsemnat în sine, era amorsată ruptura dintre colonii (viitoarele State Unite) și Anglia.

Cu siguranță, conflictul a apărut drept urmare a avîntului economic din secolul al XVIII-lea, care a săltat coloniile engleze ca și restul Americii, neîndoielnic într-o mai mare măsură pe cele dintîi, căci se găseau în inima schimburilor interne și externe.

Semnul acestui avînt este, în primul rînd, afluxul continuu de imigranți, de lucrători englezi, de țărani irlandezi, de scoțieni, cei din urmă originari adesea din Ulster și îmbarcați la Belfast. În cei cinci ani dinainte de 1774, 152 de nave plecate din porturile irlandeze aduc „44 000 de persoane" [72]. La toate acestea se adaugă un puternic aport german. Între 1720 și 1730, acesta era pe cale să „germanizeze [...] Pennsylvania" [73], în care quakerii se găseau în minoritate față de prezența germană, sporită de irlandezii catolici. Implantarea germană se va întări și mai mult după Independență, căci, la sfîrșitul războiului, mulți mercenari germani din serviciul Angliei se vor hotărî să rămînă în America.

Această imigrație este un adevărat „comerț cu oameni" [74]. În 1781, „un mare comerciant se lăuda că, înainte de război, a importat, el singur, 40 000 de oameni europeni : germani din Palatinat, suabi și ceva alsacieni. Emigrația se făcea prin Olanda" [75]. Dar mai ales irlandezii fac obiectul unui comerț care seamănă, cu voie

sau fără voie, cu traficul de sclavi negri, și pe care cucerirea independenței nu l-a întrerupt, ba dimpotrivă. „Comerțul de import din Irlanda, explică un raport din 1783, întrerupt în timpul războiului, și-a reluat mersul cu mari beneficii pentru cei care îl fac. [Iată, bunăoară, pe o navă] 350 de bărbați, femei și copii, nou veniți [care] au fost angajați imediat. [Metoda este simplă] : un căpitan [de navă] propune emigranților, la Dublin sau în orice alt port din Irlanda, condițiile lui. Cei care își pot plăti trecerea, de obicei preț de 100 sau de 80 de [livre] de Tours, ajung în America liberi să facă ce vor ei. Cei care nu pot plăti sînt transportați pe cheltuiala armatorului care, ca să se despăgubească, vestește la sosire că a importat meseriași, zilieri, servitori și că s-a înțeles cu ei să le tocmească munca, pe seama lui [76], pe un timp care este de obicei de 3,4 sau 5 ani pentru bărbați și femei și de 6 sau 7 ani pentru copii. Ultimii importați au fost angajați la preț de 150 pînă la 300 [77] dați căpitanului, după sex, vîrstă și putere. Stăpînii nu trebuie decît să-i hrănească, să-i îmbrace și să le dea casă. Îndată ce se termină timpul pentru care au fost tocmiți, li se dă o haină și un hîrleț și ei sînt liberi cu totul. Pentru iarna viitoare erau așteptați 15—16 000, cei mai mulți irlandezi. Magistrații din Dublin întîmpină mari greutăți ca să împiedice emigrația. Antreprenorii își îndreaptă privirile spre Germania“ [78]

Drept urmare, apare „o emigrație mergînd dinspre țărmuri [Atlantic] spre munte și chiar spre vest. [...] O singură locuință slujește tuturor, pînă se face cîte una de fiecare [familie]“. Nou veniții, de îndată ce capătă cheag „vin la Philadelphia să plătească prețul locurilor“ care le-au fost atribuite și care sînt vîndute de obicei de către administrația coloniei (apoi de către statul care o urmează). Colonii, „foarte adesea, [...] revînd aceste pămînturi noi și pleacă să caute în alte părți alte terenuri nelucrate pe

care, de asemenea, le vînd după ce le-au pus în lucru. Mai mulţi plugari au lăzuit pe rînd pînă la şase aşezări“ [79]. Acest document de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea descrie bine fenomenul, încă de pe atunci vechi, al „frontierei“ care atrăgea, la încheierea angajării lor, pe imigranţii dornici să facă avere. Scoţienii, mai ales, se aventurau în zonele de pădure, trăiau acolo în felul indienilor, pătrunzînd tot mai departe, din zonele defrişate spre zonele ce urmau a fi defrişate. În urma lor, imigranţi mai puţin aventuroşi, adesea germani, ocupau şi exploatau ţinuturile cucerite [80].

Acest aflux de oameni spre pămînturile şi pădurile Vestului însoţeşte şi provoacă o creştere economică generală. Observatorii au impresia că asistă la o explozie biologică ; americanii, spun ei, „fac copii, cît pot ei mai mulţi. Văduvele care au mulţi copii n-au nici o grijă că nu se mai mărită“ [81]. Această natalitate puternică umflă valul de creştere a populaţiei. La un asemenea ritm, treptat, chiar regiunile de la nord de Philadelphia nu îşi mai păstrează aproape neamestecată populaţia engleză. Şi întrucît scoţienii, irlandezii, germanii, olandezii manifestă indiferenţă sau chiar ostilitate faţă de Anglia, acest amestec etnic, declanşat timpuriu şi accelerat repede, va fi contribuit, fără nici o îndoială, la despărţirea de metropolă. În 1810, consulul francez, abia venit de la New York, încearcă să definească, aşa cum i s-a cerut la Paris [82], „spiritul actual al locuitorilor statului şi... adevăratele lor simţăminte faţă de Franţa“. Să-i ascultăm răspunsul : „Nu trebuie să judecăm lucrul acesta după oraşul foarte populat [New York-ul avea atunci 80 000 de locuitori] în care locuiesc ; locuitorii săi, în cea mai mare parte străini şi alcătuiţi din tot felul de naţiuni, afară de, ca să zicem aşa, americani, nu au în general alt spirit decît spiritul afacerilor. New York este, ca să zicem aşa, un tîrg mare care nu se mai termină, în care două treimi din locuitori se primenesc tot timpul, în care se fac

afaceri uriașe, aproape întotdeauna cu capitaluri fictive și în care luxul a atins niște proporții de neînchipuit. Astfel încît comerțul este aici prea puțin temeinic ; falimentele, frecvente și adesea considerabile, fac prea puțină senzație ; mai mult decît atît, rar se întîmplă ca un falit să nu se bucure de cea mai mare indulgență din partea creditorilor lui, de parcă fiecare dintre ei ar încerca să-și cîștige un drept de reciprocitate. Populația americană a statului New York, conchide el, trebuie căutată prin urmare la țară și în orașele din interior". Cît privește transformările umane ce au loc în *melting pot,* cea care resimte intruziunile străine (păstrînd proporțiile, la fel de importante ca cele pe care le înregistrează Statele Unite la sfîrșitul secolului al XIX-lea) este întreaga masă, încă modernă, a americanilor, în număr de 3 milioane prin 1774.

Totuși, acest fenomen privește într-o mai mare măsură nordul coloniilor engleze (Noua Anglie, Massachusetts, Connecticut, Rhode Island, New Hampshire, New York, New Jersey, Delaware, Pennsylvania) decît coloniile din sud (Virginia, Maryland, Carolina de Nord și de Sud, Georgia) care constituie zona, cu totul deosebită, a plantațiilor și sclavilor negri. Încă astăzi, cel care vizitează locuința lui Thomas Jefferson (1745—1826) de la Monticello, în inima Virginiei, o vede asemenea cu *Casas Grandes* din Brazilia sau cu *Great Houses* din Jamaica, cu amănuntul deosebitor că majoritatea odăilor sclavilor se află chiar la subsolul uriașului edificiu, care pare că le strivește sub masa lui. Putem relua astfel, pe seama „Sudului" Americii engleze, *the deep south,* multe din lucrurile pe care Gilberto Freyre le-a putut scrie pe seama plantațiilor și orașelor din zona braziliană *Nordeste.* Dar, în ciuda analogiei de situații, cele două experiențe rămîn, din punct de vedere uman, departe una de alta. Există între ele distanța

care separă Portugalia de Anglia, diferențele de cultură, de mentalitate, de religie, de comportament sexual. Amorurile ancilare ale stăpînilor de *engenhos* despre care vorbește Gilberto Freyre se etalau în plină lumină. În timp ce îndelunga pasiune a lui Jefferson pentru una din tinerele sale sclave a fost o taină păstrată cu strășnicie [83].

Opoziția dintre Nord și Sud este o trăsătură structurală foarte profundă, punîndu-și pecetea, încă de la începuturi, pe istoria viitoarelor State Unite. Un martor din 1781 descrie orașul New Hampshire: „N-ai să vezi aici, spune el, așa cum se întîmplă în statele meridionale, pe posesorul a 1 000 de sclavi și a 8-10 mii de acri de pămînt, insultînd starea modestă a vecinului său“ [84]. În anul următor, un alt martor reia paralela: „Se găsește în Sud mai multă bunăstare, împărțită pe un număr mic de oameni; în Nord, o mai mare prosperitate publică, mai multă fericire particulară, o mediocritate mulțumită, mai multă populație...“ [85]. Fără îndoială, imaginea este mult prea simplificată și Franklin Jameson s-a străduit să nuanțeze lucrurile [86]. Chiar în Noua Anglie, unde erau rarisime, unde aristocrația era mai ales urbană, existau totuși mari proprietăți. În statul New York, moșiile se întindeau în total pe două milioane și jumătate de acri și, la vreo sută de mile de Hudson, domeniul lui Van Rensselaer măsura 24 de mile pe 28, adică o suprafață egală cu două treimi din întreaga suprafață a coloniei Rhode Island, o colonie de dimensiuni mici, este adevărat. Marea proprietate devenea și mai mare în coloniile meridionale, încă în Pennsylvania, și mai mult în Maryland și în Virginia, unde proprietatea familiei Fairfax acoperea șase milioane de acri. În Carolina de Nord, cea a lordului Granville reprezenta, ea singură o treime din teritoriul coloniei. Este limpede că Sudul, dar și o parte din Nord, s-ar fi împăcat bine cu un regim aristocratic, cîteodată insi-

dios, cîteodată foarte vizibil, în realitate cu un regim social „transplantat“ din vechea Anglie și a cărei cheie de boltă era dreptul primului născut. Cu toate acestea, întrucît proprietăți mărunte pătrundeau pretutindeni în lanțul marilor domenii, spre Nordul în care terenul accidentat era prea puțin prielnic culturii mari și, în același timp, spre Vestul în care pentru a face loc ogoarelor trebuia doborîtă pădurea, această împărțire inegală a pămînturilor, într-o economie în care agricultura avea o colosală întîietate, nu împiedica un destul de solid echilibru social, în folosul celor mai avuți. Cel puțin pînă la revoluția care a dat jos numeroase dinastii de proprietari partizani ai Angliei și a fost urmată de expropieri, de vînzări și de evoluții „în maniera anglo-saxonă, liniștită și calmă“ [87].

Regimul agrar este astfel mai complicat decît ni-l prezintă schema obișnuită care opune, simplu, Nordul Sudului. Din cei 500 000 de sclavi negri ai celor treisprezece colonii, 200 000 sînt în Virginia ; 100 000 în Carolina de Nord ; între 70 și 80 000 în Maryland ; tot atîția în Carolina de Sud, poate 25 000 în statul New York ; 10 000 în New Jersey ; 6 000 în Connecticut ; 6 000 în Pennsylvania ; 4 000 în Rhode Island ; 5 000 în Massachusetts [88] ; Boston are, în 1770 „mai bine de 500 de carete și e socotit drept semn de măreție să ai drept vizitiu un negru“ [89]. În mod ciudat, tocmai Virginia, statul cel mai bogat în sclavi, este statul a cărei aristocrație va fi favorabilă *Whigs*-ilor, adică revoluției, al cărei succes a fost asigurat, neîndoielnic, tocmai de acest fapt.

După toate aparențele, contradicția dintre revendicarea libertății pentru albi, față de Anglia, și faptul că nimeni nu părea prea frămîntat de aservirea negrilor nu supăra pe nimeni. În 1763, un pastor englez, adresîndu-se enoriașilor săi din Virginia, îi asigura : „Nu fac altceva decît să dau ce vi se cuvine, adu-

cînd mărturie că nicăieri în lume sclavii nu sînt mai bine tratați decît în colonii“ [90], trebuie să înțelegem : în coloniile engleze. Nu putem lua aceste cuvinte drept literă de evanghelie. Dealtfel, situația reală a sclavilor pe teritoriul coloniilor prezintă variații extreme, de la un loc la altul, chiar în interiorul ariei plantațiilor din sud. Şi nimic nu ne arată nici măcar dacă, mai bine integrat în societățile spaniole sau portugheze ale Americii, negrul era aici mai fericit sau mai puțin nenorocit, cel puțin în anumite regiuni [91].

Contestare şi rivalități negustoreşti

Ansamblul celor treisprezece colonii este încă o țară în esență agricolă : în 1789 „numărul brațelor folosite pentru agricultură este de cel puțin nouă din zece în Statele Unite luate împreună, iar valoarea capitalurilor care se livrează aici este de cîteva ori mai mare decît cea a tuturor celorlalte ramuri ale industriei luate la un loc“ [92]. Dar deși pămîntul, defrișările, culturile sînt prioritare, coloniile sînt împinse la revoltă în primul rînd de creșterea activității marinărești și a traficului din regiunile septentrionale, din Noua Anglie în special. Activitatea negustorească nu este aici majoritară, ceea ce n-o împiedică să fie determinantă. Adam Smith, care a înțeles mai bine coloniile din America, pe care nu le avea sub ochi, decît revoluția industrială, care demara în Anglia, sub nasul lui ; Adam Smith, deci, a spus esențialul cu privire la cauzele revoltei americane, pe care a perceput-o prin ecourile și în desfășurarea ei : *Bogăția națiunilor* apare în 1776, la doi ani după episodul de la Boston. Explicația lui Adam Smith se concentrează într-o scurtă frază. Făcînd, cum se cuvine, elogiul ocîrmuirii engleze, cu mult mai

generoasă față de colonii decît celelalte metropole, el scoate în evidență faptul că „englezii coloni se bucură de o deplină libertate“, dar este nevoit să încheie cu o restricție: „din toate punctele de vedere, în afară de comerțul lor extern“ [93]. Excepția nu este de ici-de colo. Ea contraria direct și indirect ansamblul vieții economice a coloniilor, obligîndu-le să treacă totul prin intermediul Londrei, să fie legate de creditul ei și, mai ales, să rămînă închise în interiorul rețelei negustorești a „Imperiului“ englez. Dar, dedată devreme comerțului, Noua Anglie, cu porturile sale de la Boston și Plymouth, nu poate fi de acord cu această condiție; ea cîrtește, trișează, ocolește obstacolul. Viața negustorească „americană“ e prea vie, prea spontană pentru a nu-și îngădui libertăți care nu i se acordă. Și chiar și le îngăduie. Dar ea nu izbutește decît pe jumătate.

Noua Anglie se reclădește [94], între 1620 și 1640, o dată cu exodul puritanilor izgoniți de Stuarți, a căror primă ambiție a fost întemeierea unei societăți închise, ferită de păcatul, de nedreptățile și de inechitățile acestei lumi. Dar marea se pune în slujba acestei țări sărace de la natură; destul de devreme, aici se înfiripă o mică lume negustorească foarte activă. Poate pentru că Nordul ansamblului colonial englez este ținutul cel mai apt să facă legătura cu patria-mamă, el fiind cel mai apropiat de ea. Sau pentru că țărmul Acadiei, estuarul fluviului Saint-Laurent, bancurile Terranovei oferă, nu prea departe, mana hranei pe care o dă marea; tocmai din pescuit par să scoată colonii din Noua Anglie „cei mai mulți bani [...] Fără a scormoni măruntaiele pămîntului și lăsînd lucrul acesta pe seama spaniolilor și portughezilor, ei scot [acești bani] din peștele care li-i aduce“ [95]. Fără a mai pune la socoteală marinarii care se formează la școala aspră a acestei meserii și na-

vele care trebuie construite pentru ei. În 1782, pescuitul ocupă în Noua Anglie 600 de vase și 5 000 de oameni.

Dar colonii Noii Anglii nu s-au mulțumit cu această activitate aflată la îndemînă. „Erau numiți [și acest cuvînt, în sine, este lămuritor] olandezii Americii [...] Se spune că americanii navighează cu și mai multă economie decît olandezii. Această proprietate și prețul scăzut al hranei lor îi fac să fie mai buni încît privește navlu". Într-adevăr, ei au concentrat în beneficiul lor cabotajul coloniilor din centru și din sud și redistribuie pînă departe producția proprie de grîu, tutun, orez, indigo... Și-au luat sarcina de a aproviziona Antilele engleze și franceze, olandeze și daneze : ei le duc pește, scrumbii sărate, cod, grăsime de balenă, cai, carne sărată de vită, și, de asemenea, lemn, lemn de stejar pentru doage, dulapuri și chiar, am spune noi, case prefabricate, „gata făcute, iar un dulgher însoțea convoiul ca să îngrijească de înălțarea ei"[96]. Ei se întorc aducînd zahăr, melasă, și *tafia,* vinars de trestie. Dar și cu bani gheață, căci, prin Antile și prin porturile de pe continentul apropiat, ei intră în circuitul metalului alb al Americii spaniole. Neîndoielnic, succesul acestui avînt negustoresc spre sud a determinat înzecirea puterii comerciale a coloniilor de nord și a provocat dezvoltarea producției lor industriale : construcții navale, postavuri și pînzeturi ordinare, fierărie, distilerii de rom, lingouri de fier și de fontă, fier turnat.

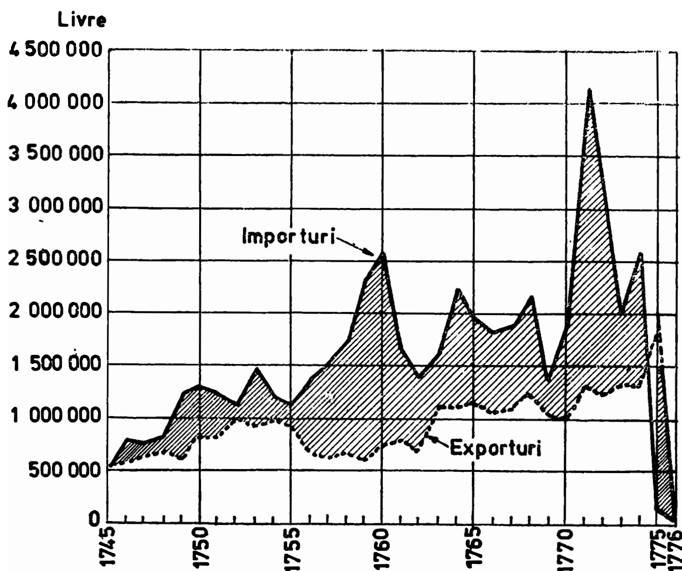
În afară de asta, negustorii și traficanții porturilor septentrionale (inclusiv New York și Philadelphia) și-au extins călătoriile în tot Atlanticul de Nord, spre insule ca Madeira, pe coastele Africii negre, Maghrebului, Portugaliei, Spaniei, Franței și, bineînțeles, Angliei. Ei își aduc peștele uscat, grîul, făina, pînă și în Mediterana. Este adevărat că această expansiune comercială la scara întregii lumi,

care dă naștere unor operații comerciale triunghiulare, nu lasă Anglia în afara jocului. Cu toate că unele nave americane ajung direct la Amsterdam, Londra este aproape întotdeauna unul din vîrfurile triunghiului, iar comerțul american operează remiterile sale de pe diferitele piețe ale Europei la Londra ; de la Londra, el primește creditele de care are nevoie. Astfel, el lasă aici o parte însemnată a surplusurilor lui, căci balanța colonii-Anglia este favorabilă acesteia din urmă. „Prin tîrguieli și prin comisioane, spune un observator în 1770, înainte de răscoala coloniilor, toți banii acestor așezăminte [coloniile] trec în Anglia și ceea ce le rămîne din bogății, rămîne în hîrtie [monedă]“ [97]. Cu toate acestea, este neîndoielnic că, foarte devreme, America se prezintă ca o rivală, că prosperitatea ei se alimentează din prosperitatea insulei și îi neliniștește pe marii negustori de la Londra. Un bun observator ne spune în 1766 : „Astăzi, Anglia face fără nici un folos legi ca să împiedice și să strîmtoreze industria colonilor săi : ea ascunde răul și nu-l vindecă“ ; ea „pierde în acest comerț, cel al Economiei și al reexportului, drepturile de Vamă, cheltuielile de Magazinaj și de Comision și o parte din Muncă în porturile sale. Iar în cazul retururilor directe în aceste Colonii, lucrul ce astăzi este de folosința cea mai generală, nu rezultă oare de aici că Navigatorii, mai ales cei din Boston și din Philadelphia, a căror Navigație este de mai bine de 1 500 de vase, aprovizionează nu numai Coloniile lor, ci și celelalte Colonii Engleze cu Mărfuri din Europa încărcate în porturi străine ? Ceea ce nu se poate face fără a aduce o pagubă uriașă, atît Comerțului Angliei, cît și finanțelor sale“ [98].

Desigur, apar și alte conflicte între colonii și metropolă, și poate că ocuparea de către englezi a Canadei franceze, în 1762, ratificată anul următor prin clauzele tratatului de la Paris, a grăbit lucrurile, asigurînd coloniilor

engleze securitatea pe frontiera lor nordică. Ele nu mai au nevoie de ajutor. În 1763, Anglia victorioasă și Franța învinsă s-au comportat, și una și alta, cel puțin din punctul nostru de vedere, într-un fel neașteptat. Anglia ar fi preferat Canadei (luată de la Franța) și Floridei (pe care i-o cedează Spania) stăpînirea insulei Santo Domingo. Dar plantatorii din Jamaica nici nu vor să audă de așa ceva ; ei nu consimt la împărțirea cu alții a pieței engleze a zahărului, care este domeniul lor. Insistențele lor, împreună cu rezistența Franței, dornică să păstreze Santo Domingo, regina insulelor producătoare de zahăr, au făcut ca „pogoanele de zăpadă" ale Canadei să revină Angliei. Dar în privința poftei Angliei de a pune mîna pe Santo Domingo avem o dovadă irefutabilă. Atunci cînd reiau războiul împotriva Franței, în 1793, englezii pierd șase ani cu expediții costisitoare și nerodnice pentru a pune mîna pe insulă [99] : „secretul neputinței englezești în timpul primilor șase ani ai războiului (1793—1799) stă în aceste două cuvinte fatale : Santo Domingo".

În orice caz, imediat după tratatul de la Paris (1763), tensiunea dintre coloniile engleze și Anglia crește. Aceasta vrea să le pună la șmotru, să le oblige să suporte o parte din cheltuielile uriașe ale războiului care abia se încheiase. În 1765, coloniile merg pînă la organizarea boicotării mărfurilor engleze, adevărată crimă de lez-majestate [100]. Lucrurile sînt atît de limpezi încît, în octombrie 1768, bancherilor olandezi „le este teamă că dacă se strică treaba dintre Anglia și coloniile ei, de aici vor ieși bancrute de care această țară [Olanda] ar putea să se resimtă" [101]. Încă din 1766, Accarias de Sérionne vedea răsărind un Imperiu „american". „Noua Anglie, scria el, este mai de temut decît cea veche, datorită pierderii Coloniilor Spaniei..." Da, un imperiu „independent de Europa" [102], un imperiu, spune el, cîțiva ani mai tîrziu (1771), care

40. BALANȚA SCHIMBURILOR COLONIILOR ENGLEZE DIN AMERICA CU METROPOLA ESTE FAVORABILĂ MARII BRITANII

În vederea restabilirii echilibrului comerțului exterior, balanța lor negativă obligă coloniile să întrețină o serie de operații comerciale „triunghiulare" cu sclavi în Africa (comerț de sclavi), în Antile și în Europa, pînă în Mediterana. (După H. U. Faulkner, American Economic History, *1943, p. 123).*

„amenință într-un viitor foarte apropiat bunăstarea Angliei mai ales, a Spaniei, a Franței, a Portugaliei și Olandei" [103]. Se și vedeau, cu alte cuvinte, primele semne ale viitoarei candidaturi a Statelor Unite la dominația economiei-univers europene. Și tocmai asta ne spune explicit, spre marea noastră surpriză, ministrul plenipotențiar francez la Georgetown, este adevărat, că treizeci de ani mai tîrziu, într-o scrisoare din 27 brumar, anul X (octombrie 1801) : „Socotesc Anglia față cu Statele Unite într-o poziție perfect asemănătoare cu cea în care prima putere [adică Anglia] se găsea față de Olanda la sfîrșitul secolului al XVII-lea, atunci cînd aceasta, sfîrșită de cheltuieli și de datorii,

a văzut cum influența ei comercială trece în mîinile unui rival care abia se trezea, ca să zicem așa, la comerț“ [104].

Exploatările spaniole și portugheze

O dată cu cealaltă Americă, cea iberică, abordam cu totul alte realități, o cu totul altă istorie. Nu pentru că analogiile lipsesc, dar ceea ce se întîmplă la nord nu se reproduce aidoma în sud. Europa de nord și Europa de sud își reconstituie divergențele și opozițiile dincolo de Atlantic. În afară de asta, există în toată această istorie decalaje importante : coloniile engleze, de pildă, se eliberează în 1783 ; coloniile iberice nu înainte de 1822 și 1824. Ba încă eliberarea sudului se dovedește fictivă, deoarece vechea dominație este înlocuită cu tutela engleză, menită să dureze, în linii mari, pînă în 1940, după care Statele Unite preiau ștafeta. Într-un cuvînt, la nord : vioiciune, forță, independență, prosperitate individuală ; la sud : inerție, servituți, pumnul greu al metropolelor, constrîngerile inerente oricărei „periferii“.

Evident, această divergență este rodul unor structuri diferite, al unor trecuturi, al unor moșteniri diferite. Situație limpede, dar pe care am exprima-o prost prin diviziunea comodă din manualele de istorie : colonii de populare, pe de-o parte, și colonii de exploatare, de cealaltă parte. Cum am putea avea aici colonii de populare, care să nu fie și de exploatare, sau colonii de exploatare, care să nu fie și de populare ? Să reținem, mai degrabă decît noțiunea de *exploatare*, noțiunea de marginalizare în cadrul unei economii-univers, de condamnare la rolul de a sluji pe altul, de a lăsa să ți se dicteze sarcinile, prin intermediul unei imperioase diviziuni internaționale a

muncii. Tocmai acesta este rolul ce a revenit spațiului ibero-american (contrar celui asumat de spațiul nord-american), și înainte, și după obținerea independenței politice.

Reconsiderarea Americii spaniole

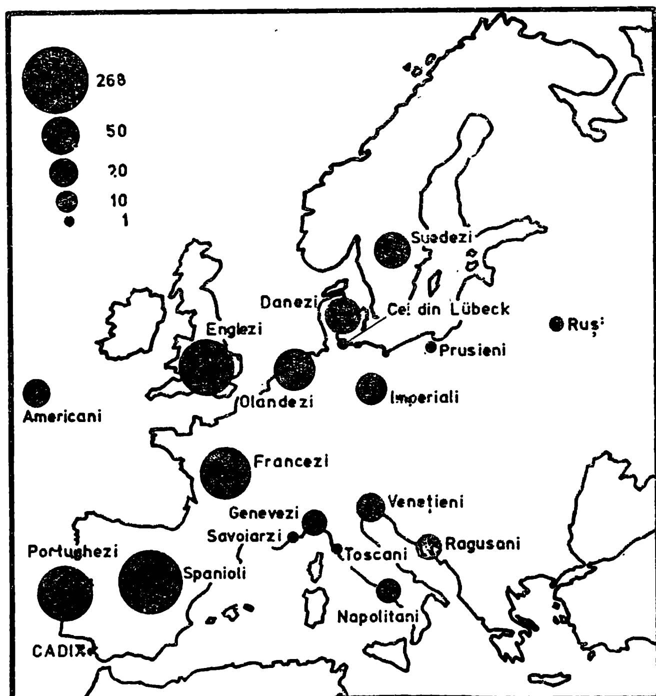
Prin urmare, America spaniolă s-a eliberat tîrziu, cu o remarcabilă încetineală. Dezrobirea începe la Buenos Aires, în 1810, și întrucît dependența față de Spania nu va fi eclipsată decît de dependența față de capitalul englez, procesul se va preciza abia prin anii 1824—1825 [105], care marchează începutul unor investiții masive ale pieții londoneze.

Cît privește Brazilia, ea a devenit independentă fără să întîmpine o opoziție mai activă : la 7 septembrie 1822, la Ypiranga, în apropiere de São Paolo, Pedro I proclama independența față de Portugalia și, în același an, în decembrie, lua titlul de Împărat al Braziliei. Această despărțire (la Lisabona domnea João I, tatăl noului împărat) a fost, dacă ar fi să ne oprim la toate detaliile ei, o afacere foarte încurcată, legată de rețeaua interdependențelor politicii europene și americane [106]. Aici, putem însă reține doar faptul că rezultatul a fost obținut în liniște.

Pentru America spaniolă, în schimb, independența a reprezentat o lungă dramă. Dar aici ne interesează mai puțin felul în care s-a pregătit ruptura, mai importantă, în ce privește consecințele ei internaționale, decît ruptura dintre Brazilia și metropola sa. America spaniolă, *cu sila* și de la început, avea să fie mereu un element hotărîtor al istoriei lumii, în timp ce Brazilia, din clipa în care încetează să mai fie un mare producător de aur, în secolul al XIX-lea, are o importanță cu mult mai mică pentru Europa.

Chiar la început, Spania nu fusese în stare să exploateze singură piața „colosală“ [107] a Lu-

mii Noi. Mobilizîndu-şi toate forţele, oamenii, vinurile şi untdelemnul Andaluziei, postavurile oraşelor ei industriale, ea nu izbutise, deoarece era încă arhaică, să echilibreze balanţa. De altfel, în secolul al XVIII-lea, care amplifică toate procesele, nici o „naţiune" din Europa nu ar fi putut să facă acest lucru de una singură. „Consumul, explică Le Pottier de la Hestroy prin 1700, ce se face în Indiile Occidentale de lucruri pe care ele sînt neapărat nevoite a le scoate din Europa, fiind foarte însemnat, [întrece] cu mult puterile noastre (ale Franţei), oricîte manufacturi am fi noi în stare să scoatem la noi" [108]. Spania, în consecinţă,

41. ÎNTREAGA EUROPĂ EXPLOATEAZĂ AMERICA SPANIOLĂ

Numărul şi originea vaselor intrate în rada portului Cadiz în 1784. (După A.N., A.E. BIII, 349).

este silită să recurgă la Europa, cu atît mai mult cu cît industria ei decade spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, iar Europa se grăbește să profite de ocazie. Ea participă la exploatarea coloniilor iberice, și mai mult decît Spania, despre care Ernst Ludwig Carl spunea, în 1725, că nu este decît „aproape un antrepozit pentru Străini“ [109], să-i zicem mai degrabă un intermediar. Legile spaniole împotriva „transportării“ argintului, principala resursă a Americii, sînt desigur aspre și, „totuși, gutuia asta [moneda spaniolă] poate fi văzută prin toată Europa“ [110] remarca, în noiembrie 1676, regele Carol al II-lea al Angliei.

Cu douăzeci de ani mai devreme, părintele Antonio Vieira, iezuit portughez, se văita într-o predică ținută la Belem, în Brazilia: „Spaniolii scot argintul băilor și îl cară, iar cei care trag cîștigul sînt străinii“. Și la ce folosește metalul prețios? Nicidecum la ușurarea săracilor, ci „doar la umflarea și îndoparea și mai mult a celor ce stăpînesc aceste popoare“ [111].

Evident, categorica legislație spaniolă este atît de neputincioasă din cauza contrabandei: frauda, corupția, înșelătoria, învîrteala nu sînt proprii numai comerțului și economiei Americii, dar ele se măresc la scara acestei vaste suprafețe; cîmpul lor de acțiune este întregul Ocean Atlantic și, pe deasupra, Marea Sudului. Filip al II-lea însuși vorbește despre navele așa-zis nevinovate care pleacă în 1583 „pretinzînd că duc vinuri în insule (Canare) și care au trecut de fapt în Indii, cu bun cîștig după cîte se spune“ [112]. Se întîmplă chiar ca o întreagă navă să se încarce pentru Indii, la Sevilla, „fără ca ofițerii să ia măcar știință de acest lucru“! [113] Și, în curînd, pe vasele flotelor oficiale care ridică pînzele spre Indii, olandezii, francezii, englezii, italienii de diferite origini, mai ales genovezii, își încarcă marfa ilegal și fără să întîmpine greutăți. În 1704, „Consulatul [Sevillei] recunoștea că spaniolii

nu erau interesați decît de a șasea parte din încărcătura flotelor și galioanelor"[114], deși, în principiu, ei erau singurii autorizați să participe la asemenea operații[115].

De cealaltă parte a oceanului, în „Indiile Castiliei", frauda este la fel de neostoită. Prin 1692, un călător spaniol arată că „Tezaurul destinat Regelui, care pleacă de la Lima, este de cel puțin [anual] douăzeci și patru de milioane de bani de opt[116] dar, mai înainte de a ajunge la Lima, la Panama, la Porto Belo, la Havana (...) Corregidorii, Comișii, Vameșii și alții, cu toții oameni cu mare poftă, îl vămuiesc, luîndu-și fiecare parte..."[117] Vase de război și vase comerciale în același timp, galioanele, ca atare, prilejuiesc de regulă fraude interne. În ce privește frauda externă, ea crește în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Alături de sistemele coloniale existente, se construiesc contra-sisteme sprintene și eficiente. Să ne reamintim, de pildă, de călătoriile vaselor din Saint Malo pe coastele Mării Sudului, care încep neîndoielnic înaintea Războiului succesiunii spaniole și care continuă și după încheierea lui, în 1713. O flotă spaniolă le-ar fi izgonit, în principiu, în 1718[118], dar ele revin și în 1720[119], și în 1722[120]. Să ne reamintim și de cursele pornite din porturile nespaniole ale Americii, spre coastele prea întinse și nicicînd bine păzite ale continentului. Acest comerț, numit „de o suliță", olandezii îl practică pornind din Saint Eustache și din Curaçao (care le aparține din 1632); englezii, pornind din Jamaica; francezii, pornind din Santo Domingo și din celelalte Antile de sub stăpînirea lor. Iar grupul de scoțieni aventuroși care se așază în 1699, cu forța și nu fără tămbălău, în marginea istmului Darien, sperind ca, odată instalați „chiar pe țărmul uscatului", să ia locul englezilor și olandezilor, ale căror poziții de pornire sînt mai îndepărtate, are în vedere tocmai acest comerț[121]. Marinarii Americii de Nord nu rămîn datori.

Prin 1780, balenierele lor aruncînd chipurile, ancora în largul coastei peruane, introduc în regiune, fără de rușine, marfă de contrabandă, pe care negustorii localnici o primesc, așa cum era de așteptat, favorabil, căci o cumpără la un preț scăzut și o revînd la prețul „oficial", acesta din urmă neînregistrînd o scădere [122].

Dar, multă vreme, frauda în stil mare a constituit-o, fără îndoială, devierea spre America portugheză, spre Brazilia, a argintului minelor spaniole de la Potosi. Marele drum de acces a fost Rio de la Plata, începînd din anul 1580 [123]. După separarea celor două coroane, din 1640, portughezii vor stărui și vor păstra multă vreme un post ideal pentru aceasta, mica enclavă de la Colonia do Sacramento, în actualul Uruguay (ocupată în 1680). Spaniolii au fost nevoiți s-o asedieze și s-o cucerească, în 1762 [124].

Dar, evident, contrabanda nu putea înflori fără complicitatea negustorilor locali și fără corupția autorităților de pază. Ea se desfășoară pe o scară uriașă deoarece, așa cum spune J. Accarias de Sérionne, „cîștigul uriaș ce se trage din acest comerț îl aduce în stare de a susține atît niște riscuri mari cît și cheltuielile de corupție" [125]. Așa încît, vorbind despre numirea în postul de guvernator în America, care se cumpără, un anonim declara în 1685, fără sfială, „că se reprezintă întotdeauna o licență tacită de îngăduire a intrării de mărfuri străine" [126]. De fapt, încă în 1629—1630, întîlnim la Lima un foarte onorabil *Oidor de la Audiencia,* numit în postul de judecător în cazuri de contrabandă, care stochează acasă la el mărfuri interzise, și prins cu mîța în sac, își continuă totuși viața de foarte onorabil *oidor* [127].

De altfel, dacă stai să-i asculți pe apostolii contrabandei, ea acționează spre binele public. „Spaniolii din America, explica în 1699 un francez, cărora galioanele nu le aduc nici jumătate din mărfurile de care au trebuință, au

fost prea bucuroși că străinii [adică, în acea perioadă, mai ales francezi] au venit să li le aducă“ [128]. Ei au facilitat prin „toate expedientele“ acest comerț ilicit, așa încît „mai bine de 200 vase fac, în văzul întregii Europe și al spaniolilor, un comerț care este oprit sub cele mai aspre pedepse...“. Un raport francez din 1707 ne destăinuie chiar că „încărcătura navelor [franceze] *Le Triomphant, Le Gaspard* și *Le Duc de la Force* (...) era gata vîndută, înainte de plecarea lor, unor negustori din Vera Cruz“ [129] ! Este adevărat că, la vremea aceea, Franța lui Ludovic al XIV-lea conlucra cu o Spanie nu prea sigură în ceea ce privește viitorul ei, cu Spania lui Filip al V-lea.

Mereu prezentă, frauda a avut totuși, în funcție de epocă, o importanță variabilă. Din niște calcule *verosimile* se degajă *impresia* că ea a depășit ca volum comerțul normal (oficial) al Imperiului spaniol, după 1619 și poate chiar mai devreme. Această situație s-ar fi menținut pînă în jur de 1760, adică timp de mai bine de un secol [130]. Dar nu este vorba decît despre o ipoteză care rămîne a fi verificată. Și de data aceasta, arhivele europene, și nu numai cele spaniole, ar putea să ne spună un ultim cuvînt, dacă cercetarea istorică se va osteni în acest sens.

Recucerirea Imperiului spaniol

Pînă la urmă, ocîrmuirea spaniolă reacționează împotriva acestor neorînduieli. Intervine o redresare, înceată, dificilă, dar, în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, ea este condusă energic și într-un mod „revoluționar“. S-o spunem de la început : măsurilor luate de metropolă în acest sens nu li se acordă întotdeauna greutatea reală. *Intendenții,* de pildă, nu reprezintă o implantare americană a unei instituții franceze, un soi de transfer cultural ; ei răspund și intenției ocîrmuirii de la Madrid de a frînge

aristocrațiile creole care dețin vechile posturi de comandă. Tot așa, suprimarea Companiei lui Isus (1767) se dovedește a fi începutul unui regim „militar“, de autoritate și de forță, care înlocuiește un fel de ordine morală, și acest regim militar va fi moștenit, spre nefericirea lor, de statele ce aveau să devină mai apoi independente. Și aici este vorba despre o transformare, aproape despre o revoluție. Trebuie oare să atribuim tot meritul acestor măsuri dinastiei Bourbonilor care a adus cu ea, din Franța, principiile monarhiei centralizate și arsenalul măsurilor mercantiliste ? Să fie vorba, mai degrabă, de o puternică dorință de schimbare care a frămîntat Spania, așa cum avea să frămînte Europa întreagă, în Secolul Luminilor ? Claudio Sánchez Albornoz [131] ajunge să spună că nu monarhia burbonică a fost la originea transformării Spaniei, și că, dimpotrivă, dorința spaniolă de schimbare a deschis dinastiei franceze drumul spre peninsulă.

Începînd din 1713, atenția reformatorilor s-a îndreptat, firește, spre ceea ce reprezenta miza cea mai mare, ultima șansă : Lumea Nouă. Putea păstra Spania ceea ce crease dincolo de Atlantic ? Franța, ale cărei nave, în timpul războiului, bîntuiseră în voie coastele americane, nu renunțase la ambițiile ei, nici pe țărmurile Mării Sudului, nici în ținuturile de margine ale Noii Spanii. Nu se gîndea ocîrmuirea franceză ca, pe vremea lui Law, pornind din Louisiana, să-și taie parte din domeniul apropiat, al Spaniei ? În orice caz, tocmai de acest lucru pare încredințat un spaniol morocănos care scrie în noiembrie 1720 : „Vom avea nefericirea să vedem regatul Noii Spanii împărțit și trecut sub stăpînirea francezilor, dacă Dumnezeu nu aduce o îndreptare“ [132]. Pericolul englez, mai puțin vizibil, era grav în alt chip, măcar prin urmările dublei concesii de la Utrecht, din 1713, cea privitoare la *asiento* și cea privitoare la navele autorizate ;

ea dădea lui *South Sea Company* mijloacele de a acumula avantajele fraudei licite și fraudei ilicite [133].

Dar lucrurile se mai puteau îndrepta. Ocîrmuirea pornește la lucru și, în 1714, înființează după modelul francez un minister al marinei și Indiilor ; în același an se constituie o Companie a Hondurasului ; în 1728, o Companie a Caracasului, menită să prospere ; mai tîrziu, în 1740, o Companie a Havanei [134] ; în 1717—1718, *Casa de la contratación,* organ al monopolului sevillan, se mută la Cádiz, la fel ca și *Consejo de Indias,* ceea ce înseamnă că orașul, de atîția ani în conflict cu Sevilla, devine, în sfîrșit, portul unic al Indiilor. Este adevărat că aceste companii privilegiate nu au reprezentat un succes ; în 1756, s-a simțit chiar nevoia de a pune capăt monopolurilor pe care le dețineau [135]. Dar, fără îndoială, acest eșec a ajutat comerțului liber să se dezvolte în afara „greoiului sistem al flotelor“ [136], incapabil, cît îl privește, să-și îndeplinească *cu regularitate* funcția de animator al economiilor Lumii Noi. Reforma din 1735 care instituia cursele navelor de registru [137] n-a fost eficientă imediat, căci *registros* n-au lepădat ușor obișnuința de a călători în grup. Dar „prin 1764 (...) legăturile între Spania și Lumea Nouă încep să devină regulate“ [138]. Se instituie nave-curier care leagă Cádizul, lunar, cu Havana și Puerto Rico, și, bimensual, cu Rio de la Plata. În sfîrșit, decretul din 12 octombrie 1778 declară liber comerțul dintre America și un număr de 13, mai tîrziu 14, porturi spaniole [139]. Urmează o puternică creștere a traficului dintre Spania și Lumea Nouă, și, prin forța lucrurilor, o creștere a influenței spaniole în posesiunile de dincolo de mare.

O altă măsură importantă este înființarea, în 1776, a viceregatului de Buenos Aires, care reduce contrabanda prin Rio de la Plata. Pe ansamblul Americii spaniole, frauda continuă neîndoielnic să crească în cifre absolute, dar

ea scade *relativ,* datorită avîntului comercial general (prin 1790, contrabanda se reduce la o treime din comerţul oficial). O supraveghere activă se instaurează, nu fără incidente pitoreşti, chiar comice. Pe coasta de la Maracaibo se descoperă astfel, în 1777, că insula Orna a fost, pur şi simplu, ocupată clandestin de către olandezi şi că guvernatorul pe care aceştia l-au instalat în insulă a devenit protectorul recunoscut al „tuturor răufăcătorilor, criminalilor şi contrabandiştilor spanioli şi de alte naţii care fug în acest loc“ [140].

Cu toate acestea, contrabanda pe seama unui organism sănătos nu mai compromite soliditatea Imperiului spaniol atît de grav pe cît o făcea înainte vreme. Sistemul renovat poate chiar să suporte două serioase încercări : mişcările lui Tupac Amaru în Peru, la 1780[141], şi *Comunidades* din Venezuela, la 1781, şi una şi alta răscoale de masă, provocate în parte de „modernizarea burbonică“. Cea a lui Tupac Amaru, care zguduie atît de puternic societatea peruană, implică toate curentele complexe care frămîntă masa indienilor, a metişilor şi a creolilor înşişi. Dar această mişcare largă, minunat „indicator“ al stărilor din adîncuri, durează abia cinci luni : distrugerea de biserici, de ateliere, de *haciendas* a durat un timp şi răzmeriţa s-a frînt, pînă la urmă, în faţa auxiliarilor indieni mobilizaţi şi înarmaţi de spanioli.

Ca orice progres, progresul Americilor a tras după sine distrugerea rînduielilor vechi. Cu intenţie, Bourbonii nu au respectat privilegiile instaurate mai de multă vreme. Alături de vechile *consulados* [142] din Mexico şi Lima, au fost înfiinţate alte *consulados,* rivale ale predecesoarelor şi vecinelor lor : *consulado* de la Vera Cruz se ridica astfel împotriva puterii pe care o deţine vechiul *consulado* de Mexico. În acelaşi timp, sosirea masivă de produse manufacturiere din Europa (îndeosebi din Anglia şi

Spania) inundă pieţele locale şi, date fiind calitatea şi preţul lor mic, atrage după sine distrugerea treptată a industriilor autohtone. În sfîrşit, circuitele comerciale se schimbă, cînd favorabile, cînd defavorabile traficului local. De exemplu, Peru [143], lipsit de ţinuturile lui miniere de sus (alipite, în 1776, la viceregatul de Buenos Aires) îşi pierde anexa care, prin cererile ei de hrană şi de produse textile, îi echilibra economia. Şi încă odată de exemplu, Noua Spanie e încercată de spăimîntătoare zguduiri, odată cu foametea repetată din 1785 şi din 1786 [144], şi pentru a-şi regăsi liniştea, o falsă linişte relativă, va fi nevoie ca clasele dominante (creoli şi *gachupinas)* să nu se mai înfrunte pline de o ardoare confuză...

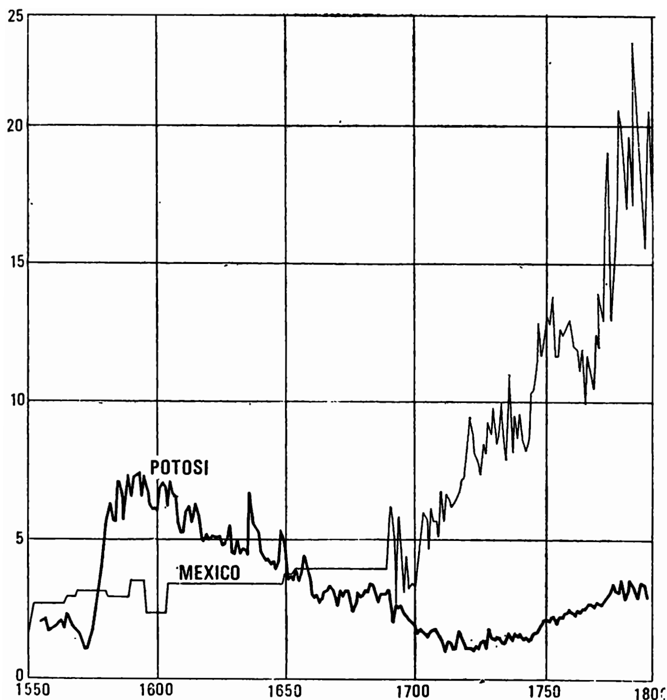
Comoara comorilor

Destinul de ansamblu al Americii hispano-portugheze, ce se va numi mai tîrziu America Latină, depinde evident de un ansamblu mai larg decît el, nici mai mult nici mai puţin decît de totalitatea economiei-univers europene, în raport de care această Americă nu este decît o zonă periferică, şi bine strunită. Va putea ea să-şi rupă legăturile de aservire? Da şi nu. Mai ales nu. Şi asta din multe motive, cel mai important fiind faptul că Brazilia şi America spaniolă, chiar dacă au ici-colo nave, şi chiar marinari, nu sînt puteri maritime (altfel stau lucrurile în ceea ce priveşte Statele Unite, ai căror marinari au fost adevăraţii „părinţi fondatori“ ai patriei). Încă odată nu, pentru că America hispanică, încă înainte de secolul al XVIII-lea, şi într-o şi mai mare măsură în cursul acestui secol hotărîtor, trăieşte sub o dublă dependenţă, cea a metropolelor iberice (Portugalia şi Spania) şi cea a Europei (şi în primul rînd a Angliei). Coloniile engleze nu avuseseră de rupt decît un singur lanţ, cel

care le lega de Anglia, și asta fusese de ajuns. Cealaltă Americă, dimpotrivă, nu s-a eliberat de Europa o dată cu sfărîmarea dependenței sale față de metropole. Ea a scăpat numai de unul din cei doi stăpîni care o supravegheau și o exploatau de multă vreme. Cum să fi renunțat Europa la aurul și la argintul Americii ? Încă înainte de revoluțiile independenței se năpustesc cu toții, încercînd să pună mîna pe moștenirea a cărei deschidere pare apropiată. Englezul ocupă Buenos Aires în 1707, dar nu izbutește să păstreze orașul ; francezul invadează Portugalia în 1807, Spania în 1808 ; el grăbește emanciparea coloniilor spaniole, dar nu cîștigă mare lucru din asta.

Era justificată graba asta, lăcomia asta ? Era întemeiată sau acționa un miraj ? Era America, în acest început de secol al XIX-lea, comoara comorilor lumii, așa cum credea Nicole Bousquet ? Pentru a rezolva problema am avea nevoie de cifre, de o estimare a produsului național brut al Americii spaniole și al Braziliei, apoi de o estimare a surplusului pe care America hispanică îl poate furniza Europei, pentru că acest surplus este comoara reală, cea pe care poți pune mîna.

Unica evaluare credibilă a fost întocmită, numai pentru Noua Spanie, în 1810, de către secretarul *consulado*-ului de Vera Cruz, José Maria Quiros [145]. Și ea nu dă decît producția fizică a Noii Spanii, adică, în milioane de pesos (cifrele sînt rotunjite) : agricultura 138,8 ; manufacturi 61 ; produse miniere 28 ; total 227,8 (în procente, aportul minier nu se ridică deci, ceea ce este de mirare, decît la 12,29% din total). Dar cum să treci de la producția fizică la produsul național brut ? Adăogînd, în primul rînd, uriașa valoare a fraudei și ținînd seama de masa serviciilor, și ea importantă : într-adevăr, Mexicul este lipsit de rîuri navigabile, transporturile făcute cu ajutorul caravanelor de catîri au un volum mare, sînt dificile, teribil de costisitoare. Valoarea pe care am

42. DOUĂ CICLURI ALE ARGINTULUI AMERICAN

Curba producției de la Potosi, după M. Moreyra Paz-Soldan, în Historia, *IX, 1945 ; curba emisiunilor monetare în Mexic, după W. Howe,* The Mining Guild of New Spain, 1770—1821, *1949, pp. 453 și urm. Potosi marchează avîntul hotărîtor al argintului american timpuriu. Avîntul minelor mexicane de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea avea să ajungă la un nivel nemaiatins vreodată.*

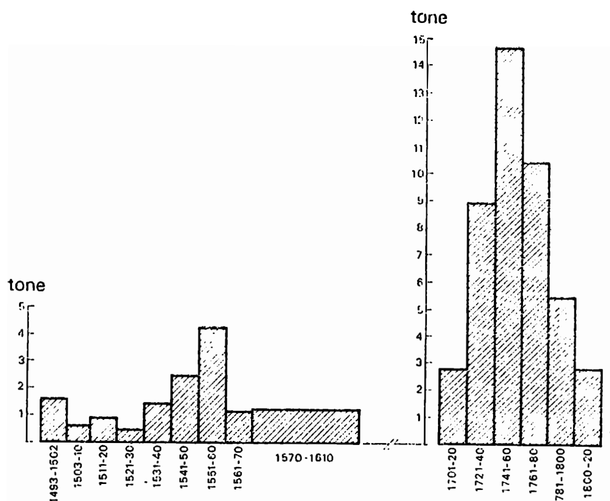
putea-o atribui produsului național brut n-ar putea totuși depăși 400 milioane de pesos. Și cum de obicei se spune că producția *minieră* a Noii Spanii este egală cu producția restului Americii spaniole am putea oare, prin extrapolare, să propunem pentru totalitatea acestei Americi (16 milioane de locuitori) un produs național brut de două ori mai mult decît cel mexican, adică maximum 800 milioane de pesos ? În sfîrșit, dacă acceptăm pentru Brazi-

lia anului 1900 calculele avansate de J. A. Coatsworth [146], produsul național brut al acesteia ar fi ceva mai mic de jumătate din cel al Mexicului, adică circa 180 milioane de pesos. America „latină“, în ansamblul ei, ar atinge, prin urmare, un produs național brut global de aproape un miliard de pesos.

Aceste cifre, foarte aleatorii, ne îngăduie cel puțin o concluzie și anume că venitul pe cap de locuitor este scăzut : 66,6 pesos pentru fiecare dintre cei 6 milioane de mexicani ; 50 de pesos pentru cei 16 milioane de locuitori ai ansamblului Americii spaniole ; mai puțin de 60 pentru Brazilia care numără ceva mai mult de 3 milioane de locuitori. Dar, în 1800, după cifrele acceptate de Coatsworth [147], venitul pe cap de locuitor nu ar reprezenta în Mexic decît 44% din același venit în Statele Unite, care atingea pe atunci, referindu-ne la propriile noastre calcule (cele ale lui Coatsworth sînt făcute în dolari 1950), 151 pesos sau dolari de epocă (cele două monede fiind echivalente). Cifrele nu sînt absurde, chiar dacă le comparăm cu cele reținute de Alice Hanson Jones într-un studiu care privește doar trei dintre coloniile americane cele mai dezvoltate : între 200 și 336 dolari [148]. În raport cu aceste colonii favorizate din nord, venitul pe cap de locuitor al celei mai favorizate din Sud, Mexicul, ar fi de circa 33%. Mai tîrziu, diferența va crește continuu, procentul scăzînd chiar, în 1860, la abia 4%.

Dar problema noastră nu cere doar stabilirea nivelului de trai al locuitorilor Americii latine ; trebuie să ajungem la calculul excedentului exportului acestei Americi în Europa, în raport de ceea ce primește ea de acolo. Pentru anul 1785, cifrele *oficiale* [149] dau un export spre Spania de 43,88 milioane de pesos în metale prețioase și de 19,41 milioane în mărfuri, adică un total de 63,3 milioane (argint și aur, 69,33% ; mărfuri, în creștere puternică, 27,6%).

In sens invers, din Spania spre America, exporturile se ridică la 38,3 milioane pesos ; soldul balanței este de 25 milioane. Să acceptăm fără comentarii aceste cifre care rămîn discutabile. Dacă le adăugăm partea Braziliei (25% din acest total, adică 6,25 milioane), ajungem la 30 sau 31 milioane de pesos, ceea ce reprezintă 3% din produsul național brut al întregii Americi hispanice, dar această cifră, sprijinindu-se pe cifre oficiale, constituie o *limită inferioară ;* ea nu ține seama de contrabanda puternică. Să convertim aceste 30 milioane de *pesos* (5 pesos = 1 liră sterlină) în lire sterline : „tezaurul" adus de Europa din America ar fi de ordinul a

43. DOUĂ CICLURI ALE AURULUI AMERICAN

Un ciclu „spaniol" (aurul din Antile, Noua-Spanie, Noua Grenadă, Peru) a predat ștafeta ciclului „portughez" (aurul din Brazilia). Primul reprezintă aproximativ 170 tone aur deversate în Europa în 120 ani ; cel de-al doilea, 442 tone, în același spațiu de timp, adică aproape de trei ori mai mult. Cifrele, calculate în medii anuale și în tone, nu sînt absolut sigure. Un singur lucru este cert : superioritatea zdrobitoare a ciclului brazilian. (Cifrele privind ciclul spaniol sînt luate din P. Chaunu, Conquête et exploitation des Nouveaux Mondes, ***1969, pp. 301 și urm. ; cele privind ciclul portughez, din F. Mauro,*** Etudes economiques sur l'expansion portugaise, ***1970, p. 177).***

6 milioane de lire, minimum. Aceasta este, evident, o sumă uriașă, deoarece, în medie, prin 1785, Europa, inclusiv Anglia, ar scoate din India 1 300 000 lire [150].

America hispanică (avînd în jur de 19 milioane de locuitori) ar livra, prin urmare, în fiecare an, Europei, de patru sau de cinci ori mai mult decît India (avînd cam o sută de milioane de locuitori). America ar constitui într-adevăr tezaurul nr. 1 al lumii, un tezaur care, pe deasupra, are tendința să crească în imaginația populară pînă la proporții fabuloase. Un agent francez scrie în 1806, în momentul în care războaiele revoluționare și napoleoniene provoacă îngrămădirea pe loc a producției minelor, pe care nimeni nu riscă s-o trimită pe mare : „dacă ceea ce am auzit spunîndu-se este adevărat, mai bine de o sută de milioane de piaștri, în lingouri, aur și argint, s-ar afla în vistieriile celor trei viceregate, de Peru, de Santa Fé [de Bogotá] și de Mexic, netrecînd cu vederea cîtimea uriașă a capitalurilor împărțite între proprietarii minelor [...] Comercianții capitaliști au fost siliți de război să-și oprească trimiterile". Comerțul internațional „a putut face să curgă [numai] o anumită parte a circulației acestor bani" [151].

Politica engleză este tentată de o asemenea pradă ; ea ezită totuși, dornică să respecte Brazilia în care s-a refugiat regele de la Lisabona, în 1808, și Spania care, încet și cu greu, eliberează armata engleză a lui Wellington. Drept urmare, destrămarea Imperiului spaniol s-a făcut cu încetinitorul. Dar scadența era inevitabilă : din clipa în care Spania, industrializîndu-se, își relua în stăpînire coloniile, devenind altceva decît un simplu intermediar între America și Europa, „căderea Imperiului era pe aproape, căci nici o altă națiune nu mai avea interes să-l păstreze spaniol". Și, în primul rînd, nu națiunea aflată deasupra tuturor celorlalte, care își disimulase atîta vreme intențiile,

dar care, odată cu prăbușirea Franței și cu încheierea revoluțiilor în America, nu mai este nevoită să dea dovadă de prudență. În 1825, începe goana capitaliștilor englezi spre noile state ale Americii ex-spaniole și ex-portugheze, ale căror piețe și în ale căror întreprinderi miniere mizele lor cresc.

E logic să fie așa. Țările Europei se industrializează, asemeni Angliei, și se pun la adăpost, la fel ca ea, în spatele unor tarife vamale protectoare. În aceste condiții, comerțul european duce lipsă de aer [152]. De aici, obligația de a se îndrepta spre piețele de dincolo de mări. Într-o asemenea cursă, Anglia este cea mai avantajată. Cu atît mai mult, cu cît ea folosește calea cea mai sigură și mai scurtă, aceea a legăturilor financiare. Din acel moment, legată de Londra, America latină va rămîne la periferia economiei-univers europene ; pentru a ieși cu totul din ea, Statele Unite, constituite în 1787, vor avea chiar ele, în ciuda avantajelor lor precare, destule dureri de cap. Tocmai la Bursa din Paris se înregistrează, odată cu cota titlurilor de împrumut, avînturile și căderile noului destin al Americii [153].

Cu toate acestea, comoara comorilor, ca să revenim la ea, deși continuă să existe, pare să se subțieze peste măsură în secolul al XIX-lea. Faptul că toate împrumuturile „sud-americane“ sînt cotate sub valoarea nominală reprezintă deja o indicație. Alte semne care vestesc tenta sumbră pe care o va cunoaște istoria Americii hispanice în prima jumătate a secolului al XIX-lea sînt faptul că regresiunea economiei europene (1817—1851) se declanșează foarte timpuriu în America de Sud, din 1810 ; că această criză a periferiei este, cum se și cuvine, cumplit de dezorganizatoare ; că produsul național brut al Mexicului dă înapoi din 1810 și pînă prin 1860. „Comorile“ Americii s-au împuținat, dar s-au și irosit, căci îndelungatele războaie pentru independență au fost ruinătoare.

Populaţia minieră a Mexicului, ca să nu dăm decît un exemplu, a făcut atunci explozie : aici şi-a găsit revoluţia agenţii, călăii şi victimele ei. Minele părăsite, odată cu încetarea pompării, au fost năpădite de ape, şi în primul rînd minele mari, celebre pînă în apus prin randamentul lor. Acolo unde extracţia nu era cu totul oprită, rămînea în urmă sfărîmarea minereului ; mai grav era faptul că mercurul necesar amalgamării nu mai era livrat sau era livrat la preţuri excesiv de mari. Regimul spaniol asigurase preţul relativ ieftin al mercurului, livrat de autorităţile publice. Imediat după cucerirea independenţei, minele care mai lucrau erau adesea întreprinderi mărunte, exploatate prin simple galerii de scurgere, fără instalaţii de pompare.

În sfîrşit, asistăm repede la primele erori de apreciere ale ţărilor „dezvoltate" în privinţa tehnicilor ce trebuie importate în regiunile „subdezvoltate". Să ascultăm, în legătură cu iniţiativele engleze, raportul consulului francez la Mexico : (20 iunie 1826) „Orbiţi de minunile pe care le-au făcut la ei acasă cu ajutorul aburului, scrie el, au crezut că acesta le va face aici aceleaşi servicii. Maşinile cu foc au venit, prin urmare, din Anglia şi, o dată cu ele, carele trebuincioase transportării lor ; n-au uitat nimic, afară de drumurile pe care să treacă aceste care. Cel mai de seamă drum al Mexicului, cel mai umblat, cel mai bun, este cel care duce de la Vera Cruz spre capitală. Excelenţa Voastră îşi va face o judecată despre starea în care se găseşte acest drum, de va şti că trebuie să înhami zece catîri la o carosă ocupată de patru persoane şi menită să facă zece pînă la douăsprezece leghe pe zi. Pe acest drum au trebuit să urce Cordilierii carele englezeşti : astfel că fiecare din aceste care nu folosea mai puţin de douăzeci de catîri ; fiecare catîr făcea şase leghe pe zi şi costa zece franci. Oricît de rău era acest drum, el era totuşi drum, şi cînd au trebuit să-l părăsească,

pentru a se îndrepta spre mine, n-au mai aflat decît poteci ; cîțiva antreprenori, scîrbiți de piedicile întîmpinate, și-au lăsat vremelnic mașinile în depozit la Santa Fe, la Encerro, la Xalapa, la Peroti ; alții, mai cutezători, au făcut cu cheltuială mare drumuri care le-au dus mașinile pînă în gura minei ; dar ajunși acolo, n-au găsit cărbuni ca să le pună pe lucru ; acolo unde era lemn, au folosit lemnul ; dar el e rar pe podișul Mexicului, iar minele cele mai bogate, cele de la Guanacuato de pildă, sînt la mai bine de treizeci de ceasuri departe de păduri. Minerii englezi au fost uimiți cînd au dat de aceste piedici pe care Dl. De Humbolt le semnalase acum douăzeci de ani..." [154].

Acestea sînt, și vor rămîne vreme îndelungată, împrejurările care determină afacerile proaste și cotele triste de la Bursa din Londra. Cu toate acestea, întrucît speculația are întotdeauna niște resurse, înainte de a-și începe degringolada, acțiunile minelor mexicane, avînd în vedere mirajul exercitat de ele asupra publicului, procuraseră anumitor capitaliști cîștiguri uriașe. Guvernul englez reușise, de asemenea, să vîndă statului mexican material de război care servise lui Wellington pe cîmpul de luptă de la Waterloo. O compensație măruntă !

Nici feudalism, nici capitalism ?

Ajunși la concluzii, e greu să ocolim discuțiile înfierbîntate și perfect abstracte care s-au încins în legătură cu formele sociale și economice de pe continentul american, reproducînd și deformînd totodată modelele din Lumea Veche. Unii au vrut să le definească în funcție de concepte familiare pentru Europa și să le găsească un model care să le aducă la o anumită unitate. Încercare oarecum zadarnică :

unii vorbesc de feudalism ; alții de capitalism ; anumiți înțelepți mizează pe o formă de tranziție care, plină de îngăduință, să dea dreptate tuturor participanților la dispută, acceptînd, o dată cu feudalismul și deformațiile acestuia, premisele și semnele prevestitoare ale capitalismului ; adevărații înțelepți, ca B. H. Slicher Van Bath [155], resping cele două concepte și propun să facem *tabula rasa*.

De altfel, cum am putea admite că ar fi posibil un model, și unul singur, pentru întreaga Americă ? De cum definești unul, la întîmplare, un șir întreg de societăți ies din el. Nu numai că sistemele sociale diferă de la țară la țară, dar ele se juxtapun, amestecă elemente cu neputință de clasat sub una sau alta din etichetele ce ni se propun. America este o zonă esențial periferică, afară de singura excepție (încă discutabilă atunci cînd se încheie secolul al XVIII-lea) pe care o reprezintă Statele Unite, constituite într-un corp politic în 1787. Dar această periferie este un mozaic format din sute de pietricele : modernisme, arhaisme, primitivisme și o mulțime de amestecuri.

Am vorbit destul de mult despre Noua Anglie [156] și despre celelalte colonii engleze, încît două-trei cuvinte vor fi de ajuns în ceea ce le privește. Societăți capitaliste ? Ar fi să spunem prea mult. Încă în 1789, cu excepții care confirmă regula, ele sînt economii cu dominantă agricolă, și de îndată ce ajungem, spre sud, pe malurile micului golf Chesapeake, ne aflăm în prezența unor societăți în bună regulă sclavagiste. Evident, de îndată ce pacea revine, în 1783, Statele Unite sînt scuturate, apucate de o nemaipomenită febră a întreprinderii : toate se construiesc aici deodată, industrii casnice, artizanale, manufacturiere, dar și uzine de prelucrat bumbacul cu mașini noi aduse din Anglia, bănci, tot felul de întreprinderi comerciale. Cu toate acestea, practic,

deși există bănci, banii numerar sînt mai puțini decît biletele emise de state, care nu mai au aproape nici o valoare, sau decît monedele străine uzate. Pe de altă parte, odată încheiat războiul, flota, armă a independenței și măreției, trebuie reconstruită. Într-adevăr, prin 1774, ea se împarte între cabotaj și comerț la distanță : 5 200 de vase (250 000 tone marine) intră în prima categorie ; 1 400 în cea de a doua, avînd 210 000 tone marine. Prin urmare, volume aproape egale ; dar dacă în ce privește cabotajul, acesta este „american“, cursa lungă fiind englezească, ea trebuie reconstruită în întregime. Frumoasă sarcină pentru șantierele de la Philadelphia ! În plus, din 1783, Anglia izbutește să-și reia poziția dominantă în comerțul american. Adevăratul capitalism continuă deci să fie la Londra, în centrul lumii ; Statele Unite nu au decît un capitalism secund, viguros desigur, care se va împlini în timpul războaielor engleze împotriva Franței revoluționare și imperiale (1793—1815), creșterea aceasta rămînînd însă insuficientă.

Prin alte regiuni ale Americii, nu văd decît capitalisme *punctuale*, limitate la indivizi și la capitaluri care fac parte integrantă mai degrabă din capitalismul european decît din vreo rețea locală. Chiar în Brazilia, care este mai angajată pe această direcție decît America spaniolă, dar care se reduce la cîteva orașe, Recife, Bahía, Rio de Janeiro, avînd drept „colonii“ uriașele ținuturi din interior. Asemenea, în secolul al XIX-lea, Buenos Aires, față cu uriașa pampă argentiniană întinsă pînă la Anzi, rămîne un frumos exemplu de oraș vorace, capitalist în felul lui, dominant, organizator, spre care se deplasează totul, convoaiele de care din interior și corăbiile din lumea întreagă.

Alături de aceste capitalisme negustorești foarte restrînse, ne-ar fi oare îngăduit, fără să facem un apel prea larg la imaginație, să

notăm, ici-colo, forme „feudale“ ? Germán Arciniegas [157] pretinde că în America spaniolă, în secolul al XVII-lea, în regiuni întinse ale Lumii Noi pe jumătate părăsite de către Europa, a avut loc o „refeudalizare“. Aș vorbi bucuros despre un regim seniorial în regiunea de *llanos* din Venezuela sau în anumite regiuni din interiorul Braziliei. Feudalism însă ? Nu. Oricum, mai greu, afară de cazul în care înțelegem prin feudalism, odată cu Gunder Frank, simplu, un sistem autarhic sau cu tendință autarhică, „*a closed system only weakly linked with the world beyond*“ [158]

Nu e mai ușor să ajungi la concluzii limpezi, nici dacă pornești de la proprietatea funciară. În America spaniolă coexistă trei forme de proprietate : plantația, *hacienda, encomienda.* Despre plantații am vorbit [159] : ele sînt, într-un fel, capitaliste, dar prin persoana plantatorului și, într-o și mai mare măsură, prin negustorii care îl ajută. Hacienda este marea proprietate constituită mai ales în secolul al XVII-lea, în timpul „refeudalizării“ Lumii Noi. Această „refeudalizare“ s-a desfășurat în favoarea proprietarilor, *hacendados,* și, nu mai puțin, în favoarea Bisericii [160]. În parte, marile proprietăți trăiesc închise în sine ; în parte, sînt legate de piață. În anumite regiuni, de pildă în America centrală, cele mai multe rămîn autarhice, dar domeniile adesea uriașe ale iezuiților, pe care le cunoaștem mai bine decît pe altele datorită arhivelor lor, stau undeva la mijloc între o economie naturală de subsistență și o economie exterioară acționînd sub semnul monedei. Faptul că socotelile acestor *haciendas* sînt ținute în monedă nu ne oprește să ne gîndim că reglementările de salariu pe care le semnalează ele se fac doar la sfîrșitul anului și că, atunci, țăranul nu mai are de încasat bani, avansurile primite de el în natură depășind sau echilibrînd sumele ce i s-ar cuveni [161]. Asemenea situații se cunosc, de altfel, în Europa.

Odată cu *encomienda* sîntem, în principiu, mai aproape de „feudalism“, deși concesiunea de sate indiene acordată unor spanioli se face cu titlul de *beneficiu*, nu de *fief*. Este vorba, în principiu, de o proprietate provizorie care dă beneficiarului, *encomendero*, dreptul de a încasa redevențe din partea indienilor lui, nu de proprietatea pură și simplă asupra pămîntului și de dreptul de a dispune liber de mîna de lucru. Dar acest tablou este unul teoretic: *encomendero* încalcă aceste restricții. Un raport din 1553 [162] îi denunță pe stăpînii lipsiți de scrupule care își vînd indienii „sub chip că vînd o *estancia* sau ceva vite“ și pe „*oidores* ușurateci și prevaricatori“ care se fac a nu vedea lucrul acesta. Vecinătatea autorităților locale limitează nedreptățile, dar, de cum te îndepărtezi de capitale [163], controlul nu prea mai este cu putință. Doar în principiu, *encomendero*, angajat în sistemul colonial de conducere, este într-un fel în serviciul autorității spaniole, în rînd cu ofițerii regali. În realitate, el tinde să se scape de această constrîngere și începînd din 1544, odată cu revolta din Peru a fraților Pizarro, se declanșează o criză a *encomiendei*. Ea continuă încă multă vreme, căci conflictul dintre *encomenderos* și ofițerii Coroanei deriva din logica lucrurilor. Acești ofițeri — *coregidores* și *oidores* din *audiencias*, soiul acesta de parlament colonial creat după modelul *audienciei* provinciale spaniole — nu puteau să nu se ridice, mai tot timpul, împotriva proprietarilor care, lăsați în voia lor, ar fi constituit sau reconstituit, cît de repede, un regim feudal. Într-o bună parte a vieții sale, nu în întreaga sa viață, America spaniolă a devenit repede, așa cum o afirmă Georg Friederici [164] o țară-model a aparatului funcționăresc și a birocrației. Iată lucruri greu de integrat în imaginea clasică a feudalismului, așa cum nici seniorul de *engenho* din Bahia și sclavii săi nu pot intra fără tămbălău într-un model capitalist autentic.

Trebuie să conchidem că America nu este nici feudală și nici capitalistă ? În ansamblu, ea se prezintă ca o juxtapunere, ca o îngrămădire de societăți și de economii diferite. La bază, economii pe jumătate închise, numiți-le cum vreți dumneavoastră ; deasupra lor, economii pe jumătate deschise, sau aproape ; în sfîrșit, în planurile superioare, minele, plantațiile, poate cîteva mari crescătorii de vite (nu toate) și marea negustorime. Capitalismul reprezintă, în cel mai bun caz, un ultim palier al activității negustorești : *aviadorii* minerilor ; negustorii privilegiați din *consulados* ; negustorii din Vera Cruz în statornică neînțelegere cu cei din Mexico ; negustorii care, în spatele Companiilor create de metropole, afișează o gravitate fastuoasă ; negustorii din Lima ; negustorii din Recife, față cu Olinda „seniorială" sau, la Bahia, cei din orașul de jos, față de cei din orașul de sus. Dar odată cu toți acești oameni de afaceri, ne regăsim în realitate în țesătura de legături a economiei-univers europene, asemănătoare cu o plasă aruncată peste întreaga Americă. Nu înlăuntrul unor capitalisme naționale, ci în cadrul unui sistem global, manevrat din chiar inima Europei.

Pentru Eric Williams [165], superioritatea Europei (prin asta el înțelege apropiata Revoluție Industrială a continentului ; eu aș înțelege, la fel de bine, supremația mondială engleză și apariția unui capitalism negustoresc întărit) s-ar trage în linie dreaptă din exploatarea Lumii Noi, în mod deosebit din ritmurile accelerate pe care le-au imprimat vieții europene beneficiile constante ale plantațiilor, în fruntea cărora el plasează cîmpurile de trestie de zahăr, cu țăranii lor negri. Aceeași teză, și mai simplificată, a fost susținută de Luigi Borelli [166] care înscrie modernitatea Atlanticului și a Europei la activul zahărului, și deci al Americii, în care zahărul, capitalismul și sclavia merg mînă în mînă. Dar să fi fost America, inclusiv

America minieră, singura creatoare a grandorii europene ? Nu, fără îndoială, tot așa cum India nu a creat, ea singură, supremația Europei, cu toate că istoricii indieni pot susține astăzi, cu argumente de luat în seamă, că Revoluția Industrială engleză s-a hrănit din exploatarea țării lor.

AFRICA NEAGRĂ, ÎNCĂTUȘATĂ NU NUMAI DIN EXTERIOR

Aș vrea să vorbesc exclusiv despre Africa neagră, lăsînd la o parte Africa de Nord, o Africă albă care trăiește în orbita Islamului, și tot așa, deși lucrul acesta nu mai vine de la sine, lăsînd la o parte zona orientală a Africii, de la intrarea în Marea Roșie și coasta Abisiniei pînă la vîrful meridional al continentului.

La secolul al XVIII-lea, această extremitate de sud a Africii mai este încă pe jumătate pustie : colonia Capului, întemeiată în 1657 de către olandezi, cu cei 15 000 locuitori ai ei, cea mai mare colonie europeană a continentului, nu este nimic altceva decît un loc de popas pe drumul Indiilor, în serviciul strict al lui *Oost Indische Compagnie*[167], teribil de atentă în acest punct strategic. Cît privește interminabilul litoral al Africii udat de Oceanul Indian, el aparține economiei-univers centrată pe India, față de care joacă rolul unei căi de comunicație și, în egală măsură, pe cel al unei zone *periferice,* cu mult înainte de venirea portughezilor în 1498[168]. Vom înregistra aici, evident, lungul interludiu al operațiilor portugheze, care schimbă multe lucruri. Într-adevăr, tocmai pe acest litoral, după ce dublase capul Bunei Speranțe, Vasco de Gama urcă spre nord în direcția Indiei : el face escală la

Mozambic, la Mombasa și la Melinda, de unde un pilot, Ibn Madjib, originar din Gujarat, îl duce fără prea multă greutate, datorită musonilor, la Calicut. Coasta Africei este astfel o cale prețioasă la ducere ca și la întoarcere din Indii : escalele ei îngăduie echipajelor să se aprovizioneze cu hrană proaspătă, să-și repare navele, cîteodată să aștepte ceasul întoarcerii, atunci cînd, pierzînd timpul prielnic, e periculos să dubleze Capul Bunei Speranțe.

Multă vreme, un interes suplimentar a pus în valoare această Contra Costa [169] : prezența nisipurilor aurifere din interiorul vastului stat al Monomotapei [170], exportul metalului galben făcîndu-se prin portul Sofala, în sudul deltei fluviului Zambezi. Mica aglomerație, dominată multă vreme de orașul Kilwa, situat mult spre nord, devine ținta întreprinzătorilor portughezi. Se folosește cu succes maniera forte, în 1505, și lucrurile sînt în deplină ordine, încă din 1513. Aurul nu ajungea, totuși, pe coastă decît în schimb de marfă, pe grîu de Melinda și, mai ales, pe țesături de bumbac indiene. Portughezii au trebuit și au știut să folosească în acest scop pînzeturile Gujaratului. Dar acest trafic profitabil a durat scurtă vreme : Monomotapa este sfîșiată de războaie fără sfîrșit ; aurul devine rar și, cam în același timp, tutela portugheză își pierde puterea. Negustorii arabi reiau controlul la Zanzibar și la Kilwa, de unde se aprovizionează cu sclavi, pe care îi revînd în Arabia, în Persia și în India [171]. Portughezii păstrează totuși Mozambicul, trăind greu, de azi pe mîine. Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ei scoteau de aici, se spune, cîteva mii de sclavi anual, și chiar francezii au participat, din 1787 pînă în 1793, la acest trafic pentru a aproviziona cu mînă de lucru insulele France și Bourbon [172].

Cu privire la acest întins litoral, putem reține, în linii mari, aprecierea pesimistă din-

tr-un memoriu adresat ocîrmuirii rusești (18 octombrie 1774): „E multă vreme de cînd rîul Sofala, ca și cele care sînt mărginașe acestuia, nu mai rostogolesc aur în apele lor". Pieţele de la Melinda și Mombasa, la sud de Mozambic, sînt, ca să zicem așa, pustii și cele cîteva familii portugheze care locuiesc acolo sînt „mai degrabă sălbatice decît cuviincioase"; comerţul pe care îl fac „nu e mai mult decît că trimit în Europa cîțiva negri care degenerează cu timpul și dintre care cei mai mulți nu sînt buni de nimic"[173]. Ocîrmuirea rusească, în căutare de debușee internaţionale, era prevenită astfel că nu asta era ușa la care trebuie să bată. Vom neglija, prin urmare, fără prea multe remușcări, versantul „indian" al Africii de sud, al cărui ceas trecuse de mult.

Numai Africa de vest

Alta este situaţia pe faţada atlantică a Africii, din Maroc pînă în Angola portugheză. Încă din secolul al XV-lea, Europa i-a prospectat ţărmurile, adesea nesănătoase, și a angajat un dialog cu populaţiile ei. Să fi disprețuit europenii interiorul continentului, așa cum s-a spus, datorită mărginirii curiozității lor? În realitate, europenii n-au găsit în Africa neagră facilitățile[174] pe care le ofereau, în America indiană, imperiile aztec și incas în care căpătaseră, faţă de atîtea populaţii îngeununcheate, înfățișarea unor eliberatori[175] și unde se sprijiniseră, pînă la urmă, pe societăţi disciplinate, exploatabile fără prea multă trudă.

În Africa, pe malul oceanului, portughezii și ceilalți europeni au găsit doar o puzderie de triburi sau niște state neînsemnate pe care era cu neputință să te sprijini. Statele ceva mai consistente, cum erau Kongo[176] sau Monomotapa, se situează în interiorul uscatului, parcă

apărate de adîncimea continentului și de centura societăților puțin sau prost organizate politic de pe coastă. Bolile tropicale, atît de nocive de-a lungul țărmului, au constituit poate o altă barieră ; element discutabil, cu toate acestea, căci europeanul a depășit aceste obstacole în regiunile tropicale ale Americii. Altă cauză, mai serioasă : zona interioară africană a fost apărată de către relativa densitate a populației sale, de vigoarea unor societăți care, spre deosebire de amerindieni, cunoșteau metalurgia fierului și erau formate adesea din populații belicoase.

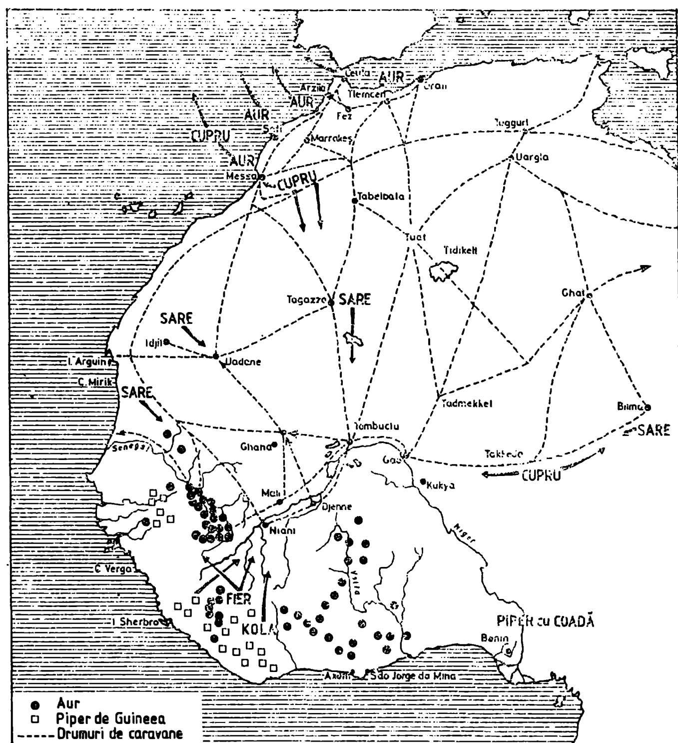
De altfel, nimic nu-i împingea pe europeni să se aventureze departe de ocean, deoarece ei găseau pe țărm, la îndemînă, fildeșul, ceara, guma de Senegal, piperul de Guineea, pulberea de aur și, marfă miraculoasă, sclavii negri. Și pe deasupra, cel puțin la început, aceste bunuri se obțineau prin schimburi lesnicioase, pe fleacuri, pe mărgele de sticlă, pe cîrpe strident colorate, pe un strop de vin, pe o ploscă de rom, pe o pușcă ieftină (i se spunea „*de traite*“, destinată adică schimbului practicat de traficanții de sclavi negri) și pe brățările de aramă numite *manilles* „podoabă destul de ciudată“ pe care africanul „o poartă jos la picior, deasupra gleznei [...] și unde e brațul mai gros, deasupra cotului“ [177]. În 1582, negrii din Kongo erau plătiți de portughezi „cu fier vechi, cu cuie și altele, pe care ei le prețuiesc mai mult decît banii de aur“ [178]. Pînă la urmă, clienți și furnizori lesne de înșelat, copilăroși, leneși cînd pot, „mulțumiți să trăiască de pe o zi pe alta...“ Dar „în general, recoltele acestui popor sînt atît de amărîte încît navigatorii europeni care se duc la ei spre a cumpăra acolo oameni sînt nevoiți să aducă din Europa sau din America proviziile trebuincioase pentru hrana sclavilor ce urmează a alcătui încărcătura vaselor lor“ [179]. Într-un cuvînt, europenii se găsesc

pretutindeni în fața unor economii încă primitive. André Thevet[180] le măsoară exact (1575) într-o propozițiune : moneda „nu e în folosință pe-acolo". Și cu asta am spus totul.

Dar ce înseamnă, la urma urmei, o monedă ? Economiile africane au monede *ale lor*, adică „un mijloc de schimb și un standard recunoscut de valoare", fie că e vorba de bucăți de pînză, de sare, de vite sau, în secolul al XVII-lea, de bare de fier importat[181]. Putem taxa această monedă de *primitivă*, dar lucrul acesta nu ne îngăduie să conchidem, imediat, că economiile africane sînt lipsite de vigoare, că ele nu se vor trezi înainte de secolul al XIX-lea, în preajma contraloviturii revoluției industriale și comerciale din Europa. La mijlocul secolului al XVIII-lea, iată, totuși, că aceste regiuni înapoiate, trimit, an de an, poate mai bine de 50 000 de negri spre punctele de îmbarcare ale comerțului de sclavi în timp ce, la Sevilla, Spania reunește anual 1000 de emigranți[182], iar numărul emigranților care pornesc spre Noua Anglie între 1630 și 1640[183] este în medie de 2000 anual), și raidurile care procură aceste vite umane nici măcar nu întrerup viața de fiecare zi, căci miile de sclavi, legați unii de alții cu curele de piele care le strîng grumazul, sînt expediați spre Atlantic de către statele din interior, împreună cu numeroșii lor paznici, în vremea anotimpului secetos, sezon mort în agricultură[184].

Puncțiile pe care le reprezintă traficul de sclavi, reînnoite an de an, presupun, prin forța lucrurilor, un anumit tonus. Asta afirmă, cu mai multă sau mai puțină tărie, studiile recente ale africaniștilor. În cazul acesta, comerțul de sclavi ca atare, nu poate fi explicat numai prin acest du-te-vino de nave care trafichează negri. Problema ar urma să fie formulată și în termenii ei africani. „Comerțul de sclavi, scrie Philip Curtin, este un

subsistem al economiei atlantice, dar este și un subsistem al modelului amplu pe care îl reprezintă societatea vest-africană, al comportamentelor ei, al religiei ei, al standardelor sale profesionale, al propriei sale identități și al multor altor lucruri“ [185]. Trebuie să-i redăm Africii drepturile și răspunderile.

44. PORTUGALIA PORNEȘTE LA CUCERIREA LITORALULUI AFRICAN (SECOLELE AL XV-LEA ȘI AL XVI-LEA)

În secolul al XVI-lea, căile maritime o iau înaintea vechilor drumuri din Sahara. Aurul care mergea spre Mediterana este deturnat spre ocean. La șirul bogățiilor exploatate de către portughezi trebuie, evident, să adăugăm sclavii negri. (După V. Magalhaes Godinho, L'economie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe s., *1969, anexă).*

Un continent izolat, dar accesibil

Africa neagră se schițează ca un triunghi uriaș între trei spații, nu mai puțin uriașe : la nord, Sahara ; la est, Oceanul Indian ; la vest, Atlanticul. Așa cum am convenit, vom lăsa de o parte litoralul oriental. Cît privește zonele marginale sahariene și țărmurile atlantice, acestea sînt nesfîrșite fronturi de atac, prin care străinul (oricare i-ar fi numele, oricare ar fi epoca sau împrejurările) ajunge chiar la porțile Africii negre. De obicei, el izbutește să le deschidă. Aproape logic : continentul negru este stăpînit de către un popor de țărani care întoarce spatele și mării, și deșertului saharian „care, sub multe aspecte, este asemănător mării“ [186]. În mod ciudat, negrul nu practică nici una din navigațiile care, de-a lungul oceanului sau de-a lungul pustiului, îi stau la îndemînă. Cu fața la Atlantic, el nu navighează decît în apele de la vărsarea rîului Congo, de pe un mal pe celălalt mal al rîului [187]. Oceanul, ca și Sahara, a reprezentat pentru el un zid despărțitor, mai solid decît o simplă frontieră.

Pentru Africa de Vest, albii sînt *murdele*, oameni ieșiți din mare [188]. Tradiția ne mai vorbește și astăzi despre surpriza încercată de negri la apariția lor : „Pe marea cea mare, ei au văzut răsărind o barcă mare. Barca asta avea aripi albe-albe, ce luceau ca niște cuțite. Oameni albi au ieșit din ape și au spus vorbe care nu se înțelegeau. Strămoșii noștri s-au înfricoșat și au spus că sînt *Vumbi*, duhuri. I-au întors în mare, cu cîrdurile lor de săgeți. Dar *Vumbi* au scuipat foc cu un zgomot de tunet“... [189]. La început, negrii nici nu-și închipuiau că albii locuiau și trăiau în afara vaselor lor.

Pe litoralul atlantic, nava europeană n-a întîlnit nici rezistență și nici un sistem de

pază. Ea dispune de o absolută libertate de manevră, se duce unde vrea, face negoț unde-i place, izbutește să facă aici ceea ce ratase sau izbutise să facă și dincolo, cu cîteva zile mai devreme. Ea organizează chiar un comerț „din Africa în Africa“, după modelul comerțului din India în India, deși nu atît de amplu. Forturile construite pe coastă sînt puncte solide de sprijin, iar insulele apropiate servesc drept posturi de pîndă ; așa e Madeira, așa Canarele, așa foarte ciudata insulă São Tome din golful Guineii, insulă a zahărului și sclavilor, care cunoaște, începînd din secolul al XVI-lea, o dezvoltare prodigioasă, neîndoielnic pentru că vînturile de vest și alizeul de sud se întîlnesc aici și pentru că de la ea se deschide drum spre vest și spre America, ca și, la fel de bine, spre Africa apropiată, la est.

Să ne înșelăm noi ? Procesul este același în lungul marginilor sahariene. Islamul, cu caravanele lui de cămile, e la fel de puțin stînjenit în alegerea căilor de acces, pe cît Europa cu navele ei. El poate să-și aleagă punctele de atac și porțile de intrare. Ghana, Mali, Imperiul Gao au reprezentat tot atîtea irupperi, ce par legate de exploatarea fildeșului, a pulberii de aur și sclavilor. De altfel, din clipa în care această exploatare a fost atacată din spate, prin sosirea portughezilor în golful Guineii, excrescențele politice vechi a început se decadă. În 1591, Tombuctu era cucerit, ca urmare a unui raid, de niște aventurieri marocani [190].

Odată mai mult, se observă o identitate de profunzime între imperialismul Islamului și imperialismul Occidentului. Două civilizații agresive, sclavagiste și una și alta, față de care Africa neagră a plătit prețul lipsei de vigilență și slăbiciunii sale. Este adevărat că, în zona de lizieră, invadatorul se înfățișa cu bunuri inedite, în stare să fascineze pe even-

tualul cumpărător. Intră în joc pofta de a le avea : noaptea „hoți de oameni, lipsiți de conștiință, spune regele din Kongo, îi ridică [pe fiii nobililor și vasalilor noștri], împinși de dorința de a avea lucruri și mărfuri din Portugalia, de care sînt lacomi“ [191]. „Ei se vînd unii pe alții, scrie García de Resende (1554), și sînt mulți negustori a căror specialitate e tocmai asta, care îi înșeală și îi livrează traficanților de negri“ [192]. Italianul Gio Antonio Cavazzi, care a locuit în Africa din 1654 pînă în 1667, notează „că pentru un colier de coral sau pentru un strop de vin, congolezii ajung să-și vîndă părinții, surorile și frații, jurînd în același timp, cumpărătorului că e vorba de robi de casă“ [193]. Nimeni nu poate nega faptul că lăcomia și-a jucat rolul și că europenii au ațîțat-o deliberat. Portughezii, care au gustul veșmîntului ca semn al rangului social, au cultivat acest gust de „*vestir*“ la negrii de sub stăpînirea lor. Poate că nu fără un gînd ascuns, pentru că, în 1667, la Sofala, un portughez propune ca negrii de rînd, care, fără rușine, umblă goi, să fie *obligați* să poarte o fîșie de pînză în jurul șoldurilor ; atunci, „toate țesăturile pe care le poate produce India nu vor ajunge să acopere nevoile, nici măcar pentru jumătate din negri“ [194]. De altfel, toate mijloacele sînt bune, atunci cînd e vorba de a forța schimburile, inclusiv practica avansurilor ; în caz de neplată, poți pune mîna legal pe bunurile și apoi pe persoana datornicului, incapabil să-și plătească datoria. Violența curată e folosită și ea, pe scară largă ; de fiecare dată atunci cînd a avut cîmp liber, recordurile profitului au fost depășite. În 1643, un martor declară a fi „cu totul încredințat că acest regat [al Angolei, unde vînătoarea de oameni este în toi] îngăduie unor oameni să se îmbogățească mai mult decît în India răsăriteană“ [195].

Dacă a existat un comerţ de sclavi în Africa, el a existat, desigur, pentru că Europa l-a vrut şi l-a impus. Dar şi pentru că Africa avea prostul obicei de a-l practica cu mult înainte de venirea europenilor, în direcţia Islamului, a Mediteranei şi a Oceanului Indian. În Africa, sclavia este endemică, structură cotidiană a unui cadru social pe care ai vrea, zadarnic, să-l cunoşti mai bine. Nici măcar răbdarea istoricului, obişnuit cu documentările incomplete, nici măcar îndrăzneala comparatistului, nici măcar strădaniile lui Marian Malowist[196] nu sînt de ajuns pentru a-l reconstitui. Prea multe probleme rămîn deschise : rolul satelor faţă de grupurile de sate ; locul meşteşugarului şi al comerţului la distanţă ; rolul statului... Şi apoi, neîndoielnic, nu avem a face cu o singură societate, pretutindeni aceeaşi. Sclavia se prezintă sub forme deosebite, consubstanţială unor societăţi deosebite ; sclavi de curte, sclavi încorporaţi în trupele prinţului, sclavi domestici şi de colibă, sclavi pentru agricultură, pentru industrie, şi sclavi curieri, intermediari, şi chiar negustori. Recrutarea lor se face, în egală măsură, în interior (în Occident, delincvenţa duce la galere ; aci, ea duce la pedeapsa cu moartea sau la robie) şi în exterior, ca urmare a războaielor sau a expediţiilor îndreptate împotriva popoarelor vecine, ca pe vremea Romei antice. În timp, aceste războaie şi aceste raiduri devin o industrie. Dar nu cumva, în aceste condiţii, sclavii din recolta de război sînt atît de numeroşi, atît de greu de întreţinut şi hrănit, încît riscă, într-un fel, să nu găsească utilizare ? Vînzîndu-i pe pieţele externe, Africa se elibera, poate, de eventuala ei suprasarcină umană.

Peste măsură dezvoltat sub impactul cererii americane, comerţul de sclavi a agitat întreg continentul negru. Între interior şi coastă, el a jucat un dublu rol : slăbind, contri-

buind la degradarea marilor state din interior, Monomotapa, Kongo ; favorizînd, dimpotrivă, micile state-intermediar din vecinătatea litoralului, un fel de *state-curtier*, care aprovizionează cu sclavi și mărfuri pe negustorii Europei. Tot așa, pentru Islam, ce altceva au fost imperiile succesive ale Nigerului decît state-curtier, furnizori de pulbere de aur și de sclavi pentru Africa de Nord și Mediterana ? De-a lungul Elbei, Europa secolului al X-lea fusese, de asemenea, o zonă intermediară pentru achiziționarea de robi *slavi* reexpediați spre țările Islamului. Tătarii din Crimeea nu sînt și ei, din secolul al XVI-lea, furnizori de robi ruși, la cererea Istanbulului[197] ?

Țărmuri în adîncul uscatului

Datorită acestor procese, Africa neagră a fost mai aservită, în profunzime, decît afirmau istoricii pînă ieri. Europa și-a înfundat rădăcinile pînă în inima continentului, mult dincolo de pozițiile ei litorale, de insulele releu, de navele amarate și demontate pe loc, de punctele obișnuite ale comerțului de sclavi sau de forturi (primul, cel mai celebru, este cel de la São Jorge de Mina, construit de portughezi pe coasta Guineii, în 1454). Aceste forturi portugheze, apoi olandeze, engleze sau franceze, a căror întreținere este atît de costisitoare, reprezintă un mijloc de protecție împotriva eventualelor atacuri ale negrilor și împotriva celor ale concurenților europeni. Căci albii, care joacă același joc comercial, se mănîncă între ei, ori de cîte ori se ivește prilejul, pun mîna pe forturile altora, duc un război activ, dacă nu prosper, unii cu alții, chiar în afara marilor conflicte. Înțelegerea nu e cu putință decît împotriva unor dușmani comuni : de pildă, Compania Regală engleză a Africii și Compania franceză a Senegalului

(înghițită de Compania franceză a Indiilor în 1718) se înțeleg destul de bine împotriva negustorilor *privateers, interlopers,* englezi sau nu, împotriva tuturor negustorilor care se ocupă de trafic în afara cadrului companiilor. Acestea, este adevărat, inclusiv Compania olandeză a Indiilor occidentale, se găseau într-o postură proastă, nefiind în stare, fără subvenții de stat, să întrețină fortărețe și garnizoane. Așa încît, pînă la urmă, au renunțat la multe din pretențiile lor și au lăsat lucrurile să se desfășoare în voie.

Pornind de pe coastă, comerțul se făcea cu ajutorul unor nave ușoare care urcau, cu ajutorul vîslelor, cursurile de apă, pînă la punctele de escală din amonte și pînă la tîrgurile în care comerțul european întîlnea caravanele africane. Multă vreme, intermediarii înnăscuți pentru acest soi de trafic au fost descendenții portughezilor, metiși de albi cu negri, deveniți „fii ai pămîntului" și ale căror servicii și le disputau toți. Mai tîrziu, englezii și francezii se hotărăsc să urce chiar ei fluviile și rîurile, să se așeze în interior. „Căpitanul Agis [un englez] notează părintele Labat, nu era atunci la Bintam. Englezii îl foloseau să-și facă negoțul în susul rîului ; el este întreprinzător și a fost văzut pînă la rîul Faleme, cale de o zi departe de fortul Saint-Etienne de la Caynura" [198]. În cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, atunci cînd Compania Regală engleză renunță la cele mai multe din activitățile ei și cînd fortul Saint Jacob de la vărsarea Gambiei este abandonat, comerțul european revine intermediarilor indigeni ; vîslași negri, care costă mai ieftin decît vîslașii englezi, urcă fluviul cu mărfuri din Europa ; ei aduc la întoarcere mărfuri africane, inclusiv lemn de abanos, destinate adesea unei nave de *privateer*. Negrii devin stăpîni, la a doua mînă, ai traficului.

Această evoluție reproduce ciudat vechea evoluție a comerțului portughez, deschizător

al drumului Europei în Africa, ca și în Extremul Orient. Primii *lançados* [199], fuseseră portughezi ; la fel, negustorii din insula São Tome care practicaseră foarte devreme comerțul din Africa în Africa, din golful Guineii pînă în Angola, azi negustori, mîine pirați. La sfîrșitul secolului al XVI-lea, la San Salvador, capitala Kongoului, se găseau mai bine de o sută de negustori portughezi și o mie de aventurieri de aceeași naționalitate. Apoi lucrurile s-au așezat, rolurile mărunte au fost cedate intermediarilor și comisionarilor africani, mai ales *mandingas*, numiți cu denumirea generică *mercadors*, și colaboratorilor auxiliari, metiși și negri, numiți *pombeiros*. Cei din urmă, indiferent de stăpînul care îi folosea, exploatau mai crud decît albii pe frații lor de culoare [200].

Comerțul triunghiular și termenii schimbului

La capătul vînătorii de sclavi era, după cîte știm, *Middle Passage*, traversarea Atlanticului, totdeauna înspăimîntătoare pentru nenorociții îngrămădiți în spații reduse. Această călătorie nu era, totuși, decît un element în sistemul triunghiular pe care îl practica orice corabie care ridica ancora pe coasta africană, fie portugheză, olandeză, engleză sau franceză. O navă engleză oarecare merge să-și vîndă sclavii în Jamaica, revine în Anglia cu zahăr, cafea, indigo, bumbac, apoi se îndreaptă iar spre Africa. Această schemă este aceeași, *mutatis mutandis*, pentru toate navele care se ocupă de comerțul cu sclavi. În fiecare vîrf al *triunghiului* se realizează un profit și bilanțul total al circuitului este suma bilanțurilor succesive.

La plecarea din Liverpool sau Nantes, la bord se găsesc aceleași mărfuri, țesături și iar

țesături, inclusiv pînzeturi de bumbac indiene și taftale reiate, ustensile de armată, tăvi și oale de cositor, bare de fier, cuțite cu teacă, pălării, sticlărie, cristaluri false, pulbere de tun, pistoale, puști *„de traite“*, în sfîrșit vinars... Această enumerare, reproduce, cuvînt cu cuvînt, lista mărfurilor pe care un bancher le îmbarcă, în 1704, la Nantes, marele port al traficului de sclavi, pe vaporul său, *Le Prince de Conty* (cu o capacitate de trei sute de tone marine)[201]. La acea dată tîrzie, lista n-ar fi cu nimic deosebită pentru o plecare de la Liverpool sau de la Amsterdam. Portughezii se feriseră totdeauna să aducă în Africa arme și vinars, dar succesorii lor nu mai au asemenea scrupule, sau o asemenea prudență.

Pînă la urmă, pentru ca schimbul să răspundă cererii europene în puternică creștere, este nevoie ca piața africană să dea dovadă de o anumită elasticitate față de oferta crescută de mărfuri europene. Așa se întîmplă în Senegambia, regiune ciudată, așezată între deșert și ocean, despre care Philip Curtin a scris de curînd o carte, uimitor de nouă[202], care pune într-o altă lumină economia africană însăși și, în același timp, amploarea schimburilor, în pofida greutăților de transport ; puterea forțelor strînse la un loc pe piețe și în tîrguri ; vigoarea orașelor care cer, prin forța lucrurilor, surplusuri ; în sfîrșit, sistemele de monede așa-zis primitive, care nu reprezintă însă unelte mai puțin bune.

Odată cu timpul, recepționarea mărfurilor europene devine selectivă : clientul negru nu cumpără orbește orice. Senegambia este cumpărătoare de bare și chiar de rămășițe de fier, deoarece, spre deosebire de alte regiuni africane, ea nu are industrie metalurgică ; o altă regiune (sau, mai degrabă, subregiune) cumpără multe țesături, deoarece produsele țesutului local nu îi ajung. Și așa mai departe. Iar mai tîrziu (și acesta este faptul neașteptat), față cu cererea avidă a Europei, Africa reac-

ționează, pînă la urmă, în conformitate cu regulile clasice ale economiei : ea își sporește exigența, crește prețurile.

Philip Curtin [203] își dovedește tezele printr-un studiu al prețurilor și a ceea ce se cheamă *terms of trade*, pe care caracterul primitiv al „monedei“ nu îl împiedică să ajungă la bun sfîrșit. Într-adevăr, atunci cînd bara de fier, care este *moneda de cont* a Senegambiei, este cotată de negustorul englez la 30 de lire sterline, este vorba aici nu de un preț, ci de un *schimb* între lira sterlină, monedă fictivă, și bara de fier, altă monedă fictivă. Mărfurile cotate în bare (și mai apoi în lire) variază ca preț, așa cum o arată tabelele de mai jos ; putem calcula, în ce privește Senegambia, niște cifre globale verosimile pentru import și export și putem estima cu aproximație *termenii schimbului, terms of trade,* „indicator care îngăduie să se aprecieze profitul pe care îl obține o economie de pe urma relațiilor ei cu exteriorul“ [204]. Comparînd exportul și importul, prețul la intrare și la ieșire, P. Curtin conchide că Senegambia obține un profit crescînd din schimburile sale cu exteriorul. Rămîne un fapt sigur că, pentru a obține mai mult aur, mai mulți sclavi și mai mult fildeș, Europa a fost nevoită să crească oferta, să scadă prețul relativ al mărfurilor ei. Și această constatare, întemeiată pe situația din Senegambia, este valabilă, probabil, pentru ansamblul Africii negre care, ca răspuns la cerințele plantațiilor, exploatărilor din zona nisipurilor aurifere, orașelor Lumii Noi, livrează negustorilor de negri contingente sporite de sclavi : în secolul al XVI-lea, 900 000 ; în secolul al XVII-lea, 3.500.000 ; 7—8 milioane, în secolul al XVIII-lea, și, în ciuda desființării sclaviei din 1815, 4 milioane, în secolul al XIX-lea [205]. Dacă ne gîndim la nivelul mediocru al mijloacelor folosite, la nivelul mediocru al transporturilor, traficul de sclavi negri se afirmă ca un trafic record.

I

Terms of trade pentru Senegambia

1680	100 (indice)	*Terms of trade* se obţin prin raportul indicilor exportului şi importului (mai exact $\frac{E}{I} \times 100$)
1730	149	
1780	475	
1830	1031	

Profitul exportatorului african a crescut de mai bine de 10 ori. Chiar admiţînd o foarte amplă rezervă pentru eventuale greşeli de calcul, creşterea este evidentă.

II

Evoluţia exporturilor Senegambiei
(de produse, în procente din totalul exportului)

	1680	1730	1780	1830
aur	5,0	7,8	0,2	3,0
gumă	8,1	9,4	12,00	71,8
piei	8,5	—	—	8,1
fildeş	12,4	4,0	0,2	2,8
sclavi	55,3	64,3	86,5	1,9
ceară de albine	10,8	14,5	1,1	9,9
arahide	—	—	—	2,6
total	100	100	100	100

Tabel extras din P. D. Curtin, *Economic Change in Precolonial Africa,* 1975, pp. 336 şi 327.

Impactul cererii europene atrage după sine o specializare negustorească a Senegambiei, de fiecare dată simultan cu prioritatea unui anumit produs : la începutul secolului al XVII-lea, pieile ; mai tîrziu, pînă în secolul al XIX-lea, sclavii ; mai tîrziu, guma ; şi mai tîrziu, arahidele. Compară cu „ciclurile" Braziliei coloniale : băcan, zahăr, aur, cafea.

Odată cîştigată, această forţă lămureşte faptul că traficul nu s-a oprit dintr-odată atunci cînd comerţul de sclavi a fost abolit oficial, în urma unei propuneri a englezilor, la congresul de la Viena, în 1815. După relatarea unui călător englez din 1817 [206], Rio de Janeiro, Bahia şi mai ales Cuba devin punctele finale ale unui „comerţ cu oameni“ încă foarte activ. Să fie Havana cel mai prosper dintre aceste puncte finale ? Aici sosesc în acelaşi timp şapte nave cu negri, dintre care patru sînt franceze. Dar portughezii şi spaniolii sînt cei ce acaparează cea mai bună parte a ceea ce rămîne din traficul de sclavi şi cei care profită de scăderea achiziţiilor şi preţurilor, provocată în Africa de retragerea englezilor (2—5 lire bucata, în timp ce preţul este de 100 de lire la Havana şi de două ori mai mare în Florida şi la New Orleans, avînd în vedere dificultatea contrabandei). Scădere temporară, dar care provoacă englezului nostru o invidie şi mai mare faţă de beneficiile unui comerţ din care ţara sa s-a exclus singură, în beneficiul spaniolilor şi portughezilor. El se întreabă dacă aceştia, avantajaţi de preţul scăzut al sclavilor, nu vor căpăta, spune el, „mijloace de a vinde mai ieftin ca noi, în pieţele străine, nu numai zahărul şi cafeaua, ci şi toate produsele tropicului“. Pe vremea aceea, mulţi englezi împărtăşeau sentimentele acelui portughez indignat care, în 1814, clama că este „în interesul şi de datoria marilor puteri continentale să refuze formal... asentimentul faţă de propunerea insidioasă a Angliei de a declara negoţul cu sclavi contrar dreptului ginţilor“ [207].

Pînă la urmă, rămîne întrebarea dacă aceste puncţii de proporţii uriaşe au distrus sau nu echilibrul societăţilor negre din Angola, Kongo, din regiunile ce mărginesc golful Guineii. Pentru a putea răspunde, ar trebui să cunoaştem cifra populaţiei la data primelor întîlniri cu

Europa. Dar aceste recorduri, cred eu, nu au fost posibile, în ultimă analiză, decît datorită unei vitalități biologice evidente a continentului negru. Și dacă populația a crescut, în ciuda comerțului cu sclavi, așa cum e posibil să se fi întîmplat, toate datele problemei ar trebui revăzute.

Nu încerc printr-un asemenea discurs să atenuez greșelile sau responsabilitățile Europei față de populațiile africane. În caz contrar, de la început, aș fi insistat asupra darurilor pe care, cu voie sau fără voie, le-a făcut Europa Africii : porumbul, maniocul, fasolea, aduse din America, patata dulce, ananasul, goiava, cocotierul, citricele, tutunul, vița de vie, iar dintre animale : pisica, rața de Barbaria, curcanul, gîsca, porumbelul... Și să nu uităm pătrunderea creștinismului, primit adesea ca un mijloc de a căpăta însăși forța Dumnezeului albilor. Și de ce să ne oprim pledoaria aici. Americile negre de astăzi sînt puțin lucru ? Ele există.

RUSIA, VREME ÎNDELUNGATĂ EA SINGURĂ, O ECONOMIE-UNIVERS

Economia-univers [208] construită pe Europa nu se extinde pe ansamblul continentului mic. Dincolo de Polonia, Moscovia rămîne, multă vreme, pe de lături [209]. Cum să nu fii, din acest punct de vedere, de acord cu Immanuel Wallerstein care o clasează, fără șovăire, în afara sferei occidentale, în afara „Europei europene", cel puțin pînă la începuturile guvernării personale a lui Petru cel Mare (1689) ? [210] Nu altfel stau lucrurile în ceea ce privește Peninsula Balcanică, unde cucerirea turcească a acoperit și subjugat, timp de secole, o Europă creștină, sau în ceea ce privește restul Imperiului Osmanlîilor, în Asia și Africa, întinse zone autonome sau care tind să fie autonome.

Față cu Rusia și Imperiul Turcesc, Europa acționează prin superioritatea sa monetară, prin atracția și tentația tehnicilor și mărfurilor ei, chiar prin forța ei. Dar, în timp ce de partea moscovită influența europeană cîștigă, parcă de la sine, în timp ce o mișcare de basculă împinge încetul cu încetul țara aceasta uriașă spre continent, dimpotrivă, Imperiul Otoman se încăpățînează să rămînă la o parte de intruziunea ei distrugătoare; în orice caz, el rezistă. Și numai forța, uzura, timpul, vor înfrînge ostilitatea lui viscerală.

O economie rusă readusă rapid la o cvasiautonomie

Moscovia n-a fost niciodată perfect închisă față de economia-univers europeană [211], nici măcar înainte de 1555, data cuceririi de către ruși a Narvei, mic port estonian la Baltica, sau de 1553, data primei așezări a englezilor la Arhanghelsk. Dar a sparge o fereastră spre Baltica, „ale cărei ape valorează cît greutatea lor în aur“ [212], a lăsa noua *Moscovy Company* englezească să deschidă poarta spre Arhanghelsk (chiar dacă această poartă e închisă iar, an de an, foarte repede, de către ghețurile iernii) înseamnă a accepta Europa în direct. În portul mic al Narvei, care intră repede sub control olandez, se grămădesc nave din întreaga Europă, pentru ca, la întoarcere, să se risipească prin toate punctele de escală ale continentului.

Cu toate acestea, așa-numitul război al Livoniei se termină într-un mod dezastruos pentru ruși, prea bucuroși să semneze cu suedezii, intrați în Narva, armistițiul din 5 august 1583 [213]. Ei pierdeau singura lor posibilitate de acces la Baltica și nu păstrau decît poarta incomodă de la Arhanghelsk, la Marea Albă. Noii stăpîni ai Narvei nu interzic, totuși, trecerea mărfurilor importate sau exportate de negustorii ruși [214]. Schimburile cu Europa continuă

astfel, fie prin intermediul Narvei, fie prin Riga sau Reval[215], iar soldul lor, pozitiv pentru ruși, se reglementează în aur sau argint. Pentru a echilibra balanța, cumpărătorii de grîu și de cînepă rusească, în special olandezii, aduc aici saci de bani de cîte 400—1 000 *riksdalers* fiecare[216]. La Riga sosesc astfel, în 1650, 2 775 de saci ; în 1651, 2 145 ; în 1652, 2012. În 1683, comerțul orașului Riga dă un sold de 823 928 de *riksdaleri* în favoarea rușilor.

În aceste condiții, dacă Rusia rămîne pe jumătate închisă în sine, lucrul acesta nu se datorește faptului că este ruptă de Europa sau că ar fi ostilă schimburilor, ci dimensiunilor uriașe care o îngreunează și, în egală măsură, populației sale încă insuficiente, interesului său moderat față de Occident, construcției dificile și luată mereu de la capăt a echilibrului său interior. Fără îndoială, experiența rusă are ceva din experiența Japoniei, cu marea diferență că, după 1638, cea din urmă s-a închis ea însăși, printr-o hotărîre politică, față de economia lumii. În timp ce Rusia nu este victima unei atitudini pe care s-o fi adoptat deliberat și nici a unei excluderi categorice venită din exterior. Ea are doar o tendință de a se organiza în marginea Europei, ca o economie-univers autonomă, cu propria sa rețea de legături. În realitate, dacă M. V. Fechner are dreptate, masa comerțului și economiei rusești se echilibrează în secolul al XVI-lea mai mult către sud și către est, decît către nord și către vest (adică spre Europa)[217].

La începutul secolului, pentru Rusia, principala piață externă este Turkestanul. Legătura se face pe cursul Donului și prin Marea de Azov, transbordarea fiind asigurată exclusiv de către nave otomane : Marea Neagră devenise un ghiol turcesc bine păzit. Un serviciu de curieri călare leagă pe atunci Crimeea de Moscova, dovadă că traficul este regulat și important. Către mijlocul secolului, ocuparea cursului inferior al Volgăi (cucerirea Kazanului are loc în

1552 ; a Astrahanului, în 1556) deschide larg calea spre sud, cu toate că Volga curge prin regiuni încă nepacificate, făcînd drumul pe uscat nepracticabil şi calea fluvială destul de primejdioasă : de fiecare dată, acostarea înseamnă risc. Dar negustorii ruşi se strîng mai mulţi laolaltă, în caravane fluviale, care, prin număr, îşi asigură o eventuală apărare.

Kazanul şi, într-o şi mai mare măsură, Astrahanul devin de atunci plăci turnante ale comerţului rusesc în direcţia stepelor de pe Volga inferioară şi, mai ales, către Asia Centrală, către China şi, în primul rînd, către Iran. Negustori ruşi ajung pînă la Kasvin, Şiraz, în insula Ormuz (la care unul dintre aceştia, pornit de la Moscova, ajunse în trei luni). O flotă rusească, înfinţată la Astrahan în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, devine activă în Caspica. Alte legături ajung pînă la Taşkent, Samarkand sau Buhara, şi pînă la Tobolsk, pe atunci zonă de frontieră spre estul siberian.

Aceste schimburi cu Sudul şi Estul sînt, cu siguranţă, superioare ca volum (deşi nu pot fi exprimate în mărimi exacte) celor care se îndreaptă spre Europa sau vin dintr-acolo. Ruşii exportă piei brute, blănuri, fierărie, ţesături ordinare, fier prelucrat, arme, ceară, miere, produse alimentare şi, pe deasupra, produse europene reexportate : postavuri flamande sau engleze, hîrtie, sticlă, metale... Din cealaltă direcţie vin mirodenii (mai ales piper) şi mătăsuri de China sau de India, toate acestea tranzitînd prin Iran ; catifele şi brocarturi persane ; zahăr, fructe uscate, perle şi giuvaeruri de Turcia ; pînzeturi de bumbac de consum popular, provenind din Asia centrală... Toată această activitate negustorească este controlată, protejată şi, ocazional, dezvoltată de către stat.

Dacă ne luăm după cele cîteva cifre cunoscute şi care privesc monopolurile de stat (prin urmare, doar o parte din schimburi, şi nu nea-

părat cea mai mare), comerțul oriental pare pozitiv pentru Rusia și, în ansamblul lui, stimulativ pentru economia ei. În timp ce Occidentul nu cere Rusiei decît materii prime, nu o aprovizionează decît cu produse de lux și cu monedă (ceea ce, este adevărat, nu e lipsit de importanță), Orientul îi cumpără produse manufacturate, îi furnizează produse tinctoriale utile industriei sale, o aprovizionează cu produse de lux, dar și cu țesături ieftine, de mătase și bumbac, pentru consumul popular.

Un stat puternic

Cu voie sau fără voie, Moscovia a ales mai degrabă Estul decît Vestul. Oare aici trebuie să vedem cauza întîrzierii creșterii ei ? Sau, mai degrabă, așa cum s-ar părea, întîrziind confruntarea cu capitalismul european, Rusia a evitat soarta de neinvidiat a Poloniei vecine, ale cărei structuri au fost remodelate în întregime de către cererea europeană, în care crește bogăția strălucitoare a Gdanskului (Danzigul este „ochiul Poloniei“) și atotputernicia marilor proprietari și a magnaților, în timp ce autoritatea statului slăbește, iar dezvoltarea orașelor este oprită în loc ?

În Rusia, dimpotrivă, statul este asemenea unei stane de piatră în mijlocul mării. Întreg ansamblul tinde spre atotputernicia lui, spre poliția lui întărită, spre autoritarismul lui față de orașe („al căror aer nu face oameni liberi“ [218] ca în Occident), ca și față de Biserica Ortodoxă, sau față de masa țărănească, ce aparține țarului înainte de a aparține seniorului, sau chiar față de boieri, siliți la supunere, că e vorba de nobilimea ereditară sau de titularii de *pomestie*, un soi de *bénéfice*, acordat ca recompensă de către suveran și care, la libera fantezie a cititorului, evocă *encomienda* spaniolă din America sau, mai degrabă, *sipahinik*-ul turcesc. Pe

deasupra, statul își adjudecă controlul schimburilor esențiale : el monopolizează comerțul cu sare, potasă, vodcă, bere, hidromel, blănuri, tutun și, mai tîrziu, cafea... Piața grîului funcționează bine la nivel național, dar exportul cerealelor este supus autorității țarului, căruia îi va servi adesea drept argument pentru ușurarea cuceririlor sale teritoriale [219]. Și țarul este cel ce organizează, începînd din 1653, caravanele oficiale care, în principiu o dată la trei ani, se îndreaptă spre Beijing, duc acolo blănuri scumpe și se întorc cu aur, cu mătase, cu damascuri, cu porțelan și, mai tîrziu, cu ceai. Pentru vînzarea alcoolului și a berii, monopol al statului, s-au deschis cîrciumi „care în limba rusiană se chema *kobak* și pe care țarul și le-a rezervat, cu excluderea oricărei alte persoane [...] afară de partea Ucrainei locuită de cazaci". El scoate de aici venituri mari, poate un milion de ruble anual, și „întrucît națiunea rusiană este dedată la băuturi tari, iar soldații și lucrătorii primesc jumătate din simbria lor în pîine sau făină și cealaltă jumătate în bani gheață, [ei] consumă această ultimă parte în cîrciumi, astfel încît toți banii gheață care umblă în Rusia intră iar în lăzile Majestății Sale Țariene" [220].

Este adevărat, cu afacerile statului, face fiecare ce-i place. Frauda este „infinită", „boierii și alți particulari găsesc să vîndă tutun de Circasia și de Ucraina unde crește în mare cantitate". Și ce se poate spune despre circulația frauduloasă a vodcii la toate etajele societății ? Contrabanda cea mai vizibilă, tolerată de nevoie, este cea care se face cu blănurile siberiene, atît de importantă spre China apropiată, încît, curînd, caravanele oficiale trimise spre Beijing nu mai au nici un rost. În 1720, „s-a tăiat capul" „prințului Gagarin, mai înainte guvernator al Siberiei... pentru că a adunat bogății atît de uriașe încît, tot vînzîndu-se de atunci încoace, doar din mobilele și din mărfuri de Siberia și de China ale lui, au mai ră-

mas încă mai multe case pline de ce nu s-a vîndut, fără a mai socoti pietrele scumpe, aurul și argintul, care se spune să fi ajuns la mai bine de 3 milioane de ruble“ [221].

Dar frauda, contrabanda, nesupunerea față de legi nu sînt un apanaj al Rusiei și, oricare ar fi ponderea lor, ele nu limitează, triumfătoare, arbitrariul țarului. Sîntem aici în afara climatului politic al Apusului. O dovadă în acest sens este organizarea marilor negustori, *gosti* [222], pe care comerțul la distanță, aici ca pretutindeni, îi îmbogățește, dar care sînt cu totul dependenți de stat. Numărul lor este de douăzeci-treizeci, în serviciul expres al țarului, încărcați de uriașe privilegii și de uriașe răspunderi. Pe rînd, *gosti* sînt însărcinați cu încasarea impozitelor, cu conducerea vămilor de la Astrahan sau Arhanghelsk, cu vînzarea blănurilor și a altor mărfuri ale vistieriei, cu negoțul statului cu străinătatea, în special cu vînzarea mărfurilor ce țin de monopolurile publice și, în sfîrșit, cu diriguirea Monetăriei sau cu despărțămîntul „ministerial“ al Siberiei. Ei sînt răspunzători de toate aceste sarcini cu viața și cu averea lor [223]. În schimb, averea lor este cîteodată uriașă. Pe vremea lui Boris Godunov (1598—1605), salariul anual al unui lucrător era estimat la 5 ruble. Dar Stroganovii, e drept, socotiți regi ai negustorilor ruși, îmbogățiți prin camătă, prin negoțul cu sare, minele, întreprinderile industriale, cucerirea Siberiei, traficul de blănuri și concesionarea fantasticelor domenii coloniale de la est de Volga, în regiunea Perm, încă din secolul al XVI-lea, vor avansa Țarului 412 056 ruble în timpul celor două războaie cu Polonia (1632—1634 și 1654—1656) [224]. Și ei mai furnizează sume mari lui Mihail Romanov, la începutul domniei acestuia, în grîu, în sare, în pietre scumpe, în monedă, sub formă de împrumut sau de impozite extraordinare [225]. Posesori de pămînturi, de șerbi, de lucrători salariați, de robi de casă, *gosti* se ridică astfel în vîrful societății. Ei formează o „ghildă“ aparte [226]. Două

alte ghilde grupează pe negustori, de fapt pe cei de clasa a doua și a treia, și ei privilegiați. Dar rostul *gostilor* se va șterge odată cu domnia lui Petru cel Mare.

Într-un cuvînt, contrar a ceea ce s-a întîmplat în Polonia, e limpede că autoritatea vigilentă și prevăzătoare a țarului a ocrotit o viață negustorească autonomă care acoperă ansamblul teritoriului și participă la evoluția sa economică. La fel ca în Occident, nici unul din acești mari negustori nu este de altfel specializat. Unul din cei mai bogați *gosti,* Grigori Nikitnikov, se ocupă simultan cu vînzarea de sare, de pește, de postavuri, de mătase ; el învîrte afaceri la Moscova, dar participă și la traficul de pe Volga ; este stăpînul unor vase la Nijni Novgorod, se ocupă cu exportul spre Arhanghelsk ; negociază, împreună cu Ivan Stroganov, cumpărarea unei proprietăți ereditare, *voșcina,* la fabulosul preț de 90 000 de ruble. Un anume Voronin are mai bine de 30 de prăvălii în *rad* [227]-urile Moscovei ; un altul, Sciorin, transportă mărfuri de la Arhanghelsk la Moscova, de la Moscova la Nijni Novgorod și spre Volga inferioară ; în înțelegere cu un tovarăș, cumpără dintr-odată 100 000 de *puduri* [228] de sare. Și acești mari negustori mai fac pe deasupra și comerț cu amănuntul la Moscova, unde aduc sistematic surplusurile și bogățiile provinciilor [229].

În Rusia se agravează șerbia

În Rusia, ca pretutindeni, statul și societatea înfățișează o unică realitate. Un stat puternic corespunde unei societăți bine strunite, condamnată să producă surplusurile din care trăiește statul și clasa dominantă, căci, fără aceasta, țarul nu ar putea stăpîni uriașa masă a țăranilor, izvorul esențial al veniturilor lui.

Orice istorie țărănească se joacă astfel în patru sau cinci personaje : Țăranul, Seniorul, Prințul, Meșteșugarul și Negustorul, ultimii doi actori fiind adesea, în Rusia, țărani care și-au schimbat doar meseria, dar care rămîn, social și juridic, țărani, prinși și mai departe în legăturile regimului seniorial. Și tocmai acest regim devine din ce în ce mai apăsător : începînd din secolul al XV-lea, condiția țăranului se înrăutățește necontenit, de dincolo de Elba și pînă la Volga.

Dar evoluția Rusiei nu urmează norma : într-adevăr, în Polonia, în Ungaria, în Boemia, instaurarea „celei de a doua șerbii" acționează în folosul seniorilor și magnaților care, odată cu aceasta, se interpun între țăran și piață și domină pînă și aprovizionarea orașelor, atunci cînd orașele nu sînt, pur și simplu, proprietatea lor personală. În Rusia, actorul principal este statul. Totul a fost determinat de nevoile și de sarcinile lui și de povara uriașă a trecutului istoric : trei secole de luptă împotriva tătarilor Hoardei de Aur, este un fapt care cîntărește mai greu decît Războiul de o sută de ani în geneza monarhiei autoritare a lui Carol al VII-lea și Ludovic al XI-lea. Ivan cel Groaznic (1544—1584), care întemeiază și modelează Moscovia modernă, nu are o altă soluție decît îndepărtarea vechii aristocrații, eventual suprimarea ei, și, pentru a avea o armată și o administrație supusă, înființarea unei noi nobilimi de serviciu, cea a *pomeșcikilor*, cărora le sînt concedate, cu titlu viager, fie pămînturile confiscate de la vechea nobilime sau părăsite de ea, fie pămînturi noi și pustii pe care, în stepele din sud, noul „nobil" le pune în valoare cu ajutorul cîtorva țărani, adică a cîtorva robi. Căci vom găsi robi în rîndurile țărănimii ruse încă multă vreme, un timp cu mult mai îndelungat decît ni se spune. La fel ca în prima Americă europeană, marea problemă a constat aici din stăpînirea omului, care este rar, și nu a pămîntului care se găsește din belșug.

Şi tocmai aceasta este cauza care a impus şerbia şi care avea s-o agraveze pînă la urmă. Ţarul şi-a pus la punct nobilimea. Dar această nobilime trebuie să trăiască. Dacă ţăranii o părăsesc şi se duc să colonizeze pămînturile de curînd cucerite, cum să subziste ea ?

Proprietatea senorială [230] întemeiată pe un regim de arendaşi liberi, a suferit o transformare în secolul al XV-lea, odată cu apariţia *domeniului,* o proprietate pe care seniorul, la fel ca în Occident, o exploatează el însuşi şi care se constituie în detrimentul arendăşiilor ţărăneşti. Mişcarea porneşte în senioriile laice şi cîştigă apoi pămînturile mănăstirilor şi statului. *Domeniul* foloseşte munca robilor şi pe cea a ţăranilor datornici care se aservesc ei înşişi pentru a-şi plăti datoriile. Sistemul tinde din ce în ce mai mult să ceară arendaşului liber o redevenţă în muncă şi corvoada creşte în secolul al XVI-lea. Ţăranii au totuşi posibilitatea de a fugi spre Siberia (de la sfîrşitul secolului al XVI-lea) sau, mai degrabă, spre pămînturile negre din sud. Răul endemic l-a constituit deplasarea lor continuă, pornirea îndărătnică a ţăranului de a schimba stăpînul, de a ajunge pe pămînturile pustii de pe „frontieră" sau de a-şi încerca norocul într-o meserie, în colportaj, în comerţul mărunt.

Toate acestea sînt lucruri îngăduite după lege : conform pravilei din 1497, în săptămîna Sfîntului Gheorghe (25 noiembrie), odată cu încheierea marilor lucrări, ţăranul avea dreptul să-şi părăsească *barinul,* cu condiţia de a se plăti de ceea ce îi datora. Şi alte sărbători deschideau poarta spre libertate : Păresimile, Lăsata Secului, Paştele, Crăciunul, ziua de Sfîntul Petru... Pentru a împiedica plecarea ţăranilor, boierul folosea mijloacele pe care le avea la îndemînă, inclusiv bătaia şi mărirea despăgubirilor pe care le putea pretinde. Dar cum putea fi ţăranul obligat să rămînă la bordeiul lui, atunci cînd voia să fugă ?

Dar această mobilitate țărănească punea în primejdie bazele societății senioriale, în timp ce politica de stat tindea să consolideze această societate, pentru a face din ea o unealtă adaptată propriei funcții : fiecare supus avea un loc determinat într-o ordine care stabilea ce îndatoriri are față de prinț. Acesta se vedea obligat prin urmare, să pună stavilă escapadelor țărănești. Pentru început, a fost statornicită o singură dată la care se îngăduie plecările, sărbătoarea de Sfîntul Gheorghe. Apoi, în 1580, un ukaz al lui Ivan al IV-lea suspenda „vremelnic" pînă la o nouă poruncă, orice libertate de mișcare. Acest „vremelnic" avea să țină un timp mai îndelungat, cu atît mai mult cu cît fuga țăranilor continua, în ciuda unor noi ukazuri (24 noiembrie 1597, 28 noiembrie 1601). Toate acestea au dus la pravila din 1649 care, teoretic cel puțin, punea un capăt lucrurilor. Într-adevăr, ukazul stabilea odată pentru totdeauna, ilegalitatea oricărei deplasări făcute de țăran fără învoirea boierului și desființa vechile prevederi care lăsau țăranului fugit dreptul de a nu mai fi întors vechiului stăpîn după un termen care, fixat inițial la cinci ani, fusese prelungit, mai tîrziu, la cincisprezece. De data aceasta, prescripția de timp era desfințată : oricît de multă vreme ar fi lipsit țăranul de pe moșie, fugarul putea fi silit să se întoarcă la vechiul lui *barin*, cu nevastă, cu copii și cu lucrurile cîștigate de el între timp.

Evoluția aceasta a fost posibilă numai în măsura în care țarul a îmbrățișat cauza nobilimii sale. Ambiția lui Petru cel Mare — dezvoltarea unei armate, a unei flote, a unei administrații — impunea aducerea la ascultare a întregii societăți ruse, a țăranilor, ca și a boierilor. Această prioritate dată intereselor statului explică faptul că țăranul rus, spre deosebire de omologul său polonez, după aservirea sa teoretic totală (1649), a fost supus mai mult dijmei, „zeciuelii", *obrokului*, o dare în bani și

natură (plătită și statului, și seniorului), decît *barșcinei* [231], clăcii, „boierescului", corvoadei. Atunci cînd aceasta a existat, ea n-a depășit, în cele mai grele vremuri ale șerbiei, în secolul al XVIII-lea, trei zile pe săptămînă. Plata în bani a redevențelor implica, bineînțeles, o piață la care țăranul să fi avut dintotdeauna acces. De altfel, tocmai piața explică dezvoltarea exploatării directe a seniorului pe *domeniul* lui (el dorește să-și vîndă producția) și, nu mai puțin, dezvoltarea statului, legat de încasările monetare ale fiscului. În conformitate cu reciprocitatea perspectivelor, s-ar putea spune la fel de bine, și că apariția timpurie a unei economii de piață în Rusia a depins de deschiderea economiei țărănești, și că ea a determinat această deschidere. Într-un asemenea proces, comerțul exterior rusesc cu Europa (ale cărei proporții, relativ neînsemnate față de uriașa piață internă, ar putea îndemna pe unii la zeflemea) a juca un rol, deoarece tocmai balanța favorabilă a Rusiei a injectat economiei rusești acel minim de circulație monetară (argint din Europa, aur din China) fără de care activitatea pieții n-ar fi fost cu putință, cel puțin nu la un același nivel.

Piața și ruralii

Această libertate de bază (accesul la piață) explică multe contradicții. Pe de o parte, agravarea statutului țărănesc este evidentă : pe vremea lui Petru cel Mare și a Ecaterinei a II-a, șerbul devine un sclav : „un lucru" (țarul Alexandru I avea să folosească acest termen), un bun mobil pe care stăpînul poate să-l vîndă cum vrea ; țăranul acesta este dezarmat în fața justiției senioriale care îl poate condamna la deportare sau la întemnițare ; în afară de asta, el este supus serviciului militar, respectiv, înrolat ca marinar pe navele de război sau pe corăbiile negustorești, trimis ca lucrător în ma-

nufacturi... Aceasta este, de altfel, cauza izbucnirii atîtor mișcări țărănești, de fiecare dată reprimate în sînge și torturi. Răscoala lui Pugaciov (1774—1775) nu este decît episodul cel mai dramatic al acestor frămîntări ce nu se potolesc niciodată. Dar, pe de altă parte, e posibil, așa cum avea să creadă mai tîrziu Le Play [232], ca nivelul de trai al șerbilor ruși să fi fost comparabil cu cel al multora din țăranii Occidentului. Cel puțin pentru o parte din ei, căci pe o aceeași proprietate se pot întîlni șerbi aproape înstăriți, alături de țărani cu totul săraci. În sfîrșit, în multe locuri, justiția seniorială a fost relativ îngăduitoare.

Și, neîndoielnic, au existat portițe de scăpare : aservirea pare să se împace cu niște libertăți ciudate. În mod frecvent, șerbul rus capătă îngăduința de a se ocupa, pe seama lui, o parte din timp sau tot timpul, cu activități meșteșugărești și, în acest caz, el își vinde singur produsele muncii. Atunci cînd, în 1796, cneaghina Dașkova este exilată de către Pavel I într-un sat din nordul guberniei Novgorodului, ea îl întreabă pe fiul ei pe unde e satul și al cui e. El încearcă să afle, dar fără succes. „În sfîrșit s-a găsit din fericire la Moscova un țăran din acest sat care adusese aici [firește, spre a le vinde] o încărcătură de cuie făcute de el“ [233]. Tot atît de frecvent, țăranul obține din partea boierului un pașaport care îi îngăduie să exercite prin alte locuri, departe de casă, activități industriale sau negustorești. Toate acestea, fără a înceta să fie șerb, chiar după ce face avere, prin urmare fără a înceta să plătească o redevență, de data aceasta proporțională cu avutul lui.

Cu binecuvîntarea stăpînului, unii șerbi devin colportori, negustori ambulanți, prăvăliași pe la marginea orașelor, apoi în centru, sau cărăuși. În fiecare iarnă, milioane de țărani aduc la oraș cu sania bunurile agricole strînse vara și toamna. Dacă din nenorocire, așa cum se întîmplă în 1789 și în 1790, nu ninge destul

și nu se poate umbla cu sania, piețele citadine rămîn goale și începe foametea[234]. Vara, nenumărați luntrași străbat rîurile. Iar de la cărăușie la negoț nu mai este decît un pas. În cercetările pe care le întreprinde prin Rusia, Pierre Simon Pallas, naturalist și antropolog, se oprește, în 1768, la Vîșnii Volociok, aproape de Tver, „un sat mare [care] seamănă cu un mic oraș, notează el. El își datorează creșterea canalului care leagă Tverza de Msta. Această legătură dintre Volga și lacul Ladoga este pricina pentru care aproape toți plugarii din ținut s-au dedat negustoriei, astfel că agricultura, aici, e parcă părăsită", iar satul a devenit un oraș, „capitala cercului cu acest nume" [235].

Pe de altă parte, vechea tradiție a meșteșugarilor rurali ce lucrează pentru piață (*kustari*, care, începînd din secolul al XVI-lea, se lasă cu totul sau parțial de munca cîmpului) capătă o extindere fantastică între 1750 și 1850. Această uriașă producție rurală depășește cu mult pe cea a muncii țărănești la domiciliu, organizată de către manufacturieri[236]. Mai mult, șerbii știu să tragă foloase de pe urma expansiunii rapide și puternice a manufacturilor, favorizată de stat, de la Petru cel Mare încoace : în 1725, în Rusia erau 233 manufacturi ; în 1796, la moartea Ecaterinei a II-a, 3 360, în afară de mine și de întreprinderile metalurgice[237]. Este adevărat că aceste cifre includ, alături de manufacturi foarte mari, și unități mărunte, dar, indiferent de asta, ele arată neîndoielnic o creștere puternică. Grosul acestei creșteri industriale neminiere se situează în jurul Moscovei. Astfel, la nord-est de capitală, țăranii din satul Ivanovo (proprietate a Șeremetievilor), care sînt de cînd lumea țesători, deschid pînă la urmă adevărate manufacturi de pînză imprimată (mai întîi de in, apoi de bumbac), în număr de 49 în 1803. Beneficiile lor sînt fantastice și Ivanovo devine marele centru al industriei textile rusești[238].

Nu mai puțin spectaculoasă este cariera pe care o fac o seamă de șerbi în comerț. Ca o

particularitate rusească, acesta include relativ puţini burghezi [209]. Ţăranii se reped, prin urmare, spre negustorie şi fac stare de pe urma ei, cîteodată împotriva legii, dar şi sub protecţia stăpînilor lor. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, contele Mynnich, vorbind în numele guvernului rus, constată că, în ultima sută de ani, ţăranii, „în ciuda tuturor opreliştilor, s-au ocupat mereu de comerţ, au investit în el sume foarte însemnate", astfel încît creşterea şi „prosperitatea actuală" a negoţului „se datorează priceperii, muncii şi investiţiilor acestor ţărani" [210].

Pentru aceşti proaspăt îmbogăţiţi care, în numele legii, rămîn şerbi, drama (sau comedia) începe atunci cînd vor să-şi cumpere libertatea. În general, stăpînul se lasă tras de mînecă, fie pentru că are interes să i se plătească în continuare o rentă substanţială, fie pentru că faptul de a avea ca şerbi nişte milionari îi gîdilă vanitatea, fie pentru că vrea să crească peste măsură preţul de răscumpărare. Şerbul, de partea lui, ca să scape cu preţ mai mic, îşi ascunde cu grijă averea, şi cîştigă adesea partida. De pildă, în 1795, pentru a-l elibera pe Gracev, marele manufacturier din Ivanovo, contele Şeremetiev cere preţul exorbitant de 135 000 ruble, afară de uzina, pămîntul şi şerbii pe care îi avea Gracev, adică ceea ce părea să fie cvasitotalitatea bunurilor lui. Dar Gracev disimulase capitaluri mari trecîndu-le pe numele unor negustori care lucrau pentru el. După ce şi-a cumpărat atît de greu libertatea, el a rămas unul din cei mai mari industriaşi în domeniul textilelor [211].

Bineînţeles, doar o minoritate reuşeşte să adune asemenea averi. Dar nu e mai puţin adevărat că marea mulţime de ţărani care se îndeletniceşte cu negoţul mărunt şi mijlociu caracterizează un climat foarte specific al şerbiei din Rusia. Fericită sau nefericită, clasa şerbilor nu a fost surghiunită într-o economie de autosuficienţă ţărănească. Ea a rămas în con-

tact cu economia țării și a găsit aici o posibilitate de a trăi și de a acționa. De altfel, populația țării se dublează între 1721 și 1790. Aceasta este un semn de vitalitate. Mai mult, numărul țăranilor care aparțin statului crește, ajungînd să cuprindă, încetul cu încetul, jumătate din populația rurală : țăranii statului sînt însă relativ liberi ; autoritatea de care depind este adesea o autoritate teoretică.

În sfîrșit, în uriașa masă rusească se strecoară nu numai metalul alb al Occidentului, ci și un anumit capitalism. Inovațiile pe care le aduce cu sine nu reprezintă neapărat elemente de progres ; sub greutatea lor însă vechiul regim se degradează. Munca salariată, care își face apariția foarte devreme, se extinde în orașe, în transporturi și chiar la țară, pentru lucrările care nu suferă amînare, cum sînt cositul fînului sau secerișul. Cei care își vînd munca sînt adesea țărani ruinați care își iau lumea în cap, siliți să se angajeze ca salahori sau lucrători ; meșteșugari care au dat faliment și care continuă să lucreze în *posad*, cartierul lucrătorilor, dar pentru vreun vecin mai norocos ; oameni săraci care se angajează ca mateloți, luntrași sau edecari (numai pe Volga trag la edec 400 de *burlaki)* [242]. Se organizează piețe ale muncii, ca cea de la Nijni Novgorod, unde se și întrevede viitorul succes pe care avea să-l înregistreze această uriașă întîlnire de oameni. În mine, manufacturi, în afară de lucrătorii șerbi, este nevoie de lucrători salariați pe care-i tocmești plătindu-le o arvună, de altfel cu riscul de a constata mai tîrziu că angajatul a șters-o.

Dar să nu vedem lucrurile într-o lumină prea favorabilă sau, dimpotrivă, în culori prea întunecate. Este vorba, oricum, de o populație obișnuită cu lipsurile, cu viața grea. Cea mai semnificativă ilustrare este în acest sens imaginea soldatului rus „cu adevărat ușor de hrănit“, după cum ni se explică : „are la el o cutie mică de tinichea, are o sticluță de oțet, din care

toarnă cîteva picături în apa pe care o bea, și, atunci cînd dă de puțin usturoi, îl mănîncă cu făină, pe care o dezleagă cu apă. Ține la foame mai mult decît alți oameni și, cînd i se împarte carne, privește această mărinimie ca pe un dar"[213]. Atunci cînd depozitele armatei nu sînt îndestulate cu carne, țarul poruncește o zi de post și totul se rezolvă.

Orașe care sînt mai degrabă tîrguri

În Rusia, piața națională se schițează de timpuriu, umflată la bază de schimburile domeniilor boierești și bisericești și de surplusurile producției țărănești. Reversul supraabundenței de activitate rurală este, poate, mediocritatea orașelor. Mai degrabă tîrgușoare decît orașe, nu numai pentru că nu au dimensiuni de oraș, ci pentru că n-au dus prea departe dezvoltarea funcțiilor specific citadine. „Rusia este un sat nemărginit"[214] : aceasta este impresia călătorilor europeni, uimiți de supraabundența economiei de piață, aflată însă încă în stadiul său elementar. Ivită la sat, ea cuprinde tîrgușoarele care, de altfel, nu se prea deosebesc de zona rurală înconjurătoare. Țăranii stăpînesc cartierele mărginașe, pun mîna aici pe cea mai mare parte a producției meșteșugărești, așează chiar în inima orașelor învălmășeala micilor prăvălii de meșteșugar-negustor, a căror mulțime este uluitoare. Pentru un german, J. P. Kilburger (1674), „la Moscova se afla mai multe dughene negustorești decît la Amsterdam sau într-un întreg principat din Germania". Dar ele sînt minuscule : zece din ele ar putea încape într-o singură prăvălie olandeză. Și, cîteodată, doi, trei, patru negustori își împart o singură încăpere, așa încît„vînzătorul abia dacă se poate învîrti printre mărfuri"[215].

Aceste prăvălii, grupate pe specialități, se întind de-o parte și de alta a *rad*-ului, a „rîndului", a „șirului". Am putea traduce cu *suk,*

căci aceste cartiere de dughene înghesuite evocă mai degrabă dispunerea similară din orașele musulmane decît străzile specializate ale evului mediu occidental. La Pskov, 107 iconari își aliniază prăvăliile pe *ikonni rîad* [246]. La Moscova, locul pe care se află astăzi Piața Roșie era „plin de prăvălii, ca și străzile care duc într-acolo ; fiecare meserie are strada ei și cartierul ei, așa încît negustori de mătase nu se amestecă nicidecum cu negustori de postavuri și pînzeturi, nici aurarii cu șelarii, cizmarii, croitorii, blănarii și alți meșteșugari [...] Se află acolo și o stradă unde nu se vînd decît Imagini ale Sfinților lor" [247]. Dar dacă mai faci cîțiva pași, te trezești, totuși, în fața unor prăvălii mari, *ambary*, de fapt magazine de gros, care practică însă și vînzarea cu bucata. Moscova are și piețe, și chiar piețe specializate de tot felul, pînă și o piață de vechituri, în care bărbierii își fac meseria în aer liber, printre tarabele pline de boarfe și haine vechi, pînă și piețe de carne și pește despre care un german spune că „înainte de a le vedea le miroși" [...] Într-atît de mare e putoarea lor, încît toți străinii sînt nevoiți să-și astupe nasul !" [248] Numai rușii par să nu o bage în seamă, pretinde el !

Dincolo de aceste activități mărunte ale pieței, există schimburi cu rază mare de acțiune. La scară națională, ele sînt impuse de diversitatea regională, unele zone fiind deficitare în grîu sau lemn, altele în sare. Iar produsele de import sau negoțul de blănuri străbat țara de la un capăt la altul. Adevăratul motiv al acestui comerț care îi îmbogățește pe *gosti*, și mai tîrziu și pe alți mari negocianți, sînt nu atît orașele cît tîrgurile. În secolul al XVIII-lea, numărul acestora se ridică la peste 3—4000 [249], adică la de 10—12 ori mai mult decît numărul orașelor (se spune că numărul acestora ar fi, în 1720, de 273). Unele dintre ele, care amintesc de tîrgurile franțu-

zeşti din Champagne, au funcţia de a lega regiuni tot atît de îndepărtate unele de altele pe cît erau altădată Italia de Flandra. În rîndul acestor foarte puternice tîrguri [250] se aşază Arhanghelskul din nordul îndepărtat, a cărei sarcină o preia, spre sud, tîrgul foarte activ, „unul din cele mai însemnate din Imperiu" [251], de la Solvîcegodskaia ; Irbitul, care controlează drumul către Tobolskul siberian ; Makarevul, o primă schiţă a viitoarei întîlniri de proporţii uriaşe de la Nijni Novgorod, care înfloreşte deplin abia în secolul al XIX-lea ; Brianskul, între Moscova şi Kiev ; Tihimul, din vecinătatea lacului Ladoga, în direcţia Balticii şi Suediei. Acestea nu sînt nişte unelte arhaice, şi atîta tot, căci Europa occidentală a rămas la ora tîrgurilor pînă în secolul al XVIII-lea. Dar ceea ce constituie o problemă în Rusia este relativa lipsă de însemnătate a oraşelor în raport cu tîrgurile.

Un alt semn al lipsei de maturitate citadină este absenţa unui credit modern. Şi, prin urmare, domnia cametei, la oraşe şi sate, cu durităţi de neînchipuit : la cel mai mărunt incident, totul intra în angrenajele ei, inclusiv libertatea şi pielea oamenilor. Căci „se împrumută orice [...] bani, hrană, îmbrăcăminte, materii prime, seminţe" ; se amanetează orice : ateliere, prăvălii, dughene, izbe, grădini, ogoare sau bucăţi de ogor, şi chiar ţevăria care face parte din utilajul unei ocne de sare. Se percep curent dobînzi incredibile : în 1690, la Stockholm, un negustor rus ia un împrumut de la alt negustor rus cu o dobîndă de 120%, pentru nouă luni, ceea ce reprezintă 13% pe lună [252]. În Levant, unde camăta se simte ca acasă între zaraful evreu sau musulman şi creştinul care face un împrumut, dobînzile nu urcă în secolul al XVI-lea peste 5% lunar. Cîtă cumpătare ! În Moscovia, mijlocul de acumulare este, prin excelenţă, camăta. Iar beneficiul prevăzut prin contract contează mai puţin decît sechestrarea gajului, a proprietăţii, a atelieru-

lui sau roții de moară. Găsim aici o rațiune suplimentară a nivelului atît de ridicat al dobînzii, a unor termene de plată atît de stricte : totul este calculat în așa fel încît contractul să nu poată fi ținut și, pînă la urmă, prada să fie înșfăcată fără milă.

O economie-univers, dar ce fel de economie-univers ?

Această Rusie uriașă, în ciuda unor forme încă arhaizante, este, fără îndoială, o economie-univers. Dacă te plasezi în centrul ei, la Moscova, nu numai că ea dovedește o anume vigoare, dar manifestă și o oarecare putere de dominație. Axa nord-sud a Volgăi este o linie de partaj hotărîtoare, așa cum era în Europa secolului al XIV-lea „dorsala“ capitalistă de la Veneția la Burges. Și dacă ne închipuim o hartă a Franței mărită la scara rusească, Arhanghelsk ar fi Dunkerque ; Sankt Petersburg, Rouen ; Moscova, Paris ; Nijni Novgorod, Lyon ; Astrahan, Marsilia. Mai tîrziu, punctul terminus va fi Odesa, înființată în 1794.

Economie-univers în expansiune, extinzîndu-și cuceririle în periferii aproape pustii, Moscova este imensă și tocmai această imensitate o clasează printre monștrii economici de primă mărime. Aici nu greșesc prea mult observatorii străini care scot atît de des în evidență acest caracter dimensional fundamental. Este atît de întinsă această Rusie, spune unul dintre ei, încît, în toiul verii, „la o margine a Imperiului ziua cea albă nu are decît 16 ore, iar la cealaltă ea are 23“ [253]. Atît de întinsă, spune altul, încît pe cele 500 000 leghe pătrate care i se atribuie [254], „ar putea să se așeze în largul lor toți locuitorii lumii“ [255]. Dar, s-ar putea, urmează informatorul, „să nu găsească aici îndeajuns din cele trebuincioase traiului“,

Prin forța lucrurilor, în acest cadru, călătoriile și deplasările se lungesc, ajung să nu se mai termine, devin neumane. Distanțele întîrzie și complică totul. Un schimb simplu, dus-întors, se închide în cîțiva ani. Caravanele oficiale care pleacă de la Moscova spre Beijing fac traseul dus-întors în trei ani. Dar, în interminabila lor trecere, ele sînt nevoite să străbată deșertul Gobi, adică cel puțin 4 000 de verste, aproape 4 000 de km[256]. Un negustor care a făcut de mai multe ori călătoria aceasta, pentru a liniști pe cei doi părinți iezuiți care îl iscodesc cu privire la ea (1692), poate susține că aventura nu este mai obositoare decît traversarea Persiei sau Turciei[257]. Ca și cum aceasta nu era eminamente grea! În 1576, un martor italian spunea în legătură cu statul lui Șah Abbas[258] *„che si camina quatro mesi continui nel suo stato“* pentru a-l traversa. Fără îndoială drumul dintre Moscova și Beijing se străbate și mai încet: pînă la Baikal se foloseau săniile, și dincolo de el, caii sau caravanele de cămile. Și trebuiau luate în socoteală și răgazurile trebuincioase, și obligația brutală „de a ierna pe loc“.

Aceleași greutăți ne întîmpină în sensul nord-sud, de la Marea Albă la Caspică. Este adevărat că, porniți de la Arhanghelsk, niște englezi ajung în 1555 pe piețele Iranului. Dar proiectul, luat de atîtea ori în discuție, de a ataca pe la spate comerțul cu mirodenii al Oceanului Indian, traversînd „istmul rus“ de la nord la sud, nu prea lua în seamă greutățile reale ale operației. Cu toate acestea, încă în 1703, știrea poate prematură a ocupării Narvei de către ruși[259] excita imaginația celor de la Londra: ce putea fi mai simplu decît ca, pornind din acest port, să străbați Rusia, să ajungi la Oceanul Indian și să faci concurență vaselor Olandei! În mai multe rînduri, totuși, englezii dau greș lansîndu-se în această aventură. Prin 1740, izbutiseră să se implanteze pe țăr-

murile Caspicii, dar indispensabila învoire a țarului, dată în 1732, le-a fost retrasă în 1746 [260].

Acest spațiu, care susține realitatea economiei-univers ruse, și în realitate îi dă corp, are și avantajul că o apără împotriva intruziunii altora. El îngăduie, în sfîrșit, diversificarea producției și o diviziune a muncii mai mult sau mai puțin ierarhizată, de la zonă la zonă. Economia-univers rusă își dovedește realitatea și prin existența unei ample periferii : spre sud, în direcția Mării Negre [261] ; spre Asia, cu fantasticele teritorii ale Siberiei. Exemplul Siberiei ne fascinează și el pentru ceea ce vrem să spunem suficient.

A inventa Siberia

Dacă Europa a „inventat“ America, Rusia a fost nevoită să „inventeze“ Siberia. Și una, și cealaltă au fost depășite de proporțiile uriașe ale sarcinii lor. La începutul secolului al XVI-lea, Europa izbutește, totuși, să atingă un nivel al puterii destul de înalt, iar America se leagă de ea prin niște drumuri privilegiate, cele ale oceanului Atlantic. În secolul al XVI-lea, Rusia este încă săracă în oameni și în mijloace, iar calea maritimă între Siberia și Rusia, folosită odinioară de Marele Novgorod nu e prea lesnicioasă : este calea subpolară care ajunge la estuarul larg al fluviului Obi, prinsă luni de zile de ghețuri. Ocîrmuirea țaristă o va interzice, pînă la urmă, de teama ca de-a lungul ei contrabanda de blănuri siberiene să nu fie peste măsură de înlesnită [262]. În felul acesta, Siberia se leagă de „hexagonul“ rusesc exclusiv prin nesfîrșitele drumuri de uscat pe care, din fericire, Uralul nu le taie.

În 1583, această legătură, încercată de multă vreme, se impune odată cu incursiunea lui Ermak, un cazac în serviciul fraților Stroganov, negustori și manufacturieri, care primi-

seră de la Ivan al IV-lea ample concesii teritoriale dincolo de Ural, „cu dreptul de a așeza acolo tunuri și archebuze“ [263]. Este începutul unei cuceriri relativ rapide (100 000 km^2 pe an) [264]. Într-un secol, parcurgînd etapă cu etapă, în urmărirea blănurilor, rușii pun mîna pe bazinele fluviilor Obi, Enisei, Lena și se ciocnesc, pe malurile Amurului, de posturile chinezești (1689). Kamciatka va fi ocupată între 1695 și 1700 și, începînd de prin 1740, dincolo de strîmtoarea Behring, descoperită în 1728, Alaska vede înființarea primelor așezări rusești [265]. Pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, un raport semnalează pe acest pămînt american prezența a două sute de cazaci care străbat ținutul și se silesc „să-i obișnuiască pe americani să plătească tributul“, un tribut ca în Siberia, de blănuri de zibelină sau de vulpe. Și raportul adaugă : „Neîndoielnic, silniciile și cruzimile pe care cazacii le practică în Kamciatka nu vor întîrzia a se introduce în America“ [266].

De preferință, marșul rusesc a înaintat în afara pădurii siberiene, prin stepele de la sud unde, prin 1730, frontiera se va stabili pe malurile Irtîșului, afluent al fluviului Obi, pînă la contraforții Altaiului. Aceștia sînt un adevărat *limes,* o frontieră continuă ținută de cazaci, spre deosebire de ocuparea obișnuită, punctuală, a spațiului siberian, semănat cu mici fortulețe de lemn *(ostrugi).* Iar această frontieră esențială, așa cum se schițează ea prin 1750, se va menține pînă la domnia lui Nicolae I (1825—1855) [267].

Este vorba, în ansamblu, de o suprafață fabuloasă, cucerită la început prin cîteva mișcări spontane, prin aventuri individuale, urmînd un proces independent de voința și planurile oficiale ; acestea vor veni mai tîrziu. Există chiar un cuvînt generic pentru a-i desemna pe acești primi și obscuri făurari ai cuceririi — *promîşlenniki* —, vînători, pescari,

crescători de vite, trapeuri, meșteșugari, țărani, „cu toporul în mînă și cu un sac de sămînță în spinare“ [268]. Fără a mai pune la socoteală pe curații aventurieri, de care oamenilor le e frică și pe care nu îi primesc bine, pe disidenții religioși, pe negustorii nu neapărat ruși, în sfîrșit pe deportații care încep să sosească aici de pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Una peste alta, o imigrație derizorie, avînd în vedere spațiul siberian nesfîrșit, în medie cel mult 2 000 de oameni anual, atît cît să așeze, pe liziera meridională a pădurii (pădure albă de mesteacăn, spre deosebire de pădurea neagră a coniferelor nordului), o țărănime răzlețită, care are avantajul neprețuit de a fi liberă. Pe solurile ușoare, pentru a pune în cultură cîteva lanuri de secară, nu e nevoie decît de un plug primitiv cu brăzdar de alun sau de fag [269].

Populația rusească optează, evident, pentru solurile fertile, pentru țărmurile fluviilor pline de pește, și împinge populațiile autohtone primitive spre stepele deșertice din sud sau spre pădurile dese ale nordului ; la sud, turco-tătarii, de la kirghizii de pe malurile Caspicii pînă la popoarele mongolice (ca, de pildă, uimitorii și combativii buriați din regiunea Irkuțkului unde, în 1662, se construiește un fort împotriva lor) ; la nord, samoiezii, tungușii, iakuții [270]. Pe de o parte, spre sud, corturile de pîslă, mișcarea continuă prin stepă a unei vieți pastorale cu rază mare și a caravanelor negustorești ; pe de alta, spre nord, colibele de lemn din pădurea deasă, goana după animalele cu blană, vînătorul folosind cîteodată busola pentru a găsi drumul [271]. Călătorii europeni, făcînd bucuroși pe etnografii, adaugă noi observații cu privire la aceste popoare nefericite, aruncate în medii naturale defavorizate. „Tungușii de pe Ona, notează Gmelin l'Oncle, vorbesc aproape toți limba rusă, ei poartă și îmbrăcăminte rusească, dar e ușor să-i deosebești prin statura lor și prin figurile care și le

zugrăvesc pe față. Hainele lor sînt dintre cele mai simple ; ei nu se spală niciodată și atunci cînd se duc la cîrciumă sînt nevoiți să-și aducă pahare ; nimeni nu le-ar da pahare. În afară de semnele prin care se deosebesc de ruși, e și mai ușor să-i cunoști după miros“ [272].

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Siberia ar avea o populație ceva mai mică de 600 000 indivizi, inclusiv indigenii, ușor de stăpînit, avînd în vedere lipsurile în care trăiesc și numărul lor restrîns, ba care pot fi și încorporați în micile grupe care păzesc frontiera. Ei sînt folosiți adesea la lucrări grele : ca edecari, la transporturi, în mine. Oricum, ei aprovizionează posturile cu blănuri, cu vînat și cu mărfuri venite din sud. Cei cîțiva sclavi dobîndiți în încăierările cu mongolii și tătarii, vînduți de obicei pe piața Astrahanului [273], și cei care se vînd pe piețele siberiene de la Tobolsk și Tomsk, reprezintă un aport neînsemnat. Nici o asemănare cu ceea ce se întîmplă în America sclavagistă sau chiar în anumite regiuni din Rusia.

Indispensabilele transporturi nu sînt niciodată ușoare. Fluviile, orientate de la sud spre nord, sînt prinse luni în șir de ghețuri și sînt înspăimîntătoare în timpul dezghețurilor de primăvară ; transbordarea bărcilor cu un catarg și cu fund plat *(strugi)* îngăduie, vara, trecerea de la un bazin fluvial la altul, peste niște praguri privilegiate, alături de care vor răsări cîteodată orașe, neînsemnate la început, ca cele pe care europenii le creau în interiorul Lumii Noi. În ciuda gerurilor mari, iarna este relativ mai favorabilă transporturilor, datorită înlesnirilor pe care le prezintă sania : „Ultimele sănii, scrie *Gazette de France* la 4 aprilie 1722, transmițînd o știre din Sankt Petersburg, au adus o cantitate însemnată de lingouri de aur și de argint provenind din minele Siberiei [neîndoielnic din regiunea Nercinsk] și din munții Altaiului“ [274].

Față cu această germinare lentă, statul rus a avut timp să ia, încetul cu încetul, toate măsurile de pază, să-și impună controlul, să-și plaseze detașamentele de cazaci și funcționarii, activi, chiar dacă sînt prevaricatori. Cucerirea Siberiei se oficializează în 1637, odată cu înființarea la Moscova a unui despărțămînt *(prikaz)* siberian, un fel de minister care concentrează în atribuțiile lui ansamblul afacerilor regiunilor coloniale din est, ceva asemănător, la urma urmei, cu *Consejo de Indias* și *Casa de la Contratación* de la Sevilla. Rolul lui constă în organizarea administrației siberiene și, odată cu asta, în colectarea mărfurilor prelevate prin comerțul de stat. Încă nu e vorba despre metale prețioase, care țin de un ciclu minier tardiv : minele de argint aurifer de la Nercinsk au fost descoperite în 1691 și, exploatate de antreprenori greci, livrează primele cantități de argint abia în 1704, iar primele cantități de aur abia în 1752 [275]. Livrările siberiene, prin urmare, s-au limitat multă vreme la fantastice cantități de blănuri, „aurul moale", asupra cărora statul exercită o strictă supraveghere : trapeurii, indigeni și ruși, și negustorii plătesc tributuri sau impozite în blănuri, iar acestea sînt adunate și revîndute prin grija *prikazului,* fie în China, fie în Europa. Dar în afară de faptul că, adesea, chiar el își plătește agenții cu aceeași monedă (păstrînd pentru sine cele mai frumoase blănuri), statul nu ajunge să controleze tot ceea ce livrează vînătorii. Blănurile siberiene, aduse clandestin, se vînd la Gdansk sau la Veneția mai ieftin decît la Moscova. Și firește, frauda este și mai înlesnită în direcția Chinei, mare cumpărătoare de blănuri, lutru marin și zibelină... Așa, de pildă, între 1689 și 1727, către Beijing, au trecut 50 de caravane de negustori ruși, dintre care doar zece erau oficiale [276].

Căci pînă la deplina stăpînire asupra Siberiei mai e mult. În 1770 încă, după mărturia unui contemporan (un exilat polonez pe care

aventura îl va duce mai tîrziu pînă în Madagascar): „intră [chiar] în vederile politice ale ocîrmuirii [rusești] să închidă ochii față de această contravenție [adică frauda]: ar fi prea primejdios să ațîți pe siberieni la revoltă. Cea mai slabă tulburare ar pune locuitorilor armele în mîini; și dacă lucrurile ar ajunge aici, Siberia ar fi cu totul pierdută pentru Rusia“ [277]. Benyowski exagerează și, oricum, Siberia nu poate scăpa Rusiei. Încarcerarea reprezintă stadiul primitiv al dezvoltării ei, pe care ne-o dezvăluie ieftinătatea vieții din orașele pe cale de a se naște, cvasiautarhia multora din regiuni și caracterul oarecum artificial al schimburilor ei la distanță, care creează totuși obligații în lanț.

Într-adevăr, oricît de lungi și de încete ar fi aceste schimburi, ele se determină unele pe altele. Marile tîrguri ale Siberiei (Tobolsk, Omsk, Tomsk, Krasnoiarsk, Ieniseisk, Irkuțk, Kiatka) sînt în legătură unele cu altele. Plecat de la Moscova, negustorul rus care ajunge în Siberia se va opri la Macarek, la Irbiț, apoi pe la toate popasurile siberiene, între care au loc schimburi locale (ca între Irkuțk și Kiatka). În totul, periplul durează patru ani și jumătate, cu popasuri prelungite: „Caravanele calmucilor și burkaskilor... se opresc într-un loc toată iarna“ [278]. De aici rezultă îndelungi îngrămădiri de oameni, de vite de povară, de sănii la care sînt înhămați, împreună, reni și cîini. Dacă nu cumva se pornește vîntul: atunci se ridică pînzele; animalele aleargă după „vasul“ care merge singur. Aceste orașe-etapă, cu prăvăliile lor, sînt locuri de confluență și de plăceri. Mulțimea de pe șalande, este „atît de deasă pe piața din Tobolsk încît pătrunzi cu greutate prin ea“ [279]. La Irkuțk sînt multe cîrciumi în care oamenii se bețivănesc toată noaptea, cu tot sîrgul.

Orașele și tîrgurile Siberiei sînt animate astfel de o dublă rețea de schimburi: cea a marelui comerț (mărfuri rusești și europene

contra mărfuri de China și chiar de India și de Persia) ; cea a produselor locale (în primul rînd blănuri) care se schimbă cu produsele necesare aprovizionării tuturor acestor aglomerări pierdute în nemărginirea siberiană și care au nevoie de carne, de pește, de făină și de sacrosancta vodcă, care a cucerit cu o extremă rapiditate Asia septentrională (cine ar suporta exilul fără ea ?) Firește, cu cît te îndepărtezi mai mult spre est sau spre nord, cu atît se deschide mai larg evantaiul prețurilor. La Ilimsk, mult dincolo de Irkuțk, capitala provinciei siberiene cu același nume, se ține un fel de tîrg de blănuri în care acestea se schimbă pe produse venite din vest. La schimbul acestor produse, în 1770, negustorul ajunge la un beneficiu de 200%, pe care îl dublează dacă revinde blănurile în China. Pe piață, o livră de „pulbere de împușcat“ face trei ruble ; o livră de tutun, o rublă și jumătate ; zece livre de unt, șase ruble ; un baril de alcool de optsprezece pinte, cincizeci de ruble ; patruzeci de livre de făină, cinci ruble. În schimb, o piele de zibelină face doar o rublă ; o piele de vulpe neagră, trei ruble ; o piele de urs, jumătate de rublă ; cincizeci de pielicele de veveriță nordică, cunoscute în Franța sub numele de *petit-gris*, o rublă ; o sută de piei de hermină, o rublă, și restul la tocmeală. Cum să nu te îmbogățești cu asemenea tarife [280] ? Pe frontiera cu China, castorul „este prețuit în schimbul a 80 și 100 ruble“ [281].

Dar, fără nada banului, ce negustor s-ar hazarda în ținuturile acestea infernale, fără drumuri, în care ai a te teme de fiarele sălbatice și, nu mai puțin, de borfași, în care caii crapă de mers, în care ultimele geruri întîrzie pînă în iunie, iar cele noi vin din august [282], în care sania de lemn te lasă așa de ușor și în care, dacă te-au prins ninsorile, nu ai cum scăpa de nămeții care te îngroapă. A te îndepărta de pista bătătorită de transbordări înseamnă a risca să te înfunzi în zăpada afînată,

în care caii intră pînă la greabăn. Și, pentru a încurca și mai rău lucrurile, începînd de prin 1730, blănurile nord-americane concurează „aurul moale“ din Siberia, unde astfel un „ciclu“ se încheie sau, în orice caz, se degradează. Atunci începe acolo ciclul minier și se construiesc baraje, roți de moară, ciocane hidraulice, forje și cuptoare. Dar această Americă imperfectă, care este Asia de Nord, nu dispune nici de negri, nici de indieni. Problema o va rezolva mîna de lucru rusească și siberiană, în realitate mai mult forțată decît voluntară. O stranie, o fantastică goană după aur începe în primii cincizeci de ani ai secolului al XIX-lea. Imaginile pe care le oferă ea sînt obsedante : căutările disperate de aluviuni aurifere de-a lungul rîurilor, către izvoare ; drumurile interminabile prin taigaua mlăștinoasă ; recrutările de lucrători, pentru cele patru luni de activitate estivală, printre deportați și țărani. Lucrătorii aceștia sînt ținuți închiși, supravegheați și, abia eliberați, își cheltuie toți banii în debitele de alcool ; atunci, după o iernare grea, nu le mai rămîne decît o soluție : să-i caute pe recrutori pentru a încasa arvuna și hrana trebuincioasă în lunga călătorie de întoarcere la mină [283].

Inferiorități și slăbiciuni

Nu totul este solid și peremptoriu în expansiunea rusească. Realizarea este uimitoare, dar este împresurată de slăbiciuni. Slăbiciunea economiei-univers rusești se vede spre nord și spre vest, față de țările Europei occidentale, ceea ce se înțelege de la sine, dar și spre sud, din Balcani și de la Marea Neagră pînă la Pacific, față de dubla prezență a universurilor musulman și chinez.

Sub conducerea manciurienilor, China se dovedește o lume politic puternică, agresivă și cuceritoare. Tratatul de la Nercinsk (1689)

marchează, de fapt, blocarea expansiunii rusești în bazinul Amurului. Apoi relațiile ruso-chineze se deteriorează vădit și, în ianuarie 1722, negustorii ruși sînt expulzați din capitala Chinei. Situația se restabilește odată cu dublul tratat de la Kiakta (20 august și 21 octombrie 1727) delimitînd frontiera mongolo-siberiană și stabilind la sud de Irkuțk, chiar pe frontieră, un tîrg chino-rus care va canaliza cea mai însemnată parte a schimburilor, în ciuda menținerii, o vreme, a cîtorva caravane oficiale [284] care ajung pînă la Beijing. Această evoluție este favorabilă Chinei care a respins astfel pe negustorii ruși departe de capitală, dincolo de Mongolia, și care își sporește pretențiile. Aurul chinezesc, în plăci și lingouri, nu se mai schimbă decît pe metal alb. Iar în 1755, rușii veniți cu caravana sînt arestați și spînzurați la Beijing [285]. Desigur, tîrgul de la Kikta va mai cunoaște încă zilele lui bune, dar penetrația rușilor în sfera chineză este frînată.

Alta este situația față de Islam, dezunit și slăbit din pricina diviziunii politice : Imperiul turcesc, Persia, Imperiul Marelui Mogul. Nu există un front politic continuu între Dunăre și Turkestan. În schimb, rețelele negustorești de aici sînt vechi, solide, aproape cu neputință de stăvilit sau de deturnat. Ca un indiciu al inferiorității rusești, negustorii Indiei, Iranului și zonei balcanice invadează (că nu putem spune altfel) spațiul rusesc ; găsim negustori hinduși la Astrahan și la Moscova, armeni la Moscova și la Arhanghelsk. Și dacă cei din urmă obțin, începînd din 1710, privilegii din partea țarului ; dacă acesta acceptă, în 1732, să înlesnească negoțul englezilor, pornind de la Kazan, cu Persia, explicația trebuie căutată în eșecurile repetate ale rușilor în Marea Caspică [286]. În direcția aceasta, legăturile sînt bune doar atunci cînd se sprijină pe comunitățile locale dintr-un șir de sate-releu esențiale, începînd cu Astrahanul care găzduiește o mahala

tătărească, un cartier armenesc, o colonie hindusă și un caravanserai numit „al străinilor", în care trag, de pildă, în 1652, doi preoți iezuiți dornici să călătorească în China. Tot așa, în legătură cu Marea Neagră și cu piețele turcești din Balcani, inclusiv Istanbulul, cei care, alături de ragusani, se bucură de cea mai înaltă autoritate sînt negustorii turci (de origine grecească adesea).

În orice caz, un ragusan, Sava Lukici Raguzinski, născut în Bosnia, crescut și școlit la Veneția, venit în Rusia în 1703, este folosit de Petru cel Mare în legăturile lui cu Balcanii și însărcinat, mai apoi, cu organizarea comerțului la distanță siberian [287]. Oare nu întîlnim greci cumpărători de blănuri în Siberia și antreprenori de mine în Altai? La 20 ianuarie 1734, cînd se deschide tîrgul de la Irbit, cînd drumurile care duc spre el, sînt „pline de cai, de oameni și de sănii [...] am văzut acolo, scrie un călător, greci, buhari, tătari de toate soiurile [...] Grecii aveau mai ales mărfuri străine cumpărate la Arhanghelsk, ca vin sau vinars de Franța" [288].

Poziția dominantă a străinilor este și mai limpede de partea Europei, unde locurile privilegiate sînt ocupate de negustorii hanseatici, suedezi, polonezi, englezi și olandezi. În secolul al XVIII-lea, în regres lent, olandezii, prost serviți de corespondenții lor locali, dau faliment unul după altul, iar englezii ocupă locurile cele mai bune : în afacerile comerciale de la sfîrșitul secolului ei au rolul hotărîtor. La Moscova și, mai tîrziu, la Sankt Petersburg, negustorii ruși nu au decît rar greutatea negustorului străin. Nu e ciudat că, prin 1730, în Siberia, negustorul cel mai bogat, care frecventează Beijingul ca agent de caravane moscovite și care, mai tîrziu, va deveni viceguvernator al Irkuțkului, Lorents Lange, este probabil danez [289]? Tot așa, atunci cînd după 1784, se va înfiripa un comerț direct rusesc către

Marea Neagră, el va fi făcut de venețieni, de ragusani, de marsiliezi, și de data aceasta de către străini. Ca să nu mai vorbim de aventurieri, de „golani", de tot felul de „vînturălume" care, încă înainte de Petru cel Mare, joacă un asemenea rol în afacerile rusești. În aprilie 1785, Simion Vorontov îi scrie fratelui său Alexandru : „...cum nu mai știu pe unde să scoată cămașa, toți nelegiuiții din Italia spun tuturor că o să se ducă în Rusia ca să facă avere"[290].

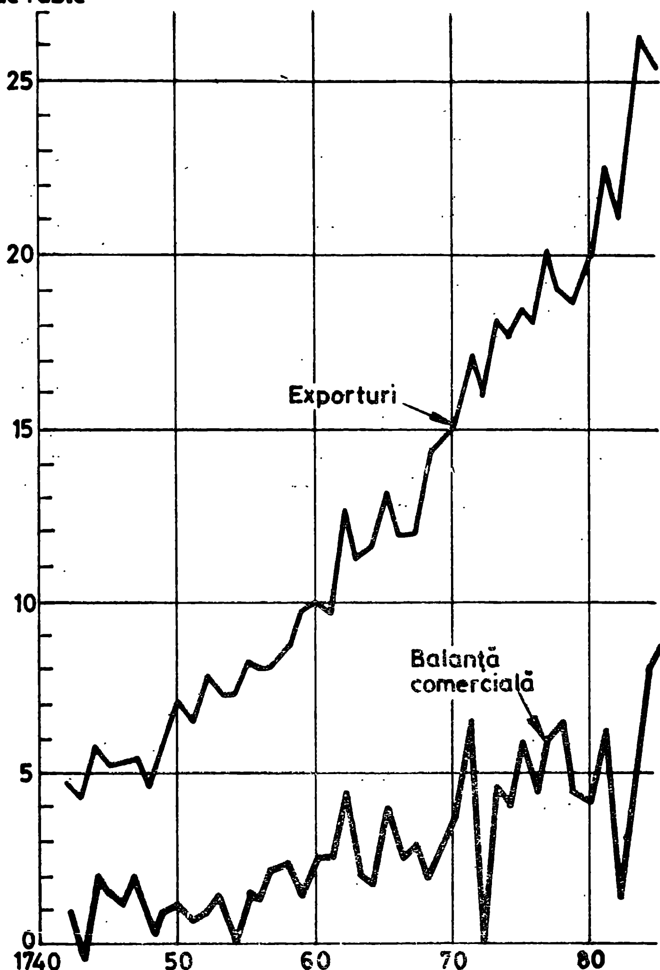
Concluzia se impune de la sine : în ariile mărginașe, colosul rusesc este încă slab. Schimburile lui comerciale sînt mereu manipulate de altul, de la Beijing, de la Istanbul, de la Ispahan, de la Leipzig, de la Lvov, de la Lübeck, de la Amsterdam, de la Londra. Doar pe întinderea piețelor interioare, în uriașele tîrguri răspîndite pretutindeni, își ia negustorul rus revanșa, slujindu-se la rîndu-i de mărfurile europene importate la Sankt Petersburg sau Arhanghelsk ca monedă de schimb valabilă pînă la Irkuțk și dincolo de el.

Prețul intruziunii europene

Victoriile militare ale lui Petru cel Mare și reformele lui violente au „scos Rusia, se spune, din izolarea în care trăise pînă atunci"[291]. Formula nu e cu totul falsă, nici cu totul corectă. Încă înainte de Petru cel Mare, uriașa Moscovie înclina spre Europa. Iar întemeierea Sankt Petersburgului, în folosul căruia se face recentrarea economiei rusești, deschide într-adevăr o fereastră sau o poartă spre Baltica și Europa. Dar, dacă pe poarta asta, Rusia iese mai ușor în lume, Europa, în celălalt sens, intră și ea mai lesne în casa rusească și, sporindu-și partea în schimburi, cucerește piața Rusiei, o orînduiește în folosul ei și ghidează acolo ceea ce poate fi ghidat.

O dată mai mult, au fost puse în joc toate mijloacele pe care le folosește Europa pentru a-și asigura dezvoltarea, în primul rînd supleţea creditului (cumpărarea în avans) și forța de lovire a banilor numerar. Un consul în serviciul Franței scrie de la Elsinor, din strîmtorile daneze (9 septembrie 1748) : „Trec pe aici sume importante de bani în piese de opt de Spania, cu aproape toate vapoarele englezești, spre Petersburg“ [292]. Se întîmplă lucrul acesta doarece balanța, stabilită la Sankt Petersburg, Riga sau, mai tîrziu la Odesa (înființată abia în 1794), este întotdeauna favorabilă Rusiei, cu excepții care confirmă regula, atunci cînd ocîrmuirea rusească se angajează sau e gata să se angajeze în operații exterioare de mare anvergură. Cel mai bun mijloc de a promova comerțul în țările puțin dezvoltate sînt importurile de metal prețios : negustorii Europei acceptă în Rusia „hemoragia monetară“ pe care o acceptă în schelele Levantului și în Indii. Cu același rezultat : ea determină o dominare progresivă a pieței ruse, într-un sistem în care adevăratele beneficii sînt date de retururi, prin redistribuirea și refolosirea mărfurilor în Occident. În afară de asta, prin jocurile schimbului la Amsterdam și, mai tîrziu, la Londra [293], în loc de bani, Rusia este dusă cu vorba.

Rusia se învață astfel cu produsele manufacturiere și cu mărfurile de lux ale Europei. Învățul venind tîrziu, nici dezvățul nu va mai veni repede. Stăpînii ei vor crede că evoluția la care asistă este opera lor și o vor favoriza, o vor ajuta să le pătrundă în țară ca o nouă structură. În toate acestea, ei vor vedea un avantaj pentru ei, și chiar un avantaj pentru Rusia, convertită la „Iluminism“. Nu era prea mare prețul plătit ? Acest lucru ni-l sugerează un memoriu scris, fără îndoială, de un medic rus (19 decembrie 1765), document aproape revoluționar în felul său, în orice caz potrivnic curentului. El cere o închidere sau o cvasiînchidere a Rusiei față de intruziunea străină. Foarte

45. BALANŢA MEREU POZITIVĂ A COMERŢULUI RUSESC (1742—1785)

După un document din Arhivele centrale din Moscova, (Fondul Voronţov, 602-1-59), care dă balanţa comerţului rusesc, simultan, pe uscat şi pe mare. Două scurte scăderi ale balanţei, din 1772 şi din 1782, se datoresc, fără îndoială, cheltuielilor de înarmare.

bine ar fi, afirmă el, să se adopte comportamentul Indiilor și al Chinei (sau ceea ce își închipuie el că este acest comportament) : „Aceste națiuni fac un negoț puternic cu portughezii, francezii, englezii, care cumpără de aici toate manufacturile lor și mai multe materii prime. Dar nici indienii și nici chinezii nu cumpără nici cea mai măruntă producție din Europa, în afară de ceasuri, fierărie și ceva arme". Astfel încît europenii sînt nevoiți să cumpere cu bani, „metodă urmată de aceste națiuni de cînd sînt ele cunoscute în istorie" [294]. Omul nostru crede că Rusia ar trebui să revină la simplitatea de pe vremea lui Petru cel Mare ; de atunci încoace, vai, nobilimea s-a învățat cu luxul care „s-a răspîndit de patruzeci de ani încoace" agravîndu-se. Dintre toate, cele mai de temut sînt navele franțuzești, fără îndoială nu prea numeroase, dar „încărcătura [uneia singure dintre ele] cum este toată numai pentru lux", egalează, în general, valoarea a zece-cincisprezece vase de altă naționalitate. Dacă se va urma cu un asemenea lux, el va fi izvorul „pustiirii agriculturii și a puținelor fabrici și manufacturi ale Imperiului".

Dar nu aduce o notă de oarecare ironie faptul că acest memoriu „naționalist", adresat lui Alexandru Voronțov, prin urmare menit să atragă atenția ocîrmuirii rusești, este scris... în franceză ? El constituie o mărturie privind celălalt versant al intruziunii europene, o aculturație care a schimbat arta de a trăi și felul de a gîndi nu numai ale aristocrației, ci și ale unei anumite burghezii ruse și ale întregii *inteligheții* care construiește, și ea, Rusia nouă. Iluminismul care cutreieră Europa, impregnează profund mediile conducătoare și intelectualitatea rusească. La Paris simpatica prințesă Dașkov este încercată de nevoia de a se lepăda de orice învinuire de tiranie față de țăranii ei. Lui Diderot, care vorbește despre „sclavie", ea îi explică, prin 1780, că ceea ce constituie o amenințare pentru șerb este lăcomia „ocîrmu-

irilor și prepușilor în provincii". Proprietarul are tot interesul ca țăranii lui să fie bogați, căci bogăția acestora „constituie propria lui prosperitate și îi mărește veniturile" [295]. Cincisprezece ani mai tîrziu, ea este satisfăcută de rezultatele felului în care și-a administrat proprietatea Troițkoe (lîngă Orel). În 140 de ani, populația s-a dublat și nici o fată nu vrea să se „mărite în afara moșiilor mele" [296].

Dar, odată cu ideile, influența europeană a lansat mode și a contribuit fără nici o îndoială la pătrunderea în forță a ceea ce constituie tot luxul acesta, ponegrit de doctorul nostru. Ruși bogați și leneși se lasă amețiți atunci de viața europeană, de rafinamentele și plăcerile Parisului și Londrei, tot așa cum occidentalii se lăsaseră amețiți, timp de secole, de civilizația și de spectacolul orașelor italiene. Semion Vorontov, care gustase și lăudase, totuși, farmecul vieții engleze, scrie iritat din Londra, la 8 aprilie 1803 : „Aud că domnii noștri fac cheltuieli extravagante la Paris. Idiotul ăsta de Demidov și-a comandat un serviciu de porțelan ale cărui farfurii costă 16 ludovici de aur fiecare" [297].

Una peste alta, între situația Rusiei și dependența poloneză, de pildă, nu se poate face nici un fel de comparație. Atunci cînd Europa economică asaltează Rusia, aceasta se și angajase pe un drum care îi asigură protecția pieței interne, dezvoltarea proprie a meșteșugurilor, a manufacturilor înființate încă în secolul al XVII-lea [298], a circuitelor ei comerciale active. Mai mult, Rusia s-a adaptat admirabil la prerevoluția industrială, la elanul general al producției din secolul al XVIII-lea. Din porunca și cu ajutorul statului apar mine, turnătorii, arsenale, manufacturi noi de catifele și de mătăsuri, de la Moscova și pînă în Urali [299]. Iar la bază, o uriașă industrie artizanală și casnică își vede mai departe de treabă. În schimb, atunci cînd începe adevărata Revoluție Industrială, cea din secolul al XIX-lea, Rusia bate

pasul pe loc, rămîne încetul cu încetul în urmă. Altcumva stau lucrurile în secolul al XVIII-lea, cînd, după J. Blum, dezvoltarea industrială a Rusiei egalează şi cîteodată depăşeşte dezvoltarea industrială a restului Europei [300].

Cu toate acestea şi mai mult ca oricînd, Rusia deţine în continuare rolul de furnizor de materii prime (cînepă, in, gudron, arbori de nave) şi de produse alimentare (grîu, peşte sărat). Se întîmplă chiar ca exporturile, la fel ca în Polonia, să nu corespundă unor surplusuri reale. De pildă, „în 1775, Rusia a îngăduit străinilor scoaterea [din ţară] a grînelor sale, cu toate că foametea pustia o parte din Imperiu“ [301]. De altfel, „hrana rară, spune acelaşi memoriu din 1780, sileşte pe cultivator să se lipsească de cele trebuitoare pentru a plăti dările“ (care sînt încasate în bani). Şi această penurie monetară presează proprietarii, siliţi „să cumpere îndeobşte cu un an de credit şi să-şi vîndă cu bani gheaţă produsele, cu şase luni sau cu un an înainte de seceriş“, dîndu-şi „produsele pe preţuri mici spre a compensa dobînda avansurilor“. Aici, ca şi în Polonia, avansurile în bani asupra viitoarelor recolte falsifică termenii schimbului.

Cu atît mai mult cu cît proprietarii, cel puţin marii proprietari, sînt la îndemîna negustorilor Europei. Ei sînt obligaţi printr-un act de autoritate să se mute la Petersburg deşi, spune un raport din 1720, „le e groază să stea acolo, pentru că [acest oraş] îi ruinează, ţinîndu-i departe de pămînturile lor şi de vechiul lor fel de trai, care le place mai mult decît orice pe lume, aşa încît, dacă ţarul nu hotărăşte, înainte de moartea sa, un urmaş în stare să ducă mai departe ceea ce a început el într-un chip atît de fericit, aceste popoare se vor prăbuşi iar, asemeni unui şuvoi, în vechea lor sălbăticie“ [302]. Prorocirea nu s-a adeverit pentru că, ţarul murind pe neaşteptate în 1725, Rusia şi-a menţinut deschiderea spre Europa,

livrîndu-i şi mai departe cantităţi sporite de materii prime. La 28 ianuarie 1819, Rostopcin scrie din Paris prietenului său Semion Voronţov, care era tot la Londra: „Rusia este un bou care se mănîncă şi din care se fac, pentru alte popoare, tablete de supă de vită“ [303]. Ceea ce, în treacăt fie spus, dovedeşte că procedeul de evaporare a supelor de vită pentru a obţine extrase uscate se cunoştea înainte de Liebig (1803—1873), care a dat numele de azi al metodei.

Metafora lui Rostopcin, excesivă, nu este cu totul falsă. Nu trebuie, totuşi, să pierdem din vedere faptul că aceste livrări de materii prime spre Europa au asigurat Rusiei un excedent de balanţă şi, drept urmare, o aprovizionare monetară constantă. Iar aceasta a fost condiţia introducerii pieţei în economia ţărănească, element esenţial în modernizarea Rusiei şi în rezistenţa faţă de intruziunea străină.

CAZUL IMPERIULUI TURC

Imperiul Turc aminteşte cazul Rusiei, deşi cu deosebiri foarte puternice. Constituit de timpuriu, viguros de la început, el devine din secolul al XV-lea o contra-Europă, o contra-Creştinătate. În cucerirea turcească, Fernand Grenard vedea, pe bună dreptate, cu totul altceva decît invaziile barbare din secolul al V-lea, „o revoluţie asiatică şi antieuropeană“ [304]. Fără nici o îndoială, acest imperiu reprezintă, încă de la început, şi o economie-univers, moştenitoare a vechilor legături ale Islamului şi Bizanţului, puternic susţinută de către puterea efectivă a statului. „Marele Senior este deasupra legilor, spune ambasadorul francez, dl. de la Haye (1669), el îşi ucide fără formalităţi şi adesea fără nici un temei de judecată supuşii, le ia toate bunurile şi hotărăşte cu privire la ele aşa cum vrea...“ [305]. Dar, faţă

cu această putere despotică, există pentru foarte multă vreme o compensaţie, *pax turcica*, o pace de tipul celei romane, care trezea admiraţia Occidentului. Şi o capacitate evidentă de a-i ţine între anumite limite pe indispensabilii parteneri europeni. Veneţia însăşi este silită să facă tot soiul de manevre, să cadă la înţelegere cu Istanbulul. Ea nu pătrunde decît atîta cît i se îngăduie să pătrundă. Economia-univers otomană va da semne de dezorganizare abia atunci cînd autoritatea Înaltei Porţi va începe să decadă. Ba încă această „decadenţă", despre care istoriografia vorbeşte peste măsură de mult, a fost în realitate „mai puţin rapidă şi mai puţin profundă decît este ea în general imaginată" [306].

Bazele unei economii-univers

Prima condiţie a autonomiei turceşti este supraabundenţa de spaţiu : şi Imperiul Otoman are nişte dimensiuni planetare. Cine oare nu i-a lăudat în Occident, cu uimire şi îngrijorare totodată, întinderea fabuloasă ? Giovanni Botero (1591) îi atribuie 3 000 mile de litoral şi notează că de la Tauris la Buda sînt 3 200 mile, tot atît de la Derbent la Aden, ceva mai puţin de 4 000 de la Basra la Tlemcen [307]. Sultanul domneşte peste treizeci de regate, peste Marea Neagră şi peste Marea Albă (pe care noi o numim Egee), peste Marea Roşie şi Golful Persiei. Imperiul Habsburgilor, la apogeul lui, este şi mai întins, dar este un imperiu risipit prin lume, întretăiat de uriaşe spaţii maritime. Cît îl priveşte, Imperiul Osmanliilor e constituit dintr-un singur trup ; el reprezintă un ansamblu compact de pămînturi, în care apa intrusă a mărilor e parcă prizonieră.

Între liniile exterioare ale marelui comerţ internaţional, uscatul constituie un fascicul de legături şi de constrîngeri permanente, aproape

un zid de apărare și, nu mai puțin, un izvor de bogăție. În orice caz, tocmai uscatul, și anume cel pe care se încrucișează drumurile Orientului Apropiat constituie izvorul viu al puterii Imperiului Turc, mai ales după cucerirea Siriei, în 1516, și a Egiptului, în 1517, care îi desăvîrșesc grandoarea. În acel moment, e adevărat, Orientul Apropiat nu mai constituie, prin excelență, răscrucea lumii, ca pe vremea Bizanțului și a primelor victorii ale Islamului. Interveniseră, în favoarea Europei, descoperirea Americii (1492) și a drumului pe la Capul Bunei Speranțe (1498). Și dacă Europa, prea ocupată în vest, nu și-a întors toate forțele contra Imperiului Otoman, lucrul acesta se explică prin faptul că piedici hotărîtoare s-au împotrivit, ca de la sine, cuceririlor Islamului turcesc care nu va pune mîna, dincolo de regența Algerului, pe Maroc, pe Gibraltar și pe accesul la Atlantic, care nu va stăpîni ansamblul Mediteranei, și care, spre est, nu va stăpîni Persia, barieră de netrecut, lipsindu-l de poziții esențiale față de India și de Oceanul Indian. C. Boxer avansează ideea că bătălia de la Lepanto (7 octombrie 1571), care a pus capăt stăpînirii otomane asupra Mediteranei (începută cu treizeci de ani mai devreme, prin victoria turcească de la Prevesa, din 1538) și avîntul războinic al Persiei sub Șah Abbas au fost cauzele hotărîtoare ale opririi progreselor turcești[308]. Este fără îndoială așa, dar nu trebuie să subestimăm nici prezența portugheză care sfidează Islamul în Oceanul Indian, căci această victorie a *tehnicii* militare a Europei contribuie la împiedicarea ieșirii efective a monstrului turcesc în afara zonei Golfului și a Mării Roșii.

Răscrucea Orientului Apropiat și-a pierdut, prin urmare, o parte din valoare, dar este departe de a nu mai reprezenta nici o valoare. Comerțul prețios al Levantului, multă vreme fără seamăn, nu încetează atunci cînd turcii ocupă Siria (1516) și Egiptul (1517), și drumurile Mediteranei apropiate nu se golesc. Marea

Roșie și Marea Neagră (tot atît de importantă pentru Istanbul ca „Indiile" pentru Spania) au continuat să rămînă în activitate. După 1630, deturnarea prin Atlantic a mirodeniilor și piperului destinate Europei pare definitivă, dar mătasea, în curînd cafeaua, băcăniile, în sfîrșit bumbacul și pînzeturile de bumbac, imprimate sau nu, preiau schimbul.

În afară de asta, imensitatea și adîncimea Imperiului îi asigură, avînd în vedere nivelul modest al consumurilor locale, un bogat surplus de produse : vite de tăiere, grîu, piei, cai și chiar textile... Imperiul Turcesc, pe de altă parte, a moștenit marile concentrări și creații urbane ale Islamului. El este presărat cu orașe comerciale, avînd o mulțime de meșteșugari. De altfel, aproape toate orașele Orientului îl surprind pe călătorul din Occident prin activitatea și colcăiala lor de oameni : Cairo, care, în felul său, rămîne o capitală, un mare centru parazit, dar și motor ; Alep, așezat într-un loc minunat, în mijlocul unor pămînturi roditoare, avînd aproape mărimea Padovei, *„ma senza nessun vacuo e populatissima"*, dar fără urmă de goluri și foarte plin de oameni [309] ; chiar Rosetta, „oraș prea mare, bine populat și clădit frumos, cu case de cărămidă, foarte ridicate cu două *toises* [o *toise*, are aproximativ 2 m. n.tr.] mai sus de stradă" [310] ; Bagdad, cu centrul lui animat, cu „șase sau șapte străzi [...] de prăvălii de negustori și de meșteșugari de deosebite meserii, străzi care se închid noaptea, unele cu porți, altele cu lanțuri groase de fier " [311] ; Tabriz, către hotarul Persiei, oraș „admirabil prin mărimea sa, prin negoțul său, prin mulțimea locuitorilor și prin belșugul tuturor celor trebuincioase vieții" [312]. Edward Brown, membru al lui *Royal Society*, care vizitează Belgradul în 1669, îl socotește *„a large, strong populous and great trading city"* [313]. S-ar putea spune același lucru despre aproape toate orașele din părțile africane, asiatice și balca-

nice ale Imperiului Turc (unde ele sînt *orașe albe* în opoziții cu universul *întunecat* al satelor) [314].

Cum să credem atunci că aceste orașe, vechi și înnoite sau noi și, cîteodată, mai aproape de modelele Occidentului, prosperă într-o Turcie în declin ? Că ceea ce este socotit pretutindeni un semn de avînt ar putea avea aici semnificația unui declin ?

Și mai greșit ar fi să raportăm istoria economică a Imperiului Turc exclusiv la cronologia istoriei sale politice. Aceasta este dintre cele mai nesigure, dacă judecăm după ezitările istoricilor Turciei. Pentru unul dintre ei [315], Imperiul ar fi atins un zenit politic încă în 1550, în timpul ultimilor ani ai domniei lui Soliman Magnificul (1521—1565) ; pentru un altul, la fel de credibil [316], decadența ar începe în 1648 (prin urmare, cu un secol mai tîrziu), dar anul acesta, anul tratativelor vestfalice și al asasinării sultanului Ibrahim I, este o dată mai mult europeană decît turcească. Dacă ar fi absolută nevoie să propunem o dată, aș prefera anul 1683, imediat după dramaticul asediu al Vienei (14 iulie — 12 noiembrie 1683), atunci cînd sultanul poruncește să fie omorît cu juvățul marelui vizir Han Mustafa, nefericitul erou al întreprinderii [317]. Dar nici un reper politic nu mi se pare valabil în mod absolut. Încă o dată : politica este legată de economie, și viceversa, dar „decadența" puterii otomane, atunci cînd apare decadența, nu atrage imediat după sine o decadență a economiei. N-a crescut într-un chip spectaculos, dublîndu-se aproape, populația Imperiului între secolele al XVI-lea și al XVII-lea ? În Balcani, după Iorjo Tadič [318], pacea turcească și cererea Istanbulului ar fi pus în funcțiune o adevărată *piața națională*, în cel mai rău caz un accelerator de schimburi. În secolul al XVIII-lea, sînt vizibile semne ale unei reactivări economice.

În realitate, faptul că „otomanii stăpînesc, pe de o parte, toate porturile mediteraneene ale

Islamului (cu excepția celor marocane) ; pe de altă parte, porturi servind de debușeu pe Marea Roșie sau în Golful Persic"[319] și, pe deasupra, porturile de la Marea Neagră, care întîlnesc traficul rusesc, nu rămîne fără urmări. Marile axe comerciale care traversează Imperiul îi asigură, prin ele însele, o evidentă coerență. Aceste axe se deplasează, dar se mențin. În secolul al XV-lea, centrul traficului se găsește, probabil, nu atît la Istanbul, pe atunci o capitală care își face simțită greutatea și care trebuie reconstruită, cît la Brusa, oraș de negoț, de tranzit, de meșteșugari activi. Avîntul turcesc spre Siria și Egipt a împins apoi centrul economiei otomane spre Alep și Alexandria Egiptului, creînd în felul acesta, în tot timpul secolului al XVI-lea, un soi de deviere, în paguba Istanbulului și a spațiului otoman care înclină spre sud. Faptul că centrul se deplasează din nou în scolul al XVII-lea, mutîndu-se la Smirna, este cunoscut, dar nu este explicat în mod serios. Ne-am putea imagina, cu ajutorul acestor episoade prost cunoscute din lăuntru, că spațiul otoman, constituit în economie-univers, a cunoscut succesiunea, prin ani și conjuncturi, a mai multor centre de greutate ?

Cam prin 1750, Istanbulul își restabilește întîietatea economică. Tarifele vamale ale marelui oraș, trimise spre informare la Moscova în 1747, nu sînt, ca atare, o dovadă a faptului că traficul este important. Dar ele prezintă o particularitate și anume faptul că fac o deosebire între mărfurile „pomenite de vechiul tarif" și mărfurile adăugate în 1738 și mai tîrziu ! Lista produselor importate este interminabilă ; foarte multe textile, geamuri, oglinzi, hîrtie, cositor, zahăr, lemn de Brazilia și de Campeche, bere de Anglia, mercur, toate băcăniile și mirodeniile, indigo de India, cafea etc. Printre noile produse apar alte sorturi de textile, postavuri, mătăsuri, pînzeturi, venind din Franța, Anglia și Olanda ; oțel, plumb, blănuri, indiene, indigo de Santo Domingo, „cafea de-a ghiaurilor" ; toa-

te acestea într-o mare diversitate de sorturi calitative. La ieşiri, lista este mai scurtă şi enumeră exporturile clasice ale Constantinopolului, piei de bivol, piei de „bou negru", marochinuri, piei sagri, păr de capră şi de cămilă, ceară, la care se adaugă doar cîteva articole, ţesături fine din păr de cămilă, mătase sau „păr de capră lucrat pentru peruci". Importurile sînt, prin urmare, din ce în ce mai multe şi mai variate, venind din ţări îndepărtate, mai cu seamă din Europa care expediază spre Constantinopol articole de lux şi chiar produse ale Lumii Noi. În schimb, schimbările produse în ceea ce priveşte exportul sînt neînsemnate [320]. Un lung raport francez cu privire la comerţul Levantului întăreşte această impresie : „Vasele [franceze], ne spune el, aduc la Constantinopol mai multe mărfuri decît în toate celelalte Schele ale Levantului. Încărcătura lor este alcătuită din postavuri, mirodenii, zahăr de tot felul, băcănii şi alte deosebite bunuri. Valoarea acestor mărfuri nu se poate folosi la Constantinopol din pricină că comercianţii francezi nu iau de acolo decît piei nu prea bune, serjuri şi pluşuri, piei crude, pînzeturi imprimate, ceva ceară, lemn şi piei sagri. Ce prisoseşte din fonduri se trece în alte Schele ale Levantului, prin scrisori de schimb pe care neguţătorii francezi din Smirna, Alep şi Saida le dau Paşalelor care au făcut trimiteri de finanţe Visteriei Marelui Senior" [321]. Constantinopolul ni se prezintă astfel ca o piaţă de schimb, de troc de monedă, cu mari procente de profit, un mare centru de consum. Dimpotrivă, exportul este mai activ, în linii mari, în celelalte Schele ale Levantului.

Locul Europei

Dar problema care se pune priveşte locul relativ al comerţului european în masa schimburilor turceşti. Adesea, acesta abia atinge economia otomană sau nu face altceva decît s-o tra-

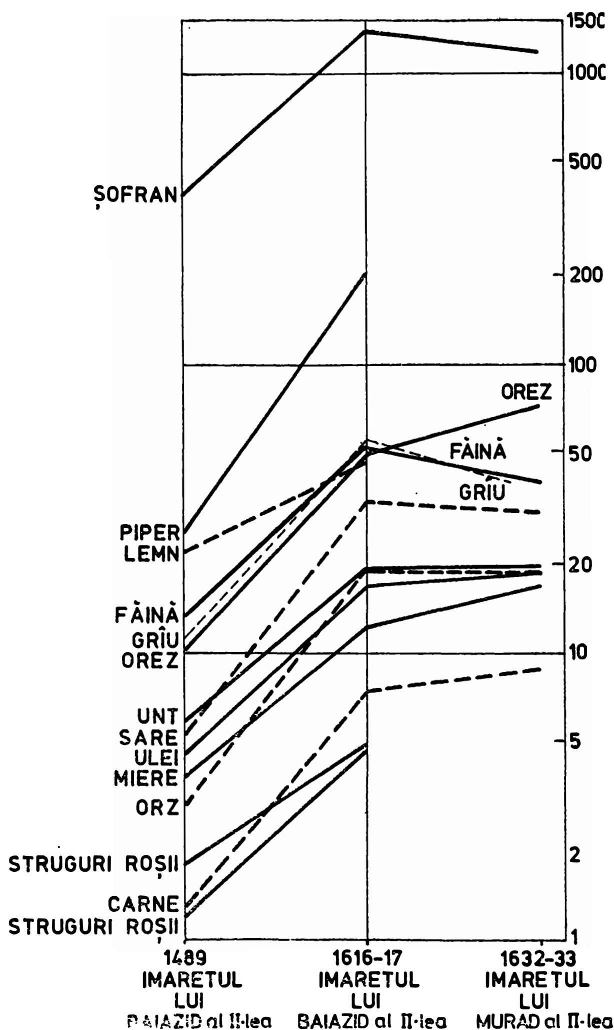
verseze. Adevărata economie a spațiului turc, elementară și viguroasă, e jos, la nivelul solului. Traian Stoianovich o califică prin frumoasa denumire de *economie de bazar*, cu alte cuvinte o economie de piață articulată în jurul orașelor și tîrgurilor regionale și în care schimbul, credincios regulilor tradiționale, rămîne, după T. Stoianovich, sub semnul bunei credințe și transparenței. Încă din secolul al XVIII-lea, creditul rămîne aici slab dezvoltat, în ciuda cametei, cîteodată active, chiar în regiunile rurale. Neîndoielnic, totuși, nu mai sîntem pe vremea lui Belon du Mans care scria prin 1550 : „Orice treabă se face în Turcia cu bani gheață. Așa încît acolo nu se află atîtea hîrțoage nici *brouillarts*[322] de debite la credit, nici hîrtii jurnal ; și vecin la vecin, în orice negustorie cu amănuntul, nu se face credit nici la străinii din Germania"[323]. Cu toate acestea, situația mai veche înfățișată aici se menține în parte, chiar dacă negustorii occidentali fac avansuri în marfă revînzătorilor, chiar dacă soldul pozitiv al vînzărilor pe care le fac la Constantinopol le îngăduie, cum spuneam, să vîndă, la Smirna sau Alep, scrisori pe Constantinopol. În ansamblu, continuă să existe un anume arhaism al schimburilor, unul din semnele lui rămînînd prețurile deconcertant de modice față de Europa occidentală. La Tabriz (1648), „se cumpără de un *sou*, pîine cît poate să mănînce un om într-o săptămînă"[324]. După *Gazeta Amsterdamului* (13 decembrie 1672), la Kaminiec (Kameneț), după luarea lui de către turci, „puteai avea un cal pentru 4 *riksdali* și un bou pentru 2"[325]. În jurul Tocatului, în Asia Mică, Gardane vede în 1807 „locuitori îmbrăcați ca vechii patriarhi și ca și ei de primitori. Ei se întrec între ei să-ți deschidă casa și să-ți dea hrană și sînt foarte mirați atunci cînd le dai bani"[326].

Și asta deoarece, foarte adesea, banii, vigoarea comerțului occidental, nu fac nimic altceva decît să traverseze spațiul turc. O parte intră în lacoma Visterie a sultanului, o alta animă

schimburile nivelului comercial superior, iar restul fuge masiv spre Oceanul Indian. Occidentul găsește astfel condiții și mai bune pentru a-și folosi superioritatea monetară pe piețele Levantului. El mizează chiar, în funcție de conjunctură, pe monedă, adică pe raporturile variabile dintre aur și argint sau pe preferința arătată față de anumite piese, de pildă față de realul de argint spaniol și, mai ales, pe țechinul de aur al Veneției, totdeauna supracotat în Levant. Prin 1671, directorul monetăriei venețiene, *Zecca* [327], spune că un țechin de aur sau un *ongharo* [328], cumpărați la Veneția cu 17 și respectiv 16 lire venețiene, se vînd la Constantinopol cu un cîștig de 17,5%, prima piesă și 12% cea de a doua. Cîștigul la țechin, cîțiva ani mai tîrziu, ajunge chiar la 20% [329]. La sfîrșitul secolului al XVI-lea, un trafic fructuos devenise trecerea clandestină de aur din Turcia în Persia [330]. Și atunci cînd traficul comercial venețian în Orient scade rapid, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, Veneția continuă să bată țechini pe care îi varsă în Levant, asigurîndu-și în felul acesta, cu beneficii substanțiale, retururile de care are nevoie.

Tot așa, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea marfa care pleacă din Marsilia spre Orientul Apropiat este aproape în întregime înlocuită cu monede de argint, mai ales taleri de-ai Mariei Tereza bătuți la Milano [331]. Pentru oraș, aceasta este calea cea mai bună de a-și păstra locul pe piețele Levantului.

Arhaismele persistente ale economiei turcești au provocat oare regresiunea ei? Nu, cît timp piața internă a rămas animată, cît timp au continuat să rămînă în activitate industriile de război, construcțiile navale, un artizanat activ, industrii textile importante (ca la Chios sau la Brusa) și, mai ales, o mulțime de țesătorii locale, mărunte și care, datorită acestui fapt, scapă prea adesea observației retrospective. Uimitoarea călătorie a lui Charles Sonnini [332] în Marea Neagră, de la sfîrșitul secolului

46. UN TEST : PREȚURILE DIN TURCIA SÎNT ȘI ELE DETERMINATE DE CONJUNCTURĂ

Datorez lui Omer Lütfi Barkan aceste cîteva prețuri, care dovedesc că și Turcia a fost influențată de creșterea din secolul al XVI-lea. Imareturile *sînt fundații pioase care se îngrijesc de hrana nevoiașilor și studenților. Prețurile date în aspri sînt nominale ; ele nu țin seama de devalorizarea asprului.*

al XVIII-lea, ne ajută totuși să descoperim o listă interminabilă de produse textile locale. De altfel, dacă ar fi să credem ceea ce scrie Charles de Vergennes, pe atunci ambasador la Constantinopol, într-o scrisoare din 8 mai 1759 [333], toate postavurile importate din Occident nu ajung să îmbrace decît 800 000 de oameni ; dar Imperiul are 20—25 milioane de locuitori. Rămîne, prin urmare, loc destul pentru produsele meșteșugarilor Imperiului. Activitatea acestora va fi stînjenită numai de către creșterea vînzării produselor provenite din Austria și Germania, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Și, așa cum explică Ömer Lutfi Barkan [334], numai năvala de produse textile englezești, imediat după Revoluția Industrială, în secolul al XIX-lea, va pecetlui distrugerea lor aproape completă.

Prin urmare, deși porțile economiei sînt de multă vreme forțate, în secolul al XVIII-lea această economie nu este încă nici cucerită și nici absolut marginalizată. Spațiile de sub dominație turcă își scot din producție proprie consumul orașelor. Exportul grîului este supus aici, ca și în Rusia, autorității politice. Există, într-adevăr, o întinsă contrabandă cu grîne, făcută cu folos de marinarii greci, pornind din insulele Egeei. Și cîțiva mari proprietari de *ciflikuri* participă la ea, dar *ciflikurile*, de formație *relativ* recentă, s-au dezvoltat în primul rînd pentru aprovizionarea Istanbulului și nu totdeauna pentru export ; așa se întîmplă, de pildă, cu *ciflikurile* din Rumelia, producătoare de orez [335]. În ansamblu, piețele turcești le asigură funcția, sprijinite pe o organizare a transporturilor veche și mereu eficientă.

Un univers de caravane

Spațiul otoman se caracterizează, într-adevăr, prin omniprezența caravanei de cămile. Chiar în regiunile balcanice, în care, cu toate acestea,

caii își păstrează locul, se pare că pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea a avut loc o înaintare a cămilei de-a lungul întregii peninsule. Așa încît, într-un fel, „Schelele Levantului" s-au mutat pînă la Spalato, în Dalmația, iar cunoscutele *galere da mercato* venețiene, în loc să se ducă în Siria, se mulțumeau pe atunci să traverseze Adriatica [336]. În 1937, amintirea acestor caravane mai era încă vie în memoria oamenilor din Dubrovnik, ca o evocare romantică a trecutului.

Pe harta lumii, cîmpul de acțiune al caravanei (de cămile sau de dromaderi) se întinde de la Gibraltar pînă în India și China de Nord și din Arabia și Asia Mică pînă la Astrahan și Kazan. Spațiul-mișcare al economiei otomane este decupat în acest univers anume ; el este chiar zona lui centrală.

Călătorii occidentali au descris adesea această modalitate de transport, masa de călători strînși laolaltă, traseele lungi de-a lungul cărora „nu găsești în fiecare seară, ca în Anglia, tîrgușoare sau cîrciumi în care să te adăpostești", popasurile sub cerul liber, „sub cortul tău, atunci cînd timpul îngăduie", sau în hanuri și caravanseraiuri „clădite de milostenie pentru folosul [...] tuturor celor în trecere", clădiri mari, comode și puțin costisitoare. „Dar, asemenea, nu găsești aici de obicei decît patru pereți, așa încît călătorul e nevoit să aibă grijă și să-și ia cu el mîncare, băutură, patul de fier și nutreț" [337]. Aceste caravanseraiuri, ruinate sau bine păstrate, sînt încă foarte numeroase în Orient. A le raporta pe o hartă, așa cum a făcut Albert Gabriel [338], înseamnă a reconstitui vechile rețele rutiere.

Dar dacă europeanul, pentru mărfurile și, cînd e cazul, pentru persoana lui, folosește această circulație, de organizat n-o poate organiza el. Ea este un monopol al Islamului. Dacă negustorii Occidentului nu trec dincolo de Alep, Damasc, Cairo, Smirna, lucrul acesta se explică prin faptul că universul caravanelor

scapă de sub controlul lor, prin faptul că economia otomană este stăpîna unică a acestor transporturi, vitale pentru ea, destul de strict organizate și păzite, frecvente și mai ales regulate, mai regulate decît legăturile maritime. Avem a face aici cu o evidentă eficiență, secretul unei anumite independențe. Faptul că mătasea persană nu poate fi deturnată lesne de pe drumurile Mediteranei, faptul că englezii și olandezii dau greș în această privință, în timp ce aceiași olandezi blochează piperul și mirodeniile, se explică dacă ne gîndim că, pe de o parte, mătasea este, de cum își începe drumul, o marfă de caravană, iar piperul și mirodeniile, dimpotrivă, sînt din pornire mărfuri „maritime“, care trebuie încărcate pe nave. Economia otomană își datorează suplețea și vigoarea neobositelor convoaie care vin, din toate direcțiile, la Istanbul sau, în fața marelui oraș, la Scutari pe malul asiatic al Bosforului ; acestor drumuri îndepărtate care constituie un nod în jurul Ispahanului, pătrund pe întreaga suprafață a Persiei și ating India la Lahore ; caravanelor care, pornite de la Cairo, se duc pînă în Abisinia ca să aducă de acolo prețiosul praf de aur.

Un spațiu maritim salvat pentru multă vreme

Spațiul maritim turc este, și el, destul de bine apărat, cea mai mare parte a transporturilor marine făcîndu-se prin cabotaj în mările Levantului și în Marea Neagră, printr-un fel de *country trade,* din Turcia în Turcia. Într-o primă epocă, coastele Levantului fuseseră amenințate de corsarii creștini din porturile oceanice, așa încît cabotajul a ajuns pînă la urmă pe mîna occidentalilor, în primul rînd a 50—60 nave franceze. Dar la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, pirateria cu baza în porturile atlantice slăbește și cabotajul scapă, se pare, de va-

sele Occidentului. Ar trebui, poate, să atribuim acest fapt înlocuirii (veche deja) de către flota otomană a galerelor cu veliere și croazierelor acestei flote prin Arhipelag [339]. În decembrie 1787, Captan-Pașa care vine la Istanbul cu niște vase șubrede, aflate într-o stare proastă, debarcă 25 milioane piaștri încărcați în Egipt [340]. Dar, înainte vreme, tributul Egiptului se aducea adesea la Constantinopol pe drumuri de uscat, din motive de securitate. Să fie faptul acesta începutul unei schimbări reale ? Prin 1784—1788, după cum ne spune un martor francez, la cincisprezece ani după Ceșme, flota turcă mai numără încă 25 de vase „mai sus de 60 de tunuri", printre care un mîndru vas cu 74 de tunuri „pe care tocmai l-au construit inginerii francezi" [341]. Chiar dacă vasul acesta frumos are un echipaj de 600 de oameni printre care „nu erau decît opt mateloți, restul [fiind] alcătuit din oameni care nu văzuseră marea niciodată", flota se mișcă și aproape că își îndeplinește sarcinile.

Cît privește Marea Neagră, poate că ea nu este exploatată foarte bine de către navele din serviciul Istanbulului, dar esențial este faptul că ea a rămas multă vreme o mare interzisă navelor „latine". În 1609, interdicția este reînnoită după o încercare engleză împinsă pînă la Trebizonda. Istoricii care acuză ocîrmuirea turcească de neglijență și de incurie ar trebui să-și amintească faptul că Marea Neagră, indispensabilă pentru aprovizionarea Istanbului și pentru armarea flotelor turcești, a rămas pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea un domeniu strict rezervat. În martie 1756, Henri Grenville scria într-un raport adresat guvernului englez : „Turcii nu împart navigația pe Marea Neagră cu oricare altă Națiune ce ar fi și toți Străinii sînt opriți de la aceasta [...] Marea Neagră este, în cel mai adevărat înțeles, Doica Constantinopolului și îl îndestulează cu aproape tot ceea ce este trebuitor și de mîncare, ca Grîu, Secară, Orz, Mei, Sare, Boi, Oi vii, Miei, Gă-

ini, Ouă, Mere proaspete și alte poame, Unt, alt lucru foarte însemnat, acest Unt vine în burdufuri mari de piele de Bivol, este rînced, amestecat cu grăsime de Oaie și foarte rău, dar Turcii [...] îi dau [...] întîietate față de cel mai bun Unt de Anglia și de Olanda, Seu, Lumînări foarte ieftine, Lînă, Piei de Bou, de Vaci, de Bivoli, atît uscate cît și sărate [...] Ceară galbenă și Miere [...] (turcii [...] se folosesc de ea în chip de zahăr) [...], multă Potasă, Pietre de tocilă [...], Cînepă, Fier, Oțel, Aramă, Lemn de binale, Lemn de ars. Cărbune... Șaviar, *(sic)*, Pești uscați și sărați" și pe deasupra robi furnizați mai ales de către tătari. În celălalt sens, mărfurile din antrepozitele Istanbulului : bumbac netors, tămîie, vin, portocale, lămîi, fructe uscate din Arhipelag, textile turcești sau importate din Occident călătoresc spre Rusia, spre Persia, spre Caucaz sau spre ținuturile dunărene. Cafeaua și orezul sînt totuși excluse din acest trafic „pentru ca la Constantinopol să domnească belșugul" [342].

Această piață uriașă funcționează cu mijloace rudimentare : pe uscat, care de lemn „fără nici un fier", cu alte cuvinte avînd roți fără șine, fragile, neținînd la încărcături grele, trase de bivoli, cu mult mai puternici decît boii, dar deznădăjduitor de înceți ; pe mare, vreo mie de nave, cele mai multe însă bărci cu două pînze aurice (cărora specialiștii le zic „urechi de iepure") sau mici ambarcații *(săici)* care naufragiază adesea pe marea aceasta frămîntată, bogată în furtuni. Numai navele care încarcă grîu sau lemn sînt vase cu trei catarge, cu echipaje numeroase, deoarece adesea nava trebuie trasă la edec, iar pentru încărcarea lemnului, echipajul este nevoit să debarce la uscat, să taie copacii sau să facă cărbune [343]. Se spune obișnuit că dacă, din trei nave care fac asemenea curse în Marea Neagră, una singură se întoarce, negustorul își scoate cîștigul ; că dacă Istanbulul, oraș de lemn, ar arde în fiecare an pînă la temelii, Marea Nea-

gră ar furniza destul lemn pentru a-l putea clădi din nou, în fiecare an. „Nu mai trebuie să spun, scrie Grenville, că acest lucru este o exagerare“ [344].

În aceste condiții, accesul Rusiei la Marea Neagră, deschiderea Strîmtorilor în 1774 [345], și mai ales după 1784 [346], și sosirea primelor nave venețiene, franceze și rusești au dat o lovitură puternică prestigiului otoman și echilibrului uriașului Istanbul. Dar traficul nou nu va căpăta însemnătate decît odată cu exporturile masive de grîu rusesc, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, unul din marile evenimente ale istoriei europene, deși foarte rar este recunoscut el ca atare [347].

Situația în Marea Roșie, această altă „Mediterană“, pe care Imperiul turc o încercuie (mai din toate părțile) este, în egală măsură, mai bună și mai rea decît în Marea Neagră. Turcia și-a asigurat controlul asupra ei în 1538—1546, atunci cînd și-a consolidat poziția la Aden. Și mai devreme, conștientă de importanța comercială, strategică, politică și religioasă a Mării Roșii, ea a pus mîna pe Mecca și pe locurile sfinte ale Islamului. Mare sfîntă a musulmanilor, interzisă pentru creștini, Marea Roșie rămîne multă vreme în dependență exclusivă de Islam, drumul esențial al corăbiilor cu destinația Cairo, Alexandria și Mediterana, încărcate cu piper și mirodenii. Dar se pare că, prin 1630, olandezii izbutiseră să deturneze spre Capul Bunei Speranțe tot piperul și toate mirodeniile Extremului Orient destinate Europei. De-a lungul acestui culoar maritim de importanță internațională, norocul otoman a primit o lovitură cu mult mai devreme decît în Marea Neagră.

Cu toate acestea, deturnarea mirodeniilor n-a atras după sine închiderea Mării Roșii. Prin dificila strîmtoare Bab el Mandeb trec în fiecare an sute de nave și bărci lungi, specifice locului. Aceste ambarcațiuni transportă spre sud orez și bob din Egipt, mărfuri de Europa

depozitate în magaziile pe care le țin, la Suez, negustorii din Cairo, cam nepăsători de obicei. Și, în fiecare an, un convoi de 7—8 corăbii (din care face parte o navă numită „regală“), navigînd în serviciul Padișahului, transportă cei 400 000 piaștri și cei 50 000 țechini de aur care tranzitează de obicei spre Moka și Aden, în timp ce, pe uscat, o caravană, care merge de la Alep spre Suez și lasă în urmă Mecca, aduce cam aceeași sumă, de data aceasta piesele de aur fiind predominante. După un istoric contemporan, „legătura prin Marea Roșie rămîne canalul esențial în fluxul metalelor prețioase ale Lumii Noi spre Indii și, dincolo de ele, către est“ [348]. Și asta cu mult după încheierea secolului al XVI-lea. Astfel, tocmai prin drumul de caravane al Meccăi se pun în maximă valoare țechinii venețieni și piaștrii spanioli [349] care însoțesc expedierile de mărfuri europene și mediteraneene, postavuri și coral. Chiar după 1770, comerțul Mării Roșii, ținut în primul rînd de negustori indieni, asigură Suratului o însemnată provizie, hotărîtoare, de aur și argint. Avem în această privință numeroase dovezi. În 1778—1779, o navă indiană aduce de la Moka 300 000 rupii în aur, 400 000 în argint și, pe deasupra, 10 000 în perle; o alta 500 000, în aur și argint. Istoricul specializat în problemele Mediteranei e surprins atunci cînd regăsește la sfîrșitul secolului al XVIII-lea situația din secolul al XVI-lea: monedele de aur și argint, marfă dintre toate privilegiată, continuă să ajungă în Oceanul Indian pe drumul cel mai scurt [350]. Poate că și cel mai sigur?

În celălalt sens, motorul schimburilor este din ce în ce mai mult cafeaua Arabiei meridionale. Moka este centrul acestui trafic și ea devine, alături de Djedah, portul cel mai important al Mării Roșii. Navele Oceanului Indian ajung aici încărcate de negustori și de mărfuri originare din întregul Extrem Orient. Printre ele figurează firesc mirodeniile. Un raport, din mai 1770, repetă într-adevăr că tranzitul cu

„băcănii și mirodenii" a încetat în Marea Roșie „cu totul prin anul 1630" [351]. Cu toate acestea, zece vase pe an, venite din Oceanul Indian, din Calicut, din Surat sau din Masulipatam, ori o navă portugheză oarecare, care ridică ancora la Goa, sosesc la Moka încărcate cu piper, scorțișoară, nucșoară sau cuișoare. Și mirodeniile acestea însoțesc încărcăturile de cafea, din ce în ce mai îmbelșugate, care ajung la Djedah și Suez.

Trebuie să credem că nu se duc mai departe ? La Cairo, piață pe care francezii o preferă Alexandriei și Rosettei și unde sînt treizeci de negustori francezi, „numărul negustorilor din Indii, explică unul dintre ei, este nenumărat în cafea, tămîie, gumă, aloe de toate soiurile, sena, tamarin, șofranuri, smirnă, pene de struț, pînzeturi de toate felurile de fir și bumbac, țesături și porțelanuri" [352]. Lista nu cuprinde, este adevărat, mirodeniile. Dar odată cu negoțul de cafea, care devine marfă „regală", Marea Roșie cunoaște o nouă înflorire. Tranzitînd prin Alexandria și Rosetta, cafeaua ajunge mai repede la clienții din Turcia și Europa decît dacă ar călători în cala marilor nave ale companiilor de India care, cu toate acestea, pe drumul de întoarcere, se reped, făcînd un ocol, pînă la Moka. Loc al reînnoirii comerțului din Levant, oraș practic liber și stăpînă a pieței de cafea, Moka este frecventată de numeroase vase din Oceanul Indian. Putem face prinsoare că, în ciuda a ceea ce spun istoricii de astăzi și documentele de ieri, în Mediterana mai pătrund încă piper și mirodenii, trecînd dincolo de Djedah.

În orice caz, Suezul, Egiptul și Marea Roșie ațîță din nou pofta europenilor. Conflictul dintre francezi și englezi se ascute la Constantinopol și la Cairo [353]. Și în Franța și în afara Franței, cine vrei, și cine nu vrei visează să sape un canal de Suez. Un memoriu nedatat prevede și cele mai mici amănunte : „Ar trebui ca lucrătorii [care sapă canalul] să fie cazați în ba-

răci, baricadate seara, spre siguranță. Și pentru ca acești lucrători să poată fi recunoscuți în toate împrejurările, ar fi prudent să fie îmbrăcați, bărbați, femei și copii, în același fel. Cămașa de culoare roșie, turbanul alb, părul tuns" [354]. Ambasadorul francez, de la Haye, a cerut Padișahului dreptul de liberă circulație pe Marea Roșie „și chiar să formeze acolo așezăminte" [355]. Zadarnic. Dar prudenta și încăpățînata Companie engleză a Indiilor orientale este îngrijorată de o eventuală reînnoire a anticului drum al Levantului. Ea numește un agent la Cairo, în 1786 [356]. În același an, un colonel francez, Edouard Dillon, pleacă în misiune spre a recunoaște o eventuală „deschidere a unei comunicații cu marile Indii prin Marea Roșie și istmul Suez" [357], cu binecuvîntarea „beilor" Egiptului. Simolin, ambasadorul Ecaterinei a II-a la Paris, își informează împărăteasa de acest lucru. „Atît cît îl cunosc eu pe acest emisar, adaugă el, pare foarte mărginit în vederi și cunoștințe". Mult zgomot pentru nimic? Oricum, trebuie să mai treacă un secol (1869) pentru ca săparea canalului de Suez și reluarea vechiului drum mediteranean al Indiilor să devină realități.

Negustorii din serviciul Turciei

Imperiul economic care sprijină Imperiul Turc este apărat de către o droaie de negustori care limitează, care contracarează penetrația occidentalilor. În Levant, Franța marsilieză înseamnă poate 40 de „contoare", adică, în cel mai bun caz, un stat major de 150—200 de persoane, și cam așa stau lucrurile și în ceea ce privește celelalte „națiuni" din „Schele". Tranzacțiile sînt asigurate, zi cu zi, de către negustori arabi, armeni, evrei, indieni, greci (sub acest nume trebuie să înțelegem în afară de grecii autentici, pe macedoromâni, bulgari, sîrbi) și chiar turci, cu toate că aceștia nu sînt

mai deloc tentați de cariera comercială. Pretutindeni foiesc negustorii ambulanți, prăvăliașii cu dughene mărunte, comisionarii proveniți din toate mediile geografice și etnice și din toate situațiile sociale. Arendașii de antrepozite, marii negustori, adevărații negocianți, în stare să dea orînduirii împrumuturi, nu lipsesc nici ei de la apel. Tîrgurile, reuniuni puternice, în care se tratează afaceri de milioane de piaștri, organizează un curent neîntrerupt de oameni, de mărfuri, de vite de samar.

În piața aceasta internă activă, îmbelșugată în oameni, negustorul din Occident nu se poate mișca în voie. El are intrare făcută în anumite piețe, Modon, Volos, Salonic, Istanbul, Smirna, Alep, Alexandria, Cairo... Dar, în conformitate cu un vechi model al comerțului Levantului, nici una din aceste piețe nu pune în contact pe negustorul din Veneția sau din Olanda, din Franța sau din Anglia, cu revînzătorii la ultimă mînă. Negustorii din Occident acționează numai prin intermediarul evreu sau armean „pe care trebuie să-l ai sub ochi“.

Pe deasupra, negustorii Orientului nu lasă pe mîna europenilor comerțul de export spre Occident. Ei s-au așezat, din secolul al XVI-lea, în orașele italiene de la Adriatica. În 1514, Ancona acorda privilegii grecilor din Valona, din golful Arta și din Ianina : *palatio della farina* din oraș devine *Fondaco dei mercanti turchi et altri musulmani*. Odată cu ei se așază și negustori evrei. La sfîrșitul secolului are loc o invazie de negustori orientali la Veneția, la Ferrara, la Ancona și chiar la Pesaro [358], la Neapole și în tîrgurile din Mezzogiorno. Cei mai ciudați dintre ei sînt negustorii și marinarii greci, traficanți frauduloși sau onești, și pirați din cînd în cînd, originari din insule practic lipsite de sol arabil și condamnați la roire. Cu două secole mai tîrziu, în octombrie 1787, un consul rus la Messina vorbește despre trecerea anuală prin strîmtoare „a șaizeci și mai bine de [...] vase [grecești] spre Neapole, Li-

vorno, Marsilia şi alte porturi ale Mediteranei"[359]. Cînd marea criză a Revoluţiei Franceze şi Imperiului (1793—1815) distruge comerţul francez în Levant, locul lăsat vacant este ocupat de către negustorii şi marinarii greci. De altfel, succesul acesta are un loc al lui în apropiata cucerire a independenţei de către Grecia.

Mai puţin spectaculoasă, dar nu mai puţin curioasă, este *diaspora* negustorilor „ortodocşi" în secolul al XVIII-lea, în ţinuturile cedate Habsburgilor prin pacea de la Belgrad (1739) care împinge frontiera austro-ungară pînă pe Sava şi pe Dunăre. Guvernul de la Viena se străduie să colonizeze teritoriile cucerite : satele se repopulează, apar oraşe, mărunte încă, şi negustorii greci cuceresc acest spaţiu nou. În avîntul lor, ei îi depăşesc hotarele. Îi regăsim în toată Europa, la tîrgurile de la Leipzig, folosind facilităţile de credit pe care le oferă Amsterdamul şi chiar în Rusia, în Siberia, aşa cum spuneam[360].

Decadenţă economică şi decadenţă politică

O problemă se pune de la sine : sînt aceşti negustori, în interiorul Imperiului Turc, nişte străini ? Sînt sau nu făurarii unei adevărate supravieţuiri a economiei turceşti, aşa cum cred eu ; sau nişte şobolani gata să părăsească nava ? Întrebarea ne aduce înapoi la iritanta problemă a decadenţei turceşti, din nenorocire o problemă fără soluţie.

După părerea mea, o decadenţă clară a Imperiului Turcesc nu are loc înainte de începutul secolului al XIX-lea. Dacă ar trebui să avansăm date ceva mai precise, am alege 1800 pentru spaţiul balcanic, zona cea mai activă a Imperiului, cea care îi furnizează grosul efectivelor militare şi impozitelor, dar şi cea mai ameninţată ; pentru Egipt şi Levant, poate primul sfert al secolului al XIX-lea ; pentru Ana-

tolia, epoca din jurul anului 1830. Acestea sînt concluziile unui articol frumos și criticabil scris de Henri Islamoglu și Çaglar Keyder [361]. Dacă aceste date sînt întemeiate, avansul economiei-univers europene (deteriorare și reconstrucție, în același timp) s-a extins progresiv de la regiunea cea mai activă (Balcanii) pînă la regiuni de vitalitate secundă (Egiptul și Levantul), spre a sfîrși în regiunea cea mai puțin dezvoltată, și deci cea mai puțin sensibilă față de proces, Anatolia.

Ar rămîne să aflăm dacă această primă treime a secolului al XIX-lea este sau nu perioada în care se accelerează procesul decadenței otomane pe plan politic. Cuvîntul periculos *decadența*, iese prea des din gura osmanologilor, pune în joc atîția factori încît, cu pretextul că lămurește totul, nu face altceva decît să încurce datele problemei. Fără îndoială, dacă acțiunea comună a Austriei, a Rusiei, a Persiei și, o clipă, a Veneției, s-ar fi putut desfășura din plin, o împărțire a Turciei asemănătoare cu împărțirile Poloniei ar fi fost poate posibilă. Dar Turcia este un corp viguros, cu totul altceva decît Republica Poloneză. Și a mai existat și răgazul războaielor revoluționare și imperiale, perioada în care intră (e adevărat) și intermezzo-ul periculos al expediției în Egipt.

Slăbiciunea care a pierdut Turcia a fost, ni se spune, neputința ei de a se adapta la tehnicile războinice ale Europei. În orice caz, acest eșec nu apare limpede decît retrospectiv. Simolin [362], ambasadorul Ecaterinei a II-a la Versailles, protestează, în martie 1785, împotriva trimiterilor neîntrerupte de ofițeri francezi în Turcia, iar Vergennes îi răspunde că acestea sînt „mijloace prea mărunte“ pentru a trezi îngrijorare. Răspuns de diplomat, dar guvernul rus își manifestă îngrijorarea pentru că, în ce privește superioritatea sa asupra turcilor, el nu este atît de sigur pe cît ne spun istoricii. La 5 iulie 1770, flota lui Orlov incendiază la Ceșme,

în fața insulei Chios, toate fregatele turcești, prea înalte la apă, oferindu-se ca ținte ideale ghiulelelor și ambarcațiilor incendiare lansate împotriva lor [363]. Dar flota rusă era încadrată cu ofițeri englezi și ea s-a dovedit mai tîrziu incapabilă să efectueze o cît de neînsemnată debarcare. Artileria otomană lasă de dorit, desigur, dar rușii care gîndesc, ca Semion Voronțov, știu că nici a lor nu face mai multe parale. Boala sau bolile care chinuie Turcia sînt de toate felurile și lucrează toate deodata : statul nu mai are autoritate ; cei care lucrează pentru el sînt plătiți cu vechile lefuri, în timp ce nivelul prețurilor crește : ei se „despăgubesc prin delapidări" ; stocul monetar este probabil insuficient ; în orice caz, economia nu izbutește să se mobilizeze pe cît este nevoie. Dar a reforma, a te apăra și, în același timp, a remodela o armată și o flotă, toate acestea reprezintă o lucrare de respirație largă, care ar fi cerut cheltuieli proporționale cu dimensiunile unui corp atît de masiv.

În februarie 1783, noul Mare Vizir înțelege exact cum stau lucrurile. Prima sa hotărîre : „Să fie date înapoi Imperiului domeniile Înaltului Stăpîn, înstrăinate în timpul ultimului război, sub domnia sultanului Mustafa. De aici ar ieși 50 milioane de piaștri în folosul ocîrmuirii. Dar aceste domenii înstrăinate se află acum în mîinile celor mai mari și mai bogate fețe ale Imperiului care folosesc încrederea de care se bucură pentru a zădărnici acest plan, iar Sultanul nu are tărie deloc" [364]. Această informație venită din Constantinopol, retransmisă prin consulul napolitan de La Haye, confirmă considerațiile pe care le făcea de curînd Michel Morineau cu privire la repartizarea strînsă a impozitului : „...odată cu schimbarea în rău a situației, nevoile financiare ale Imperiului [Otoman] cresc, presiunea fiscală asupra locuitorilor devine mai puternică și întrucît, pentru a-și procura piaștrii necesari plății impozitului, aceștia nu pot face altceva decît să

vîndă străinului, ei își vînd mărfurile pe nimic la repezeală. Nu sîntem departe de perversitatea balanței comerciale pe care am evocat-o vorbind despre China din secolul al XX-lea"[365].

Intrarea triumfătoare a unei Europe industrializate, active și nesătule, dezvoltîndu-se fără a fi totdeauna conștientă de acest lucru, în universul acesta ajuns la ananghie va însemna sfîrșitul lui. Ar trebui să reluăm cronologiile propuse, să nu acordăm încredere spuselor contemporanilor, căci Europa secolului al XVIII-lea începuse încă de pe atunci să se lase pradă unor orgolii facile. În 1731, un autor care nu merită să fie ilustru scria : „Împotriva acestei Națiuni [Imperiul Otoman] care nu ține nici o disciplină și nici vreo Regulă în luptele pe care le duce, nu e altă nevoie decît o clipă norocită spre a-l izgoni [presupun că din Europa] ca pe o turmă de Oi" [366]. Peste douăzeci și cinci de ani, cavalerul Goudar nu mai vedea nici măcar nevoia „clipei norocite" : „Nu trebuie decît să se ajungă la o înțelegere cu privire la rămășițele pămîntești ale Turcului, scrie el, și nu se va mai vorbi despre acest Imperiu" [367]. Ce absurdă pretenție ! Revoluția Industrială va învinge, pînă la urmă, un Imperiu, a cărei vigoare nu a fost de ajuns însă pentru a-l degaja de arhaismele și de moștenirea lui grea.

CEA MAI ÎNTINSĂ ECONOMIE-UNIVERS : EXTREMUL ORIENT

Extremul Orient [368], luat în ansamblu, înseamnă trei economii-univers enorme : Islamul care, spre Oceanul Indian, se sprijină pe Marea Roșie și pe Golf și controlează nesfîrșita succesiune de deșerturi care, din Arabia pînă în China, străpung adîncimea continentului asiatic ; India care își întinde influența

asupra întregului Ocean Indian, la vest și la est de capul Comorin ; China, în egală măsură terestră (ea își afirmă prezența pînă în inima Asiei) și maritimă (ea domină mările de coastă ale Pacificului și ținuturile pe care acestea le scaldă). Și așa a fost de cînd lumea.

Dar nu cumva s-ar putea vorbi, din secolul al XV-lea pînă în cel de-al XVIII-lea, de o *singură* economie-univers, care le înglobează, mai mult sau mai puțin, pe toate trei ? Extremul Orient, avantajat de înlesnirea în mișcare și de regularitatea musonilor și alizeelor nu a constituit cumva un univers coerent, cu centre care și-au impus succesiv dominanța, cu legături de rază mare, cu traficuri și cu prețuri prinse unele de celelalte ? Acest eventual asamblaj, grandios și fragil, intermitent, constituie adevăratul subiect al paginilor ce urmează.

Intermitent, deoarece asamblajul acestor suprafețe peste măsură de mari este rezultatul unui joc de basculă, mai mult sau mai puțin eficient, într-o parte sau în cealaltă, poziția centrală fiind cea a Indiei : bascula înclină cînd spre est, cînd spre vest și redistribuie sarcinile, preeminențele, creșterile politice și economice. Cu toate acestea, depășind aceste accidente, India își păstrează poziția ; negustorii săi din Gujarat, de pe coasta Malabarului, de pe coasta Coromandelului își biruie de-a lungul secolelor mulțimea de concurenți : negustori arabi din Marea Roșie, negustori persani de pe coastele iraniene și din Golf, negustori chinezi, obișnuiți ai mărilor Insulindei, în care au aclimatizat tipul lor de joncă. Dar se întîmplă și ca bascula să nu funcționeze sau să încline altfel decît se putea prevede : spațiul peri-asiatic tinde atunci să se fărîmițeze, mai mult ca de obicei, constituindu-se din suprafețe autonome.

În această schemă simplificată, esențială este mișcarea dublă care avantajează cînd

Vestul — Islamul —, cînd Estul — China. Orice puseu al celor două economii, de o parte sau de alta a Indiei, aduce după sine mișcări de o extremă amplitudine și de o durată adesea multiseculară. Dacă greutatea crește în vest, marinarii Mării Roșii și/sau ai Golfului invadează Oceanul Indian, îl traversează de la un capăt la altul și apar, ca în secolul al VIII-lea, în fața Cantonului, Hanfu cum îi spun geografii arabi [369]. Atunci cînd, veșnic reticentă, China iese în lume, marinarii de pe coastele ei meridionale ajung în Insulinda, avută mereu în vedere, și în India, cea numită „a doua", la est de capul Comorin... Și nimic nu-i va împiedica să meargă mai departe.

În cursul mileniului care precede secolul al XV-lea, istoria repetă monoton o aceeași schemă : apare un port activ, el se impune pe țărmurile Mării Roșii, un altul îl înlocuiește, în vecinătate, identic cu cel dinainte. Tot așa își urmează unul celuilalt porturile de pe malurile Golfului și de-a lungul coastelor Indiei ; tot așa, în mijlocul insulelor și peninsulelor Insulindei, zonele maritime se înlocuiesc și ele, una pe alta. Dar, din schimbare în schimbare, istoria, în fond, rămîne aceeași.

Începutul secolului al XV-lea, punctul de pornire al prezentei lucrări, este marcat de restaurarea Chinei, pe care, începînd din 1368, dinastia Ming o eliberează de mongoli, și de o expansiune maritimă de o amploare uimitoare, eveniment discutat adesea, încă misterios pentru noi, și în ceea ce privește declanșarea, și în ceea ce privește oprirea ei, prin 1435 [370]. Expansiunea joncilor chinezești, care ating Ceylonul, Ormuzul și chiar coasta africană a Zendjilor [371] a alungat, sau cel puțin a restrîns, comerțul musulman. A venit vremea ca Estul să-și facă auzit glasul, mai puternic decît centrul și decît Vestul. Și este momen-

tul în care, așa cum voi încerca să sugerez, polul uriașei super-economii-univers se stabilește în Insulinda, acolo unde prind viață orașe ca Bantam, Achem, Malacca și, cu mult mai tîrziu, Batavia și Manila.

Poate părea absurd să atribui un asemenea rol acestor orașe din Insulinda, departe, desigur, de a fi niște uriași. Dar, pe vremea tîrgurilor din Champagne, Troyes, Provins, Bar-sur-Aube, Lagny nu erau nici ele decît niște orașe neînsemnate ; așezate la o confluență favorabilă și devenită obligatorie între Italia și Flandra, ele se impun ca centre ale unui ansamblu negustoresc foarte amplu. Nu aceasta este, timp de ani și ani, și poziția de răscruce a Insulindei, a tîrgurilor ei negustorești care se prelungesc luni și luni, așteptînd ca musonul să-și schimbe direcția și să-i ducă înapoi pe negustori ? Poate că aceste orașe din Insulinda au fost chiar favorizate de faptul că, asemenea orașelor negustorești ale Europei medievale, nu erau strict încorporate în formații politice foarte puternice. În ciuda regilor sau „sultanilor" care le conduc și care veghează la ordinea cetății, este vorba de orașe cvasi-autonome : deschise spre exterior, ele se orientează în funcție de curentele comerciale. Așa că, atunci cînd Cornelius Houtman vine la Bantam, în 1595 (și nu are importanță dacă din întîmplare sau în urma unui calcul prealabil), el se trezește, de la început, așezat în centrul complex al Extremului Orient. Nimerise în plin.

La urma urmei, cuminte este, din punctul de vedere al istoricului ce sînt, să încerc a strînge într-un tot fragmente de istorie insuficient prospectate de către cercetare ? Este adevărat că nu le cunoaștem bine, dar le cunoaștem mai bine ca ieri. Este de asemenea adevărat că imaginea veche, scoasă pentru o clipă în față de către J.C. Van Leur[372], imaginea acelor asiatici, colportori prestigioși, transpor-

tînd în bagajul lor redus bunuri de mare valoare și de volum mic (mirodenii, piper, perle, parfumuri, băcănii, diamante) s-a depreciat. Realitatea este cu totul alta. Din Egipt și pînă în Japonia, ne aflăm mereu față cu capitaliști, cu rentieri ai negoțului, cu mari negustori, cu mii de executanți, comisionari, curtieri, agenți de schimb, bancheri. Iar din punct de vedere al instrumentelor, al posibilităților sau garanțiilor schimbului, nici unul din grupurile acestea de negustori nu se lasă mai prejos decît omologii lor din Occident. În India și în afara Indiei, negustorii *tamouls*[373], *bengali* sau *gujarati* formează asociații foarte legate, iar afacerile, contractele trec de la un grup la altul, așa cum trec în Europa de la florentini la luccani, la genovezi și la germanii din sud sau la englezi... Au existat chiar, încă din evul mediu timpuriu, niște regi ai negoțului la Cairo, Aden și în porturile Golfului[374].

Apare astfel în fața privirilor noastre, și din ce în ce mai limpede, „o rețea de trafic maritim de o varietate și de un volum comparabile cu cele din Mediterana sau din mările nordice și atlantice ale Europei“[375]. Toate sînt implicate în ea și întîlnim de toate : articole de lux și mărfuri de rînd, mătase, mirodenii, piper, aur, argint, pietre prețioase, perle, opiu, cafea, orez, indigo, bumbac, salpetru, lemn de teck (pentru construcții navale), cai de Persia, elefanți de Ceylon, fier, oțel, aramă, cositor, țesături feerice pentru mai-marii acestei lumi și pînză grosolană pentru țăranii din insulele cu mirodenii sau pentru negrii din Monomotapa...[376] Comerțul din India în India funcționează cu mult înainte de venirea europenilor, căci produsele complementare se atrag, se compensează unele pe altele ; în mările Extremului Orient, ele dau viață unor circuite în neîncetată mișcare, asemenea celor din mările Europei.

Cea de a patra economie-univers

Chiar trei economii-univers sînt mult. Dar odată cu intruziunea europeană, o a patra intră și ea în joc, în beneficiul portughezilor, olandezilor, englezilor, francezilor și a altor cîțiva. Sosirea lui Vasco da Gama la Calicut, la 27 mai 1498, le-a deschis ușa. Dar acești europeni nu sînt în stare să se insereze cît ai bate din palme într-o lume necunoscută, pe care abia trebuiau s-o descopere, în ciuda povestirilor senzaționale ale cîtorva călători din Occident, predecesorii lor iluștri. Asia va rămîne pentru ei deconcertantă, o planetă deosebită : alte plante, alte animale [377], alți oameni, alte civilizații, alte forme de societate, alte forme de proprietate [378]. Toate aveau aici o altă față. Pînă și fluviile erau altcumva decît cursurile de apă din Europa. Ceea ce era în Vest grandoare spațială, devenea aici imensitate spațială. Orașele se înfățișau ca uriașe acumulări de oameni. Ciudate civilizații, ciudate societăți, ciudate orașe !

Și, peste toate, în aceste ținuturi îndepărtate se ajungea după luni și luni de navigație grea. Cea de a patra economie-univers se pomenea aruncată aici într-o aventură care depășea adesea limitele rezonabilului. Bazele din Orientul Apropiat (pe care Creștinul încercase să pună mîna odinioară, pe vremea Cruciadelor) dădeau statelor și negustorilor Islamului posibilitatea de a interveni după voie și în forță în Oceanul Indian. Aceasta, în timp ce, față cu numărul și cu întinderea societăților și teritoriilor Asiei, navele Europei aduceau doar contingente derizorii. Niciodată, atît de departe de casă, chiar în vremea succeselor ei celor mai strălucitoare, Europa nu va dispune de forța numărului. În secolul al XVI-lea, portughezii vor fi fost cel mult 10 000, de la Ormuz pînă la Macao și la Nagasaki [379] ;

multă vreme, englezii vor fi la fel de puţini, în ciuda amploarei timpurii a succesului lor. Prin 1700, la Madras trăiesc 114 „civili" englezi; ei sînt 7—800 la Bombay, 1 200 la Calcutta [380]. În septembrie 1777, Mahé, un post francez, de importanţă secundară e adevărat, numără 114 europeni şi 216 cipai [381]. Prin 1805, nu există mai mult de „31 000 englezi în India" întreagă, chiar dacă se dovedesc în stare să domine această ţară uriaşă [382]. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, în metropolă şi Extremul Orient, V.O.C., compania olandeză, reprezintă cel mult 150 000 persoane [383]. Chiar admiţînd că mult mai puţin de jumătate serveau dincolo de mare, cifra ar reprezenta, de departe, un record. Să mai spunem că, pe vremea lui Dupleix şi Clive, armatele *strict europene* sînt minuscule.

Între mijloacele *aparente* şi rezultatele cuceririi europene, disproporţia este flagrantă. „O întîmplare sau o mişcare de opinie, scrie în 1812 un american de origine franceză, ar putea... spulbera puterea engleză în India" [384]. Douăzeci de ani mai tîrziu, în 1832, Victor Jacquemont repetă acelaşi lucru şi îl accentuează: „În această ciudată fabrică de putere englezească din India, totul este artificial, anormal, excepţional" [385]. Artificial înseamnă şi inteligent şi, aici, înseamnă izbîndă. O mînă de europeni se impune, nu numai în India, ci în tot Extremul Orient. Ei n-ar fi trebuit să izbîndească şi, totuşi, izbîndesc.

India cucerită de către ea însăşi

În primul rînd, europeanul nu a fost niciodată singur. Mii de robi, de servitori, de auxiliari, de asociaţi, de colaboratori foiesc în jurul lui, de o mie de ori mai numeroşi decît cei care n-au devenit încă stăpîni. Bunăoară, navele

europene de *country trade* au, încă de pe vremea portughezilor, echipaje mixte, în care marinarii locali sînt majoritari. Chiar navele Filipinelor folosesc „puțini spanioli, mulți malaiezi, hinduși, metiși filipinezi“ [386]. Nava care îl duce în 1625 pe părintele de Las Cortes de la Manila la Macao și care, neatingîndu-și ținta, naufragiază pe coasta cantoneză, avea în echipaj nu mai puțin de 37 lascari [387]. Atunci cînd flota franceză pe care o comandă nepotul lui Duquesne capturează, în iulie 1690, în largul Ceylonului, vasul olandez *Montfort de Batavia,* în pradă figurează și doi „Lascari sau sclavi negri care sînt îngrozitori. Acești nenorociți ar muri mai degrabă de foame decît să se atingă de ceea ce s-ar fi atins un creștin“, fiind vorba de bucatele creștinilor [388].

Întru totul asemănător, armatele pe care le întrețin, pînă la urmă, Companiile sînt în uriașa lor majoritate indigene. Prin 1763, la Batavia, față de 1000—1200 de soldați europeni „de toate națiunile“, întîlnim 9—10 000 de auxiliari malaezi și 2000 soldați chinezi [389]. Cine oare să fi descoperit în India (dar era nevoie să descopere ?), spre folosul europenilor, soluția minunată și simplă a cipailor, adică mijlocul de a cuceri India *cu* și *prin* indieni ? Să fie François Martin [390] ? Să fie Dupleix ? Sau englezii, despre care un contemporan (însă francez bineînțeles) spune că „au ridicat [cipai] luîndu-se după Dl. Dupleix“ [391] ? Tot așa, în inima activității negustorești, ne aflăm în prezența unei mulțimi de oameni ai Extremului Orient. Mii de curtieri indigeni îl asaltează pe european, îi impun serviciile, de la maurul din Egipt și armenii omniprezenți și pînă la baniani, la evreii din Moka și la chinezii din Canton, Amoy și Bantam, ca să nu mai pomenim pe *gujarati,* pe negustorii de pe coasta Coromandelului sau pe javanezi, auxiliari hămesiți care se adună ciopor în jurul portughezilor, atunci cînd aceștia ajung pentru prima

oară în insulele cu mirodenii. Dar nu sînt toate acestea în firea lucrurilor? În 1641, la Kandahar, pe unde ajunge purtat de pornirea lui de umblăreț Maestre Manrique, un negustor hindus, care l-a luat pe spaniolul nostru drept portughez, îi oferă serviciile, deoarece, explică el, „oamenii de neamul nostru nu vorbesc limba acestor ținuturi, nu veți lipsi a întîmpina unele greutăți, de nu veți găsi pe nimeni care să vă îndrume..." [392]. Ajutorul, colaborarea, cîrdășia, coexistența, simbioza, toate acestea se impun de-a lungul timpului, iar negustorul local, dibaci, strîns la pungă, mulțumindu-se în drumurile-i lungi cu un pumn de orez, este mai rău ca pirul și nu poate fi stîrpit. De altfel, la Surat, aproape de la început, angajații *(servants)* Companiei engleze sînt înțeleși cu cei care manipulează împrumuturile *à la grosse aventure* de pe piață. Și de cîte ori, la Madras, ca și la Fort William, nu împrumută factoriile engleze bani de la negustorii indieni, cu aprobarea directorilor de la Londra? în 1720 [393], cînd în Anglia intervine criza de lichidități legată de *South Sea Bubble,* pentru a avea bani numerar, *East India Company* ia bani cu împrumut din India, și bine face, deoarece iese din încurcătură la fel de repede pe cît intrase. În 1726, atunci cînd Compania franceză prinde a-și regăsi suflul, ea se ferește să-și reia afacerile la Surat unde datorează banianilor frumoasa sumă de patru milioane de rupii [394].

Este prin urmare cu neputință să scapi de acești colaboratori necesari, în măsura în care ei sînt acolo, ocupînd terenul și creînd bogăția. Pondichéry, spune un raport din 1733, nu ar fi o piață înfloritoare „dacă nu găsești mijlocul de a-i atrage pe negocianții în stare să facă comerț ei singuri" [395]. Bineînțeles, negocianți de oriunde, și mai ales indieni. De altfel, ar fi putut fi construit Bombayul fără parși și baniani? Ce ar fi Madrasul fără ar-

meni ? În Bengal, ca și în restul Indiei, englezii s-au slujit tot timpul de negustorii și bancherii locali. Abia atunci cînd în Bengal a fost pe deplin asigurată dominația britanică, capitaliștii indigeni de la Calcutta au fost eliminați brutal din activitățile cele mai profitabile (bănci, comerț exterior) și siliți să opteze pentru valorile-refugiu (pămînt, camătă, încasarea impozitelor sau chiar, prin 1793, „cea mai mare parte a *obligațiilor* lui *British East India Company)*" [396]. Dar în aceeași perioadă, la Bombay, unde se construia pe teren gol, englezii se feresc cu grijă să-i îndepărteze pe negustorii parși, gujarati și musulmani, care fac avere mare în negoțul exterior și, pînă la organizarea navigației cu aburi, prin 1850, ca proprietari ai flotei comerciale a portului [397]. Și pînă la urmă, în ciuda cîtorva tentative, banca engleză nu va putea provoca dispariția completă a vechii scrisori de credit, *hundi,* a *serafilor* (zarafilor) indieni, semn al libertății lor de acțiune și al unei solide organizări bancare de care, înainte de a avea pretenția s-o elimine, englezii au profitat multă vreme.

Aur și argint, forță sau slăbiciune ?

Ni se spune că Europa, America, Africa, Asia sînt complementare. Ar fi tot atît de corect să spunem că de fapt comerțul mondial s-a silit și a reușit adesea, să le facă complementare. În linii mari, Extremul Orient nu a primit produsele europene cu frenezia, cu pofta manifestate timpuriu de către Occident față de piper, mirodenii sau mătase. Întrucît balanța negustorească cere ca o pasiune să se schimbe pe o altă pasiune, Asia n-a acceptat jocul schimburilor, încă din epoca Imperiului roman, decît contra aur (preferat pe coasta Coromandelului) și, mai ales, contra argint.

China și India, în special, devin, așa cum s-a mai spus de o sută de ori, necropola metalelor prețioase care circulă prin lume. Acestea intră, dar nu mai ies din ele. Constanta aceasta ciudată determină o hemoragie de metale prețioase, pornind din Europa spre est, în care unii vor să vadă o slăbiciune a Europei, în avantajul Asiei, și în care, în ce mă privește, am mai spus-o, eu văd mijlocul de care s-au slujit adesea europenii, în Asia dar și aiurea, și chiar în Europa, pentru a-și deschide o piață deosebit de profitabilă. Iar în secolul al XVI-lea, acest mijloc va lua o amploare neobișnuită, datorită descoperirii Americii și avîntului minelor Lumii Noi.

Metalul alb al Americii ajunge în Extremul Orient pe trei căi : cea a Levantului și Golfului, care ni se prezintă, datorită lucrărilor istoricilor indieni, ca rămînînd încă, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cea mai importantă cale ducînd spre țara lor ; cea a Capului Bunei Speranțe ; cea a galionului de Manila. Lăsînd de o parte cazul cu totul deosebit al Japoniei (ea are mine de argint, care au jucat uneori un oarecare rol în schimburile ei externe), aproape tot metalul alb care circulă în Extremul Orient este de origine europeană, adică americană. Prin urmare, rupiile pe care un european oarecare le împrumută de la un zaraf sau bancher indian nu fac, la urma urmei, altceva, decît să achite o datorie ; ele sînt metal alb importat mai de mult sau mai de curînd prin comerțul european.

Dar acest aport de metale prețioase, asupra căruia vom reveni, este absolut necesar mișcărilor părții celei mai active a economiei Indiei și, neîndoielnic, a Chinei. Atunci cînd vasele indiene care vin din Surat la Moka nu întîlnesc, datorită întîmplării nefericite, navele Mării Roșii încărcate cu aur sau argint, la Surat — multă vreme polul dominant al economiei indiene —, se declanșează o criză. În

această situație nu exagerăm gîndind că Europa, care nu angajează în comerțul cu Asia decît pasiunea sa pentru lux, are la îndemînă, prin metalul alb, un regulator al economiilor Extremului Orient și că, drept consecință, ea este în poziție de forță față de ele. Dar este resimțită această superioritate ca atare, este ea folosită lucid? Avem motive să ne îndoim de acest lucru. Pentru a continua comerțul lor profitabil cu Asia, negustorii europeni sînt ei înșiși la discreția livrărilor de argint american la Cádiz, care se fac întotdeauna neregulat și cîteodată nu ajung. Obligația de a găsi cu orice preț moneda necesară comerțului asiatic nu poate fi resimțită altfel decît ca o servitute... Mai ales între 1680 și 1720 [398], metalul devine relativ rar, prețul lui pe piață depășește prețul oferit de monetării. Drept rezultat, are loc o devalorizare de fapt a monedelor hotărîtoare, lira sterlină și florinul, și o degradare în ceea ce privește *terms of trade* cu Asia pentru Olanda și Anglia [399]. Metalul alb privilegiază Occidentul, dar îi creează, zi de zi, dificultăți și incertitudini.

O sosire bătăioasă sau niște negustori altfel decît alții

Europenii au dispus de la început de o altă superioritate, de data asta conștientă, și fără de care nu ar fi fost cu putință începutul. Acest avantaj, care a determinat și (în varianta minimă) a îngăduit totul, este vasul de război occidental, manevrabil, capabil să călătorească contra vîntului, înzestrat cu velatură bogată, înarmat cu tunuri, și mai eficiente după generalizarea folosirii sabordurilor. Atunci cînd flota lui Vasco da Gama părăsește împrejurimile Calicutului, în septembrie 1498, ea se angajează într-o ciocnire cu opt corăbii indiene mari, venite s-o intercepteze. Acestea

o iau repede la fugă, una este capturată, celelalte șapte eșuează pe nisipul unei plaje, acolo unde navele portugheze nu pot înainta, adîncimea apei fiind pentru ele insuficientă[400]. Pe deasupra, moravurile maritime ale indienilor au fost întotdeauna dintre cele mai pașnice. Această tradiție nerăzboinică nu cunoaște decît o excepție, Imperiul Chola care creează în secolul al XIII-lea, pe coasta Coromandelului, o flotă impunătoare, ocupă, de mai multe ori, Ceylonul, insulele Maldive și Lachedive și taie, la bunul său plac, oceanul Indian în două. În secolul al XVI-lea, trecutul acesta este uitat și, în ciuda prezenței piraților din unele zone de litoral, de altfel ușor de evitat, navele comerciale nu circulă niciodată în convoaie înarmate.

Din această cauză, sarcina portughezilor și a succesorilor lor va fi ușurată. Nefiind în stare să pună stăpînire pe adîncimea de uscat a Extremului Orient, ei iau în stăpînire fără greutate marea, suprafață a legăturilor și transporturilor. Nu le punea ea la îndemînă lucrul cel mai important ? „Dacă ești puternic în ce privește navele, îi scria Francisco de Almeida regelui de la Lisabona, atunci comerțul Indiilor este al tău ; iar dacă nu ești puternic în această privință, o fortăreață oarecare pe uscat îți va fi de puțin ajutor“[401]. Pentru Albuquerque „dacă, din întîmplare, Portugalia ar trebui să înfrunte o înfrîngere pe mare, stăpînirile noastre indiene nu ar fi în stare să se mențină nici o zi mai mult decît ar îngădui potentații localnici“[402]. În secolul următor, în 1623, șeful bazei olandeze de la Hirado, din Japonia, spunea cam același lucru : „Nu avem putere de ajuns pentru a pune piciorul pe uscat decît sub protecția flotei“[403]. Iar un chinez din Macao spunea cu mîhnire : „Numai de-ar trece portughezilor prin gînd vreo rea pornire, și am ști cum să le punem mîna în gît. Dar dacă sînt în largul mării, cu ce mijloace i-am putea pedepsi, ține sub con-

trol și cu ce ne-am apăra împotriva lor?"[404] Așa gîndește și Thomas Roe, ambasador al Companiei Indiilor la curtea Marelui Mogul. De aici sfatul pe care îl dă responsabililor englezi în 1616: „Dacă aveți în vedere cîștigul, țineți-vă la această rînduială: căutați-l pe mare și în pacea negoțului; căci nu încape îndoială că ar fi o greșeală să ținem garnizoane și să ne batem în Indii pe uscat"[405].

Aceste gînduri, cu valoare de maximă, nu trebuie interpretate ca voință de pace, ci, ani și ani în șir, ca o limpede conștiință a faptului că orice încercare de cucerire teritorială ar echivala cu un mare risc. Nu e mai puțin adevărat că intruziunea europeană a fost, de la început, atunci cînd s-a înfățișat prilejul, agresivă și brutală. Jafurile, actele și proiectele războinice nu au lipsit. În 1586, în ajunul ridicării Invencibilei Armada, Francisco Sardo, guvernatorul spaniol al Filipinelor, își propunea serviciile pentru cucerirea Chinei cu 5000 de oameni; mai tîrziu, politica constructivă a lui Coen, în insulele Insulindei mai ușor de stăpînit decît continentul, stau sub semnul forței, al colonizării, al brutalității[406]. Iar ceasul cuceririlor teritoriale va veni și el pînă la urmă, deși tîrziu, odată cu Dupleix, Bussy, Clive...

Încă înainte de această explozie colonială, europeanul a folosit pe mare, sau pe o parte din mare, zdrobitoarea lui superioritate. Ea îi îngăduie, atunci cînd apare pirateria locală, să își asigure navlul negustorilor neeuropeni dornici de securitate; să lovească sau să amenințe cu bombardarea un port recalcitrant: să impună plata unui document de trecere[407] navelor indigene (portughezii, olandezii, englezii au practicat această taxă de răscumpărare) ba chiar, în caz de conflict cu puterea teritorială, să folosească arma eficace a blocadei. În timpul războiului dus la instigația lui Josiah Child, director al lui *East India*

Company, împotriva lui Aurangzeb, în 1688, „supușii Marelui Mogul, ne lămurește chiar Josiah Child, nu sînt în stare să poarte un război cu englezii douăsprezece luni de-a rîndul, fără a fi înfometați și a muri cu miile, din lipsa de lucru care să le îngăduie să cumpere orez ; nu numai ca urmare a lipsei negoțului nostru, dar și pentru că, făcînd război, noi blocăm negoțul lor cu toate națiunile orientale, care închipuie un negoț de zece ori mai mare ca al nostru și decît al tuturor națiunilor europene luate împreună“ [408].

Acest text vorbește admirabil despre faptul că englezii au conștiința forței masive, ba chiar conștiința unei supraputeri comerciale, a Indiei mogule, nu mai puțin însă, despre hotărîrea lor de a exploata cît se poate avantajele pe care le au, de „a începe cu sabia în mînă“, așa cum declara un *servant* al Companiei [409].

Contoare, factorii, loji, sobrecargues

Marile Companii reprezintă, încă din acea epocă, niște societăți „multinaționale“, cum le-am numi astăzi. Ele luptă nu numai cu problemele lor „coloniale“. Ele luptă cu statul care le-a înființat și care le sprijină. Ele sînt un stat în stat, sau în afară de stat. Ele luptă împotriva acționarilor, creînd un capitalism care nu mai respectă obiceiurile negustorești. Ele sînt nevoite să se ocupe simultan de capitalul acționarilor (care cer dividende), de capitalul deținătorilor de obligații pe termen scurt (*bonds*, în Anglia), de capitalul circulant (de lichidități, prin urmare) și, pe deasupra, de întreținerea unui capital fix (nave, porturi, forturi). Ele sînt silite să supravegheze la distanță mai multe piețe străine, să le pună de acord cu posibilitățile și cu avantajele de pe

piaţa naţională, adică cu vînzările la licitaţie de la Londra, Amsterdam sau din alte părţi.

Dintre toate greutăţile, distanţa este cea mai greu de învins. Aşa încît vechiul drum al Levantului este folosit pentru trimiterea de scrisori, de agenţi, de ordine importante, de aur şi argint. Se pare că prin 1780, ajutat de muson, un englez ar fi înregistrat chiar un record de viteză : Londra-Marsilia-Alexandria Egiptului-Calcutta în 72 de zile [410]. În timp ce călătoria prin Atlantic, într-un sens sau în celălalt, cere în medie opt luni, iar un dus-întors cel puţin optsprezece luni, atunci cînd totul merge bine, cînd nu eşti silit să iernezi într-un port şi cînd dublarea Capului Bunei Speranţe se face fără încurcături. Tocmai această rotire înceată a navelor şi mărfurilor face ca directorii de la Londra sau de la Amsterdam să nu poată avea un control deplin al operaţiilor. Ei trebuie să-şi delege împuternicirile, să le împartă cu direcţiile locale, care, fiecare pentru sine (de pildă, la Madras sau la Surat), iau hotărîrile urgente şi se însărcinează cu traducerea în viaţă, la faţa locului, a dorinţelor Companiei, cu încheierea „contractelor“ [411] şi lansarea comenzilor la timp (cu şase luni, cu un an înainte), cu prevederea plăţilor, cu pregătirea încărcăturilor.

Aceste unităţi comerciale detaşate de centru se cheamă contoare, factorii, loji. În limbajul curent, primii doi termeni se confundă, dar, în linii mari, ordinea în care le-am enumerat noi este ordinea descrescătoare a importanţei lor. Bunăoară, factoria engleză de la Surat a creat o serie de loji la Goga, Broach, Barroda, Fatehpur Sikri, Lahore, Tatta, Lahribandar, Jasques, Ispahan, Moka...[412]. „Aşezămintele“ Companiei franceze la Chandernagor erau „împărţite în trei clase“ : în jurul Chandernagorului, capitala ţinutului, „cele şase mari contoare erau Balassor, Patna, Cassimbazar, Dacca, Jugdia şi Satigan ; simple case

de comerţ erau Soopoze, Kerpoy, Carricole, Mongorpoze şi Serampoze", ultimele două fiind „case de comerţ pe lîngă care rezida un agent fără teritoriu"[413].

„Teritoriul" unui contor sau unei „capitale" provenea dintr-o concesiune a autorităţilor locale, greu de obţinut şi niciodată gratuită. În ansamblu, sistemul era şi un fel de colonizare pur comercială : europeanul aşezîndu-se cît mai la îndemînă faţă de zonele de producţie şi de pieţe, la răscruce de drumuri, folosind înlesnirile existente înainte de venirea lui, aşa încît să nu-şi asume întreţinerea „infrastructurilor", să lase vieţii locale grija transportului pînă la porturile exportatoare, a organizării şi finanţării producţiei şi schimburilor elementare.

Agăţată ca un parazit pe un corp străin, ocupaţia europeană a rămas pînă la cucerirea engleză (dacă exceptăm succesele olandeze din zona particulară a Insulindei) o ocupaţie *punctuală*. Puncte. Suprafeţe minuscule. Bombayul, pe insula lui de două leghe pe trei, abia are unde să-şi adăpostească portul, şantierul naval, cazărmile şi casele, şi, fără aprovizionarea pe care i-o asigură insula apropiată Salseta, bogătaşii lui n-ar avea carne în fiecare zi[414]. Deshima, aşezată chiar în portul oraşului Nagasaki, are fără umbră de îndoială o întindere mai mică decît *Ghetto Nuovissimo* de la Veneţia. Numeroase factorii nu sînt altceva decît nişte case întărite, ba chiar nişte magazii, în care europeanul trăieşte sechestrat mai strict decît indianul aparţinînd castelor celor mai închise.

Evident, există excepţii : Goa în insula ei, Batavia, insula France, insula Bourbon. În schimb, poziţiile europeanului în China sînt şi mai precare. Europeanul nu are dreptul de aşezare permanentă la Canton şi accesul constant la piaţa liberă (spre deosebire de India) îi este refuzat. Companiile sînt reprezentate, pe

fiecare din navele lor, prin negustori ambulanţi, o factorie volantă, călătoare s-ar putea spune, o factorie de *sobrecarga*. Dacă ei se ceartă, dacă nu se supun preşedintelui care li se dă, pot interveni greutăţi şi încurcături[415].

Dar putem trage de aici concluzia că, pînă la cucerirea engleză, activitatea europeană n-a depăşit limitele unui contact superficial cu Asia, că ea s-a mărginit la nişte contoare care abia dacă afectau acest corp uriaş, că această ocupaţie a fost superficială, epidermică, anodină, că ea n-a schimbat nici civilizaţia, nici structurile sociale, că, din punct de vedere economic, ea n-a avut în vedere decît comerţul de export, adică o parte neînsemnată a producţiei ? Reapare aici, disimulată, confruntarea dintre piaţa internă şi schimburile externe. În realitate „contoarele" europene în Asia nu sînt mai anodine decît cele ale Ligii hanseatice, sau ale olandezilor în Baltica şi în Marea Nordului, sau decît contoarele veneţiene şi genoveze din Imperiul Bizanţului, ca să nu ne oprim decît la aceste cîteva exemple. În Asia, Europa a plasat nişte grupuri foarte mici, minorităţi neînsemnate, este adevărat, dar care sînt legate de capitalismul cel mai avansat al Occidentului. Iar aceste minorităţi, despre care s-a putut spune că nu constituie decît „o suprastructură de o fragilitate inerentă"[416], întîlnesc nu masa asiatică, ci alte minorităţi negustoreşti, care domină comerţul şi schimburile Extremului Orient. Şi tocmai aceste minorităţi locale sînt cele care, mai cu sila, mai cu voia, deschid cale intruziunii europene în India, cele care îi învaţă pe portughezi mai întîi, apoi pe olandezi şi, în sfîrşit, pe englezi (şi chiar pe francezi, danezi şi suedezi) să circule prin labirintul comerţului din India în India. Din acel moment, se declanşează procesul care, încă înainte de sfîrşitul secolului al XVIII-lea avea să dea pe mîna monopolului englez 85—95% din comerţul exterior al Indiei[417]. Dar capitalismul negustoresc european a putut să le încercuiască şi, slu-

jindu-se de forța lor, să le manevreze în folosul său, tocmai pentru că piețele accesibile ale Extremului Orient formează o serie de economii coerente, legate într-o economie-univers eficientă.

Cum să sesizăm istoria profundă a Extremului Orient ?

În cazul acesta, istoria subiacentă a Asiei este cea care ne interesează, deși trebuie să recunoaștem că ea nu poate fi sesizată ușor. Există, la Londra, la Amsterdam, la Paris, arhive admirabile, dar peisajele Indiei sau Insulindei care se întrevăd pe acolo sînt filtrate prin istoria marilor Companii... Există de asemenea, în Europa și în lume, orientaliști admirabili. Dar cine este o autoritate în ceea ce privește Islamul nu știe prea multe despre China, India, Insulinda sau Japonia. În afară de toate acestea, orientaliștii sînt, de obicei, excelenți lingviști sau specialiști în domeniul culturii și mai puțin specialiști în istorie socială sau economică.

Asistăm astăzi la o schimbare de climat. Interesul sinologului, niponologului, indianistului, islamologului se îndreaptă, într-o mai mare măsură decît în trecut, spre studiul societății și al structurilor economice și politice. Unii sociologi au început chiar să judece ca niște istorici [418]. Și de douăzeci sau treizeci de ani, în căutarea identității țărilor lor, eliberate de sub tutela Europei, istoricii Extremului Orient, al căror număr crește, au întreprins recensămîntul izvoarelor, iar diferite lucrări vădesc o tendință spre ceea ce Lucien Febvre numea „istoria-problemă". Acești istorici sînt făuritorii unei istorii noi, ale cărei rezultate continuă să ne fie aduse la cunoștință de lucrările lor și de o seamă de reviste excelente. Sîntem în ajunul unei puternice acțiuni de reconsiderare.

Nici gînd de a aborda, pe urmele lor, problemele globale. Materia este atît de bogată (cu toate că atîtea probleme rămîn încă în suspensie), încît n-a venit încă ceasul unei vederi de ansamblu. Asumîndu-mi riscurile inerente, încerc totuși să dau, cu referire la un *caz*, o sumară expunere privind amploarea și noutatea problemelor care apar într-o asemenea întreprindere. Și alegerea mea s-a oprit la India. Avem în ceea ce o privește mai multe lucrări englezești de bază și lucrările unei echipe de istorici indieni de foarte bună calitate, și care scriu, din fericire, într-o limbă — engleza — direct accesibilă. Ei se prezintă drept ghizi excelenți pentru cel ce vrea să parcurgă analele gloriei și mizeriei Indiei, cea denumită *medievală*, căci pentru ei, în conformitate cu o concepție de acum venerabilă, evul mediu se întinde pînă la stabilirea dominației engleze. Este singurul punct contestabil în felul lor de a vedea, din cauza unor elemente *a priori* pe care le sugerează (în fond, o întîrziere de mai multe secole față de Europa) și pentru că introduc în discuție așa-zisele probleme ale unui „feudalism“ care ar supraviețui și s-ar degrada simultan, între secolele al XV-lea și al XVIII-lea.

Dar nu am ales India numai din aceste motive. Și nici pentru că istoria ei ar fi mai lesne de pătruns decît o alta : dimpotrivă, în raport cu normele istoriei generale, India mi se pare un caz subtil deviant, foarte complicat din punct de vedere politic, social, cultural, economic. Dar totul se sprijină pe India, economie-univers în poziție centrală ; totul prinde rădăcini în solul îngăduinței și slăbiciunii sale. În ea se instalează la început portughezul, englezul, francezul. Doar olandezul face excepție și, ancorîndu-și norocul în inima Insulindei, el cîștigă mai repede ca alții în cursa pentru monopoluri. Acționînd însă în felul acesta, n-a

abordat el oare prea tîrziu India, de care avea să depindă pînă la urmă orice măreţie durabilă pentru intrusul venit din Vest, mai întîi musulman, mai tîrziu occidental ?

SATELE INDIENE

India se confundă cu satele ei. Mii şi mii de sate. Să vorbim mai degrabă despre *sate* decît despre sat [419]. A întrebuinţa singularul înseamnă a sugera imaginea abuzivă a unui sat indian tip, închis în viaţa sa colectivă, care traversează intangibil, asemănător cu sine însuşi şi mereu autarhic, istoria frămîntată a Indiei şi care, printr-o a doua minune, este acelaşi de-a lungul continentului uriaş, în ciuda originalităţii deosebitelor lui provincii (de pildă, particularităţile atît de evidente ale Deccanului, „ţară a Sudului"). O unitate sătească care îşi e suficientă sieşi, atît în ceea ce priveşte hrana, cît şi în ceea ce priveşte îmbrăcămintea, preocupată exclusiv de ea, se întîlneşte încă astăzi în anumite regiuni izolate şi arhaice. Dar ea reprezintă excepţia.

Regula este deschiderea spre exterior a vieţii săteşti, încadrată de diferitele autorităţi şi de pieţele care o supraveghează, o golesc de surplusuri, îi impun comodităţile şi primejdiile economiei monetare. Ajungem, prin asta, la secretul întregii istorii indiene : această viaţă captată la bază şi care încălzeşte şi hrăneşte un corp social şi politic gigant. Într-un cu totul alt context, aceasta este schema economiei ruseşti din aceeaşi epocă.

În lumina unor studii recente, se vede bine cum lucrează această maşină, în funcţie de recolte, de redevenţe, de impozitele către stat. Omniprezentă, economia monetară este o excelentă curea de transmisie ; ea înlesneşte, amplifică schimburile, inclusiv schimburile forţate. Meritele acestei puneri în circuit nu revin

decît în parte ocîrmuirii Marelui Mogul. În realitate, India este pradă economiei monetare de secole, în parte datorită legăturilor sale cu lumea mediteraneană, la care ajunge încă din antichitate prin moneda pe care, într-un fel, a inventat-o și a exportat-o la distanță. Dacă acordăm credit lui L. C. Jain[420], India ar fi avut bancheri încă din secolul al VI-lea înaintea erei noastre, cu un secol deci înainte de epoca lui Pericle. În orice caz, economia monetară a pătruns schimburile Indiei cu secole întregi înainte de sultanatul de Delhi.

Aportul esențial al acestuia este, în secolul al XIV-lea, o organizare administrativă coercitivă care, din treaptă în treaptă, de la provincie la district, ajunge pînă la sate și le ține sub control. Ponderea, mecanica acestui stat, pe care îl moștenește Imperiul Marelui Mogul în 1526, îi îngăduie să provoace și să capteze surplusurile rurale. Așa încît el favorizează menținerea acestor surplusuri și consolidarea lor. Căci există în despotismul musulman al Mogulilor o parte de „despotism luminat“, grija de a nu omorî găina cu ouă de aur, de a înlesni „reproducția“ țărănească, de a extinde culturile, de a înlocui o plantă cu o alta mai folositoare, de a coloniza pămînturile neexploatate, de a spori posibilitățile de irigare prin puțuri și rezervoare. La toate acestea se adaugă încercuirea, penetrarea satului de către negustorii ambulanți, de către piețele tîrgurilor apropiate, chiar de către piețele înființate pentru schimbul în natură al produselor alimentare în interiorul marilor sate sau, sub cerul liber, în locuri din afara satelor, de către piețele avide ale orașelor mai mult sau mai puțin îndepărtate, în sfîrșit de către tîrgurile legate de sărbătorile religioase.

Sate bine strunite ? Se ocupă de asta autoritățile provinciilor și districtelor ; seniorii care au primit de la Marele Mogul (în principiu, singurul posesor al pămîntului) o parte din redevențele domeniilor (*jagir*, adică „benefi-

cii“) ; perceptorii atenți ai impozitelor, *zamindarii* [421] care au, de asemenea, drepturi ereditare asupra pămînturilor ; negustorii, cămătarii și zarafii care cumpără, transportă și vînd recolta, care preschimbă impozitele și redevențele în bani, pentru ca totalul lor să circule mai lesne. Seniorul, într-adevăr, trăiește la curtea din Delhi, unde își cinstește rangul, iar *jagirul* îi este concedat pentru un termen destul de scurt, pentru trei ani. El îl exploatează în goană și fără rușine, de la distanță, și, ca și statul, vrea să-și obțină redevența nu în natură, ci în bani [422]. Preschimbarea recoltei în bani numerar este astfel cheia sistemului. Metalul alb și metalul galben nu sînt numai obiecte și mijloace de tezaurizare, ci și instrumente indispensabile funcționării uriașei mașinării, de la bazele ei țărănești și pînă pe palierul superior al societății și al negoțului [423].

Pe deasupra, satul este strunit dinlăuntru prin propria sa ierarhie și prin sistemul castelor (meșteșugarii și proletariatul sînt paria). El are un stăpîn atent, căpetenia satului, și o „aristocrație“ restrînsă, *khud-kashta*, o minoritate redusă de țărani relativ bogați, mai curînd înstăriți, proprietari ai celor mai bune pămînturi, avînd patru-cinci pluguri, patru-cinci perechi de boi sau bivoli și, în afară de asta, bucurîndu-se de un tarif fiscal de favoare. De fapt, ei reprezintă faimoasa „comunitate“ sătească despre care s-a vorbit atît. În schimbul privilegiilor pe care le au și a proprietății *individuale* a ogoarelor pe care le cultivă ei înșiși și familiile lor, ei sînt, față de stat, responsabili *solidari* pentru plata impozitelor întregului sat. De altfel, beneficiază chiar ei de o parte din banii adunați. Ei sînt favorizați și în ceea ce privește colonizarea pămînturilor necultivate și întemeierea de sate noi. Dar ei sînt supravegheați îndeaproape de către autorități, care se tem de dezvoltarea (care i-ar avantaja) unui fel de arendășie și de muncă în parte, sau chiar de

muncă salariată (care există, dar în proporții nesemnificative), deci de dezvoltarea unei proprietăți în afară de normă și care, mărindu-se sub regimul fiscal de favoare, ar duce pînă la urmă la scăderea volumului impozitelor [424]. În ceea ce privește ceilalți țărani, care nu sînt proprietari ai ogoarelor pe care le muncesc, veniți din exterior, și care, după împrejurări, se mută în alte sate cu vitele și plugul lor, ei sînt supuși unui impozit mai greu decît primii.

În afară de asta, satele au propriii lor meșteșugari : eternizați în rolurile pe care trebuie să le joace prin sistemul castelor, ei obțin pentru munca pe care o prestează o cotă-parte din recolta colectivă și, pe deasupra, un petec de pămînt (cîteva caste sînt totuși salariate) [425]. Un regim complicat, s-ar spune, dar unde există pe lume un regim țărănesc care să fie simplu ? „Țăranul nu era rob, el nu era nici șerb, dar statutul său era, fără putință de tăgadă, un statut de dependență" [426]. Partea de venit prelevată de stat, de seniorul *jagirului* și de alți beneficiari se ridică de la o treime la o jumătate, și chiar mai mult în zonele fertile [427]. Cum este posibil un asemenea regim ? Cum îl suportă economia țărănească, păstrîndu-și cu toate acestea o anume facultate de expansiune, căci India secolului al XVII-lea, în plină creștere demografică, produce și mai departe atît cît trebuie populației ei, sporește cultura plantelor industriale și chiar producția livezilor, numeroase pentru a răspunde unui consum din ce în ce mai mare de fructe și unei mode noi care îi influențează pe proprietari ? [428].

Aceste rezultate trebuie atribuite nivelului modest de viață al țărănimii și productivității înalte a agriculturii.

Într-adevăr, în 1700, India rurală nu cultivă decît o parte a solului de care dispune : în bazinul Gangelui, de pildă, după statistici cu un indice de probabilitate acceptabil, sînt exploatate numai jumătate din terenurile arabile cul-

tivate în aceeași regiune în 1900 ; în India centrală, între două treimi și patru cincimi ; în India meridională ne putem, la rigoare, *imagina* o proporție mai mare. Un fapt rămîne astfel în afară de îndoială : din secolul al XV-lea și pînă în secolul al XVIII-lea, aproape pretutindeni, agricultura indiană nu a lucrat decît pămînturile cele mai bune. Și întrucît ea nu a cunoscut o revoluție agrară, întrucît utilajele, metodele și culturile *esențiale* au rămas aceleași pînă în 1900, este *probabil* adevărat ca produsul *pro-capite* al țăranului hindus era superior în 1700 celui înregistrat în 1900 [429]. Cu atît mai mult cu cît pămîntul necultivat, pe care se întemeiază sate noi, oferă țărănimii o rezervă de spațiu, prin urmare resurse pentru creșterea lesnicioasă a animalelor ; prin urmare mai mulți boi și bivoli de înjugat la car, mai multe produse lactate, mai mult *ghee,* untul topit pe care-l folosește bucătăria indiană. Irfan Habib [430] susține că, date fiind cele două recolte anuale, pînă în secolul al XIX-lea, randamentul cerealier al Indiei a fost superior randamentului obținut în Europa. Dar chiar la un randament egal, India ar fi avantajată. Într-un climat cald, nevoile lucrătorului sînt mai mici decît în țările temperate din Europa. Partea modestă pe care o preleva din recoltă pentru hrană lasă disponibil pentru schimburi un *surplus* superior.

O altă superioritate a agriculturii indiene, în afara celor două recolte anuale ale sale (recolte de orez, de grîu, plus mazăre, sau năut, sau plante oleaginoase) este locul pe care îl dețin în cadrul ei culturile „bogate" destinate exportului : indigoul, bumbacul, trestia de zahăr, macul, tutunul (ajuns în India la începutul secolului al XVII-lea), piperul (o plantă cățărătoare [431] care produce din al treilea pînă în al nouălea an, dar care, contrariu a ceea ce se tot spune, are nevoie de îngrijiri). Aceste plante sînt mai bănoase decît meiul, secara, orezul sau

grîul. În ceea ce privește indigotierul, „obiceiul de obște al indienilor este să-l taie de trei ori pe an“ [432]. În afară de asta, el cere o prelucrare industrială complicată : asemenea culturii trestiei de zahăr, și din aceleași motive, cultura sa, care cere mari investiții, este o întreprindere *capitalistă,* răspîndită larg în India, cu colaborarea activă a marilor arendași de impozite, a negustorilor, a reprezentanților companiilor europene și a ocîrmuirii Marelui Mogul care încearcă să creeze un monopol, în beneficiul său, prin mijlocirea arendărilor în exclusivitate. Indigoul preferat de către europeni este cel din regiunea Agra, în special din recolta primelor tăieri, ale cărei frunze sînt „de un violet mai puternic“. Dată fiind amploarea cererii locale și europene, prețul indigoului crește neîncetat [433]. În 1633, deoarece regiunile producătoare din Deccan sînt afectate de război, cumpărătorii persani și indieni se îndreaptă mai mult ca de obicei spre indigoul de Agra care, din această cauză, depășește prețul record de 50 rupii un *maund* [434]. Companiile engleze și olandeze hotărăsc atunci să sisteze achizițiile. Dar țăranii din regiunea Agra, informați (cred eu) de către negustorii și „fermierii“ care controlează afacerea, smulg plantele de indigo și trec provizoriu la alte culturi [435]. Să fie această suplețe de adaptare semnul unei eficiențe capitaliste, semnul unei legături directe între țărani și piață ?

Toate acestea nu exclud o evidentă sărăcie a maselor rurale, previzibilă, date fiind condițiile generale ale sistemului. Pe deasupra, ocîrmuirea de la Delhi care, în principiu, ar trebui să preleve o cotă parte din recolta strînsă, lasă acest lucru pe seama administratorilor ; în anumite regiuni, aceștia, din comoditate, estimează recolta medie dinainte și stabilesc pe această bază un *impozit fix,* în natură sau bani, proporțional cu suprafața cultivată și cu felul culturii (mai puțin pentru orz decît pentru grîu, mai puțin pentru grîu decît pentru indigo, mai

puțin pentru indigo decît pentru trestia de zahăr sau mac)[436]. În aceste condiții, atunci cînd recolta nu se ridică la nivelul scontat, atunci cînd e lipsă de apă, atunci cînd boii caravanelor de transport sau elefanții, plecați din Delhi, intră în semănături ca să pască, atunci cînd prețurile urcă sau coboară la timp nepotrivit, paguba o suportă producătorul. În sfîrșit, înglodarea în datorii[437] face și mai grea povara țăranului. Odată cu complicarea sistemelor de arendare, de proprietate, de fiscalitate, în funcție de provincie și de liberalitatea prințului, în funcție de starea de pace sau de război, toate lucrurile acestea evoluau, în general, din rău în mai rău. Cu toate acestea, în linii mari, atîta timp cît statul mogul a fost puternic, el a avut grijă să asigure țăranului un minimum de prosperitate, necesară propriei sale prosperități. Abia în secolul al XVIII-lea, degradarea generală afectează totul ; statul, disciplina socială, fidelitatea funcționarilor administrației, securitatea transporturilor[438]. Revoltele țărănești nu se mai opresc.

Artizanii și industria

O altă categorie de oameni năpăstuiți o constituie nenumărații meșteșugari, prezenți pretutindeni, în orașe, în tîrguri, în sate, dintre care unele sînt transformate în sate în întregime meșteșugărești. Foiala aceasta de lucrători este de înțeles dacă este adevărat că populația urbană a crescut puternic în secolul al XVII-lea, ajungînd să reprezinte, după unii istorici, 20% din populația totală. Procentul acesta ar da orașelor Indiei o populație de 20 milioane locuitori, adică *grosso modo* tot atît cît întreaga populație a Franței secolului al XVII-lea. Chiar dacă cifra aceasta este umflată, populația artizanală a Indiei, mărită cu armata lucrătorilor necalificați, înseamnă multe milioane de ființe

care trudesc pentru consumul intern și pentru export.

Ceea ce preocupă pe istoricii indieni dornici să facă un bilanț al țării lor în ajunul cuceririi britanice și să afle, mai ales, dacă industria ei era comparabilă cu cea a Europei din vremea aceea, dacă ea ar fi fost în stare, din proprie pornire, să nască o revoluție industrială, este natura vechii industrii a Indiei, mai mult decît istoria meșteșugarilor acestora nenumărați.

Industria, sau mai degrabă protoindustria, se lovea în India de numeroase piedici. Neîndoielnic, unele, exagerate, nu există decît în imaginația cîtorva istorici. Este vorba în special de sistemul castelor, această plasă aruncată asupra ansamblului social și care prinde în ochiurile ei și lumea meșteșugarilor, stingherind-o. În linia gîndirii lui Max Weber, se presupune că acest sistem a împiedicat progresul tehnicii, a omorît orice inițiativă a meșteșugarului și, legînd un grup de oameni de o sarcină definită o dată pentru totdeauna, a făcut cu neputință, din generație în generație, orice nouă specializare, orice formă de mobilitate socială. „Există motive serioase, crede Irfan Habib, care ne fac să punem la îndoială această teorie. În primul rînd, masa muncitorilor nespecializați constituia o armată de rezervă pentru noi locuri de muncă, în cazul în care ar fi fost nevoie de ele. Bunăoară, neîndoielnic, țăranii au furnizat mîna de lucru necesară la exploatarea cîmpurilor diamantifere de la Carnatic : atunci cînd unele mine au fost părăsite, ni se spune că minerii «s-au întors iar la munca cîmpului». În timp, și împrejurările puteau să modifice, chiar să transforme specializarea meșteșugărească a unei anume caste. Un exemplu în acest sens este cel al castei croitorilor în *Maharashtra*[439] : o ramură a ei se orientează spre boiangerie, o alta se specializează în vopsitoria pe bază de indigo“[440]. O anume plasticitate a mîinii de lucru nu poate fi pusă la îndoială. Vechiul sistem al castelor a evoluat, de altfel, odată cu

diviziunea muncii, deoarece la Agra, la începutul secolului al XVII-lea, existau o sută de meserii diferite [441]. În afară de asta, lucrătorii, la fel ca în Europa, se mișcau în căutarea unei munci mai bine plătite. Distrugerea Ahmedabadului a provocat în cel de-al doilea sfert al secolului al XVIII-lea o creștere viguroasă a activităților textile din Surat. Și nu lansează companiile europene chemarea ca țesătorii indieni să se așeze în jurul lor, în apropiere, chemare la care, în afară de cazul unor reglementări specifice (cum e, bunăoară, interdicția de a călători pe mare, obligatorie pentru anumite caste), aceștia răspund, venind, la cerere, din diferite provincii ?

Mai puternic au acționat alte piedici. Europeanul își arată adesea uimirea față de numărul redus de unelte, întotdeauna rudimentare, de care se slujește meșteșugarul din India. O „sărăcie de unelte" care, ne spune Sonnerat, sprijinindu-și afirmația cu planșe de ilustrații, face ca un lemnar să lucreze „trei zile ca să facă o scîndură care nu l-ar costa pe un lucrător de-al nostru mai mult decît un ceas de muncă". Și cine nu s-ar arăta mirat de faptul că „aceste frumoase museline, pe care noi le căutăm atît, sînt făcute pe războaie alcătuite din patru bucăți de lemn înfipte în pămînt" ? [442]. Faptul că meșteșugarul indian produce adevărate capodopere trebuie pus pe seama unei foarte mari îndemînări, dusă pînă la măiestrie, pe o specializare extremă : „O lucrare pe care în Olanda ar îndeplini-o un singur om, trece aici prin patru perechi de mîini", observă olandezul Pelsaert [443]. Prin urmare, un utilaj sumar, făcut aproape numai din lemn, tocmai pe dos de cel european, în care fierul este mult folosit, chiar înainte de Revoluția Industrială. Prin urmare, arhaisme : pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, India rămîne credincioasă în ceea ce privește, de pildă, irigația și pomparea apei, mașinilor tradiționale de ori-

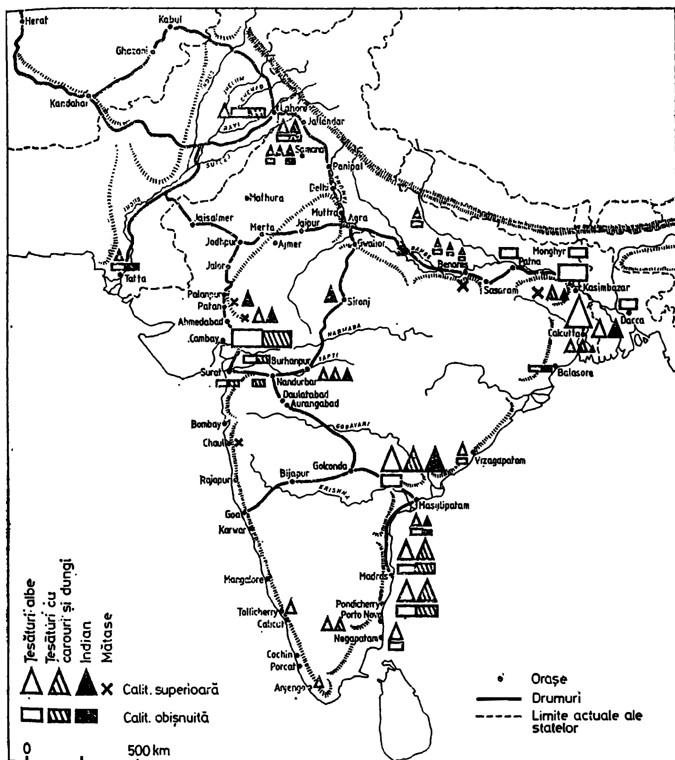
gine iraniană, cu angrenaje de lemn, roți dințate de lemn, burdufuri de piele, căușe de ceramică, folosind energia animală sau umană ...Dar, socotește I. Habib[444], lucrul acesta nu se datorește atît unor rațiuni tehnice (căci aceste mecanisme de lemn, ca și cele folosite pentru tors și țesut, sînt adesea sofisticate și ingenioase), cît mai ales unor rațiuni economice, de preț de cost : prețul ridicat al metalului, utilizat în Europa, n-ar putea fi compensat de economia unei mîini de lucru care se găsește din belșug și este prost plătită. Păstrînd proporțiile, aceasta este problema pe care o pun și astăzi anumite tehnici de vîrf, implicînd mult capital și puțină mînă de lucru, și a căror adoptare de către lumea a treia este atît de dificilă și de decepționantă.

Asemenea, indienii, nețininînd pasul cu tehnica minieră, rămînînd la exploatarea minereurilor de suprafață, fabrică, așa cum am văzut în primul nostru volum, un oțel la creuzet, de calitate excepțională, care se exportă în Persia și în alte părți, cu prețuri ridicate. Din acest punct de vedere, ei sînt în avans față de metalurgia europeană. Ei înșiși știu să prelucreze metalul. Fac ancore de navă, arme remarcabile, săbii și junghere de toate formele, puști bune, tunuri convenabile (cu toate că nu sînt turnate din fontă, ci făcute din bare sudate)[445]. Tunurile din arsenalul Marelui Mogul de la Baterpore (pe drumul dintre Surat și Delhi) sînt, după mărturia din 1615 a unui englez, de fontă, „de deosebite calibre, cu toate că, îndeobște, prea scurte și prea subțiri“[446]. Dar nu avem cum ști dacă nu e vorba despre părerea unui marinar obișnuit cu tunurile lungi de pe nave și nici dacă, mai tîrziu, tunurile acestea nu au fost îmbunătățite. În orice caz, prin 1664, Aurangzeb dispune de o artilerie grea trasă de atelaje fantastice (dată fiind încetineala ei, artileria grea se mișcă înaintea lui) și de o artilerie foarte ușoară (doi cai pentru un tun) care urmează de obicei deplasările împăratului[447].

La acea dată, artileriştii europeni fuseseră înlocuiţi de către artilerişti indieni ; chiar dacă aceştia sînt mai puţin îndemînatici decît străinii, avem a face cu o evidentă promovare tehnică [448]. De altfel, puştile şi tunurile colonizează întreg spaţiul indian. Atunci cînd Tippo Sahib (ultimul nabab din Mysore), părăsit de francezi în 1783, se retrage în munţi, artileria sa grea porneşte pe drumuri imposibile peste lanţul munţilor Ghat. În regiunea Bangalore, fiecare tun trebuie tras de 40—50 boi şi, atunci cînd elefantul care împinge din spate face un pas greşit, el alunecă în prăpastie împreună cu un cîrd întreg de oameni [449]. Prin urmare, nu avem a face cu o înapoiere tehnică catastrofală. Iar monetăriile Indiei, de pildă, nu sînt mai proaste ca cele din Europa : în 1660, la Surat, numai compania engleză bate zilnic 30 000 rupii [450].

În sfîrşit, există şi o minune a minunilor : şantierele navale. În conformitate cu un raport francez, vasele construite de Surat prin 1700 sînt „foarte bune şi de mare treabă ...şi ar fi foarte cu folos [pentru Compania franceză a Indiilor] să-şi facă aici cîteva“, chiar dacă preţul s-ar dovedi egal cu cel din Franţa, căci lemnul de teck din care sînt construite le asigură patruzeci de ani de navigaţie, „în loc de zece sau doisprezece, patrusprezece cel mult“ [451]. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, parşii din Bombay au făcut investiţii ample în construcţiile de nave, pe loc şi în alte porturi, în special la Cochin [452]. Bengalul, inclusiv Calcutta începînd din 1760 [453], are şi el şantierele lui : „De la ultimul război [1778—1783] încoace, englezii au armat numai în Bengal pînă la 400-500 de nave de toate mărimile, construite în India pe socoteala lor“ [454]. Unele din aceste nave sînt de mare tonaj : *Surat Castle* (1791—1792) are 1 000 tone, 12 tunuri şi un echipaj de 150 de oameni ; *Lowjee Family*, de 800 tone, are la bord 125 lascari ; nava cea mai impor-

tantă a acestei flote, *Shampinder* (1802), atinge 1 300 tone[455]. De altfel, tocmai în India se construiesc cele mai frumoase *Indiamen*, vapoarele, uriașe pentru epoca aceea, care fac comerțul cu China. Într-adevăr, pînă la victoria aburilor, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, în mările Asiei, englezii n-au folosit decît nave de construcție indiană. Dar nici una dintre ele nu se îndreaptă spre Europa : porturile engleze

47. DRUMURI ȘI INDUSTRII TEXTILE ÎN INDIA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În afară de coasta Malabarului bogată în piper, industria textilă este prezentă în toate marile regiuni ale Indiei. Simbolurile distinctive indică diversitatea producției și dau o idee aproximativă a volumului acestuia. (După K. N. Chaudhuri, The Trading World of Asia and the English East India Company, *1978).*

le sînt închise. În 1794, războiul și o urgentă nevoie de capacități de transport duc la ridicarea interdicției pentru cîteva luni. Dar apariția navelor și marinarilor indieni provoacă asemenea reacții la Londra încît negustorii englezi renunță repede la utilizarea serviciilor lor [456].

Lucrul este atît de cunoscut încît nu mai este nevoie să stăruim asupra fabuloasei producții textile a Indiei. Ea posedă din plin capacitatea, atît de admirată la industria engleză de postavuri, de a răspunde la orice creștere a cererii. Prezentă în sate, ea umple orașele cu prăvălii de țesători, își împrăștie din Surat pînă la Gange nebuloasa de ateliere meșteșugărești care lucrează pe cont propriu sau pentru marii negustori exportatori, este puternic implantată în Cașmir, abia colonizează coasta Malabarului, dar populează dens coasta Coromandelului. Companiile europene au încercat zadarnic să organizeze activitatea țesătorilor în conformitate cu modelele practicate în Occident, în primul rînd cu *putting out system*, despre care am vorbit pe larg. Încercarea cea mai limpede are loc la Bombay [457], unde, o dată cu imigrarea tîrzie a lucrătorilor indieni din Surat și din alte părți, întreprinderea putea fi reluată de la zero. Dar sistemul tradițional indian al avansurilor și contractelor se menține într-un mod exemplar, cel puțin pînă la cucerire și pînă la punerea sub tutelă directă a meșteșugarilor din Bengal, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Într-adevăr, e greu să urmărești această activitate textilă, deoarece ea nu se încadrează, ca în Europa, într-o singură rețea ; sectoare și circuite diferite dirijează producția și comerțul materiilor prime ; obținerea firului de bumbac (operație lungă, îndeosebi atunci cînd trebuie să se ajungă la un fir foarte subțire și totuși solid, ca cel folosit la muselină) ; țesutul, albirea și apretarea țesăturilor ; imprimarea. Ceea ce în

Europa (încă la Florența, în secolul al XIII-lea) apare organizat pe verticală, aici este alcătuit din compartimente separate. Vînzătorii companiilor se duc adesea în piețele pe care își vînd țesătorii produsele, dar cel mai adesea, atunci cînd este vorba de comenzi mari (iar comenzile cresc fără încetare) [458], de preferat este să închei contracte cu negustorii indieni, dispunînd de slujitori care bat zonele de producție și încheie, la rîndul lor, contracte cu meșteșugarii. Față de *servant*-ul unui contor oarecare, negustorul intermediar se obligă să livreze la o dată fixă, la un preț stabilit o dată pentru totdeauna, o cantitate dată din anume tipuri de țesături bine definite. Țesătorul primește, conform obiceiului, un avans în bani, care constituie un fel de angajament de cumpărare și care îi îngăduie să cumpere firul de care are nevoie și să trăiască cît durează lucrul. Odată terminată țesătura, el primește suma cuvenită pentru ea, la prețul pieții, și restituie avansul. Prețul liber, nefixat atunci cînd se face comanda, variază într-adevăr, în funcție de prețul firului, în funcție de prețul orezului.

Negustorul se expune unui risc, fapt care se răsfrînge, firește, în cota lui de beneficiu. Dar libertatea pe care o are țesătorul este limpede : el primește un avans în bani (nu ca în Europa, unde se avansează materia primă) ; îi rămîne recursul direct la piață, avantaj pe care lucrătorul european îl pierde în cadrul *Verlagssystem*-ului. Pe de altă parte, el are niște portițe de scăpare, poate să-și schimbe locul de muncă, poate chiar să facă grevă, să nu mai lucreze ca meseriaș, să se întoarcă la plug, să aleagă recrutarea în armată. În aceste condiții, K. N. Chaudhuri nu-și prea explică sărăcia țesătorului, despre care avem atîtea mărturii. Trebuie s-o punem oare pe seama unei structuri sociale vechi, care îi condamnă pe agricultori și pe meșteșugari la o remunerație minimală ? Uriașa creștere a cererii și a producției

din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a putut mări libertatea de alegere a meșteșugarului, dar nu a fost în stare să spargă plafonul general scăzut al salariului, în ciuda faptului că producția era adînc pătrunsă de o economie monetară directă.

Acest sistem face, în general, inutile manufacturile, dar acestea există, concentrări de mînă de lucru în mari ateliere numite *cherhanale (karhana)* care lucrează exclusiv pentru uzul proprietarilor lor, care sînt nobilii sau chiar împăratul. Cînd se ivește prilejul, ei nu se dau în lături să exporte aceste produse de mare lux. Mandelslo (1638) vorbește despre o magnifică stofă de mătase și bumbac cu flori de fir, foarte scumpă, care începuse nu de multă vreme, atunci cînd trece el prin Ahmedabad, să se fabrice acolo, și a cărei folosire „și-o rezervase Împăratul, îngăduind cu toate acestea străinilor să o ducă în afară de Statele sale“ [459].

În realitate, întreaga Indie lucrează mătasea și bumbacul și exportă o incredibilă cantitate de țesături, de la cele mai obișnuite pînă la cele mai prețioase. Exportul se răspîndește în lumea întreagă, deoarece, prin mijlocirea europenilor, chiar America își primește partea ei, mare. Ne putem închipui cît sînt ele de diverse, din descrierile călătorilor și listele comerciale întocmite de companiile europene. Dăm mai jos, drept mostră, enumerarea articolelor textile produse în diferite provincii, așa cum apare ea într-un memoriu francez (textual și fără comentarii) : „Pînzeturi de Salem ecru și albastre, *guinee* albastre de Maduré, *bazins* de Gondelur, *perkales* de Arni, fețe de masă de Pondichéry, *betilles, chavonis, tarnatanes, ourgandis, stinkerques de côte, cambayes, nicanias bajutapeaux, papolis, korotes, branls, boelans, limanas, tapis de lits, chittes, cadées, doulis blancs,* batiste de Mazulipatam, *sanas*, muselinuri, *terrindins, doréas* (muselinuri reiate), batiste *stinkerques, malmolles unies,* brodate în fir de

aur și argint, pînzeturi obișnuite de Patna [exportate în cantități uriașe, pînă la 100 000 de viguri, încît pot fi procurate fără „a le fi contractat“ [460]], *sirsakas* (țesături de mătase și bumbac), *baffetas, hamans, casses,* pînzeturi în patru fire, *bazins* obișnuite, *gazas,* pînzeturi de Permacody, *guinee* de Yamaon, *conjous...*“ [461]. Pe deasupra, autorul memoriului menționează că, în ce privește anumite tipuri de țesături, există o mare diversitate calitativă : la Daca, piață pe care se vînd „foarte frumoase muselinuri unice în felul lor... pentru muselinuri uni plătești de la 200 de franci pentru 16 *aunes* pînă la 2 500 franci pentru 8 *aunes*“ [462]. Dar această enumerare, impresionantă în sine, pălește față cu lista cuprinzînd 91 de sorturi de țesături pe care o publică Chaudhuri în apendicele cărții sale.

Nu încape îndoială că, pînă la revoluția mașinistă engleză, industria indiană a bumbacului a ocupat locul întîi în lume, atît în ceea ce privește calitatea și cantitatea produselor, cît și volumul exporturilor.

O piață națională

În India circulă de toate, surplusurile agricole ca și materiile prime sau produsele manufacturiere destinate exportului. Grîul colectat de pe piețele sătești ajunge, prin lanțurile de negustori locale, de cămătari și de zarafi, în tîrgușoare și orășele *(gasbah),* apoi în orașele mari, prin mijlocirea marilor negustori specializați în transportul mărfurilor de volum mare, îndeosebi sare și grîu [463]. Circulația aceasta nu e nici pe departe perfectă : revenirea bruscă a foametei, căreia distanțele uriașe îi dau dimensiuni de catastrofă, o ia întotdeauna prin surprindere. Dar nu se întîmplă același lucru în America colonială ? Sau chiar în bătrîna Europă ?

De altfel, circulaţia se prezintă sub toate formele posibile : ea străbate obstacolele, leagă între ele regiuni îndepărtate, texturi şi nivele diferite şi, pînă la urmă, toate mărfurile circulă, cele obişnuite şi cele scumpe, al căror transport este acoperit de un sistem de asigurare de nivel relativ scăzut [464].

Circulaţia terestră este asigurată de caravanele puternice, numite *kafila*, ale negustorilor *banjara*, apărate de paznici înarmaţi. Caravanele acestea foloseau, în funcţie de ţinuturile pe care le străbăteau, fie care trase de boi, fie bivoli, măgari, dromaderi, cai, catîri, capre şi, atunci cînd e nevoie, hamali. Ele nu mai circulau în anotimpul ploios, lăsînd atunci primul loc transporturilor de pe căile fluviale şi canale, cu mult mai puţin costisitoare, deseori mai rapide, dar pentru care, în mod ciudat, se plăteau taxe de asigurare mai ridicate. Pretutindeni, caravanele erau primite cu bucurie, chiar satele le dădeau bucuros adăpost [465].

Cuvîntul, excesiv, care ni se impune este cel de *piaţă naţională* : uriaşul continent admite o anumită coerenţă, în definirea căreia economia monetară este un element important, esenţial. Această coerenţă creează poli de dezvoltare, organizatori ai unei asimetrii indispensabile pentru o circulaţie activă.

Oricine remarcă rolul dominator al Suratului şi regiunii înconjurătoare, privilegiată în toate domeniile vieţii materiale : comerţ, industrie, export. Portul este marea poartă de ieşire şi marea poartă de intrare pe care comerţul la distanţă o leagă de fluxul metalic al Mării Roşii ca şi de îndepărtatele porturi ale Europei şi Insulindei. Un alt pol care se va mări este Bengalul, minune a Indiei, un Egipt colosal. Căpitanul francez care, în 1739, nu fără trudă, urcă Gangele pînă la Chandernagor cu vasul lui de 600 de tone, este îndreptăţit să spună despre fluviu : „El este izvorul şi centrul comerţului Indiilor. Acesta se face aici cu o

mare uşurinţă, căci nu cunoaşte neajunsurile care se întîmplă pe coasta Coromandelului[466] [...] iar ţinutul este roditor şi peste măsură de locuit. În afară de cantitatea uriaşă de marfă care se fabrică aici, el dă grîne, orez şi îndeobşte tot ceea ce este trebuincios traiului. Această îmbelşugare atrage aici şi va atrage aici întotdeauna un mare număr de negocianţi care trimit nave în toate părţile Indiei, de la Marea Roşie pînă în China. Se vede aici această adunare la un loc a Naţiunilor Europei şi Asiei, care se deosebesc atît de mult în geniul şi în obiceiurile lor, înţelegîndu-se deplin sau desbinîndu-se, tot aşa, din pricina interesului, singurul care le dirigueşte"[467]. Desigur, ar fi nevoie de alte descrieri pentru a restitui geografiei negustoreşti a Indiei întreaga sa densitate. Ar trebui să vorbim îndeosebi despre „blocul industrial" al Gujaratului, cel mai puternic din întregul Extrem Orient ; despre Calicut, Ceylon, Madras ; apoi despre deosebiţii negustori străini şi indieni, gata să-şi rişte mărfurile sau banii creditînd călătorii maritime lungi, pentru un navlu pe care, în afară de olandezi, şi-l dispută toate navele Europei. Şi ar trebui să vorbim, nu mai puţin, despre schimburile complementare interne (bunuri alimentare, dar şi bumbac, vopsele vegetale) pe căile navigabile şi pe drumurile de uscat, comerţ nu atît de strălucitor, dar poate şi mai important pentru viaţa globală a Indiei decît circulaţia externă. În orice caz, hotărîtor în ceea ce priveşte Imperiul Mogul.

Ponderea Imperiului Mogul

Luînd, în 1526, locul sultanatului de Delhi, Imperiul Marelui Mogul a preluat pe cont propriu o organizare care îşi dovedise viabilitatea şi, trăgîndu-şi forţa din această moştenire şi dintr-o dinamică regăsită, avea să fie multă vreme o maşină greoaie dar eficientă.

Primul său tur de forță (opera de pionierat a lui Akbar, 1556—1605), a fost faptul că a făcut să coabiteze fără prea multe necazuri religiile existente, hinduistă și musulmană. Cu toate că cea din urmă, fiind religia stăpînitorilor, capătă toate onorurile, într-o asemenea măsură încît europenii, la vederea nenumăratelor moschei din nordul și din centrul Indiei, socotesc multă vreme Islamul drept religie generală a Indiei, iar hinduismul, religie a negustorilor și țăranilor, drept un fel de idolatrie pe cale de dispariție, cam ca păgînismul din Europa față cu creștinismul. Descoperirea hinduismului de către gîndirea europeană avea să întîrzie pînă prin ultimii ani ai secolului al XVIII-lea și prin anii de început ai secolului al XIX-lea.

Cea de a doua izbîndă a fost aclimatizarea și difuziunea în aproape întreaga Indie a unei aceleiași civilizații, împrumutată din Persia vecină, de la arta, literatura, sensibilitatea acesteia. Are loc astfel o fuziune a culturilor care se confruntă și, pînă la urmă, tocmai cea minoritară, cea islamică, este absorbită amplu de masa indiană, ea însăși primind însă numeroase împrumuturi culturale[468]. Persana rămîne limba stăpînilor, a privilegiaților, a claselor superioare: „Voi scrie Rajahului în limba persană", îl anunță pe guvernatorul din Chandernagor un francez aflat la strîmtoare, la Benares (19 martie 1768)[469]. În ceea ce o privește, administrația folosea limba hindustani, dar, prin organizare, și ea era de model islamic.

Trebuie într-adevăr să înscriem la activul sultanatului de Delhi, și mai apoi la activul Imperiului Mogul, instituirea în provincii *(sarkar)* și în districte *(pargana)* a unei administrații ramificate care asigură încasarea impozitelor și redevențelor și care avea drept sarcină și promovarea agriculturii (adică o repartizare corespunzătoare a sarcinilor fiscale), dezvoltarea irigațiilor, favorizarea răspîndirii culturilor

celor mai profitabile, destinate exportului [470]. Această acțiune, sprijinită cîteodată prin subvenții de stat și prin turnee de informare, s-a dovedit adesea eficientă.

În centrul sistemului, concentrată în inima imperiului, pe care ea îl face să trăiască și de pe urma căruia trăiește, se plasează puternica forță a armatei. Nobilii grupați în jurul împăratului, *mansabdar* sau *omerah*, reprezintă cadrele acestei armate și, în 1647, sînt în total 8 000 de oameni. În funcție de gradele pe care le au, ei recrutează zeci, sute, mii de mercenari [471]. Efectivele trupelor „pe picior de luptă" de la Delhi sînt considerabile, de negîndit la scara Europei : aproape 200 000 de călăreți, mai bine de 40 000 de pușcași sau tunari. La fel ca la Agra, cealaltă capitală a țării, o pornire a armatei în campanie lasă în urmă un oraș pustiu, în care mai rămîn doar bani [472]. Dacă am încerca să socotim efectivele globale ale garnizoanelor răspîndite prin Imperiu și întărite pe graniță, am ajunge fără îndoială la un milion de oameni [473]. „Nu se află tîrgușor cît de mărunt care să nu aibă cel puțin doi călăreți și patru pedestrași" [474], însărcinați să mențină ordinea și, în egală măsură, să observe, să spioneze.

Armata, ca atare, reprezintă ocîrmuirea, căci funcțiile înalte ale regimului revin în primul rînd soldaților. Ea este și principalul client pentru luxoasele mărfuri străine, mai ales pentru postavurile europene care, în aceste ținuturi calde, nu se importă pentru îmbrăcăminte, ci „pentru *valtrapuri* [475] și șei de cal, de elefanți, de cămilă pe care cei mari pun de le brodează pe deasupra cu aur și argint, de le fac acoperitoare de baldachin, saci de pușcă, spre a le apăra de umezeală, și pentru podoaba pedestrașilor lor" [476]. Pe atunci (1724), importul de postav se ridica la 50 000 scuzi anual. Chiar caii importați din Persia sau Arabia în număr mare (un călăreț are mai mulți cai) sînt un lux :

prețul lor exorbitant este, în medie, de patru ori mai mare decît cel practicat în Anglia. La Curte, înainte de începutul marilor ceremonii la care participă toată lumea, de la mic la mare, una din plăcerile împăratului este defilarea „pe dinaintea ochilor săi a unui anume număr dintre cei mai frumoși cai din grajdurile sale“, însoțiți de „cîțiva elefanți [...] cu trupurile bine spălate și curate [...] vopsiți în negru în afară de două dungi groase de vopsea roșie“, împodobiți cu acoperitoare brodate și cu clopoței de argint [477].

Luxul pe care-l întrețin *omerahii* este aproape la fel de fastuos ca cel al împăratului însuși. Ca și acesta, ei posedă ateliere proprii de meșteșugari, *Karkhanale*, manufacturi a căror producție le este rezervată [478]. Ca și el, ei sînt bîntuiți de nebunia construcțiilor. Sînt însoțiți de mari alaiuri de servitori și de robi și unii dintre ei adună grămadă comori fabuloase de galbeni și de pietre scumpe [479]. Ușor ne putem închipui cît de greu apasă asupra economiei indiene această aristocrație care trăiește fie din retribuțiile pe care i le varsă direct visteria imperială, fie din redevențele țărănești încasate de pe pămînturile care îi sînt concedate ca *jagir* de către împărat, „spre a-și ține rangul“.

Cauzele politice și extra-politice ale căderii Imperiului Mogul

În secolul al XVIII-lea, uriașa mașină imperială începe să gîfîie și să dea semne de uzură. Avem de unde alege în ceea ce privește data care ar putea marca începutul decadenței mogule : fie 1739, o dată cu cucerirea și uluitoarea jefuire a orașului Delhi de către persani ; fie 1757, o dată cu bătălia de la Plassey cîștigată de către englezi ; fie 1761, o dată cu cea de a doua bătălie de la Panipat ; afganii împlătoșați în cuirase medievale înfrîng aici pe mahrații înar-

maţi modern, în clipa în care aceştia se pregăteau să reconstituie, în folosul lor, Imperiul Marelui Mogul. Destulă vreme, fără prea multă discuţie, istoricii au acceptat drept capăt al măreţiei Indiei mogule data de 1707, anul morţii lui Aurang Zeb. Dacă ne luăm după ei, înseamnă că Imperiul a murit de fapt de moarte firească, fără a lăsa în seama străinilor, persani, afgani sau englezi, grija de a-i pune capăt zilelor.

Imperiul acesta a fost, cît se poate de limpede, un imperiu ciudat. Întemeiat pe acţiunea cîtorva mii de feudali, *omerahi* sau *mansabdari* (deţinători de ranguri) recrutaţi în India şi în afara Indiei. Încă la sfîrşitul domniei lui Şah Jahan (1628—1658), ei veneau din Persia, din Asia centrală, în total din şaptesprezece regiuni diferite. Ei erau la fel de străini de ţara în care se duceau să trăiască ca, mai tîrziu, absolvenţii de la Oxford sau Cambridge care aveau să guverneze India lui Rudyard Kipling.

De două ori pe zi, *omerahii* făceau o vizită împăratului. Linguşeala era de rigoare, ca la Versailles: „Împăratul nu scotea o vorbă care să nu fie subliniată şi care să nu-i facă pe *omerahi* să ridice mîinile în sus strigînd *karamat,* adică minune“ [480]. Dar prin aceste vizite ei se încredinţau, în primul rînd, că suveranul este într-adevăr în viaţă şi că Imperiul, datorită lui, stă mai departe în picioare. Cea mai măruntă absenţă a împăratului, vestea despre vreo boală care-l lovea, o ştire falsă despre moartea lui puteau dezlănţui dintr-odată năucitoarea furtună a unui război de succesiune. De aici îndîrjirea lui Aurang Zeb, în ultimii ani ai îndelungatei sale vieţi, de a face act de prezenţă, chiar atunci cînd era bolnav de moarte, de a dovedi *coram populo* că mai este în viaţă şi că, o dată cu el, Imperiul continuă să existe. Slăbiciunea acestui regim autoritar consta, într-adevăr, în faptul că nu reuşise să organizeze, o dată pentru totdeauna, modul de succesiune imperială. Este adevărat că lupta care începea

aproape întotdeauna cu acest prilej nu era neapărat foarte serioasă. În 1658, la sfîrșitul războiului de succesiune care marchează începutul sîngeroasei sale domnii, Aurang Zeb se descotorosește de tatăl și de fratele lui Dara Shukho. Dar, din atîta lucru, învinșii nu încearcă o mîhnire peste măsură de mare. „Aproape toți Omrahii au fost siliți să vină să-i facă temenele lui Aurang Zeb [...] și, lucru aproape de necrezut, nu s-a găsit printre ei, unul măcar, care să aibă curajul de a se ridica și nici de a face cel mai mărunt lucru pentru Regele lor, pentru cel ce îi făcuse ceea ce erau, și care îi ridicase din praf și poate chiar din robie, cum se întîmplă destul de obișnuit la această Curte, spre a-i înălța la bogăție și la mărire“ [481]. François Bernier, medic francez contemporan cu Colbert, dovedește astfel că, în ciuda îndelungatei sale șederi la Delhi, n-a uitat să simtă și să judece într-un anume fel. Dar mărimile de la Delhi se țin de o altă morală, urmează lecțiile unei lumi aparte. Ce sînt ei, la urma urmei ? Condotieri, ca italienii secolului al XV-lea, recrutori de soldați și de călăreți plătiți pentru serviciul pe care îl fac. Treaba lor e să ridice oamenii la oaste, să-i înarmeze fiecare în felul lui (și de aici, înarmarea disparată a trupelor mogule) [482]. În calitate de condotieri, ei sînt prea obișnuiți cu războiul și știu să-i ocolească primejdiile, se bat fără patimă, gîndindu-se numai la interesul lor. La fel ca șefii războinici de pe vremea lui Machiavelli, li se întîmplă să prelungească ostilitățile, evitînd în același timp întîlnirile hotărîtoare. O victorie bătătoare la ochi are neajunsurile ei : ea stîrnește invidii față de șeful prea fericit. În timp ce, a întinde, tîrîș-grăpiș, cît mai mult o companie, a umfla efectivele, și deci plățile și veniturile asigurate de împărat, nu aduce decît foloase, îndeosebi atîta vreme cît războiul nu e prea primejdios, cînd el constă în instalarea în fața unei cetăți pe care foamea o va sili să se predea, a unei tabere militare de mii de corturi, tot atît de întinsă cît un oraș,

cu sute de prăvălii, cu o mulțime de înlesniri, chiar cu un anumit lux. François Bernier ne-a lăsat o bună descriere a acestor uimitoare orașe care se construiesc și se reconstruiesc de-a lungul traseului călătoriei lui Aurang Zeb în Cașmir, în 1664, și care reunesc mii și mii de oameni. Corturile sînt așezate în tabără în conformitate cu o ordine care se repetă. Iar *omerahii* vin, ca la Curte, să se închine în fața suveranului. „Nimic nu e atît de măreț cît să vezi în noaptea întunecoasă, în mijlocul unei cîmpii, printre toate corturile unei oștiri, șirul lung de făclii care îi poartă pe toți *omerahii* la cartierul imperial sau care îi aduce iar înapoi, la corturile lor..." [483].

În totul, o mașinărie uimitoare, dură și totuși fragilă. Pentru ca ea să funcționeze, e nevoie de un suveran energic, eficient, așa cum a fost, poate, Aurang Zeb în prima parte a domniei lui, în linii mari pînă în 1680, anul în care a zdrobit revolta propriului său fiu, Akbar [484]. Dar este de asemenea nevoie ca țara să nu zdruncine orînduirea socială, economică și religioasă care o ține în chingile ei. Dar acest univers contradictoriu se mișcă necontenit. Se schimbă nu numai suveranul, care devine intolerant, bănuitor, nehotărît, mai bigot ca oricînd ; se schimbă, o dată cu el, țara întreagă, și chiar armata. Aceasta se lasă pradă luxului și tuturor plăcerilor și, într-un asemenea regim, își pierde virtuțile combative. Pe deasupra, își lărgește rîndurile și crește peste măsură recrutările. Dar numărul de *jagire* nu sporește în același ritm, și cele concedate acum sînt adesea pustiite sau așezate în pămînturi neroditoare. Tactica generală a posesorilor de *jagir* constă acum în folosirea oricărui prilej de profit. În acest climat de dispreț față de binele public, unii membri ai aristocrației *viagere* a Mogulului se străduie să sustragă o parte din averea lor obligației legale de a o restitui după moartea împăratului ; la fel ca, în aceeași epocă, în

Imperiul turcesc, se întîmplă chiar ca ei să-şi transforme bunurile viagere în proprietăţi ereditare. O altă formă de corupţie a imperiului, încă spre mijlocul secolului al XVII-lea : prinţi, prinţese, femei din harem şi seniori se reped să facă afaceri, fie direct, fie folosindu-se de numele unor negustori care le servesc drept oameni de paie. Chiar Aurang Zeb este posesorul unei flote de nave care fac negoţ în Marea Roşie şi în porturile Africii.

În Imperiul Mogul, averea nu mai reprezintă o recompensă pentru servicii aduse statului. Stăpînii de provincii, *subahii* şi *nababii* nu mai sînt foarte supuşi. Atunci cînd Aurang Zeb loveşte şi subjugă două state musulmane din Deccan, regatele Bijapurului (1686) şi Golcondei (1687), el se trezeşte, imediat după victorie, în faţa unei ample şi neaşteptate crize de nesupunere. Încă înainte, mahraţii, popor de munte, mic şi sărac, din Ghaţii orientali, arătaseră o puternică ostilitate faţă de el. Împăratul nu izbuteşte să oprească incursiunile şi jafurile acestor extraordinari călăreţi, ale căror forţe sînt, de altfel, întărite de o mulţime de aventurieri şi nemulţumiţi. El nu izbuteşte, nici prin forţă, nici prin viclenie, nici prin mituire, să-l răpună pe şeful lor, Shivaji, un sălbatec necioplit, un „şobolan de munte". Prestigiul împăratului suferă îngrozitor de pe urma acestui fapt. Cu deosebire atunci cînd, în ianuarie 1664, Suratul este cucerit şi jefuit de către mahraţi. Suratul, marele şi preabogatul port al Imperiului Mogul, punct de plecare pentru toate negoţurile şi pentru drumul pelerinilor spre Mecca, simbolul dominaţiei şi puterii mogule.

Din toate aceste motive N. M. Pearson[485] include, cu oarece dreptate, lunga domnie a lui Aurang Zeb în chiar procesul decadenţei mogule. Teza sa este că Imperiul, pus în faţa acestui război intern, inedit şi tenace, se dovedeşte infidel faţă de vocaţia sa, faţă de raţiunea sa de

a fi. S-ar putea să fie așa ; dar să fie oare războiul, așa cum se mai susține și astăzi[486] numai o consecință a politicii lui Aurang Zeb de după 1680, stînd sub dublul semn al suspiciunii sîngeroase și al intoleranței religioase ? Nu am acorda un rol exagerat acestui „Ludovic al XI-lea al Indiei“ ?[487] Reacția hinduistă a reprezentat un val venit din adîncuri ; îi vedem semnele (războiul mahraților, erezia triumfătoare și luptele îndîrjite ale sikilor)[488], dar originile ei nu ni se dezvălue prea limpede. Probabil, însă, că ele explică degradarea profundă, inexorabilă a dominației mogule și a încercării ei de a face să trăiască împreună două religii, două civilizații : cea musulmană și cea hinduistă. Civilizația musulmană, cu instituțiile ei, cu urbanismul caracteristic, cu monumentele ei, pe care pînă și Deccanul le imită, ne oferă spectacolul aparent al unei izbînzi destul de rare. Dar această izbîndă ajunge la un capăt și India se rupe în două. De altfel tocmai această ruptură deschide calea cuceririi engleze. Isac Titsingh, un olandez care asigură multă vreme reprezentanța V.O.C. în Bengal, spune limpede acest lucru (25 martie 1788) : singura piedică de netrecut pentru englezi ar fi putut fi alianța dintre musulmani și prinții mahrați : „astăzi, politica engleză este diriguită tot timpul spre îndepărtarea unei asemenea alianțe“[489].

Sigur rămîne faptul că dezmembrarea Indiei mogule este un proces lent. Într-adevăr, bătălia de la Plassey (1757) are loc la cincizeci de ani după moartea lui Aurang Zeb (1707). Să și fie această jumătate de secol, de greutăți evidente, o perioadă de decadență economică ? Și decadență pentru cine ? Căci, bineînțeles, secolul al XVIII-lea este marcat de creșterea unor afaceri bune pentru Europa în întreaga Indie. Dar care este semnificația acestui fapt ?

În realitate, ne e greu să apreciem adevărata situație economică a Indiei în secolul al XVIII-lea. Unele regiuni au decăzut atunci, altele și-au menținut poziția, cîteva au putut

face progrese. Războaiele care pustiesc țara au fost comparate cu nenorocirile germane din timpul Răboiului de treizeci de ani (1618—1648) [490]. Răspunzînd comparației printr-o altă comparație, războaiele noastre religioase (1562—1598) ar fi o referință utilă, căci în timpul acestor lupte care mutilează Franța situația economică a țării a fost mai degrabă bună [491]. Și tocmai această complezență economică întreține și prelungește războiul ; ea îngăduie să fie plătite trupele străine de mercenari pe care le recrutează necontenit protestanții și catolicii. Să fi fost alimentate războaiele din India de o asemenea complicitate a economiei ? Se poate : mahrații își organizează incursiunile numai cu ajutorul oamenilor de afaceri ajunși în tabăra lor și își adună hrana și munițiile trebuincioase de-a lungul unor itinerare bine alese. Războiul trebuie să asigure cheltuielile războiului.

Într-un cuvînt, problema este formulată : pentru a o rezolva ar fi nevoie de anchete, de curbe de prețuri, de statistici. Aș putea oare avansa, exclusiv pe răspunderea mea, ideea că, în secolul al XVIII-lea, India pare cuprinsă într-o conjunctură favorabilă, de creștere, de la Canton pînă la Marea Roșie ? Faptul că marile Companii europene și negustorii independenți sau „*servants*" amestecați în *country trade* fac afaceri bune, sporesc numărul și tonajul navelor lor poate semnala pagube, restructurări, dar producția Extremului Orient, și îndeosebi cea a Indiei care continuă să dețină o poziție centrală, trebuie să fi fost antrenată în această mișcare. Și „pentru fiecare bucată de pînză fabricată în Europa, cum scrie Holden Furber, trebuiau țesute o sută pentru consumul intern" [492]. Chiar Africa prinde iar viață pe țărmurile Oceanului Indian, sub impulsul negustorilor din Gujarat [493]. Să fie pesimismul istoricilor Indiei față de secolul al XVIII-lea doar o poziție *a priori* ?

În orice caz, deschisă de o creștere sau de un reflux al vieții sale economice, India se oferă fără mare împotrivire ocupației străine. Nu este vorba numai de englezi: francezii, afganii sau persanii ar intra și ei bucuroși în rîndul pretendenților.

Ce se degradează? Viața Indiei la nivelul de vîrf al funcțiilor politice și economice sau viața densă a tîrgușoarelor și satelor? Pe acest plan elementar, unele lucruri se schimbă, dar multe rămîn așa cum erau. În orice caz, englezii n-au pus mîna pe o țară lipsită de resurse. Chiar după 1783, la Surat, un oraș ajuns totuși la o stare de decădere, englezii, olandezii, portughezii și francezii fac un comerț însemnat[494]. În 1787[495], orașul Mahé atrage și drenează spre prețurile lui, mai ridicate decît cele practicate de posturile engleze, negoțul cu piper. Traficul francez din India în India, asigurat de indienii stabiliți în contoarele franceze, și mai ales în insula Bourbon și France, prosperă, în cel mai rău caz se menține. Și nu găsești francez încercînd, prea tîrziu, să facă avere în Indii, care să nu aibă soluțiile lui antibritanice și planurile lui de negustorie. Dar n-a fost oare India, dintotdeauna, o pradă, o cucerire dorită?

Reculul Indiei în secolul al XIX-lea

Un fapt sigur este reculul general al Indiei în secolul al XIX-lea. Recul absolut, nu mai puțin relativ, în măsura în care ea nu se dovedește în stare să întovărășească Revoluția Industrială europeană și să-l imite pe stăpînul englez. Dar să fie responsabil de toate acestea capitalismul atît de specific al Indiei? Să fie de vină structura economică și socială, întemeiată pe salarii prea mici, care împiedică dezvoltarea? Sau conjunctura politică grea, războaiele din secolul

al XVIII-lea, conjugate cu imixtiunea crescîndă a Europei, și îndeosebi a englezilor ? Sau insuficienta evoluție tehnică ? Sau lovitura hotărîtoare a fost dată, tîrziu însă, la fel ca în Rusia, de către revoluția mașinistă a Europei ?

Evident, capitalismul indian a avut deficiențele lui. Dar el face parte dintr-un sistem care, la urma urmei, nici nu funcționează atît de rău, cu toate că India reprezintă un corp disproporționat, de zece ori mai masiv decît Franța, de douăzeci de ori cît Anglia. Acest corp, această piață națională, pe care, împotriva ei însăși, condiția geografică o divizează, are nevoie pentru a trăi (corpul) sau pentru a funcționa (piața) de o anumită cantitate de metale prețioase. Sistemul economico-socio-politic al Indiei, oricît de aspru și de pervers ar fi el, o condamnă însă, după cum am văzut, la fluiditatea necesară și la eficiența economiei monetare. India nu dispune de metale prețioase, dar ea importă îndeajuns pentru ca, încă din secolul al XIV-lea, în zona centrală, redevențele țărănești să fie încasate în bani gheață. Cine izbutea să facă mai mult în lumea de atunci, inclusiv în Europa ? Și întrucît economia monetară nu funcționează decît cu condiția de a-și asigura niște rezervoare, de a acumula, de a deschide niște supape, de a crea, în avans față de recolte și de plăți, niște bani *artificiali*, de a organiza tranzacțiile de piață și credit ; întrucît nu există economie *amplu* monetară fără negustori, negocianți, armatori, agenți de asigurare, curtieri, intermediari, prăvăliași, colportori, este limpede că în India această ierarhie negustorească există și își îndeplinește sarcina.

Prin toate acestea, un anumit capitalism face parte din sistemul mogul. În puncte de trecere obligatorii, negustorii și bancherii dețin posturile-cheie ale acumulării și relansării capitalului. Dacă India, ca și Islamul, nu cunoaște continuitatea marilor familii deținătoare de pămînt, care acumulează în Occident, o dată cu bogăția, un capital de influență și de putere,

sistemul castelor favorizează și stabilizează, dimpotrivă, procesul de acumulare negustorească și bancară, urmărită cu încăpățînare din generație în generație. Unele familii ajung să aibă averi excepționale, comparabile cu cele ale Fuggerilor sau Medicilor. La Surat, există negustori care sînt posesori de adevărate flote. Cunoaștem chiar sute și sute de negustori de seamă afiliați castelor de baniani. Și, în egală măsură, negustori musulmani înstăriți sau foarte bogați. În secolul al XVIII-lea, bancherii par să fie în culmea bogăției lor. Sînt oare aceștia împinși înainte, așa cum îmi vine a crede, poate sub influența istoriei europene, de către evoluția logică a unei vieți economice care tinde să nască, în final de cursă, înaltele paliere ale activității bancare? Sau, așa cum sugerează T. Raychaudhuri, oamenii aceștia de afaceri sînt împinși spre activitatea financiară (perceperea impozitelor, banca și camăta) deoarece concurența europeană îi scoate, din ce în ce mai mult, în afara vieții maritime și a comerțului la distanță [496]? Cele două mișcări au putut să se împletească spre a asigura cariera celor din neamul Jagatseth care, onorați cu acest titlu somptuos (*„bancheri mondiali“*), l-au substituit, în 1715, vechilor lor patronimice.

Cunoaștem destul de bine această familie originară din statul Jaipur, aparținînd unei ramuri a castei marwarilor. Averea lor ajunge uriașă după așezarea lor în Bengal, unde îi vedem practicînd colectarea impozitelor pentru Marele Mogul, împrumutul cămătăresc, avansurile bancare, ocupîndu-se de monetăria din Murshidabad. Ei ar fi făcut avere, dacă ne luăm după unii din contemporanii lor, doar stabilind cursul rupiilor în raport de moneda veche. Zarafi, ei remit la Delhi sume uriașe prin scrisori de schimb, în beneficiul Marelui Mogul. Atunci cînd Murshidabadul este ocupat de către un detașament de călăreți mahrați, ei pierd dintr-odată 20 de milioane de rupii, dar își

continuă afacerile ca și cum nimic nu s-ar fi întîmplat... Să mai adăugăm că Jagatsethii nu sînt unici. Sînt cunoscuți mulți alți oameni de afaceri care, puși alături de ei, arată nu prea rău [497]. Capitaliștii aceștia din Bengal, este adevărat, vor fi ruinați încetul cu încetul, începînd de pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, datorită voinței englezilor însă, și nu datorită incapacității proprii [498]. În schimb, pe coasta de vest a Indiei, în timpul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, întîlnim la Bombay un grup de parși și gujarați foarte bogați, musulmani si hindusi, care prosperă în toate ramurile activitătii negustorești si bancare, în construcțiile navale, în transporturi, în comertul cu China și chiar în anumite industrii. Unul din cei mai bogați, parsul J. Jeejeebhoy avea în depozit la o bancă engleză din oraș 30 milioane de rupii [499]. Colaborarea si organizația rețelelor de afaceri indigene fiind indispensabilă englezilor la Bombay, capitalismul indian si-a dovedit fără greutate capacitatea de adaptare.

Înseamnă toate acestea că el a deținut întîietatea în India ? Desigur că nu, căci negustorii și bancherii nu erau singuri pe lume. Deasupra lor, înainte de exigențele dominatiei engleze, se găseau statele despotice ale Indiei, și nu numai statul Marelui Mogul : bogăția marilor familii negustorești le meneste să fie victime ale pretențiilor exagerate ale celor puternici. Ele trăiesc cu spaima că pot fi oricînd prădate și supuse torturii [500]. În asemenea condiții, cît de activă să fi fost mișcarea monetară, care este sufletul capitalismului negustoresc și al economiei indiene, lumea banianilor este lipsită de libertățile, de securitatea, de complicitățile politice care, în Occident, au favorizat înflorirea capitalismului. Dar de aici și pînă la a taxa capitalismul indian de neputincios, așa cum s-a făcut uneori, e cale lungă. India nu este China, unde capitalismul ca atare, adică acumularea, este împiedicat cu bună știință de către stat.

În India, negustorii foarte bogați, chiar dacă sînt expuși extorsiunilor, sînt numeroși și se mențin. Solidaritatea puternică a castei acoperă și garantează cariera grupului, îi asigură complicități negustorești din Insulinda și pînă la Moscova.

N-aș acuza, prin urmare, capitalismul de fenomenele de înapoiere din India, care țin desigur, ca întotdeauna, în egală măsură de cauze interne și de cauze externe.

Printre cele interne, poate că ar trebui să scoatem în evidență salariile scăzute. A vorbi despre decalajul salariilor indiene în raport de salariile din Europa este un truism. În 1736, directorii lui *East India Company* socotesc că salariile lucrătorilor francezi (se știe că ele vin cu mult în urma remunerației mîinii de lucru engleze) ar fi de șase ori mai mari decît cele practicate în India [501]. Chaudhuri nu greșește totuși atunci cînd socotește cam misterioasă simbria aceasta mizerabilă, pe care o primesc niște lucrători foarte calificați, cărora contextul social le lasă, s-ar părea, destulă libertate și suficiente mijloace de apărare. Dar nu este nivelul scăzut al salariilor o trăsătură dintotdeauna înscrisă în sistemul economic general al Indiei ? Vreau să spun : nu este el condiția *sine qua non* a curentului de metale prețioase către India, curent foarte vechi, instaurat încă din epoca Romei ? Oare nu explică el și mai bine decît pofta neînfrînată de tezaurizare a împăratului și privilegiaților, acest soi de chemare ciclonică ce atrage metalele prețioase din Vest spre Est ? De cum ajunge în India, moneda de aur sau de argint se pune în valoare automat pe măsura prețului foarte scăzut al muncii oamenilor, ceea ce implică, prin forța lucrurilor, prețuri ieftine la produsele alimentare și, relativ, chiar la mirodenii. De aici, ca un șoc de retur, puterea de penetrație a exporturilor indiene, a materiilor prime provenite din India,

într-o și mai mare măsură a pînzeturilor de bumbac și a mătăsurilor, pe piețele Occidentului: aici, toate acestea sînt favorizate față de producția engleză, franceză sau olandeză prin calitatea, prin frumusețea lor, dar și printr-un decalaj de prețuri analog celui ce aruncă astăzi pe piețele lumii textilele din Hong-Kong sau Coreea de Sud.

Munca unui „proletariat extern“ este chiar temelia comerțului Europei cu India. Apărînd principiul exportului de metal prețios, Thomas Man vine, în 1684, cu un argument peremptoriu : mărfurile indiene cumpărate de Compania Indiilor cu 840 000 lire au fost revîndute prin Europa cu 4 milioane ; pînă la urmă, ele corespund cu un aflux de monedă în Marea Britanie [502]. Începînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, importurile de țesături de bumbac ocupă primul loc și cresc repede. În 1785—1786, în decursul unui singur an, Compania engleză a vîndut, numai în orașul Copenhaga, 900 000 viguri de țesături indiene [503]. N-are oare dreptate K. N. Chaudhuri, deducînd că nu putea să apară nici un impuls spre cercetarea tehnică, menită să ducă la creșterea productivității muncii, într-o țară în care meșteșugarii se numărau cu milioanele și ale cărei produse se smulgeau din mînă, în lumea întreagă ? Mergînd bine, lucrurile puteau rămîne așa cum erau. Impulsul a acționat dimpotrivă, în favoarea industriei europene amenințate. La început, în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, Anglia și-a închis frontierele pentru textilele provenite din India, pe care le reexporta în America și în Europa. Mai tîrziu, ea a încercat să pună mîna pe această piață, atît de copioasă. Ea nu putea face lucrul acesta decît datorită unei drastice economii de mînă de lucru. Să fie o întîmplare faptul că revoluția mașinistă a început în industria bumbacului ?

Ajungem astfel la o a doua explicație a rămînerii în urmă a Indiei, o explicație care nu mai este internă, ci externă. Această a doua explicație este, într-un cuvînt, Anglia. Nu ajunge să spunem că englezii au pus mîna pe India și pe resursele ei. Pentru ei, India a fost un instrument grație căruia au pus mîna pe un spațiu cu mult mai amplu decît ea, spre a domina super-economia-univers asiatică, și tocmai în acest cadru lărgit se poate vedea cum, foarte de timpuriu, structurile Indiei și echilibrul ei intern au fost deformate și deviate pentru a răspunde unor obiective care îi erau străine. Și, de asemenea, cum, în cadrul acestui proces, ea a fost pînă la urmă, în secolul al XIX-lea, „dezindustrializată", adusă la rolul de producătoare de materii prime.

În orice caz, India secolului al XVIII-lea nu se pregătește să dea naștere unui capitalism industrial revoluționar. În cadrul propriilor sale limite, ea respiră și acționează firesc, cu forță, cu succes : dispune de o agricultură tradițională, viguroasă însă, și de înalt randament ; de o industrie de tip vechi, dar extrem de vie și de eficientă (pînă în 1810, oțelul indian avea chiar să fie de o calitate mai bună decît oțelul englezesc, fiind întrecut doar de oțelul suedez) [504] ; e străbătută de o economie de piață care funcționează de multă vreme, dispune de numeroase cercuri negustorești, eficiente. În sfîrșit, puterea ei comercială și industrială se întemeiază, cum se și cade, pe un viguros comerț la distanță : India se scaldă într-un spațiu economic mai larg decît ea.

Dar nu domină acest spațiu. Am și semnalat pasivitatea ei față de lumea care o înconjoară și de care depinde partea cea mai activă a schimburilor sale. Tocmai din exterior, însă printr-o acaparare a căilor pe care se făcea *country trade*-ul asiatic, a fost India sărăcită și detronată încetul cu încetul. Intervenția Euro-

pei, care, la început, s-a tradus printr-o impulsionare a exporturilor, s-a întors pînă la urmă împotriva Indiei. Ca o culme a ironiei, tocmai forța masivă a Indiei va fi folosită pentru a-i desăvîrși autodistrugerea, pentru a forța, începînd din 1760, în beneficiul Angliei, porțile prost deschise ale Chinei, grație bumbacului și opiumului. Iar India va suporta șocul de retur al forței sporite pe care o capătă Anglia.

India și China cuprinse într-o super-economie-univers

La capătul acestor explicații, iată că revenim la problemele pe care le puneam la început : viața de ansamblu a Extremului Orient, cuprinsă încă de pe la 1400 într-o super-economie-univers, foarte vastă, grandioasă, dar fragilă. Fără nici o îndoială, această fragilitate a fost unul din foarte importantele elemente ale istoriei universale. Căci Extremul Orient, îndeajuns de organizat pentru a fi pătruns cu o relativă ușurință, nu îndeajuns de organizat pentru a se putea apăra, aproape că îl cheamă pe invadator. Prin urmare, intruziunea europenilor nu pune în discuție numai responsabilitatea lor. Ea urmează, de altfel, unor multe alte intruziuni, dacă n-ar fi să ne gîndim decît la cele ale Islamului.

Locul de întîlnire, punctul de confluență logică din centrul acestei super-economii-univers este, și nu poate să fie, decît Insulinda. Geografia o așază în marginea Asiei, la jumătate de drum între China și Japonia, pe de o parte, și între India și țările Oceanului Indian, pe de alta. Cu toate acestea, istoria este cea care trebuie să accepte sau nu posibilitățile pe care le deschide geografia, iar refuzul sau acceptarea ei au cunoscut nenumărate nuanțe, în

funcție de comportarea celor doi uriași ai Extremului Orient : India și China. Atunci cînd și unul și celălalt sînt înfloritori, stăpîni pe ei, și dacă acționează simultan pe scena externă, centrul de gravitate al Extremului Orient are oarecare șanse să se situeze, și chiar să se stabilizeze pentru o bucată mai mare sau mai mică de timp, la nivelul peninsulei Malacca, al insulei Sumatra sau Java. Dar uriașii aceștia s-au trezit încet și au acționat întotdeauna încet.

Abia pe la începutul erei creștine, prin urmare tîrziu, India a prospectat și a animat universul Insulindei. Marinarii ei, negustorii și apostolii ei au exploatat, au rafinat, au introdus religia ei în arhipelag, i-au propus cu succes forme superioare de viață politică, religioasă, economică. Arhipelagul a fost atunci „hinduizat".

Monstrul chinez ajunge în mijlocul acestor insule cu o întîrziere uriașă, abia spre secolul al V-lea. Și el nu va impune statelor și orașelor deja hinduizate, amprenta civilizației sale, care ar fi putut triumfa aici, așa cum a triumfat în Japonia, în Coreea sau în Vietnam. Prezența chineză rămîne circumscrisă în domeniile economic și politic ; în mai multe rînduri, China impune statelor Insulindei protectoratul, tutela, trimiterea unor ambasade de închinare, dar în ceea ce privește esențialul, în ceea ce privește arta de a trăi, statele acestea rămîn multă vreme credincioase lor înșile și primilor lor dascăli. Pentru ele, India este mai importantă decît China.

Expansiunea hinduistă și mai tîrziu expansiunea chineză au corespuns, probabil, unor perioade de avînt economic care le-au provocat și susținut. Ar trebui să cunoaștem mai bine cronologia acestora, să le lămurim originea și să înțelegem care sînt forțele lor active. Cu toate că nu sînt prea competent în aceste domenii, aproape închise istoricilor nespecializați, îmi

închipui că, în perioadele sale de expansiune spre est, India a putut repercuta șocurile care îi erau transmise de către Vestul îndepărtat, adică de către Mediterana. Înfrățirea dintre Europa și India, foarte veche, creatoare pe toate planurile, este una din trăsăturile marcante ale structurii istoriei universale vechi. Pentru China problema se pune în alt fel, ca și cum ea ar atinge în Insulinda o limită extremă, pe care nu o depășește. Poarta, sau barajul, Insulindei a fost trecut întotdeauna mai ușor dinspre vest către est și nord, decît în sensul invers.

În orice caz, expansiunile acestea, mai întîi cea indiană și apoi cea chineză, au făcut ca Insulinda să fie cel puțin o răscruce animată, dacă nu un pol dominant. Înflorirea succesivă a acestei răscruci poartă numele de regatul Srividjaya (secolele VII—XIII), centrat pe sud-estul Sumatrei și pe orașul Palembang ; și mai tîrziu imperiul Madjapahit (secolele XIII—XV) centrat, în ceea ce îl privește, pe insula cea bogată în orez, Java. Una după alta, aceste două formațiuni politice au pus mîna pe axele majore ale circulației maritime, în special pe drumul foarte important al strîmtorii Malacca. Regatele astfel constituite au fost puternice încercări thalassocratice, și unul și altul de o anume durată : primul, de cinci-șase secole ; cel de-al doilea, de trei-patru. În legătură cu ele, am putea deja vorbi despre o economie a Insulindei, dacă nu despre o super-economie-univers a Extremului Orient.

Probabil că nu a existat o super-economie-univers centrată pe Insulinda decît de la prima perioadă de înflorire a Malaccăi, din 1403, data întemeierii, sau din 1409, data afirmării ei, și pînă la cucerirea de către Alfonso de Albuquerque, la 10 august 1511 [505]. Această bruscă, și apoi seculară, izbîndă se cuvine să fie privită mai îndeaproape.

Prima perioadă de glorie a Malaccăi

În ceea ce privește Malacca, geografia și-a jucat rolul [506]. În strîmtoarea care i-a păstrat numele, orașul ocupă o poziție avantajoasă, de-a lungul, „canalului" maritim care leagă apele Oceanului Indian de mările de coastă ale Pacificului. Îngusta peninsulă malaieză (care pe drumurile bune de astăzi poate fi străbătută rapid chiar pe bicicletă) era străbătută odinioară, la nivelul istmului Kra, de către drumuri simple de uscat. Dar acestea erau tăiate de păduri pline cu fiare sălbatice. O dată cu stabilirea căii navigabile care înconjura peninsula, valoarea strîmtorii Malacca a crescut [507].

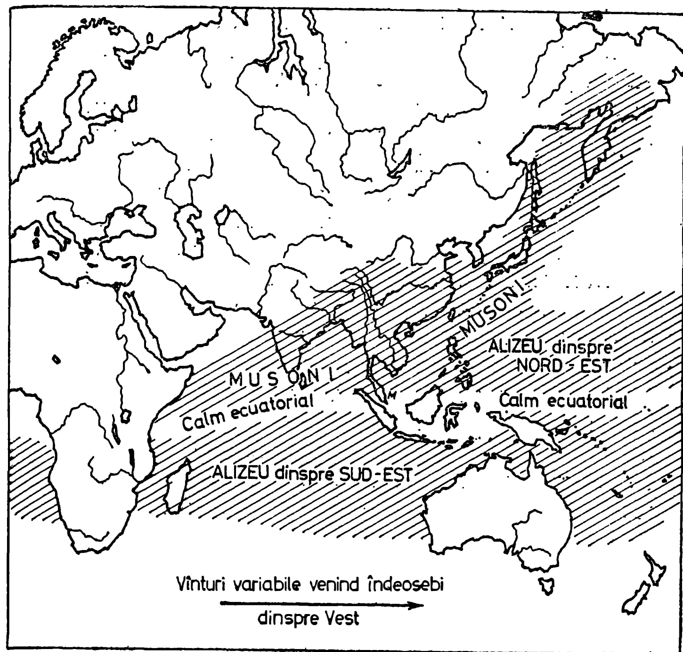
Ridicată pe o mică înălțime, deasupra unui sol „moale" și „mocirlos" („dacă înfigi cazmaua dai de apă") [508], Malacca, tăiată în două de un rîu cu ape limpezi pe care pot acosta bărci, este mai degrabă un loc de ancoraj și un adăpost decît un adevărat port : joncile mari ancorează în fața orașului între două insule mici pe care portughezii le-au botezat *Ilha da Pedra* și *Ilha das Naos*, Insula Pietrei și Insula Navelor, ultima „nu mai mare decît piața din Amsterdam unde este așezată primăria" [509]. Totuși, așa cum spune un alt călător, „se poate aborda în tot timpul anului la Malacca, avantaj pe care nu îl au porturile de la Goa, Cochin [...] Surat..." [510]. Singura piedică o constituie curenții de travers din strîmtoare, provocați de maree : aceasta, de obicei, „se ridică la est și coboară la vest" [511]. Ca și cum avantajele acestea nu ar fi deajuns, Malacca (vezi schița alăturată) nu numai că leagă două oceane, dar se află și la întîlnirea a două zone de circulație atmosferică : cea a musonilor Oceanului Indian, la vest, și cea a alizeelor de sud, la est. Ca o culme a norocului, banda îngustă a calmului ecuatorial care se deplasează lent cînd spre nord, cînd spre sud, o dată cu mișcarea soarelui, se menține destul de mult chiar în regiunea Malaccăi (latitudinea nordică 2°30′), dînd succesiv navelor

trecere liberă spre alizeu sau spre muson. „Este una din țările cele mai favorizate de natură ; ea face să domnească aici o primăvară neîntreruptă“, se entuziasmează Sonrerat[512].

Dar prin Insulinda mai sînt și alte locuri privilegiate ca, de pildă, strîmtoarea Sondelor. Soarta anterioară a Sridjivayei și Madjapahitului[513] dovedește că același control putea fi exercitat și pornind de pe țărmurile de est ale Sumatrei, și chiar mai la est, pornind din Java. De altfel, în ianuarie 1522, după moartea șefului lor în Filipine, navele expediției lui Magellan traversează pe drumul de întoarcere insulele Sonde, la nivelul Timorului, pentru a ajunge, la Sud, în zona alizeelor de sud-est. Iar în 1580, în timpul ocolului pămîntului pe care-l face Drake, el ajunge pe versantul meridional al Insulindei pe un drum asemănător.

Oricum, dacă ridicarea Malaccăi se explică din punct de vedere geografic, istoria a adăugat mult acestui element, pe plan local, ca și pe planul general al economiei asiatice. Bunăoară, noul oraș a izbutit să atragă, punîndu-i oarecum sub tutela lui, pe marinarii malaiezieni de pe coastele învecinate, dintotdeauna cabotori, pescari și, într-o și mai mare măsură, pirați. El a scăpat astfel strîmtoarea de tîlharii ei de drumul mare, procurîndu-și în același timp micile veliere de povară, mîna de lucru, echipajele și chiar flotele de război de care avea nevoie. Cît privește joncile mari, de neînlocuit în comerțul la distanță, el le găsește în Java și Pegu. Tocmai în regiunea aceasta cumpără, de pildă, sultanul din Malacca (care se interesa îndeaproape de negoțul orașului său, comerț în care își avea partea, bună) navele cu care organizează, pe socoteala lui, o călătorie la Mecca.

Dezvoltarea rapidă a orașului devine în curînd o problemă ca atare. Cum poate trăi el ? În spate cu o peninsulă muntoasă și păduroasă, bogată în mine de cositor, dar lipsită de culturi alimentare, Malacca nu avea alte resurse de hrană în afara produselor pescui-

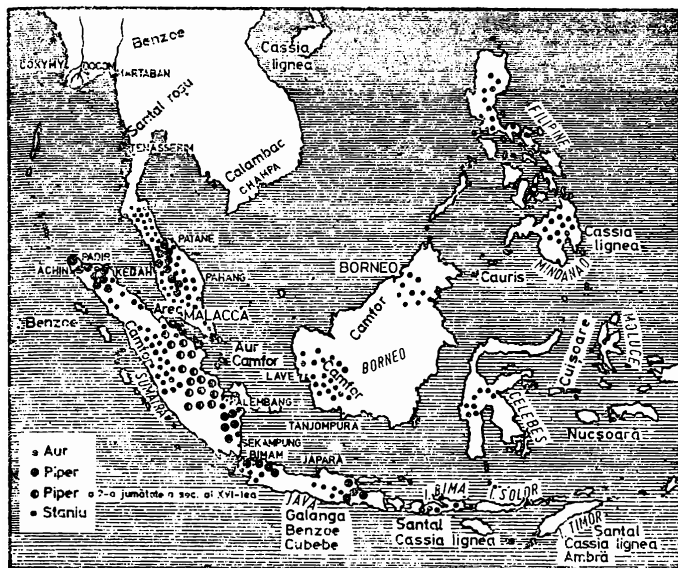
48. PRIVILEGIUL PENINSULEI MALACCA

Zona de calm ecuatorial urcă spre nord, coboară apoi spre sud, urmînd mișcarea soarelui. Prin urmare, Malacca joacă rolul de legătură sau de culoar între musoni și cele două alizee, de nord-est și de sud-est (După Atlasul *lui Vidal de la Blache, p. 56).*

tului său de coastă. Iat-o deci sub dependența Siamului și Javei, producătoare și vînzătoare de orez. Dar Siamul era un stat agresiv și periculos, iar Java continua să ducă în spinare imperialismul îmbătrînit, dar care încă nu se stinsese, al regatului Madjapahit. Fără îndoială, oricare din cele două ar fi învins repede și fără probleme micul oraș, născut dintr-o întîmplare, dintr-un incident de politică locală, dacă Malacca nu s-ar fi plasat în 1409 sub suzeranitatea Chinei. Protecția Chinei avea să fie eficientă pînă în 1430, timp în care Madjapahitul se destramă de la sine, lăsînd Malacca să trăiască.

Cariera excepțională a orașului s-a născut și ea dintr-o conjunctură hotărîtoare : întîlnirea dintre China și India. Dintre o Chină care, timp de o treime de secol, a diriguit o uimitoare expansiune a marinarilor ei, în Insulinda și în Oceanul Indian, și dintre o Indie, al cărui rol a fost încă și mai mare și mai timpuriu. Într-adevăr, se încheia secolul al XIV-lea atunci cînd, sub impulsul Indiei musulmane a sultanatului de Delhi, s-a declanșat o expansiune a negustorilor și transportorilor indieni, originari din Bengal, Coromandel și Gujarat, însoțită de un activ prozelitism religios. Implantarea Islamului, pe care nu o izbutiseră și nici măcar nu o încercaseră navigatorii arabi în secolul al XVIII-lea s-a realizat cu cîteva secole mai tîrziu, datorită schimburilor comerciale cu India[514]. Orașele de la țărmul mării sînt contaminate de Islam, unele după altele. Pentru Malacca, convertită în 1414, lucrul acesta înseamnă o șansă extraordinară : afacerile și prozelitismul merg, în cazul ei, mînă în mînă. Pe deasupra, Madjapahitul se destramă încetul cu încetul și încetează să mai fie o primejdie tocmai pentru că orașele lui de coastă trec la Islam, în timp ce interiorul Javei și altor insule rămîne credincios hinduismului. Într-adevăr, expansiunea ordinii musulmane nu atinge decît o treime sau o pătrime din populație. Unele insule rămîn străine de ea, ca Bali, minunat muzeu al hinduismului, chiar și astăzi. Iar în îndepărtatele Moluce, conversiunea se face prost ; portughezii aveau să descopere aici, cu uimire, musulmani cu numele, care nu sînt deloc ostili creștinismului.

Dar măreția crescîndă a orașului Malacca derivă direct din expansiunea comerțului indian. Și nu fără motiv : negustorii Indiei au adus în Sumatra, ca și în Java, arbustul de piper, un dar însemnat. Și pretutindeni, pornind din punctele atinse de traficul orașului Malacca, o economie de piață ia locul a ceea

49. INSULINDA ÎŞI OFERĂ BOGĂŢIILE EUROPENILOR

Aşezaţi în Malacca, portughezii fac rapid inventarul bogăţiilor arhipelagului. În primul rînd piper, băcănii de calitate superioară şi aur. Acest prim impact al Europei a fost îndeajuns de puternic pentru a provoca, după 1550, în special în ceea ce priveşte piperul, apariţia de noi culturi şi de noi pieţe. Acelaşi fenomen are loc în India, pe coasta Malabarului. După harta lui V. Magalhaês Godinho, op. cit.

ce nu fusese pînă atunci mai mult decît o viaţă încă primitivă stînd sub semnul autosubzistenţei. „Ei se îngrijeau prea puţin să semene şi să răsădească, spune un cronicar portughez vorbind despre trecutul locuitorilor Molucelor ; ei trăiau ca în primele timpuri [ale omenirii]. Dimineaţa scoteau din mare şi din păduri atît cît să se hrănească ziua întreagă. Trăind din pradă, nu scoteau nici un folos din cuişoare şi nu era acolo nimeni care să le cumpere“ [515]. Atunci cînd Molucele sînt prinse în reţelele negustoreşti, apar aici plantaţii şi se stabilesc legături regulate între Malacca şi insulele cu mirodenii. Un negustor

keling (adică un negustor hindus din Coromandel) Nina Suria Deva, trimitea anual opt jonce în Moluce (cuișoare) și în insulele Banda (nucșoară). Aceste insule, cotropite de monoculturi, încep să trăiască exclusiv datorită orezului pe care li-l aduc din Java joncile care, de altfel, pătrund pînă în insulele Mariane în inima Pacificului.

În felul acesta, expansiunea islamică a fost un factor organizator. Se constituie „sultanate" la Malacca și Tidore, la Ternate ca și, mai tîrziu, la Macassar. Faptul cel mai ciudat rămîne constituirea unei *lingua franca,* necesară comerțului, derivată din limba malaieză, vorbită obișnuit în metropola negustorească Malacca. Prin Insulinda și prin „Mediteranele" ei, „limbile sînt atît de numeroase, ne spune un cronicar portughez, încît nici măcar vecinii nu se înțeleg, ca să zicem așa, unii cu alții. Astăzi, ei se folosesc de limba malaieză, pe care o vorbesc cei mai mulți, slujindu-se de ea, prin toate insulele, ca de latină în Europa". Vom constata, fără surpriză, că cele 450 de cuvinte ale vocabularului populației din Moluce pe care îl aduce în Europa expediția lui Magellan sînt cuvinte malaieze[516].

Extinderea acestei *lingua franca* este un test pentru forța expansivă a Malaccăi. Aceasta a fost creată în egală măsură de condițiile externe, așa cum s-a întîmplat și cu avîntul Anversului din secolul al XVI-lea. Căci orașul își oferă casele, piețele, magaziile, instituțiile sale de apărare, foarte prețiosul său cod de legi maritime, dar schimburile sale sînt alimentate de navele, mărfurile și negustorii străini. Printre ei, cei mai numeroși sînt negustorii musulmani din Gujarat și Calicut (o mie de negustori din Gujarat, după Tome Pires, „și, pe deasupra, 4 ori 5 000 de marinari care pleacă și vin"); un grup important îl formează și negustorii hinduși din Coromandel, *kelingii,* care au și un cartier al lor, *Campon Queling*[517].

Superioritatea negustorilor din Gujarat constă și în faptul că sînt implantați în Sumatra și Java la fel de solid ca în Malacca și că ei controlează cea mai mare parte a reexportului de mirodenii și piper spre Mediterana. Cambaya (un alt nume al Gujaratului) nu poate trăi, se spunea, decît dacă își întinde un braț pînă la Aden și pe celălalt pînă la Malacca [518]. O dată mai mult, ni se dezvăluie astfel superioritatea latentă a Indiei, cu mult mai deschisă decît China pentru legături externe, legată de rețelele negustorești ale Islamului și Orientului Apropiat mediteranean. Cu atît mai mult cu cît China, după 1430, din rațiuni care, în ciuda imaginației istoricilor, nu ne sînt prea limpezi, renunță pentru totdeauna la expediții îndepărtate. Pe deasupra, ea arată un interes moderat față de mirodenii, pe care le consumă în cantitate mică, afară de piper, pe care și-l procură la Bantam, adesea fără a trece prin releul de la Malacca.

Cucerirea Malaccăi, înfăptuită de mica flotă portugheză a lui Albuquerque (1400 de oameni la bord, dintre care 600 malabari) [519], a fost telecomandată de prosperitatea și reputația orașului, „pe atunci cea mai faimoasă piață a Indiei“ [520]. O cucerire brutală : după luarea podului de peste rîu, orașul asaltat a fost lăsat pradă jefuitorilor timp de nouă zile. Cu toate acestea, măreția Malaccăi nu se stinge brusc în ziua fatală de 10 august 1511. Albuquerque, care rămîne în orașul cucerit pînă în ianuarie 1512, știe să-l organizeze ; construiește aici o fortăreață importantă și, deși se prezintă, din Siam și pînă în „insulele mirodeniilor“, drept un dușman al musulmanilor, el se proclamă și prieten al necredincioșilor, al păgînilor și, în fapt, al tuturor negustorilor. După ocupare, politica portugheză devine tolerantă, îngăduitoare. Chiar Filip al II-lea, în calitate de rege al Portugaliei și, după 1588, și stăpîn al Indiilor orientale, preconiza în Extremul Orient o atentă toleranță

religioasă. Nu, spunea el, nu trebuie făcute convertiri cu forța: *„Não e este o modo que se deve ter uma conversão“* [521]. În Malacca lusitană, se puteau ridica la fel de bine un bazar chinezesc sau o moschee. Este adevărat că biserica Sfîntul Paul a iezuiților domina fortăreața, iar din piața ei se vedea, în zare, marea. Cum spune, pe bună dreptate, Luis Felipe F. R. Thomas, „cucerirea Malaccăi, din august 1511, a deschis portughezilor porțile mărilor Insulindei și Extremului Orient: punînd mîna pe ele, învingătorii au obținut un numai dominația asupra unui oraș bogat, ci și stăpînirea unui complex de drumuri comerciale care se încrucișau la Malacca și a căror cheie era orașul“ [522]. În ansamblu, în ciuda cîtorva rupturi, ei mențin aceste legături. Unele se amplifică chiar, atunci cînd, în 1555, pentru a compensa conjunctura dificilă de la mijlocul secolului al XVI-lea, portughezii se instalează la Macao, în fața Cantonului, și ajung pînă în Japonia. Pe vremea aceea, în mîinile lor, Malacca a fost postul central de legătură între Pacific, India și Europa, ceea ce va fi mai tîrziu Batavia în mîinile olandezilor.

Înainte de începerea greutăților pe care avea să le aducă Asiei portugheze sosirea olandezilor, lusitanul a avut parte de o viață tihnită, înfloritoare, de pe urma căreia au tras foloase regele de la Lisabona, Portugalia, revînzătorii de piper din Europa, dar și portughezii care se aventuraseră în Orient și care au adesea, dacă nu întotdeauna, mentalitatea semifeudală a cuceritorilor spanioli ai Americii. Desigur, s-au produs atacuri turcești, dar intermitente, nu prea eficiente. În ansamblu, portughezii au avut parte de pace. Dar, „tot călătorind fără de piedici în aceste mări, ei n-au luat seama atunci la toată grija ce se cere pentru apărare“ [523]. Așa se face că, în 1592, două nave engleze din Lancaster ies chiar la drumul lui Vasco da Gama și nu în-

tîmpină greutăţi prea mari atunci cînd capturează vasele portugheze pe care le întîlnesc. Şi, în curînd, lucrurile se schimbă cu totul: europenii mută în Indii războaiele şi rivalităţile lor din Europa, iar Malacca, oraş portughez, pierde îndelungata ei supremaţie. În 1641, olandezii pun mîna pe ea şi o împing imediat pe un loc de mîna a doua.

Recentrarea Extremului Orient

Încă înainte de cucerirea Malaccăi, Batavia devine centrul comerţului din Extremul Orient. Ea îl conduce, ea îl organizează. Întemeiată în 1619, ea atinge întreaga ei strălucire în 1638, atunci cînd Japonia se închide faţă de portughezi, continuînd să rămînă deschisă pentru navele V.O.C. Centrul necontestat al comerţului, o dată cu stăpînirea reţelelor esenţiale ale *country trade*-ului, rămînea astfel în Insulinda şi avea să rămînă acolo atîta vreme cît avea să dureze supremaţia îndemînatecă, vigilentă şi autoritară a Companiei olandeze a Indiilor orientale, adică mai bine de un secol, în ciuda a multe avataruri şi piedici. Bunăoară, la începutul anului 1662, olandezii sînt izgoniţi de pe insula Formosa, pe care se instalaseră, în faţa Chinei şi la jumătate de drum de Japonia, din 1634, data construcţiei fortului de la Castel Zelandia [524]. Lunga domnie a Bataviei, despre care am mai vorbit, coincide astfel *grosso modo* cu lunga criză a secolului al XVII-lea care, între 1650 şi 1750 (date aproximative), lasă urme adînci în economia-univers europeană (inclusiv Lumea Nouă). Dar probabil că ea nu se manifestă în Extremul Orient, deoarece secolul al XVII-lea este în întreaga Indie un secol de prosperitate, de creştere demografică şi economică. S-ar putea ca lucrul acesta să fi avut importanţa lui, alături de alte elemente, în faptul că Olanda, în toiul crizei europene,

ajunge să fie, așa cum spuneam, economia ferită prin excelență, cea spre care se îndreaptă partea cea mai bună a afacerilor care se mai pot face.

În orice caz, Batavia, un oraș nou, este simbolul strălucitor al supremației olandeze. Primăria, construită în 1652, marchează, cu cele două etape ale ei, centrul orașului, un oraș străbătut de canale, traversat de o rețea de străzi întretăindu-se în unghiuri drepte, înconjurat de ziduri întărite cu douăzeci și două de bastioane, străpunse de patru porți. Spre el se îndreaptă toate popoarele Asiei, ale îndepărtatei Europe, ale Oceanului Indian. În afara zidurilor, se găsesc cartierele locuite de javanezi și amboinieni ; în zona rurală nu există case de țară, ci mai ales orezării, plantații de trestie de zahăr, canale și, de-a lungul rîurilor regularizate, mori „de măcinat, joagăre, de hîrtie și de pulbere“ sau de zahăr, țiglării și cărămidării... În oraș, totul e ordonat, clar, curat : piețele, magaziile, antrepozitele, măcelăriile, piața de pește, corpurile de gardă și *Spinhuis*-ul, casa în care fetele de moravuri ușoare sînt închise și puse să toarcă. Nu e nevoie să mai spunem cît de bogată, cît de iubitoare de plăceri, cît de indolentă este societatea colonială olandeză. Bogăția și goana după plăceri, pe care le-am găsit la Goa prin 1595, pe care le găsim la Batavia, încă înainte de călătoria chirurgului Graaf, care ajunge aici în 1668, pe care le vom regăsi identice la Calcutta, sînt un indicator fără greș al unui succes strălucitor [525].

Cu toate acestea, de pe la începutul secolului al XVIII-lea, uriașul aparat olandez începe să se deregleze. Uneori lucrul acesta a fost atribuit fraudelor și necinstei crescînde a agenților Companiei. Dar, din acest punct de vedere, *servanții* Companiei engleze îi depășesc pe olandezi ceea ce nu va împiedica *East India Company,* ba dimpotrivă, să ocupe prin anii 1760 locul întîi. Se datorează, oare, lucrul

acesta, așa cum ar fi ispititor să susținem, faptului că schimbarea de tendință, care se manifestă pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, dă naștere pretutindeni unor activități mai ample, sporește schimburile, înlesnește unele primeniri, rupturi și revoluții ? În Europa are loc o redistribuire a șanselor internaționale și se instaurează în viteză supremația engleză. În Asia, India atrage spre ea centrul de gravitate al întregului Extrem Orient ; ea ocupă, însă, acest loc întîi doar sub presiunea și în folosul Angliei, într-un proces admirabil descris în cartea deja veche a lui Holden Furber [526]. Compania engleză, *John Company,* își învinge „verișoara“, *Jan Companie,* V.O.C., pentru că, în anii 1770, aceasta pierde partida în Bengal și în India și pentru că, încă pe la mijlocul secolului, nu izbutise să ocupe locul întîi la Canton, acolo unde, încetul cu încetul, China își deschidea tot mai mult porțile. M-aș feri să spun că, la Canton, John a fost mai inteligent, mai îndemînatec, mai viclean decît Jan. Uneori se afirmă că este așa, nu fără oarecare dreptate. Dar un martor francez, care critică aspru Compania franceză a Indiilor, susține că prin 1752, la Canton, cei care se pricep cel mai bine să prindă vîntul sînt cei de la Companiile suedeză și daneză, cele mai slabe, cele mai prost înzestrate pentru izbîndă [527]. Englezul învinge pentru că adaugă propriei forțe formidabila pondere a Indiei. Plassey (1757) a pecetluit nu numai cucerirea politică a Indiei, ci și pe cea a „curentelor“ negustorești care se lipesc de țărmurile subcontinentului și se scurg, pe de o parte, pînă la Marea Roșie și Golful Persic și, de cealaltă, pînă în Insulinda și, foarte repede, pînă la Canton. Șantierele Indiei construiesc o mulțime de nave, o mulțime de *Indiamen,* exclusiv pentru nevoile *country trade*-ului și, în special, pentru călătoriile spre China. După Furber [528], flota sub pavilion englez care prac-

tică comerțul din India în India are 4 000 de tone în 1780 ; în 1790, ea atinge 25 000 tone. În realitate, saltul nu este atît de rapid pe cît pare, căci 1780 este un an de război, penultima competiție serioasă între Franța și Albion, iar navele engleze navighează prudent sub pavilion portughez, danez sau suedez. De îndată ce pacea revine, ele își dau jos masca.

În același timp, se înregistrează o translație rapidă, bruscă, de la Batavia la Calcutta. Ascensiunea rapidă a orașului de pe Gange explică, la distanță, toropeala V.O.C., Calcutta crește anapoda, oricum, în cea mai mare neorînduială. Contele de Modave[529], călător și aventurier francez, ajunge în oraș în 1773, cînd tocmai începuse guvernarea lui Warren Hastings. El vorbește despre acest început de drum și, în același timp, despre o absolută lipsă de rînduială. Calcutta nu este Batavia, cu canalele și cu străzile ei trase la sfoară. De-a lungul Gangelui, nici nu există cheiuri : „casele sînt răspîndite, ici-colo pe mal, zidurile cîtorva sînt scăldate de undele apei". Orașul nu este împrejmuit. Cel mult, 500 de case poate, clădite de englezi în mijlocul unei păduri de colibe de bambus cu acoperișuri de paie. Străzile sînt noroioase ca niște șleauri, largi cîteodată, dar închise la capete cu bîrne groase, în chip de bariere. Pretutindeni domnește neorînduiala. „Aceasta, se spune, este un efect al libertății britanice, ca și cum această libertate ar fi de neîmpăcat cu rînduiala și simetria" [530]. „Străinul, urmează francezul nostru, ia seama la orașul Calcutta nu fără o mirare amestecată cu un dram de mînie. Ar fi fost atît de lesne să faci din el unul din cele mai frumoase orașe din lume, doar dîndu-ți osteneala de a te supune unui plan orînduit, încît nu se înțelege cum de au nesocotit englezii foloasele unei atît de frumoase așezări și au lăsat fiecăruia libertatea de a construi, urmînd gustul cel mai ciudat și rînduiala cea mai extravagantă". Este adevărat că, simplă

lojă în 1689, flancată de o fortăreață în 1702 (Fort William), prin 1750, Calcutta era încă un oraș neînsemnat: notele de călătorie pe care le publică în acel an abatele Prévost nici nu-l pomenesc. Atunci cînd îl vede contele de Modave, în 1773, atunci cînd orașul reunește toate neamurile posibile de negustori, el este în plin avînt, apucat de o nebunie a construcțiilor: lemnul îi ajunge prin plutărit, pe Gange, sau pe mare, la Pegu; cărămizile se fac în zona rurală din jur; chiriile ating cote record. Are încă de pe atunci 300 000 locuitori și își dublează populația pînă la sfîrșitul secolului. El crește fără a fi răspunzător de creșterea lui, de norocul lui. Englezului nu-i pasă cîtuși de puțin; el se poartă fără milă și îndepărtează ceea ce îl stînjenește. Prin contrast, Bombayul apare, de cealaltă parte a Indiei, ca un pol al libertății, ca o revanșă sau o compensație a capitalismului indian, care găsește aici prilejul unor succese uimitoare.

PUTEM CONCHIDE ?

Tabloul non-Europei pe care îl înfățișează acest capitol este evident incomplet.

Ar fi trebuit să ne oprim îndelung asupra cazului Chinei și, mai ales, asupra expansiunii centrifuge care frămîntă provincia Fukien, proces întrerupt, doar atunci cînd olandezii părăsesc Formosa, în 1662, sau, mai degrabă, atunci cînd manciurienii cuceresc insula, în 1683, dar care se reia în secolul al XVIII-lea, o dată cu deschiderea Cantonului față de comerțul multiplu al Europei.

Ar fi trebuit să revenim asupra cazului particular al Japoniei care, după 1638, în conformitate cu strălucita schiță a lui Léonard Blussé [531], își construiește o economie-univers pentru folosința și la dimensiunile ei (Coreea

arhipelagul Riu-Kiu, Formosa pînă în 1683, joncile chinezești îngăduite și comerțul privilegiat și „vasal" al olandezilor).

Ar fi trebuit să zăbovim asupra Indiei și să dăm locul lor explicațiilor noi ale lui J. C. Heesterman[532], care crede că una din cauzele însemnate ale decăderii Imperiului Mogul a fost dezvoltarea economiilor urbane care au făcut, în secolul al XVIII-lea, ca unitatea acestuia să se spargă.

Ar fi trebuit, în sfîrșit, să ne explicăm cu privire la Persia Safevizilor, cu privire la caracterul de *command economy* al economiei ei, cu privire la rolul său de intermediar obligatoriu între India, Asia Centrală, Turcia ostilă și detestată, Moscovia și îndepărtata Europă...

Dar admițînd că acest tablou ar fi fost într-adevăr prezentat, cu riscul de a fi luat singur proporțiile unui întreg volum, se pune întrebarea dacă lucrul acesta ar fi pus capăt greutăților și întrebărilor noastre ? În mod sigur, nu ! Pentru a trage concluzii cu privire la Europa și la non-Europa, altfel spus cu privire la lumea luată în întregul ei, ar fi nevoie de măsurători și de cifre valabile. În esență, noi am făcut o descriere, am pus niște probleme și am dat frîu liber cîtorva explicații subiacente, fără îndoială verosimile. Dar n-am rezolvat o dată cu asta enigmatica problemă a raporturilor dintre Europa și non-Europa. Pentru că, pînă la urmă, dacă nu încape îndoială că înainte de secolul al XIX-lea restul lumii întrecea Europa în ceea ce privește populația și chiar, atîta vreme cît a durat Vechiul Regim economic, în ceea ce privește bogăția, dacă nu încape îndoială că Europa era mai puțin bogată decît universul pe care ea îl exploata, încă a doua zi după căderea lui Napoleon, atunci cînd mijesc zorile supremației engleze, mai rămîne să aflăm cum s-a putut stabili poziția ei de superioritate, și, mai ales,

cum a putut ea să-şi continue mai tîrziu înaintarea. Căci a continuat-o.

Serviciul pe care, o dată mai mult, îl aduce istoricilor Paul Bairoch este că pune tocmai această problemă în termeni statistici. Făcînd lucrul acesta, el nu numai că ajunge la poziţiile mele, dar le şi depăşeşte, încă destul de mult. Dar are el dreptate? Avem noi dreptate?

Nu voi intra în amănunte şi în ceea ce constituie temeiul metodelor întrebuinţate de colegul nostru de la Geneva. Pentru a scurta discuţia, voi presupune chiar că demersul său este, din punct de vedere ştiinţific, îndeajuns de fundamentat aşa încît rezultatele lui foarte aproximative (el este primul care o recunoaşte şi care ne atrage atenţia asupra acestui lucru) pot fi luate în considerare.

Indicatorul ales este venitul *pro capite*, „produsul naţional brut pe locuitor", iar pentru a face uşor controlabilă cursa dintre diferitele ţări nivelele sînt calculate în *dolari* şi la *preţurile SUA 1960*: ele sînt astfel prezentate într-o aceeaşi unitate. Se obţine în felul acesta o succesiune ca cea care urmează: Anglia (1700), între 150 şi 190; coloniile engleze din America, viitoarele State Unite (1710), de la 250 la 290; Franţa (1781—1790), de la 170 la 200; India (1800), între 160 şi 210 (dar în 1900, între 140 şi 180). Aceste cifre, care îmi parvin în momentul cînd corectez şpalturile acestei lucrări, confirmă afirmaţiile şi ipotezele mele anterioare. Nu am fi surprinşi nici de nivelul pe care l-ar fi atins Japonia în 1750: 160. Doar recordul atribuit Chinei în 1800: (228) ar părea surprinzător, cu toate că nivelul acesta înalt avea să se deterioreze mai tîrziu (170, în 1950).

Dar să ajungem la ceea ce ne interesează cel mai mult, la comparaţii pe cît posibil *sincrone* între cele două blocuri, Europa, inclusiv Statele Unite, şi non-Europa. În 1800, Europa occidentală atinge nivelul 213 (America

de nord, 266) și lucrul acesta nu constituie o surpriză ; dar, în cazul acesta, ea abia dacă se ridică peste „lumea a treia“ de pe atunci, care se situează în jur de 200. Și lucrul acesta ne cam uimește. În realitate, media grupului celor mai puțin favorizați crește ca urmare a nivelului înalt atribuit Chinei (228 în 1800, 204 în 1860). Dar, în 1976, Europa occidentală atinge 2325, iar China, care a reînceput să urce panta, nu depășește, totuși, 369, lumea a treia în ansamblu situîndu-se la 355, foarte departe în urma celor bine înzestrați.

Ceea ce reiese din calculul avansat de Paul Bairoch este faptul că în 1800, atunci cînd Europa cunoștea pretutindeni un triumf răsunător, cînd navele ei, cu Cook, La Pérouse și Bougainville, exploraseră uriașul Ocean Pacific, ea nu atinsese nici pe departe un nivel de bogăție care să sfideze, ca astăzi, la proporții colosale, recordurile celorlalte țări ale lumii. P.N.B. însumat al țărilor dezvoltate de astăzi (Europa occidentală, URSS, America de Nord, Japonia) era în 1750 de 35 miliarde dolari 1960, față de 120 miliarde cît revenea restului lumii ; în 1860 raportul era de 115 față de 165 ; depășirea nu s-a produs decît între 1880 și 1900 : 176 la 169, în 1880 ; 290 la 188, în 1900. Dar în 1976, rotunjind cifrele, raportul era de 3000 la 1000.

Această perspectivă ne silește să privim cu alți ochi poziția Europei (și a țărilor privilegiate o dată cu ea) și, respectiv, poziția restului lumii, înainte de 1800 și după Revoluția Industrială, al cărei rol se pune în valoare într-un chip fantastic. Nu încape îndoială că Europa (din cauze ținînd de structurile sociale și economice, poate într-o și mai mare măsură decît de avansul tehnic a fost singura în măsură să ducă la capăt revoluția mașinistă, pe urmele Angliei. Dar această revoluție nu a fost numai un instrument de dezvoltare ca atare. Ea a fost un instrument de domina-

ție și de distrugere a concurenței internaționale. Mecanizîndu-se, industria Europei a devenit capabilă să elimine industria tradițională a altor națiuni. Mai tîrziu, prăpastia deschisă atunci nu putea decît să se lărgească. Imaginea pe care ne-o oferă istoria lumii între anii 1400 sau 1450 și 1850—1950 este imaginea unei străvechi egalități care se sfarmă sub efectul unei distorsiuni multiseculare începută încă de la sfîrșitul secolului al XV-lea. Orice alt element este secundar în raport de această linie dominantă.

Capitolul VI

REVOLUȚIE INDUSTRIALĂ ȘI CREȘTERE

Revoluția Industrială, care începe sau apare în Anglia prin anii 1750 sau 1760, se prezintă ca un proces extrem de complex. Nu este ea capătul unei „industrializări" începută în urmă cu multe secole ? Reînnoindu-se neîntrerupt, nu este ea mereu prezentă în jurul nostru astăzi ? Definită ca începutul unei noi ere, epocile care vor să vină îi mai aparțin, și încă pentru multă vreme. Totuși, oricît de masivă, oricît de cuprinzătoare, oricît de novatoare ar fi, ea nu poate reprezenta, ca atare, totalitatea istoriei lumii.

Asta aș vrea să spun cît mai limpede în paginile care urmează și care au drept unic țel să o definească și să-i dea, dacă se poate, locul pe care-l merită.

COMPARAȚII UTILE

Pentru o primă incursiune în domeniu, cîteva definiții și mai ales cîteva comparații prealabile sînt utile. Pe de o parte, de la începuturile sale din Anglia, Revoluția Industrială a dat naștere unei serii de alte revoluții și ea continuă sub ochii noștri, încă neîncheiată, încă deschisă spre viitor : progenitura aceasta aduce, retrospectiv, elemente care ne ajută să

înțelegem demarajul englezesc. Pe de altă parte, înainte de Revoluția Industrială engleză, industralizarea, care a preocupat dintotdeauna societățile umane, dă prilejul să observăm experiențe vechi, mai mult sau mai puțin îndrăznețe și promițătoare. Pînă la urmă, toate au eșuat. Desigur. Dar nu e rău să cercetăm eșecurile, încercînd să înțelegem mai bine succesul.

Revoluție : un cuvînt complicat și ambiguu

Împrumutat din vocabularul astronomilor [1], cuvîntul *revoluție,* în sensul de răsturnare, de dărîmare a unei societăți constituite, ar fi apărut pentru prima oară în 1688, în limba engleză [2]. În acest sens, dar tot pe atît și în sensul opus de reconstrucție, trebuie înțeleasă expresia comodă de *Revoluție Industrială,* creată nu de Friedrich Engels în 1845 [3], ci, neîndoielnic, în 1837 de către economistul francez Adolphe Blanqui, fratele revoluționarului Auguste Blanqui, cu mult mai celebru decît el [4]. Dacă nu cumva expresia nu apăruse și mai înainte, prin 1820, în scrierile altor autori francezi [5]. În orice caz, termenul nu a devenit clasic în rîndurile istoricilor decît după publicarea în 1884 a lucrării *Lectures on the Industrial Revolution,* curs pe care Arnold Toynbee The Elder (1852—1883) l-a ținut la Oxford în 1880—1881 și pe care elevii lui l-au publicat la trei ani după moartea sa.

Li se reproșează adesea istoricilor folosirea abuzivă a cuvîntului *revoluție* care ar trebui rezervat, în conformitate cu semnificația sa primă, pentru desemnarea unor fenomene violente și nu mai puțin rapide. Dar atunci cînd e vorba de fenomene sociale, noțiunile de rapid și lent sînt de nedespărțit. Într-adevăr, în orice societate, există o opoziție constantă între niște

forțe care o mențin și niște forțe subversive, conștient sau nu, care acționează pentru a o distruge, iar exploziile revoluționare nu sînt decît manifestările vulcanice, scurte și brutale, ale acestui conflict latent și de lungă durată. Atunci cînd abordăm un proces revoluționar, problema care se pune întotdeauna este reconcilierea termenului lung cu termenul scurt, recunoașterea înrudirii lor și a indisolubilei lor dependențe. Revoluția Industrială, care apare în Anglia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, se supune și ea acestei reguli. Ea reprezintă, în același timp, un șir de evenimente rapide și un proces, în mod evident foarte lent. Un joc simultan pe două registre.

Vrînd-nevrînd, se impune, prin urmare, dialectica timpului scurt și a timpului lung. În conformitate cu explicația lui W. W. Rostow [6], de pildă, economia engleză ar fi „decolat" între 1783 și 1802, în virtutea depășirii unui prag critic al investițiilor. Din explicația aceasta, contestată pe bază de cifre de către S. Kuznets [7], rămîne în primul rînd imaginea de *take off*, de decolare a unui avion care părăsește pista de zbor. Deci de eveniment precis și scurt. Dar la urma urmei, înainte de decolare, o anume Anglie a trebuit să construiască acest avion și să-i asigure dinainte condițiile de zbor. De altfel, o societate nu poate niciodată să-și transforme, dintr-odată și în același timp, „atitudinile, instituțiile și tehnicile", cum afirmă Arthur Lewis [8], pentru că, de pildă, rata ei de economisire a crescut. Au existat întotdeauna niște condiții prealabile, etape și adaptări anterioare obligatorii. Phyllis Deane reamintește, pe bună dreptate, că toate inovațiile și chiar discontinuitățile de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea se inserează în Anglia într-un „continuum istoric", în același timp anterior, prezent, apoi subsecvent, un *continuum* în care discontinuitățile și rupturile își pierd caracterul de evenimente unice și decisive [9]. Atunci cînd

David Landes [10] descrie Revoluţia Industrială ca pe o masă critică ducînd spre o explozie revoluţionară, imaginea este bună, dar e de la sine înţeles că această masă, în mod firesc, s-a constituit din elemente diverse şi necesare şi printr-o acumulare lentă. Ocolind raţionamentele noastre, durata lungă îşi cere drepturile, de fiecare dată.

Revoluţia Industrială are, astfel, un caracter cel puţin dublu. Revoluţie în sensul obişnuit al cuvîntului, umplînd cu mutaţiile ei vizibile nişte timpi scurţi succesivi, ea este în acelaşi timp un proces de foarte lungă durată, progresiv, discret, silenţios, care se discerne adesea greu, „cît se poate de nerevoluţionar", a putut spune Claude Fohlen [11], plasîndu-se, spre deosebire de Rostow, în registrul continuumului.

Aşa încît nu avem de ce ne mira dacă, chiar în anii săi relativ explozivi (să zicem că începînd, în linii mari, din 1760), acest fenomen capital nu izbeşte pe nici unul din martorii cei mai notorii. Retrospectiv, Adam Smith ne apare, cu exemplul micuţei lui fabrici scoţiene de ace cu gămălie, drept un observator jalnic ; şi, totuşi, el moare destul de tîrziu, în 1790. David Ricardo (1772—1823), mai tînăr decît el şi prin urmare şi mai puţin scuzabil, introduce cu greu maşina în speculaţiile sale teoretice [12]. Iar Jean-Baptiste Say, în 1828, după ce descrie „căruţele cu abur" englezeşti, adaugă spre hazul nostru : „Cu toate acestea [...] nici un fel de maşină nu va face vreodată serviciul pe care îl fac cei mai proşti cai de a căra persoanele şi mărfurile prin mulţimea şi prin înghesuiala unui oraş mare" [13]. La urma urmei, nu trebuie neapărat ca oamenii mari (admiţînd că J. B. Say e unul dintre ei) să strălucească în arta riscantă a prezicerii. Şi lucrul cel mai facil este să îi acuzi, acum după ce totul s-a consumat, pe Karl Marx, Max Weber sau chiar pe Werner Sombart, de faptul că au înţeles greşit (adică altfel decît înţelegem noi

astăzi) îndelungatul proces al industrializării. Nu mi se pare prea dreaptă acuzaţia repezită pe care T. S. Ashton, de obicei atît de echitabil, o aduce împotriva lor, referindu-se la o vorbă a lui Kroebner [14].

De altfel, să fie, oare, istoricii de astăzi, nenumăraţii istorici ai Revoluţiei Industriale, mai siguri în aprecierile lor ? Unii văd procesul în acţiune înainte de începutul secolului al XVII-lea ; alţii socotesc că Glorioasa Revoluţie din 1688 a fost hotărîtoare ; alţii consideră că transformarea radicală a Angliei coincide cu marea relansare economică din cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea... Şi fiecare este convingător în demonstraţia lui, care pune accentul, de la caz la caz, pe agricultură, pe demografie, pe comerţul exterior, pe tehnica industrială, pe formele de credit... Dar trebuie, oare, să vedem Revoluţia Industrială ca pe o serie de modernizări sectoriale, ca pe o succesiune de faze de progres, sau mai degrabă ca pe o creştere de ansamblu, încărcînd cuvîntul „creştere" cu toate sensurile lui posibile ? Dacă, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, creşterea engleză devine un fenomen ireversibil, nici mai mult nici mai puţin decît „condiţia normală" a Angliei, cum spune Rostow [15], lucrul acesta nu rezultă din acţiunea cutărui sau cutărui progres particular (inclusiv rata de economisire sau de investiţii) ci, dimpotrivă, dintr-un ansamblu indivizibil, ansamblul interdependenţelor şi libertăţilor reciproce pe care fiecare sector, prin dezvoltarea sa mai veche sau mai nouă, rod al inteligenţei sau al întîmplării, le creează spre folosul altor sectoare. Căci, într-adevăr, ce poate fi o „adevărată" creştere (alţii ar spune o adevărată dezvoltare, dar nu cuvîntul este important), altceva decît fenomenul care leagă într-un mod ireversibil mai multe progresiuni, împingîndu-le în sus, sprijinite unele de altele ?

Mai întîi în aval : țările subdezvoltate

Revoluția industrială engleză a deschis ușa unei serii de revoluții care sînt urmașele ei directe, cînd sub semnul succesului, cînd sub cel al eșecului. Ea însăși a fost precedată de cîteva revoluții de același ordin cu ea, unele abia schițate, altele duse destul de departe, dar toate eșuînd mai devreme sau mai tîrziu. Ni se deschid astfel două perspective : spre trecut și spre timpul prezent. Două serii de călătorii care sînt, și unele și altele, o modalitate de a aborda subiectul, mizînd pe cartea prețioasă a istoriei comparative.

În aval, nu vom alege exemplul revoluțiilor industriale din Europa sau din Statele Unite care au urmat, aproape imediat, modelul englez. Lumea a treia de astăzi, încă pe cale de industrializare, ne dă prilejul, rar în meseria de istoric, de a opera pe ceea ce se vede, se aude și se poate pipăi. Fără îndoială, spectacolul nu prezintă izbînzi răsunătoare. În linii mari, în decursul ultimilor treizeci, patruzeci, cincizeci de ani nu se poate vorbi de un progres neîntrerupt al lumii a treia. Prea adesea, eforturile ei și previziunile ce se făceau au dus la decepții amare. Pot, oare, cauzele eșecului sau semieșecului acestor experiențe să definească *a contrario* condițiile excepționalei reușite engleze ?

Fără îndoială, economiștii și istoricii, mai ales, ne atrag atenția asupra pericolului pe care îl prezintă modul acesta de a extrapola, pornind de la prezent, pentru a înțelege mai bine trecutul. Ei spun, pe bună dreptate, că „modelul mimetic, cel care preconizează repetarea drumului parcurs înainte vreme de către țările industrializate, și-a trăit traiul“ [16]. Contextul este cu totul altul, iar industrializarea unora sau altora dintre țările lumii a treia, urmînd modelul autoritarismului de stat, care a patronat

industrializarea Japoniei, sau pe cel al spontaneismului Angliei lui George al III-lea, ar fi astăzi cu neputință. Fără îndoială. Dar dacă „criza dezvoltării este și o criză a teoriei dezvoltării", cum spune Ignacy Sachs [17], n-ar fi oare mai inteligibil chiar procesul dezvoltării ca atare, inclusiv procesul dezvoltării Angliei secolului al XVIII-lea, dacă ne-am pune întrebarea în ce constă defectul teoriei și de ce s-au înșelat într-un asemenea hal în privința greutăților întreprinderii planificatorii entuziaști ai anilor 1960 ?

În primul rînd, vom răspunde fără șovăire, pentru că o revoluție industrială izbutită presupune un proces general de creștere, prin urmare de dezvoltare globală care „apare, în ultimă analiză, ca un proces de transformare a structurilor și instituțiilor economice, sociale, politice și culturale" [18]. Întreaga structură de profunzime a unei societăți și a unei economii este pusă dintr-odată în discuție și ea trebuie să fie în stare să întovărășească, să susțină schimbarea, ba chiar să-i suporte consecințele. Într-adevăr, e de ajuns ca într-un punct oarecare de pe parcurs să se producă un blocaj, sau cum spunem noi astăzi, o „gîtuire", și mașina se gripează, mișcarea se întrerupe, se poate chiar să apară un recul. Factorii răspunzători din țările care acționează astăzi pentru a recupera întîrzieri de dezvoltare au observat lucrul acesta pe pielea lor, și strategia dezvoltării a devenit pe cît de prudentă, pe atît de complicată.

Ce sfaturi le-ar putea da în acest caz un economist experimentat ca Ignacy Sachs ? În esență, să nu aplice o planificare preconcepută : nu există o planificare bună în general, pentru că fiecare economie se prezintă ca o îmbinare particulară de structuri, care pot să se asemene între ele, fără îndoială, dar numai în linii mari. Pentru orice societate dată, planificatorul va proceda bine pornind de la o ipoteză, de la o rată de creștere (de pildă 10%), pe care o va

presupune adoptată ca obiectiv, studiind, una cîte una, „consecinţele ipotezei". Vor fi astfel verificate, rînd pe rînd, partea destinată investiţiilor ce urmează a fi prelevată din venitul naţional ; tipurile de industrii posibile, în funcţie de piaţă, internă sau externă ; cantitatea şi calitatea mîinii de lucru cerute (specializată sau nu) ; oferta pe piaţa bunurilor alimentare necesare pentru întreţinerea mîinii de lucru angajate ; tehnicile utilizabile (mai ales din punctul de vedere al capitalului, al tipului şi volumului mîinii de lucru pe care le cer ele) ; creşterea importului de materii prime sau de maşini-unelte care trebuie prevăzută ; incidenţa finală a producţiei noi asupra balanţei de plăţi şi comerţului exterior. În măsura în care, din pornire, s-a ales intenţionat o rată de creştere „destul de ridicată spre a pune în evidenţă toate gîtuirile ce s-ar produce dacă ea ar fi realmente menţinută ca obiectiv" [19], verificările operate vor arăta în ce sector anume obstacolul ar risca să devină de netrecut. Se va proceda atunci, într-o a doua etapă, la retuşuri, imaginînd „variante la toate nivelele", pînă ce se obţine un proiect limitat, dar în principiu viabil [20].

Exemplele pe care le reţine lucrarea lui Sachs dau o idee concretă cu privire la principalele puncte de gîtuire întîlnite în lumea a treia de astăzi : creşterea demografică atunci cînd ea anulează efectele dezvoltării ; insuficienţa mîinii de lucru calificate ; tendinţa de a industrializa în sectoarele de lux şi, eventual, de export, din cauza cererii insuficiente de pe piaţa internă de produse industriale obişnuite ; în sfîrşit, mai mult decît orice, „bariera agricolă", insuficienţa şi lipsa de elasticitate a ofertei alimentare, într-o agricultură rămasă într-un stadiu arhaic şi amplu autosuficientă, care nu izbuteşte să satisfacă creşterea consumului pe care îl atrage automat după sine folosirea crescîndă a unei mase salariate, care nu izbuteşte întotdeauna nici măcar să-şi hrănească

propriile surplusuri demografice, care împinge spre orașe un proletariat de șomeri și care, în sfîrșit, este incapabilă, deoarece este prea săracă, să-și sporească cererea de produse industriale elementare. Comparate cu aceste dificultăți majore, nevoia de capitaluri, nivelul de economisire, organizarea și prețul creditului aproape că par secundare. Dar nu alcătuiesc toate acestea un tabel despre care s-ar putea spune că enumeră piedicile pe care Anglia din secolul al XVIII-lea nu le-a mai cunoscut și, neîndoielnic, nici măcar Anglia din secolul al XVII-lea ?

Prin urmare, creșterea cere un acord intersectorial ; atunci cînd un sector motor progresează, nu trebuie ca un altul să stea pe loc pentru ca să blocheze ansamblul. Revenim astfel la ceea ce bănuiam în legătură cu conceptul de *piață națională,* o piață națională care cere coerență, circulație generală, un anumit nivel al venitului *pro capite.* În Franța, care demarează atît de încet (ea nu își va cîștiga coerența decît după desăvîrșirea rețelei sale de căi ferate), a existat multă vreme un soi de dihotomie, analoagă celei existente astăzi în anumite țări subdezvoltate. Un sector foarte modern, bogat, avansat se învecinează aici cu zone înapoiate, cu „ținuturi ale beznei“ cum spune, încă în anul 1752, un „antreprenor“, care dorește să deschidă calea schimbului către pădurile lui minunate, făcînd navigabil rîul Vère, un afluent mic și neînsemnat al Aveyronului [21].

Dar pe piața națională sînt în joc numai condițiile endogene ale creșterii. Nu cumva avîntul țărilor întîrziate este blocat în prezent și de economia internațională, așa cum există și așa cum împarte și distribuie ea autoritar sarcinile ? Acestea sînt adevăruri asupra cărora lucrarea aceasta a insistat și pînă acum prea mult. Anglia a izbutit cu revoluția ei, fiind în centrul lumii, fiind chiar centrul lumii. Țările din lumea a treia vor, doresc ca revoluția lor să izbutească, dar ele sînt la pe-

riferie. Şi atunci, totul li se împotriveşte, inclusiv tehnicile noi, pe care le folosesc sub licenţă şi care nu corespund întotdeauna nevoilor pe care le au societăţile lor ; inclusiv capitalurile, pe care le împrumută din afară ; inclusiv transporturile maritime, pe care nu ele le controlează ; inclusiv materiile lor prime, care, fiind excedentare, le fac adesea să rămînă la cheremul cumpărătorului. Şi iată de ce spectacolul pe care ni-l oferă timpul în care trăim este atît de dezolant ; şi iată de ce industrializarea se încăpăţînează să facă progrese acolo unde a făcut progrese şi pînă acum, prăpastia dintre ţările subdezvoltate şi celelalte nefăcînd altceva decît să se adîncească. Nu se vesteşte totuşi, în acest moment, o schimbare în raportul de forţe ? Nu încep oare ţările producătoare de petrol şi de materii prime, ţările sărace ale căror valori scăzute îngăduie o producţie industrială ieftină, să-şi ia revanşa, de prin 1974, faţă de ţările supraindustrializate ? Numai istoria viitorilor ani poate să ne răspundă. Pentru a se dezvolta, lumea a treia trebuie să schimbe, într-un fel sau altul, actuala ordine internaţională.

În amonte : revoluţii eşuate

Nereuşitele prezentului ne-au pus cu folos în gardă : orice revoluţie industrială este o confluenţă, un „ansamblu“, o familie de mişcări, o „suită“. Iar prerevoluţiile, aceste mişcări anterioare reuşitei engleze, pe care le vom trece în revistă, îşi capătă semnificaţia tocmai în raport cu această plenitudine necesară. Lor le lipseşte întotdeauna unul sau mai multe din elementele necesare, aşa încît schiţează, din una în alta, un fel de tipologie a eşecului sau a rateurilor. Cîteodată invenţia se prezintă de una singură, strălucitoare, inutilă, pur joc al spiritului : nu se produce nici un demaraj.

Cîteodată există într-adevăr un demaraj : prilejuit de o revoluție energetică, de o bruscă dezvoltare agricolă sau meșteșugărească, de o șansă comercială, de o creștere demografică ; se produce un avans rapid ; motorul pare gata să se ambaleze și după aceea cursa se oprește. Avem oare dreptul să adunăm într-o perspectivă unică aceste nereușite succesive, ale căror cauze nu sînt niciodată perfect identice ? Ele se aseamănă, cel puțin prin mișcare : un elan rapid, după aceea o pană. Ele sînt repetări imperfecte, dar repetări, și niște comparații evidente se schițează aproape de la sine.

Concluzia de ansamblu nu va surprinde pe nimeni, în orice caz nu pe un economist : o revoluție industrială, s-ar putea chiar spune, mai cuprinzător, un avînt oarecare al producției și schimbului, nu este, nu poate fi *stricto sensu* un simplu proces economic. Niciodată izolată ca atare, economia se deschide simultan spre toate sectoarele vieții. Ele depind de ea ; ea depinde de ele.

Egiptul alexandrin

Primul exemplu, prea îndepărtat, totuși tulburător, este cel al Egiptului ptolemaic. Oare chiar trebuie să ne oprim la el, urmînd un drum școlăresc ? Între anii 100 și 50 î.e.n., apăruseră totuși mecanisme care foloseau aburul[22], cu șaptesprezece sau optsprezece secole înainte de Denis Papin. E puțin lucru faptul că un „inginer“, Heron, inventase pe atunci eolipilul, un fel de turbină cu aburi, o jucărie, care punea însă în funcțiune un mecanism în stare să închidă sau să deschidă, de la distanță, ușa grea a unui templu ? Această descoperire venea în urma altora : pompe aspirante și fulante, instrumente

care prefigurau termometrul și teodolitul, mașini de luptă mai mult teoretice, este adevărat, decît practice, folosind compresia sau detenta aerului ori forța unor resorturi uriașe. În anii aceia îndepărtați, Alexandria a fost iluminată de toate strălucirile unei adevărate pasiuni inventive : culturală, negustorească, științifică (Euclid, Ptolemeu astronomul, Eratostene) ; Dicearh, care pare să fi trăit în oraș la începutul secolului al III-lea î.e.n., a fost primul geograf care „a trasat pe o hartă o linie de latitudine ce merge de la strîmtoarea Gibraltar pînă în Pacific, străbătînd munții Taurus și Himalaia“ [23].

Cercetarea îndeaproape a lungului capitol alexandrin ne-ar duce evident prea departe prin ciudatul univers elenistic, ivit ca urmare a cuceririlor lui Alexandru, în care niște state teritoriale (ca Egiptul sau Siria) se substituie modelului precedent al cetăților grecești. Iată o transformare care nu poate să nu evoce primii pași ai Europei moderne. Se impune și o altă constatare care va reveni adesea mai departe : invențiile circulă în grup, în rețele ample, în serie, ca și cum s-ar sprijini unele pe altele sau ca și cum, mai degrabă, o societate dată le-ar împinge înainte pe toate împreună.

Cu toate acestea, oricît de strălucitor ar fi fost din punct de vedere intelectual, lungul capitol alexandrin se încheie într-o bună zi, fără ca intențiile sale (a căror particularitate rămîne totuși tendința spre aplicare *tehnică* : în secolul al III-lea, la Alexandria a fost înființată chiar o școală de ingineri) să se fi convertit într-o revoluționare oarecare a producției industriale. Vina este fără îndoială, în primul rînd, a sclavagismului care oferea lumii antice întreaga forță de muncă de care avea ea nevoie, o forță de muncă ușor de exploatat. În Orient, moara hidraulică, orizontală, rămîne astfel rudimentară, adaptată exclusiv la ne-

voia de a măcina grîul, sarcină grea și zilnică, iar aburul nu servește decît la tot soiul de jucării ingenioase, deoarece scrie un istoric al tehnicii, „nevoia unei puteri [energetice] superoare celei pe atunci cunoscute nu se făcea simțită“ [24]. Societatea elenistică a rămas, prin urmare, indiferentă față de realizările „inginerilor“.

Dar cucerirea romană care urmează îndeaproape aceste invenții nu are răspunderile ei ? Economia și societatea elenistică erau deschise spre lume de mai multe secole. Roma, dimpotrivă, s-a închis în cadrul mediteranean și, nimicind Cartagina, subjugînd Grecia, Egiptul și Orientul, a închis cu trei lacăte orice scăpare spre larg. Dacă la Actium (anul 31 î.e.n.) ar fi învins Antoniu și Cleopatra, ar fi stat lucrurile cu totul altfel ? Cu alte cuvinte, nu este posibilă o revoluție industrială altfel decît în inima unei economii-univers deschisă ?

Prima revoluție industrială a Europei : cai și mori în secolele XI, XII, XIII

În prima parte a acestei lucrări, am vorbit îndelung despre cai, despre pieptul hamului (venit din Estul european și care a sporit forța de tracțiune a animalului), despre lanurile de ovăz (după Edward Fox [25], pe vremea lui Carol cel Mare și a avîntului cavaleriei grele, ele ar fi adus centrul Europei active spre marile cîmpii bogate în umiditate și cerealiere ale Nordului), despre asolamentul trienal care a reprezentat, ca atare, o revoluție agrară... Am vorbit și despre morile de apă și despre morile de vînt, cele din urmă niște nou-venite, primele revenind dintr-o altă lume. Îmi este îngăduit, prin urmare, să fiu concis ; toate elementele problemei pot fi ușor sesizate, cu atît mai mult cu cît privitor la

această „primă“ revoluție dispunem de cartea vie și inteligentă a lui Jean Gimpel [26], de cartea combativă și viguroasă a lui Guy Bois [27] și de multe studii, printre care de articolul clasic al Dnei. E. M. Carus-Wilson [28] din 1941. Ea este cea care a reluat [29] și a lansat expresia de *primă revoluție industrială* pentru a califica ampla introducere în Anglia a morilor de bătut postavul (vreo 150, în secolele al XI-lea și al XII-lea), a joagărelor, a morilor de hîrtie, de măcinat etc.

„Mecanizarea baterii postavului, spune D-na Carus-Wilson, a fost un eveniment la fel de hotărîtor ca mecanizarea torsului și țesutului în secolul al XVIII-lea“ [30]. Marile maiuri de lemn, mișcate de roata hidraulică, introduse în cea mai răspîndită dintre industriile timpului, cea a postavurilor, pentru a înlocui picioarele lucrătorului piuar, sînt pînă la urmă perturbatoare, revoluționare. În apropierea orașelor, așezate cel mai adesea la șes, apa nu are forța activă a rîurilor și căderilor de apă din zona colinară sau de munte. De aici, tendința ca moara de piuă să se așeze în zone rurale cîteodată sălbatice și să atragă spre ele clientela negustorilor. Privilegiul artizanal al orașelor, atît de bine păzit, este astfel ocolit. Și, evident, acestea încearcă să se apere împiedicînd pe țesătorii care lucrează înlăuntrul zidurilor lor să-și bată postavul în afară. În 1346, autoritățile din Bristol opresc „pe orice om să ducă în afara acestui oraș orice chip de postav pentru călcat ce se cheamă *raicloth* sub pedeapsă de a pierde XL d. [dinari] de fiecare postav“ [31]. Lucrul acesta nu împiedică „revoluția morilor“ să-și urmeze cursul, în Anglia ca și în ansamblul continentului european, care nu rămîne deloc în întîrziere față de insula vecină.

Dar important este faptul că această revoluție se situează în mijlocul unor revoluții concomitente : o puternică revoluție agrară,

care conduce rîndurile strînse ale țăranilor la atacul împotriva obstacolului pe care îl reprezintă pădurea, mlaștinile, zonele de litoral maritim și de luncă și care favorizează dezvoltarea asolamentului trienal; asemenea, pusă în mișcare de creșterea demografică, o revoluție urbană: niciodată n-au crescut orașele mai strîns, unul la îndemîna celuilalt. Are loc, de asemenea, o separare netă, o „diviziune a muncii", cîteodată violentă, între sate și orașe; cele din urmă, care pun mîna pe activitatea industrială, sînt deja niște motoare de acumulare, de creștere, iar moneda își face din nou apariția în viața lor. Se înmulțesc piețele și sporește traficul. O dată cu tîrgurile din Champagne se schițează, și mai tîrziu se precizează, o ordine economică a Occidentului. Mai mult încă, în Mediterana, drumurile mărilor și Orientului sînt recucerite încetul cu încetul de către orașele Italiei. Are loc o lărgire a spațiului economic fără de care nici un fel de creștere nu e posibilă.

Și tocmai cuvîntul *creștere*, în sensul de dezvoltare globală, îl întrebuințează fără să șovăie Frédéric C. Lane[32]. După el, este în afara îndoielii faptul că, în secolele al XII-lea și al XIII-lea, putem vorbi despre o creștere continuă a Florenței sau Veneției, de pildă. Cum ar putea fi altcumva, de vreme ce Italia se află în centrul economiei-univers? Wilhelm Abel susține chiar că, din secolul al X-lea pînă în secolul al XV-lea, întregul Occident a fost prins într-un proces de dezvoltare generalizată. Dovada: salariile cresc mai repede decît prețul cerealelor. „Secolul al XIII-lea și anii de început ai secolului al XIV-lea, scrie el, au fost martorii primei industrializări a Europei. Atunci are loc o puternică dezvoltare a orașelor și a activităților meșteșugărești și comerciale pe care le adăpostesc ele, mai puțin poate din cauza progreselor pur tehnice ale epocii (dar aceste progrese sînt tangibile) decît drept urmare a generalizării diviziunii

muncii [...] Datorită ei, crește randamentul muncii și probabil că această productivitate sporită îngăduie, la rîndul ei, nu numai rezolvarea greutăților legate de furnizarea alimentelor necesare unei populații în creștere, dar și posibilitatea de a-i oferi o hrană mai bună decît înainte. Nu se cunoaște o situație asemănătoare decît într-un singur alt moment, în secolul al XIX-lea, în epoca «celei de-a doua industrializări», de data asta, e adevărat, la o scară de cu totul alte dimensiuni" [33].

Asta însă e totuna cu a spune că, păstrînd proporțiile, începînd din secolul al XI-lea, a avut loc o creștere continuă de tip modern, pe care n-o vom mai regăsi înainte de instaurarea Revoluției Industriale engleze. Nu ne vom mira că, în mod logic, explicația „globalizantă" se impune. Într-adevăr, o serie întreagă de progrese, legate unele de altele, au acționat în ceea ce privește producția și productivitatea din domeniul agricol, industrial, comercial, ca și în ceea ce privește extinderea pieței. În Europa aceasta, care cunoaște prima ei redeșteptare serioasă, apare chiar o creștere rapidă a sectorului „terțiar", alt semn al unei dezvoltări de respirație amplă, o dată cu înmulțirea avocaților, notarilor, medicilor, universitarilor [34]. În ceea ce privește notarii, avem posibilitatea să facem chiar o evaluare cifrică : în 1288, la Milano ei sînt 1 500, la o populație de 60 000 locuitori ; la Bologna, pentru 50 000 locuitori, sînt 1 059 ; în 1268, la Verona, la 40 000 locuitori, 495 ; în 1388, la Florența, la 90 000 locuitori, 500 (Florența este însă un caz particular : negoțul este aici organizat așa fel încît cărțile contabile înlocuiesc adesea serviciile notarului). Iar numărul relativ al notarilor scade, așa cum era de prevăzut, o dată cu recesiunea din secolul al XIV-lea. El crește iar, în secolul al XVIII-lea, dar fără a ajunge din nou la proporțiile din secolul al XIII-lea.

Fără îndoială deoarece această ciudată dezvoltare medievală a notariatului a fost determinată, simultan, de creşterea activităţii economice şi de faptul că, în secolele acelea îndepărtate, marea majoritate a muritorilor era constituită din analfabeţi, siliţi să apeleze la pana scribului.

Acest uriaş avînt al Europei s-a frînt o dată cu fabuloasa recesiune din secolele al XIV-lea şi al XV-lea (aproximativ 1350—1450). O dată cu Ciuma Neagră care, poate, a fost simultan consecinţă şi cauză : slăbirea economiei, începînd cu criza cerealieră şi foametea din 1315—1317 [35], a precedat epidemia şi a înlesnit sinistra ei sarcină. Aceasta n-a fost, prin urmare, singurul gropar al marelui avînt care o precedase şi care îşi şi încetinise mersul, dacă nu şi-l oprise chiar, atunci cînd a apărut boala.

Cum pot fi explicate atunci cea mai mare victorie şi cea mai mare înfrîngere pe care le-a cunoscut Europa înainte de secolul al XVIII-lea englez ? Foarte verosimil prin amploarea unui spor de populaţie ale cărui ritmuri nu au mai putut fi urmate de producţia agricolă. Orice agricultură împinsă dincolo de limitele ei productive are parte de randamente descrescătoare atunci cînd îi lipsesc metodele şi tehnicile în stare să împiedice uzura rapidă a solului. Cartea lui Guy Bois, bazată pe cazul Normandiei orientale, analizează aspectul social al fenomenului : o criză subiacentă a feudalismului care rupe vechiul binom senior — mic proprietar ţăran. Societatea destructurată, „decodată“ se deschide atunci în faţa răzmeriţei, a războiului dezordonat şi caută totodată un echilibru nou şi un cod nou, rezultate la care nu ajunge decît o dată cu instaurarea unui stat teritorial ce avea să salveze regimul seniorial.

Ni se oferă alte explicaţii. Mai cu seamă cea care porneşte de la o anumită fragilitate

a țărilor atinse cu prioritate de revoluția energetică a morilor : Europa nordică, de la Sena la Zuydersee, din Țările de Jos pînă în bazinul Londrei. Noile state teritoriale, Franța și Anglia, care se constituiseră în unități politice puternice, nu erau încă unități economice maniabile : criza le va atinge din plin. Pe deasupra, la începutul secolului, o dată cu dispariția tîrgurilor din Champagne, Franța, pentru o clipă inimă a Occidentului, a fost scoasă din circuitul relațiilor fructuoase și precocităților capitaliste. Orașele Mediteranei vor învinge iarăși statele noi ale Nordului. Și cu aceasta va lua sfîrșit, pentru o vreme, prea frumoasa încredere căreia îi dă glas uimitorul omagiu adus mașinii de Roger Bacon, prin 1260. „S-ar putea, scria el, să se fabrice cîndva mașini datorită cărora cele mai mari nave, diriguite de un singur om, se vor mișca mai repede decît dacă ar fi pline de vîslași ; să se întocmească niște căruțe care vor înainta cu o iuțeală de necrezut, fără ajutorul vitelor ; să se fabrice mașini zburătoare în care un om [...] va bate aerul cu niște aripi ca o pasăre [...] Mașini vor îngădui să mergi în fundul mărilor și rîurilor“ [36].

O revoluție schițată pe vremea lui Agricola și a lui Leonardo da Vinci

Atunci cînd, după criza aceasta nemiloasă și lungă, Europa prinde iar viață, de-a lungul unei axe care leagă Țările de Jos cu Italia, străbătînd Germania, se propagă un avînt al schimburilor, o creștere în ritmuri rapide, revoluționară. Și tocmai Germania, zonă secundară din punct de vedere comercial, se află în fruntea dezvoltării industriale. Poate pentru că, așezată între cele două lumi dominante care o mărginesc, la nord și la sud, lucrul acesta este, din punctul ei de vedere, un mod

de a-și impune participarea la schimburile internaționale. Dar, în primul rînd, din cauza dezvoltării activității ei miniere. Aceasta nu stă numai la originea unei relansări timpurii a economiei germane, începînd cu anii 1470, în avans față de restul Europei. Extracția minereurilor de aur, argint, aramă, zinc, cobalt și fier a dat naștere la o serie de inovații (dacă ne-am referi doar la folosirea plumbului pentru separarea argintului amestecat cu minereuri cuprifere) și la instalarea unei aparaturi gigantice pentru epocă, destinată pompării apelor de infiltrație și scoaterii la suprafață a minereului. Capătă extindere o tehnologie inteligentă a cărei imagine grandioasă o regăsim în gravurile cărții lui Agricola.

Sîntem ispitiți să vedem în realizările acestea, pe care Anglia le va copia, adevăratul prolog a ceea ce urma să fie Revoluția Industrială [37]. Avîntul minier activează de altfel toate sectoarele economiei germane : *der Barchent* (barchetul), lîna, prelucrarea pieilor, diferitele metalurgii, tabla de fier, sîrma, hîrtia, armele noi... Comerțul dă naștere unor importante rețele de credit și se organizează mari societăți internaționale, ca, de pildă, *Magna Societas* [38]. Meșteșugurile orășenești prosperă : în 1496, la Köln, există 42 de bresle ; la Lübeck, 50 ; la Frankfurt pe Main, 28 [39]. Transporturile se activează, se modernizează ; o seamă de companii puternice se specializează în cărăușie. Iar Veneția care, stăpînă a comerțului cu Levantul, are nevoie de argint, stabilește cu Germania de Sus relații privilegiate. Nu poate fi tăgăduit faptul că, timp de mai bine de o jumătate de secol, orașele germane oferă spectacolul unei economii în progres rapid, oricare ar fi sectorul pe care îl avem în vedere.

Dar totul stagnează sau începe să stagneze în preajma anului 1535, atunci cînd argintul american sfîrșește prin a face concurență argintului minelor germane, așa cum a stabilit

John Nef ; în clipa cînd, de asemenea, începe să decadă preponderența Anversului, prin 1550. Oare nu constă inferioritatea economiei germane în faptul că este dependentă, că s-a structurat în funcție de nevoile Veneției și Anversului, care sînt adevăratele centre ale economiei europene ? Socotind bine, secolul Fuggerilor a fost secolul Anversului.

În Italia, se schițează o izbîndă și mai izbitoare, cam în momentul cînd Francesco Sforza ia puterea la Milano (1450). Mai izbitoare, pentru că a fost precedată de o serie de revoluții exemplare. Prima, o revoluție demografică, al cărei mers ascendent va continua pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. A doua, declanșată de la începutul secolului al XV-lea, nașterea statelor teritoriale de mică întindere, dar încă de atunci moderne : o clipă, s-a pus chiar problema unității italiene. În sfîrșit, o revoluție agrară de formă capitalistă, în șesurile întretăiate de canale ale Lombardiei. Toate acestea, într-un climat general de descoperiri științifice și tehnice : este epoca în care sute de italieni, împărtășind pasiunea lui Leonardo da Vinci, își umplu carnetele de desen cu proiecte de mașini mirifice.

Milano trăiește atunci o istorie cu totul deosebită. Scăpînd de îngrozitoarea criză a secolelor XIV și XV (tocmai din cauza avansului pe care îl avea agricultura lui, crede Zangheri), orașul cunoaște un avînt meșteșugăresc remarcabil. Postavurile de lînă, stofele cu beteală de aur și argint, armele iau locul țesăturilor de bumbac de tip barchet, care constituiseră cea mai mare parte a activității sale la începutul secolului al XIV-lea. În felul acesta, el este prins într-o mișcare negustorească amplă, legat cu tîrgurile de la Geneva și Chalon-sur-Saône, cu orașe ca Dijon, cu Parisul, cu Țările de Jos [40]. Orașul duce, de asemenea, la bun sfîrșit cucerirea capitalistă a

zonei sale rurale, o dată cu regruparea pămînturilor în cadrul unor domenii întinse, cu dezvoltarea păşunilor irigate şi creşterii animalelor, cu săparea de canale, folosite totodată pentru irigaţii şi transporturi, cu introducerea culturii novatoare a orezului şi chiar cu frecventa dispariţie a pîrloagei, cu rotaţia neîntreruptă a culturilor cerealiere şi fîneţelor. De fapt, în Lombardia îşi găseşte începuturile *high farming*-ul pe care îl vor cunoaşte *mai tîrziu* Ţările de Jos şi care avea să fie dus mai departe, încă şi mai tîrziu, cu urmările ce se cunosc, în Anglia [41].

De aici şi întrebarea pe care o pune ghidul nostru, Renato Zangheri : de ce a încetat brusc, fără a se deschide spre o revoluţie industrială, această puternică mutaţie a agriculturii şi industriilor milaneze şi lombarde ? Nici tehnica acelor timpuri, nici sursele modice de energie nu par să fie nişte explicaţii satisfăcătoare. „Revoluţia engleză nu a depins de vreo realizare ştiinţifică şi tehnică pe care să n-o fi avut oricine la îndemînă încă din secolul al XVI-lea" [42]. Uimit, Carlo Poni descoperă chiar caracterul sofisticat al maşinilor hidraulice folosite în Italia pentru a trage, a toarce şi a răsuci mătasea, cu mai multe etaje de mecanisme şi rînduri de mosoare, toate acţionate de o singură roată de apă [43]. L. White afirmă că Europa inventase, încă înainte de Leonardo da Vinci, întreaga gamă de sisteme mecanice care aveau să fie puse la lucru în următoarele patru secole (pînă la apariţia electricităţii), pe măsură ce se făcea simţită nevoia lor [44]. Căci, spune el, găsind o formulă frumoasă, „o invenţie nouă nu face altceva decît să deschidă o uşă. Ea nu sileşte pe nimeni să intre pe ea" [45]. Este adevărat. Dar de ce condiţiile excepţionale reunite la Milano n-au creat această constrîngere, această nevoie ? De ce avîntul milanez s-a sfărîmat, în loc să crească ?

Datele istorice nu ne îngăduie să răspundem întemeiați pe dovezi sigure. Sîntem siliți să recurgem la prezumții. În primul rînd, Milano n-a avut la dispoziție o piață națională largă. Apoi, odată trecut momentul primelor speculații, s-a înregistrat o descreștere a beneficiilor funciare. Prosperitatea întreprinzătorilor din industrie, dacă dăm crezare lui Gino Barbieri [46] și Gemmei Miani, este o prosperitate de mici capitaliști, un fel de clasă mijlocie. Dar este acesta un argument ? Primii întreprinzători ai revoluției bumbacului erau și ei, adesea, oameni săraci. În cazul acesta, nu se trage cumva nefericirea Milanului de la faptul că este atît de aproape de Veneția și atît de departe de poziția ei dominantă ? Că nu este un port, deschis larg spre mare și spre exportul internațional, stăpîn pe mișcările lui și liber să-și asume riscurile ? Nereușita lui este poate dovada faptului că o revoluție industrială, ca fenomen global, nu se poate structura numai dinăuntru, printr-o dezvoltare armonioasă a diferitelor sectoare ale economiei ; ea trebuie să se sprijine, condiție *sine qua non,* și pe o dominare a piețelor externe. Am văzut că, în secolul al XV-lea, locul era ocupat de către Veneția și, tot așa, în direcția Spaniei, de către Genova.

John U. Nef și prima revoluție engleză (1560—1640)

Între 1540 și 1640, în Anglia își face simțită prezența o dezvoltare industrială, cu mult mai limpede și mai intensă decît prologurile din Germania și Italia. Pe la mijlocul secolului al XVI-lea, Insulele Britanice erau încă, din punct de vedere industrial, cu mult în urma Italiei, Spaniei, Țărilor de Jos, Germaniei și Franței. Cu un secol mai tîrziu, ca prin minune, situația se schimbă cu totul, iar ritmul schimbărilor

a fost atît de rapid încît nu vom mai găsi unul echivalent decît la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, în plină Revoluție Industrială. În ajunul războiului său civil (1642), Anglia devenise și avea să rămînă în continuare prima țară industrială a Europei. Tocmai această „primă revoluție industrială" engleză a fost pusă în lumină de John U. Nef[47], într-un articol care a stîrnit senzație în 1934 și care nu și-a pierdut cu nimic forța explicativă.

Dar de ce Anglia, de îndată ce marile inovații ale timpului (mă gîndesc la furnalele înalte și la aparatura diversă destinată activității miniere din adînc : galerii, sisteme de aerare, pompe de evacuat apa de infiltrație, mașini ridicătoare) sînt un împrumut, de îndată ce ea a învățat aceste tehnici de la minerii germani angajați în acest scop ? De îndată ce tocmai meșterii și lucrătorii din țările mai avansate, Germania, Țările de Jos, dar și Italia (industria sticlei) și Franța (țesutul lînii și mătăsii), sînt cei ce îi aduc tehnicile și îndemînarea necesară implantării unui șir de industrii, pentru ea noi : mori de hîrtie, mori de pulbere, fabrici de oglinzi, sticlării, turnătorii de tunuri, fabrici de piatră acră și de sulfați, rafinării de zahăr, fabrici de salpetru etc. ?

Surpriza constă în faptul că implantîndu-le acasă la ea, Anglia le-a dat o amplitudine necunoscută pînă atunci : mărirea întreprinderilor, însemnătatea clădirilor industriale, creșterea efectivelor de lucrători care ajung la zeci, cîteodată la sute de indivizi, masa (relativ) uriașă a investițiilor care se cifrează la multe mii de lire sterline, în timp ce salariul *anual* al unui lucrător este de numai 5 lire, toate lucrurile acestea sînt într-adevăr noi și indică amploarea creșterii care impulsionează industria engleză.

Pe de altă parte, caracteristica hotărîtoare a acestei revoluții, autohtonă de data aceasta, este folosirea din ce în ce mai mult a cărbunelui de

pămînt, devenită caracteristică majoră a economiei engleze. De altfel, nu datorită unei opțiuni deliberate, ci pentru că el acoperă o inferioritate patentă. Lemnul a devenit rar în Marea Britanie unde, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, atinge prețuri foarte mari : această lipsă și scumpetea impun folosirea cărbunelui de pămînt. Tot așa, apa prea lentă a rîurilor care trebuie deturnată pe canale de aducțiune lungi, pentru a fi adusă deasupra roților hidraulice, face ca apa motrice să coste mai mult decît în Europa continentală, fapt care, mai apoi, va impulsiona cercetările privitoare la forța aburului, sau cel puțin așa susține J.U.Nef.

Anglia se angajează, prin urmare (contrar față de ceea ce se întîmplă în Țările de Jos sau în Franța), într-o exploatare amplă a cărbunelui, pornind din bazinul Newcastle și de la o mulțime de zăcăminte locale. Minele în care, cînd le îngăduie timpul, lucrează țărani și care sînt numai exploatări de suprafață, trec din acel moment la program continuu ; puțurile se afundă pînă la 40—100 m adîncime. Producția, de 35 000 tone prin 1560, atinge 200 000 tone la începutul secolului al XVII-lea [48]. Vagoane pe șine cară cărbunele de la mină pînă la punctele de încărcare ; nave specializate, din ce în ce mai numeroase, îl duc pe la sfîrșitul secolului, departe prin Anglia, și chiar în Europa. Încă de pe atunci cărbunele apare drept o bogăție națională. *„England's a perfect world, hath Indies too/Correct your maps, Newcastle is Peru"*, proclamă un poet englez în 1650 [49]. Înlocuirea cărbunelui de lemn îngăduie nu numai încălzirea căminelor domestice ci și afumarea Londrei într-un chip sinistru. Ea se propune și industriei, care trebuie totuși să se adapteze noii energii, să găsească soluții inedite, îndeosebi pentru a proteja materia tratată de flăcările sulfuroase ale noului combustibil. Cu chiu cu vai, cărbunele este introdus în fabricarea sticlei, fabricile de bere, în cărămidării, în fabricarea pietrei

acre, în rafinarea zahărului și în industria sării, obținută prin evaporarea apei de mare. De fiecare dată, o dată cu aceasta, apare o concentrare de mînă de lucru și, prin forța lucrurilor, de capital. Se naște manufactura, cu vastele ei ateliere și cu vacarmul lor înnebunitor care, adesea, nu se mai termină, nici ziua și nici noaptea, cu masele ei de lucrători care, într-o lume obișnuită cu meșteșugarul, izbesc prin numărul lor și prin lipsa frecventă de calificare. Unul din giranții „caselor alaunului", înființate de Iacob I pe coasta Yorkshire-ului (fiecare folosind obișnuit cîte șaizeci de lucrători), explică în 1619 [50] că fabricarea alaunului este „o muncă de om nebun" și că „nu poate fi îndeplinită de un singur om și nici de cîțiva, ci de o mulțime de oameni din cei mai de jos, care nu poartă nici grijă, nici credință muncii pe care o fac".

Prin urmare, din punct de vedere tehnic, Anglia inovează în domeniul industrial prin mărirea întreprinderilor și prin folosirea crescîndă a cărbunelui. Dar ceea ce împinge industria înainte și ceea ce, probabil, suscită inovația este puternica creștere a pieței interne, din două cauze care se însumează. În primul rînd, o foarte puternică creștere demografică, estimată la 60% în decursul secolului al XVI-lea [51]. Apoi o considerabilă sporire a veniturilor agricole care transformă pe mulți țărani în consumatori de produse industriale. Confruntată cu cererea unei populații în creștere și, pe deasupra, cu cea a orașelor care se dezvoltă văzînd cu ochii, agricultura își sporește producția în deosebite feluri : prin punerea în cultură a unor pămînturi înțelenite ; prin apariția de *enclosures,* în detrimentul pămînturilor comunale și a pășunilor ; printr-o specializare agricolă, fără ca, totuși, să avem a face cu metode revoluționare destinate să crească fertilitatea solului și productivitatea. Introducerea acestora va începe abia după 1640 și se va realiza cu pași foarte mărunți pînă în 1690 [52]. Din această cauză, producția agricolă prezintă o oarecare întîrziere

față de sporul demografic, așa cum o dovedește creșterea prețurilor agricole, mult mai puternică în ansamblu decît cea a prețurilor industriale [53]. Rezultă de aici o mai evidentă bunăstare a zonelor rurale. Este epoca lui *Great Rebuilding*; casele țărănești sînt reconstruite, mărite, îmbunătățite, etajele înlocuiesc podurile în care se păstrau cerealele, ferestrele sînt prevăzute cu geamuri, căminele sînt refăcute pentru a putea folosi cărbunele de pămînt ; inventarele de succesiune ne semnalează o bogăție nouă constînd din mobile, țesături, scoarțe, veselă de zinc. Această cerere internă a stimulat cu siguranță industria, comerțul, importurile.

Dar, oricît de promițătoare, această mișcare plină de forță nu antrenează toate sectoarele. Sînt unele, chiar importante, care rămîn de căruță.

Bunăoară, în metalurgie, nu numai că *the blast furnace,* furnalul înalt modern de model german, mare consumator de combustibil, nu desființează *the bloomeries,* furnalele de model vechi, dintre care unele funcționează încă prin 1650, dar acestea continuă să folosească cărbunele de lemn. Abia în 1709 apare primul furnal înalt care lucrează cu cocs și el va rămîne *unic* timp de patruzeci de ani. Anomalie căreia T. S. Ashton și alți cîțiva i-au dat mai multe explicații. Dar cea a lui Charles Hyde, dintr-o carte recent apărută, mi se pare indiscutabilă [54] : dacă cocsul nu întrece cărbunele de lemn decît prin 1750, lucrul acesta se explică prin faptul că, pînă la acea dată, costul de producție este în avantajul celui din urmă [55]. Producția metalurgică engleză mai rămîne încă multă vreme slabă, în cantitate și calitate, inferioară chiar după adoptarea cocsului, producției Rusiei, Suediei și Franței [56]. Și este adevărat că mica metalurgie (fabricile de cuțite, de cuie, de unelte etc.) crește neîntrerupt, începînd din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, dar ea lucrează cu oțel importat din Suedia.

Un alt sector rămas în urmă este industria postavurilor, confruntată cu o lungă criză de cerere externă care o silește să se supună unor schimbări dificile și a cărei producție este aproape staționară din 1560 pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea [57]. Preponderent rurală, slab manufacturizată, ea este prinsă din ce în ce mai mult în *putting out system*. Dar tocmai această industrie furnizează în secolul al XVI-lea, de una singură, 90% din exporturile engleze. Partea ei rămîne de 75%, încă prin 1660, și scade la 50% abia la sfîrșitul secolului [58].

Dar dificultățile acestea nu pot explica stagnarea economică de care este cuprinsă Anglia după anii 1660 : ea nu dă înapoi, dar nici nu mai înaintează. Populația nu mai crește, agricultura produce mai mult și mai bine, ea investește pentru viitor, dar veniturile ei scad o dată cu prețurile ; industria continuă să lucreze, dar nu mai inovează, cel puțin pînă prin 1680 [59]. Dacă ar fi vorba numai de Anglia, am sublinia incidența brutală a războiului civil, care începe în 1642 și constituie un serios motiv de stagnare ; am pune în evidență insuficiența, existentă încă a pieței sale naționale, situația ei proastă sau relativ proastă în cadrul economiei-univers europene, unde preponderența Olandei vecine este exclusivă. Dar nu numai despre Anglia este vorba : indiscutabil, situația ei este împărtășită de către țările Nordului, care progresaseră în același timp cu ea și care dau înapoi o dată cu ea. Mai devreme sau mai tîrziu, „criza secolului al XVII-lea“ și-a jucat pretutindeni rolul.

Cu toate acestea, pentru a reveni la Anglia, trebuie spus că, în conformitate chiar cu diagnosticul lui J.U. Nef, deși neîndoielnic creșterea industrială s-a încetinit după 1642, ea nu s-a oprit cu totul, că n-a existat un recul [60]. De fapt (vom reveni asupra problemei în legătură cu analizele percutante ale lui E. L. Jones), „criza secolului al XVII-lea“ a fost, poate, ca toate perioadele de încetineală demografică, fa-

vorabilă unei oarecare creșteri a venitului *pro capite* și unei transformări a agriculturii, nu lipsită de urmări pentru industrie ca atare. Ducînd puțin mai departe gîndul lui Nef, să spunem că Revoluția engleză, care avea să se afirme în secolul al XVIII-lea, începuse încă în cel de-al XVI-lea, că ea a înaintat pe niște paliere. Și aceasta este o explicație ale cărei învățăminte trebuie să le reținem.

Dar nu se întîmplă același lucru în Europa, unde, începînd din secolul al XI-lea, experiențele se succed, se leagă unele cu altele și, într-un fel, se acumulează ? Rînd pe rînd, toate regiunile, într-o epocă sau alta, au cunoscut pusee preindustriale, cu acompaniamentul pe care acest lucru îl implică, îndeosebi în domeniul agriculturii. Industrializarea a fost astfel endemică pe continent. Oricît de strălucitor și de hotărîtor a fost rolul ei, Anglia nu este singura răspunzătoare și inventatoarea Revoluției Industriale pe care a realizat-o. De altfel, tocmai din cauza aceasta, Revoluția abia începută, chiar înainte de succesele ei hotărîtoare, a contaminat atît de ușor Europa apropiată și a înregistrat aici o serie de succese relativ rapide. Ea nu s-a lovit pe continent de piedicile pe care le întîlnesc astăzi atîtea țări subdezvoltate.

REVOLUȚIA ENGLEZĂ, SECTOR CU SECTOR

În plină strălucire a izbînzii sale, după 1750, Anglia devine punctul luminos de convergență care atrage totul. Dar să nu ne facem prea multe iluzii : abia ajungem în inima dificultăților pe care le avem de întîmpinat, în mijlocul unor jocuri de lumini înșelătoare. R. M. Hartwell ne explică lucrul acesta, cu pasiune, în combativa lui carte *The Industrial Revolution and Economic Growth* (1971), de fapt o carte a tuturor celorlalte cărți, tribuna de la

care autorul nu-și exprimă ideile decît prin mijlocirea ideilor altora și ne introduce, pînă la urmă, într-un mare muzeu în care tablourile cele mai diferite și cele mai discordante sînt agățate cu grijă pe perete. Să alegem noi ! Oricine și-ar pierde busola după a suta opoziție *pro-contra*.

Este adevărat, și într-un fel faptul este consolator, că reuniți pentru o discuție generală de către revista *Past and Present*, în aprilie 1960 [61], o seamă de istorici specialiști în domeniu nu s-au putut pune de acord. Și n-au putut s-o facă nici la Colocviul de la Lyon din 1970[62], consacrat aceleiași teme, unde Pierre Vilar [63] a spus poate esențialul, atunci cînd a mărturisit de-a dreptul că, studiind Revoluția Industrială care a transformat atît de repede Catalonia secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, n-a izbutit să construiască un model care să îl satisfacă. Și problema nu s-a simplificat atunci cînd, în cursul aceluiași colocviu, expresia *revoluție industrială* a fost înlocuită cu un cuvînt neutru, *industrializare*, pînă la urmă la fel de complex. „Mărturisesc că încă n-am primit o lămurire privitoare la ceea ce se înțelege prin *industrializare*, spunea Jean Bertin. Să însemne aceasta calea ferată, bumbacul, cărbunele, metalurgia, gazul de iluminat, pîinea albă ?“ [64] Aș răspunde bucuros : lista este mult prea scurtă ; industrializarea, ca și revoluția industrială, pune în discuție totul, societatea, economia, structurile politice, opinia publică și tot ceea ce mai rămîne. Istoria cea mai imperialistă nu o va prinde, mai ales într-o definiție care ar vrea să fie simplă, completă și peremptorie. Cu alte cuvinte, Revoluția Industrială, care va întoarce Anglia, și apoi lumea, cu susul în jos, nu reprezintă, în nici un moment al cursului ei, un subiect bine precizat, un fascicol de probleme date, într-un spațiu dat, într-un timp dat.

Tocmai de aceea nu sînt de acord, chiar dacă sînt silit s-o folosesc la rîndu-mi, cu metoda

care constă în explicare Revoluției, sector cu sector. Într-adevăr, puși în fața mulțimii de dificultăți și a interdependenței lor complexe, istoricii au procedat în chip cartezian : a diviza, pentru a înțelege. Ei au distins o serie de compartimente particulare : agricultura, demografia, tehnica, comerțul, transporturile etc., care au suferit cu toate transformări importante ; există însă riscul ca ele să apară drept etape separate, atinse una după alta, constituind într-un fel treptele creșterii. Acest model din bucăți, ne vine de fapt din domeniul celei mai tradiționale economii politice. Vom regreta faptul că partizanii economiei retrospective n-au întocmit un altul, pe care să-l putem folosi și noi, în stare să conducă mai eficient cercetarea istorică ; că n-au definit repere, indicatori, cote a căror observare să scoată la iveală felul în care acționează diferitele sectoare în mod sincron, unul în raport de celelalte, sprijinindu-se sau, dimpotrivă, constituind unul pentru altul frîne sau puncte de gîtuire. Dacă am putea opera o serie de secțiuni sincrone, îndeajuns de spațiate în timp, procesul de creștere ni s-ar releva, poate, fără erori prea mari, în evoluția lui. Dar ar trebui definit un model de observare, asupra căruia istoricii să cadă de acord și pe care să-l pună în acțiune, în diverse puncte de timp și spațiu.

Deocamdată nu ne rămîne altceva de făcut decît să folosim clasificările care și-au dovedit meritele, prin opere remarcabile, prea numeroase pentru a putea fi toate amintite. În ansamblul Revoluției, ele scot în evidență o serie de „revoluții“ particulare : a agriculturii, a demografiei, a transporturilor interne, a tehnicii, a comerțului, a industriei... Vom încerca, într-o primă abordare, să urmărim aceste mutații cărora de fapt nu le-a scăpat nici un sector. Este drumul obișnuit al explicației. Parcurgerea lui este plicticoasă, dar este vorba despre o plictiseală necesară.

Un factor primordial : agricultura engleză

Agricultura vine prima la rînd, și pe bună dreptate. Dar, dintre toate problemele în discuție, ea este de departe cea mai dificilă. De fapt, ne găsim în fața unui proces interminabil ; nu în fața unei revoluții, ci în fața unor revoluții succesive, a unor mutații, evoluții, rupturi, reechilibrări în lanț. Demersul de a le descrie, de la un capăt la altul, ne-ar duce ușor în secolul al XIII-lea, la primele încercări de ameliorare a solului cu ajutorul calcarului și marnei, la experiențele privitoare la diferitele varietăți de grîu sau de ovăz și la rotațiile cele mai potrivite. Problema noastră nu este totuși studierea izvoarelor sau cursului acestui fluviu, ci felul în care se varsă el în mare, nu istoria Angliei rurale cu toate ramificațiile ei, ci felul în care ajunge ea, pînă la urmă, în oceanul Revoluției Industriale. A fost, oare, agricultura un factor esențial în această uriașă realizare ?

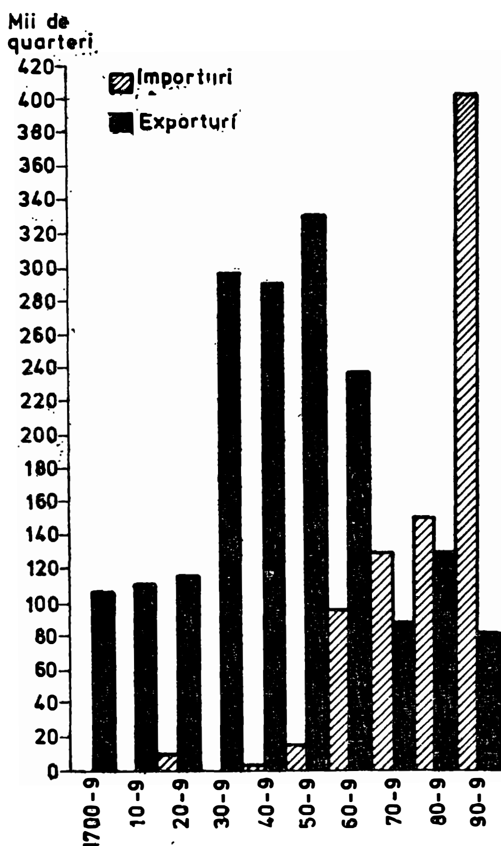
Întrebarea aceasta naște o mie de răspunsuri contradictorii. Sînt istorici care spun da, istorici care spun nu și istorici care, șovăielnici, rămîn între da și nu. Pentru H. W. Flinn, „rămîne extrem de îndoielnic ca progresele agriculturii ca atare să fi fost suficiente spre a juca mai mult decît un rol modest în stimularea unei revoluții industriale“ [65]. Și mai general, pentru H. J. Habakkuk, „sporirea producției agricole nu trebuie privită ca o precondiție a creșterii și, din această cauză ea mai degrabă a însoțit decît a precedat accelerarea creșterii“ [66]. Dimpotrivă, Paul Bairoch, atent la degajarea și ierarhizarea variabilelor strategice ale revoluției engleze, afirmă că avîntul agriculturii a fost pentru aceasta „factorul dominant de amorsare“, lovitura de deschidere [67]. E. L. Jones este și mai categoric : sprijinindu-se pe o istorie comparată a țărilor care au ajuns la industrializare, el pune drept condiție de primă in-

stanță a succesului lor „o producție agricolă care crește mai repede decît populația“ [68]. După părerea lui, „perioada critică“ pentru Anglia se plasează între 1650 și 1750.

Un asemenea punct de vedere înlătură dinainte argumentele celor care, identificînd în esență revoluția agriculturii cu mecanizarea ei, o văd urmînd, și nu precedînd, revoluția bumbacului, și chiar pe cea a căilor ferate. Este neîndoielnic că tehnica industrială și mașinistă au jucat în viața rurală un rol destul de neglijabil pînă în plin secol al XIX-lea. Semănătoarea despre care vorbește Jethro Tull, în 1733[69], este rar folosită (de pildă, la Town și la Coke) în East Norfolkul progresist; aiurea, ea nu apare decît odată cu secolul al XIX-lea [70]. Este sigur că mașina de treierat cu cai, concepută în Scoția prin 1780, urmată tardiv de mașina cu aburi, nu s-a răspîndit cu repeziciune. Tot așa plugul triunghiular, numit al lui Rotherham [71], care îngăduia ca arătura să se facă cu doi cai de către un singur om (în loc de plugul dreptunghiular, cu cei șase sau opt boi ai lui, un mînător și un arător), brevetat în 1731, n-a fost folosit înainte de 1870 [72]. S-a calculat chiar că noile culturi, inclusiv cultura *turnip*-ului, napul miraculos care trece din grădini pe ogoare în secolul al XVII-lea, nu se propagă cu o viteză mai mare de o milă pe an, pornind de la punctul de origine! Pe scurt, pînă în 1830, îmblăciul, secera și coasa rămîn uneltele obișnuite din fermele engleze [73]. Așa încît progresele agriculturii engleze *înainte de Revoluția industrială*, progrese indiscutabile [74], nu se datorează atît mașinii sau culturilor-minune, cît noilor forme de folosire a solului, repetării arăturilor, rotației culturilor (care urmărește înlăturarea zonelor necultivate și, în același timp, promovarea creșterii vitelor, sursă utilă de îngrășăminte, prin urmare evitarea secătuirii pămîntului), atenției în selectarea semințelor și a raselor ovine și bovine, unei agriculturi specializate care își sporește randamentul, cu rezultate care

variază de la regiune la regiune, în funcție de condițiile naturale și de obligațiile de schimb, care nu sînt niciodată aceleași. Sistemul la care se ajunge este cel ce se va chema în secolul al XIX-lea *high farming*, „o artă extrem de dificilă, scrie un observator tardiv, și care nu are drept bază altceva decît un lung șir de observații. Pămînturi împrejmuite și adînc brăzdate de arături dese, îngrășate cu bălegar bogat și de bună calitate și însămînțate alternativ cu plante epuizante și ameliorante, fără pîrloagă [...] înlocuind plantele cerealiere, pivotante și epuizante, care își trag substanța de la o mare adîncime și nu dau solului nimic, cu plante erbacee, ameliorante, cu rădăcini nu prea adînc înfipte în sol, care și-o scot pe a lor de la suprafața acestuia" [75].

Această transformare, care avea să se dovedească esențială, începe după 1650, într-un moment în care presiunea demografică încetează, în care numărul oamenilor nu mai crește, sau abia crește (poate ca urmare a unei politici conștiente de întîrziere a căsătoriilor). Indiferent de cauză, presiunea demografică a slăbit. Nu prezintă, oare, un caracter contradictoriu faptul că, tocmai în acest moment, în momentul cînd cererea se restrînge și în care prețul grîului este în scădere, producția și productivitatea cresc și că o seamă de inovații se răspîndesc? Paradoxul se explică totuși destul de bine, în lumina argumentelor pe care le avansează E. L. Jones [76]. Cererea de cereale rămîne aproape stabilă, dar odată cu avîntul orașelor și cu uriașa dezvoltare a Londrei crește cererea de carne; creșterea vitelor devine mai rentabilă decît cultura grîului; ea tinde să preia ștafeta. De aici apelul tot mai insistent la plantele furajere deja cunoscute: trifoi, dulcișor, *turnips*, și la metode noi de rotație a culturilor. Paradoxul provine din faptul că foarte puternica sporire a șeptelului, urmărită și obținută, furnizează o cantitate crescută de îngrășăminte și ridică, prin contralovitură, randamentul culturilor cerealie-

50. IMPORTURI ȘI EXPORTURI ENGLEZE DE GRÎU ȘI FĂINĂ

În linii mari, Anglia trăiește numai din grîul ei, pînă prin 1760 ; între 1730 și 1760, ea exportă cantități notabile *pentru epocă*, (2% din producția totală, prin 1750, adică 330 000 *quarteri*, la o producție de 15 milioane ; un *quarter* = 2,9 hl.) ; importurile ei, care încep în 1760, cresc neîntrerupt, în ciuda unei producții care urcă de la 9 milioane de *quarteri* în 1800, la 25 în 1820. (După P. Mathias *The First Industrial Nation*, 1969, p. 70).

re, grîu și orz, incluse în rotație. Se formează astfel ceea ce Jones numește un „cerc virtuos" (contrariul cercului vicios), în care prețul slab al cerealelor îi împinge pe fermieri să-și îndrepte efortul spre creșterea vitelor, care consfințește succesul plantelor furajere, care atrage, în același timp, după sine o puternică sporire a șeptelului, în special ovin, o puternică creștere a randamentului cerealier. Producția de cereale avea să crească în Anglia automat și aproape de la sine, pînă într-atît încît să depășească nevoile naționale. De aici, o scădere a prețului cerealelor și o creștere a exporturilor, pînă prin 1760. E. A. Wrigley a calculat că între 1650 și 1750 creșterea *productivității* în agricultură este de cel puțin 13% [77].

Dar *high farming*-ul a avut și o altă urmare. Culturile furajere cerînd soluri ușoare și nisipoase, acestea devin pămînturile bogate ale Angliei. Se dau în cultură chiar soluri cunoscute ca slabe, dintotdeauna menite oilor. Dimpotrivă, pămînturile grele și argiloase, socotite pînă atunci cele mai bune pentru cereale, prost adaptabile la culturile furajere, sînt condamnate datorită prețurilor scăzute pe care le determină înaltul randament la cereale al concurentelor lor. Ele sînt silite să rămînă nearate. Se aud plîngeri. Prin 1680, în Midlands, se cer pur și simplu legi care să interzică îmbunătățirile agricole introduse în sudul Angliei ! În Buckinghamshire, posesorii de pămînturi argiloase din valea rîului Aylesbury cer să se interzică cultura trifoiului [78].

Regiunile vitregite prin triumful vecinelor lor mizează pe creșterea animalelor, în special a animalelor de povară, sau, dacă au șansa să fie aproape de Londra, pe producția de lapte. Dar reechilibrarea se face într-o și mai mare măsură în direcția unei industrii artizanale. Din această cauză, începînd din 1650, din momentul în care J. U. Nef înregistrează o pierdere de viteză a *marii* industrii manufacturiere dezvoltată în decursul secolului precedent, vedem,

dimpotrivă, o industrie rurală plină de energie, crescînd în cadrul vechi dar mereu eficient ale *putting out system*-ului. La sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui de al XVIII-lea, meșteșugul dantelăriei se dezvoltă astfel în Devonul oriental și, într-o și mai mare măsură, în comitatele Bedford, Buckingham și Northampton ; împletiturile de pai pentru confecționarea pălăriilor trec din comitatul Hertford în comitatul Bedford ; fabricarea cuielor cîștigă teren în zona rurală a Birminghamului ; fabricarea hîrtiei, în regiunea colinară a Mendipsului, unde, în 1712, lucrează mai bine de 200 fabrici, instalate adesea în foste mori de grîu ; tricotajele, în comitatele Leicester, Derby și Nottingham etc.[79].

Prin urmare, „criza secolului al XVII-lea" a corespuns în Anglia cu o maturizare a zonei rurale destul de înceată și inegală, dar dublu benefică pentru viitoarea Revoluției Industriale : ea a favorizat implantarea unei agriculturi de înalt randament care, renunțînd la exporturi, avea să se dovedească capabilă să susțină violentul avînt demografic de după 1750 ; în regiunile sărace, ea a înmulțit numărul micilor antreprenori și masa unui proletariat mai mult sau mai puțin dedat cu lucrul artizanal, cu alte cuvinte o mînă de lucru „maleabilă și antrenată", gata să răspundă la apelul marii industrii citadine atunci cînd se va ivi ea, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Tocmai din această rezervă de mînă de lucru își va scoate forța de muncă Revoluția Industrială, și nu din mîna de lucru strict agricolă, care își va păstra efectivele, contrar a ceea ce se credea pînă încă de curînd, pe urmele lui Marx.

Lucrurile s-au petrecut cu totul altfel pe continentul european, pentru că, probabil, evoluția atît de originală a agriculturii engleze nu este de conceput decît în cadrul unei proprietăți suficient de întinsă : un mare domeniu înseamnă pe atunci 80 hectare. Iar pentru ca

acest tip de proprietate să se constituie, a fost nevoie ca tenacele regim senioriaI să se distrugă, să se regleze, a fost nevoie ca relaţiile arhaice de la arendaş la senior să se transforme. Atunci cînd Revoluţia Industrială porneşte la drum, toate acestea sînt, în Anglia, realităţi de multă vreme. Marele proprietar [80] a devenit un rentier care vede în pămîntul lui un instrument de prestigiu social, dar şi o unealtă de producţie, pe care în interesul lui o încredinţează unor fermieri eficienţi (ba chiar, prin tradiţie, proprietarul compensează în parte pierderile fermierului în anii proşti). În afară de asta, un domeniu prosper, arendat cu preţ bun, constituie pentru proprietar garanţia unui credit uşor de obţinut, la nevoie, pentru alte investiţii, căci sînt frecvente cazurile cînd proprietarii funciari sînt şi întreprinzători în industrie sau minerit. În ceea ce îl priveşte, fermierul este sigur, prin convenţie dacă nu legal, de termenii contractului lui ; el poate deci investi fără teamă [81], gospodărindu-şi pămîntul în conformitate cu regulile pieţii şi gestiunii capitaliste. Trăsătura caracteristică a acestei noi ordini este ridicarea fermierului, adevărat întreprinzător, „cu adevărat, oameni aşa cum se cuvine", spune un martor francez. „Cu toate că nu lasă coarnele plugului, ei sînt, cît priveşte ferma sau casa lor, deopotrivă cu burghezii din oraş" [82]. Asta în 1819. Dar chiar cu trei sferturi de veac mai înainte, în 1745, un francez îl şi descria pe fermierul englez ca pe un ţăran care „se bucură de îmbelşugare, în privinţa tuturor înlesnirilor vieţii" ; sluga lui „îşi bea ceaiul, înainte de a porni la arat". Şi iată-l pe acest „ţăran, iarna, îmbrăcat în redingotă", pe nevasta şi fata lui, gătite şi dichisite, încît le-ai putea lua „drept una din ciobăniţele noastre de roman" [83]. Impresia pe care nu o dezminte o mică gravură încîntătoare reprezentînd o „ţărancă" îndreptîndu-se spre tîrg, ducînd un coş de ouă, dar purtînd încălţări şi o pălărie foarte burgheze.

Un francez, Maurice Rubichon, izbit de contrastul dintre satul englezesc şi cel franţuzesc, a descris pe larg organizarea agricolă britanică. Aristocraţia funciară (2—3 familii, după cum estimează el [84], în fiecare din cele 10 000 parohii din Anglia) posedă cam o treime din pămîntul existent în raza comunelor, împărţit în mari exploatări ţinute de către arendaşi ; micilor (şi cîteodată marilor) proprietari independenţi, *yeomenii*, le revine o altă treime ; ţăranii deţin petece mici de pămînt şi au drepturi asupra terenurilor comunale, care reprezintă ultima treime a suprafeţelor cultivate. S-ar putea prea bine ca aceste estimări ale lui Rubichon să fie aproximative. Sigur este faptul că, mult înainte de secolul al XVIII-lea, totul a favorizat concentrarea proprietăţii funciare. Micul proprietar era, mai mult sau mai puţin, condamnat să-şi extindă proprietatea sau să o piardă, într-o zi, şi să devină lucrător salariat. Pe această cale sau prin sistemul *enclosurilor*, care suprimă bunurile comunale şi înlesneşte redistribuirea lor, marea proprietate, mai bine adaptată, mai rentabilă, regrupează încetul cu încetul pămînturile în folosul nobilimii funciare, a marelui *yeoman* şi a fermierului. Tocmai contrariul evoluţiei din Franţa, unde regimul „feudal“ s-a prăbuşit dintr-odată, în noaptea de 4 august 1789, în momentul cînd concentrarea capitalistă abia se schiţase ; pămîntul s-a fărîmiţat atunci, iremediabil împărţit între ţărani şi burghezi. Maurice Rubichon, admirator fără rezerve al ordinei rurale engleze, tună şi fulgeră împotriva acestei Franţe care „era deja înainte de revoluţie îmbucătăţită în 25 milioane de parcele“ şi care „a ajuns astăzi la 115 milioane“ [85]. Să fie vinovat de lucrul acesta numai Codul lui Napoleon ? A fost Anglia salvată de fărîmiţare prin simpla acţiune a dreptului primului născut în transmiterea proprietăţii nobiliare sau de faptul că agricultura ei devine o agricultură capitalistă ?

În sfîrșit, pentru a aprecia rolul agriculturii în Revoluția Industrială nu trebuie să uităm că satele engleze s-au legat de timpuriu, foarte strîns, de piața națională a insulei ; prinse în rețelele acesteia, ele izbutesc pînă la începutul secolului al XIX-lea, cu rare excepții care confirmă regula, să hrănească orașele și aglomerările industriale ; ele constituie masa esențială a unei piețe interne care este cel dintîi și cel mai firesc debușeu al industriei engleze care demarează. Această agricultură în progres a fost în mod deosebit clientul industriei fierului. Uneltele ei — potcoavele, fierul de plug, coasele, secerile, mașinile de treierat, grapele, tăvălugurile — reprezintă importante cantități de fier ; în 1780, în Anglia, aceste nevoi pot fi estimate la 2—300 000 tone anual [86]. Indiscutabil, cifrele acestea nu sînt valabile pentru prima jumătate a secolului, perioadă crucială pentru problema de care ne ocupăm, dar dacă atunci importul fierului din Suedia și Rusia crește neîntrerupt, explicația nu trebuie căutată în faptul că propria capacitate a industriei engleze nu mai ajunge și că cererea sporită vine în mare parte din agricultură ? Că elanul acestei agriculturi precede astfel chiar mișcarea de industrializare ?

Creșterea demografică

În secolul al XVIII-lea, populația crește în Anglia, așa cum crește de-a lungul și de-a latul Europei și în lumea întreagă : 5 835 000 locuitori, în 1700 ; ceva mai mult de 6 milioane, în 1730 ; 6 665 000, în 1760. Apoi mișcarea se accelerează : 8 216 000, în 1790 ; 12 milioane, în 1820 ; aproape 18 milioane, în 1850 [87]. Rata mortalității scade de la 33,37‰ la 21,1‰ în 1800, și la 21‰, în deceniul 1811—1821, în timp ce rata natalității atinge nivelul record de 37‰, și chiar îl depășește. Cifrele acestea, care

nu sînt decît estimări, variază de la un autor la altul, dar fără diferențe prea mari[88].

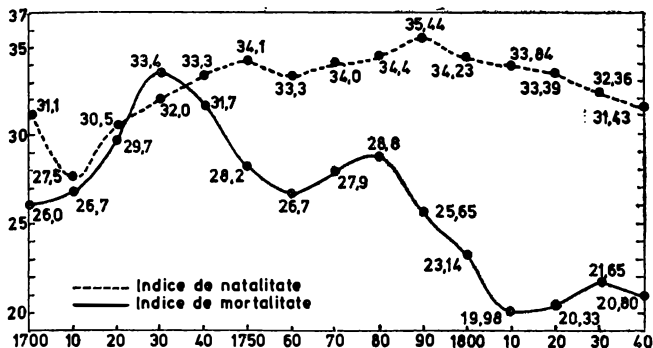
Acest uriaș puseu biologic înseamnă sate mai bine amenajate, orașe (toate orașele) care cresc și aglomerări industriale care se dezvoltă cu viteze record. Istoricii demografi au repartizat comitatele engleze în trei grupuri de referință care, în 1701, erau comparabile prin cifra populației[89] : în 1831, toate progresează în valoare absolută, dar grupul comitatelor industriale reprezintă 45% din populație, față de o treime în 1701 ; la polul opus, partea comitatelor agricole, de 33,3% la începutul secolului al XVIII-lea, scade la 26%. Anumite comitate progresaseră în ritmuri evident spectaculoase, Northumberlandul și Durhamul dublînd populația, iar Lancashire, Staffordshire, Warwickshire triplîndu-și-o[90]. Nici o eroare de apreciere nu este, prin urmare, cu putință : industrializarea a jucat primul rol în creșterea populației engleze. Toate studiile de detaliu confirmă această impresie. Dacă luăm în considerare grupa de vîrstă de la 17 la 30 ani, constatăm că în 1800, în Lancashire-ul industrial, s-au căsătorit 40% din cei care fac parte din ea, față de 19%, în partea agricolă a aceluiași comitat și în aceeași perioadă. Ocupațiile industriale favorizează căsătoriile precoce și constituie un accelerator al creșterii demografice.

Se extinde, se așează o Anglie neagră, cu orașele ei uzinale și casele ei muncitorești. Fără îndoială, ea nu este vesela Anglie. După mulți alții, Alexis de Tocqueville o descrie în notele lui de călătorie : în iulie 1835[91], el se oprește la Birmingham și apoi la Manchester. Acestea sînt, pe atunci, orașe uriașe neterminate, în care se construiește repede și prost, fără un plan prealabil, dar sînt niște orașe pline de viață : șiragul de mari centre urbane, dense, trepidante, Leeds, Sheffield, Birmingham, Manchester, Liverpool, este inima dezvoltării engleze. Birmingham mai are un aspect uman, dar Manchester este un iad. Aici, între 1760 și 1830, populația

s-a înmulțit de zece ori, ajungînd de la 17 000, la 180 000 locuitori [92]. Din lipsă de loc, uzinele de pe dealuri au 5, 6 pînă la 12 etaje. Palate și locuințe de lucrători sînt împrăștiate prin oraș cum dă Dumnezeu. Pretutindeni băltoace, noroi : la o stradă pavată, zece străduțe pline de glod. Bărbați, femei, copii se înghesuie în case sordide ; în pivnițe stau grămadă 15—16 persoane. 50 000 de irlandezi constituie o parte dintr-un cumplit semiproletariat tipic. La fel la Liverpool, unde Tocqueville notează prezența a „șaizeci de mii de irlandezi catolici". Și adugă : „Mizeria este aproape la fel de mare ca la Manchester, dar se ascunde". Așadar, în toate orașele acestea, fiice ale industrializării, creșterea populației nu ajunge să furnizeze masa de lucrători necesari. Îi vine în ajutor imigrarea, din Țara Galilor, din Scoția și, îndeosebi, din Irlanda. Și întrucît mecanizarea face să crească munca nespecializată, în toate punctele acestea fierbinți ale dezvoltării industriale, se recurge la munca femeilor și copiilor, mînă de lucru docilă. prost-plătită, ca cea a imigranților.

Revoluția industrială a mobilizat, prin urmare, toate efectivele care îi erau necesare. Efectivele muncitorești și, încă de pe atunci, efectivele „sectorului terțiar" în care noile timpuri creează locuri de muncă. De altfel, orice industrie care reușește, cum spune Ernest Labrousse [93], se birocratizează, și tocmai acesta este cazul Angliei. Un semn suplimentar al belșugului de mînă de lucru — o servitorime pletorică. Situație cunoscută de mult fără îndoială, dar pe care Revoluția Industrială nu o corectează, ba dimpotrivă. La începutul secolului al XIX-lea, mai mult de 15% din populația londoneză este constituită din servitori.

După 1750, prin urmare, Anglia s-a umplut atît de repede de oameni încît nu știe ce să mai facă cu ei. Și, atunci, sînt ei o greutate, o piedică ? Un motor ? O cauză, o urmare ? Nu

51. RATA MORTALITĂȚII ȘI NATALITĂȚII ÎN ANGLIA

Cele două curbe sînt trasate în temeiul unor estimări valabile, deși diferite în funcție de autori. Despărțirea și distanțarea lor scoate în evidență avîntul demografic pe care îl cunoaște Anglia începînd din anii 1730. (După G. M. Travelyan, English Social History, *1942, p. 361).*

mai e nevoie să spunem că sînt utili, indispensabili : ei sînt dimensiunea umană necesară a Revoluției Industriale. Fără aceste mii, aceste milioane de oameni, nu ar fi cu putință nimic. Dar nu asta este problema ; problema este corelația dintre cele două mișcări. Mișcarea demografică și mișcarea industrială sînt două procese uriașe. Ele se desfășoară împreună. Îl determină oare unul pe celălalt ? Din nefericire, și unul și celălalt, sînt înregistrate prost în documentele pe care le avem la îndemînă. Istoria demografică a Angliei se schițează în lumina documentelor incomplete de stare civilă. Tot ceea ce afirmăm în acest domeniu este nesigur și mîine va fi repus în discuție, dacă cercetarea se va angaja în uriașa muncă de numărătoare și verificare. În egală măsură, se pune întrebarea dacă putem avea pretenția de a urmări exact industrializarea, adică, în linii mari, curba producției ? „Sîntem îndreptățiți să socotim, scrie Phyllis Deane, că fără creșterea producției, începînd din 1740, creșterea concomitentă a populației ar fi fost blocată de către creșterea

ratei mortalității, pe care ar fi atras-o după sine scăderea standardului de viață“ [94]. În graficul de mai sus, 1740 este, într-adevăr, momentul de „divergență“ dintre rata natalității și rata mortalității : atunci a cîștigat viața partida. Dacă este adevărată, această afirmație foarte simplă constituie, ca atare, dovada că revoluția demografică a urmat mișcarea. În mare parte, cel puțin, ea a fost indusă.

Tehnica, o condiție necesară fără îndoială nu și suficientă.

Dacă există un factor care și-a pierdut din prestigiu, în calitate de cauză principală a Revoluției Industriale, acesta este tehnica. Marx credea în primatul ei ; istoriografia recentă are argumente solide pentru refuzul de a vedea în ea un *primum mobile* sau chiar o *amorsă*, ca să vorbim ca Paul Bairoch. Și totuși, invenția merge în general cu un pas înaintea capacității industriale. Dar tocmai din acest motiv, ea cade adesea în gol. Prin definiție, aplicarea efectivă a tehnicii rămîne în întîrziere față de mișcarea generală a vieții economice ; pentru a interveni în planul acesta, ea trebuie să aștepte pînă cînd o cerere exactă și insistentă o solicită repetat.

Bunăoară, în ceea ce privește textilele, cele două operații importante sînt torsul și țesutul. În secolul al XVII-lea, pentru a fi alimentat continu, un război de țesut avea nevoie de produsul a 7—8 torcători sau, mai degrabă, torcătoare. În mod logic, inovațiile tehnice trebuiau să se orienteze spre operația care cerea cea mai multă mînă de lucru, spre tors. Totuși, în 1730, suveica volantă a lui Kay favorizează tocmai războiul de țesut. Această invenție elementară (suveica lansată de un resort este manevrată cu mîna), care accelerează ritmul țesutului, nu se răspîndește, cu toate acestea, decît după 1760. Poate pentru că tocmai în acel moment

se lansează trei inovații, de data aceasta acceleratoare ale torsului și care se răspîndesc foarte repede : *spinning jenny*, prin 1765, ale cărei modele simple sînt la îndemîna atelierului familial ; mașina hidraulică a lui Arkwright, prin 1769 ; apoi, zece ani mai tîrziu, „catîrul“ lui Crampton, mecanism numit așa pentru că îmbina caracteristicele a două mașini precedente [95]. De acum înainte, debitul țesutului se înzecește și importul de bumbac brut crește, venit din Antile, din Indiile orientale și, curînd, din Sudul coloniilor engleze din America. Dar în ciuda acestui fapt, diferența dintre viteza de fabricație a firului și a țesăturii continuă, pînă în jurul anilor 1840. Chiar atunci cînd mașina cu aburi mecanizează torsul, prin 1800, țesutul tradițional de mînă izbutește să se adapteze la ritm, numărul țesătorilor crește, ca și salariul lor. Țesutul de mînă nu va fi, în sfîrșit, detronat decît după războaiele napoleoniene, încetul cu încetul, în ciuda perfecționărilor introduse de mașinile lui Roberts, prin 1825. Pentru că, pînă prin 1840, înlocuirea lui cu războiul mecanic nu avea să fie nici indispensabilă, nici avantajoasă (dată fiind puternica scădere a salariului țesătorilor, provocată de concurența mașinilor și de șomaj) [96].

Paul Bairoch are deci dreptate : „În timpul primelor decenii ale Revoluției Industriale, tehnica a fost, într-o măsură cu mult mai mare, un factor determinat de economic decît un factor care a determinat economicul“. Cît se poate de limpede, inovațiile depind de acțiunea pieții : ele răspund numai la o cerere insistentă a consumatorului. În cazul pieții interne engleze, media consumului anual de bumbac este de 1 700 000 livre, în perioada 1737—1740 ; de 2 100 000, în 1741—1749 ; de 2 800 000, în 1751—1760 ; de 3 000 000, în 1761—1770. „Este vorba de cantități [...] mici, față de cele pe care avea să le consume Anglia douăzeci de ani mai tîrziu“ ; în 1769 (înainte de începerea mecani-

zării), consumul reprezintă 300 grame bumbac de persoană, atît cît „să permită producerea unei cămăși, pe an și locuitor“ [97]. Dar poate că este vorba de un prag, deoarece în 1804—1807, o dată cu atingerea aceluiași nivel, în Franța începe mecanizarea industriei bumbacului.

Totuși, deși creează inovația, cererea depinde ea însăși de nivelul prețurilor. Încă la începutul secolului al XVIII-lea, Anglia avea realmente o piață populară, gata să absoarbă o mare cantitate de țesături de bumbac *indiens*, pentru că ele erau *ieftine*. Atunci cînd ironizează extravaganțele modei țesăturilor imprimate la Londra, Defoe arată, pe bună dreptate, că servitoarele purtaseră aceste pînzeturi de import cu mult înainte de stăpînele lor. Fără îndoială că această piață engleză s-a restrîns, pe măsură ce moda făcea să crească prețul pînzeturilor colorate, dar ea a fost în primul rînd strangulată autoritar (dovadă suplimentară a vigorii sale), atunci cînd guvernul englez a interzis intrarea în Marea Britanie a țesăturilor indiene de bumbac, cu excepția celor destinate exportului. În aceste condiții, poate că nu atît presiunea cererii engleze, cît concurența prețurilor indiene scăzute, așa cum afirmă K. N. Chaudhuri [98], este factorul care a stimulat invenția engleză, de altfel, și ceea ce este semnificativ, în domeniul bumbacului, și nu în industria națională de consum mare și de puternică cerere, care este industria lînii, și chiar cea a inului. Mecanizarea nu va atinge domeniul lînii decît mult mai tîrziu.

Tot așa stau lucrurile în ceea ce privește metalurgia engleză : incidența prețurilor asupra inovației este tot atît de puternică, și poate mai puternică, decît cea a cererii în sine. Am văzut că metoda obținerii de fontă cu cocs, pusă la punct de Abraham Darby, a fost folosită de el în furnalele înalte de la Coalbrookdale, în Shropshire, încă din 1709, dar că nici un alt întreprinzător nu l-a urmat pe această cale îna-

inte de mijlocul secolului. Încă în 1775, 45% din producția de fontă în lingouri ieșea din furnale funcționînd cu cărbune de lemn[99]. P. Bairoch leagă succesul tardiv al procedeului de o presiune crescută a cererii, care nu poate fi pusă la îndoială[100]. Dar Charles Hyde a explicat limpede împrejurările adoptării cu întîrziere a fontei cu cocs. De ce a fost ea disprețuită înainte de 1750, timp de 40 ani, în cele 70 furnale înalte care lucrau pe atunci în Anglia? De ce 18 furnale noi, cel puțin, au fost construite între 1720 și 1750 pentru folosirea vechiului procedeu?[101] Pur și simplu pentru că, pe de o parte, aceste întreprinderi erau foarte rentabile, prețurile ridicate fiind protejate prin taxele pe fierul suedez importat, prin absența concurenței de la regiune la regiune, provocată de prețul ridicat al transporturilor, și de un export prosper al produselor metalurgice finite[102]. Pe de altă parte, deoarece utilizarea cocsului sporea, cît se poate de limpede, costul de producție (cu aproximativ 2 livre la tonă), iar fonta produsă, mai greu de afinat, nu-i putea ispiti pe stăpînii forjelor, cîtă vreme prețul ei nu scădea sub prețul pieții[103].

În cazul acesta, de ce se schimbă lucrurile după 1750, cînd, în douăzeci de ani, se construiesc 27 de furnale înalte cu cocs și se închid 25 de întreprinderi vechi, fără ca să intervină nici o noutate tehnică? Și de ce patronii de forje prelucrează din ce în ce mai mult lingouri de fontă obținute cu ajutorul cocsului? Deoarece cererea crescută de fier a făcut să crească puternic prețul cărbunelui de lemn (el reprezenta, însă, cam o jumătate din prețul lingoului de fontă[104]. În timp ce, după 1730, fonta de cocs beneficiază de o scădere a prețului cărbunelui de pămînt. Prin urmare, lucrurile stau tocmai pe dos: pe la 1760, costul de producție al fontei de cărbune de lemn depășește cu mai bine de două lire la tonă prețul de cost al procedeului rival. În aceste condiții, ne vom pune însă, încă odată, întrebarea de ce s-a menținut

atît de mult vechiul procedeu care încă mai asigura, în 1775, aproape jumătate din producţie. Neîndoielnic, din pricina cererii în creştere foarte rapidă care, paradoxal, a menţinut tonul. O asemenea cerere, încît preţurile rămînînd foarte ridicate, producătorii care folosesc cocsul nu încearcă să-şi reducă tarifele, îndeajuns pentru a-şi elimina cocurenţii. Toate acestea sînt adevărate pînă în 1775. După această dată, diferenţa de preţ dintre cele două calităţi de fontă creşte, şi renunţarea la cărbunele de lemn se generalizează rapid.

Prin urmare, nu introducerea aburului şi a maşinii lui Boulton şi Watt poartă vina adoptării cocsului drept combustibil la furnalele înalte. Înainte de intervenţia ei, jocurile erau făcute : cu abur sau fără abur, cocsul ar fi cîştigat oricum partida [105]. Fapt care nu contrazice rolul aburului în viitoarea expansiune a metalurgiei engleze : pe de o parte, punînd în acţiune suflante puternice, el a îngăduit sporirea considerabilă a dimensiunilor furnalelor înalte ; pe de altă parte, eliberînd industria metalurgică de vecinătatea obligatorie a cursurilor de apă, a făcut ca ea să pătrundă în noi regiuni, în special în Black Country, în Staffordshire, regiune bogată în minereu de fier şi în cărbune, dar săracă în cursuri repezi de apă.

Aproape în acelaşi timp cu fonta, afinarea fierului scapă de dependenţa şi de preţul mare al cărbunelui de lemn. Cîtă vreme, prin 1760, cărbunele de pămînt nu era folosit în foraje decît la sfîrşitul procedeului, pentru reîncălzirea şi baterea fierului gata afinat, prin 1780, practica *potting*-ului introduce cărbunele în ansamblul operaţiilor de afinare. Dintr-odată, producţia naţională de bare de fier creşte cu 70% [106]. Dar şi aici, Charles Hyde contrazice părerile încetăţenite : nu pudlajul, pus la punct după mai mulţi ani grei, între 1784 şi 1795, a izgonit cărbunele de lemn din forje. Acest lucru se şi petrecuse [107]. Pudlajul a fost, totuşi,

progresul hotărîtor înregistrat de metalurgia engleză, o revoluție a *calității* și a *cantității* în același timp care a împins dintr-odată pe primul loc în lume și pentru un secol producția engleză, pînă atunci printre cele mai slabe din punct de vedere calitativ și chiar cantitativ.

De altfel, nu este tocmai *calitatea* nouă a metalului răspunzătoare de fantastica înscăunare a mașinii, în ansamblul vieții de fiecare zi, ca și în uzină ? Lucrul acesta te izbește atunci cînd urmărești, într-o istorie a tehnicii, diferitele etape ale mașinii cu aburi. La început, lemnul, cărămida, armături grele, cîteva țevi de metal ; începînd din 1820, o pădure de țevărie. Pe vremea primelor mașini cu abur, cazanul și diferitele elemente supuse presiunii puseseră o mulțime de probleme. Încă Newcomen își construise mașina pentru a îndrepta slăbiciunile mașinii anterioare a lui Savery, ale cărei puncte de articulație cedau sub presiunea aburilor. Dar robusta mașină a lui Newcomen avea coloane și cămin din cărămidă, un balansier de lemn, un cazan de aramă, un cilindru de alamă, țevi de plumb... Încet, greu, vor putea fi înlocuite aceste materiale costisitoare cu fontă sau fier. Watt însuși nu izbutește să construiască un cilindru etanș în forjele de la Carron, în Scoția. Wilkinson este cel ce rezolvă problema în locul lui, datorită unei mașini de alezat inventată de el [108].

Toate problemele acestea par să dispară în primele decenii ale secolului al XIX-lea, odată cu dispariția lemnului din construcțiile mecanice și cu punerea în fabricație a o mulțime de mici elemente mecanice, de tot felul de tipuri, care îngăduie ca „formele tradiționale ale mașinii să devină mai suple“ [109]. În 1769, John Smeaton construise, pentru forajele din Carron, prima roată hidraulică cu ax de fontă. A fost un eșec : fonta poroasă nu a rezistat la îngheț. Roțile cu diametru mare folosite la London Bridge, cu un an înainte, în 1768,

erau încă de lemn. Dar, în 1817, ele sînt înlocuite cu roți de fier [110].

Hotărîtoare pe termen lung, metalurgia nu a jucat, prin urmare, un rol de primă mînă în secolul al XVIII-lea. „În geneza Revoluţiei Industriale, industria fierului, scrie David Landes, a beneficiat de mai multă atenție [din partea istoricilor] decît merită ea“ [111]. Fără îndoială, dacă urmezi strict cronologia. Dar Revoluția Industrială este un proces continuu, care trebuie, pe întregul lui parcurs, să se inventeze pe sine, care parcă ar tot aștepta inovația ce vine, ce trebuie să vină. Operația de adunare nu e încheiată niciodată. Și tocmai ultimul progres justifică, dă un sens celor care l-au precedat. Cărbunele, cocsul, fonta, fierul, oțelul sînt personaje de mare greutate. Dar, într-un fel, pînă la urmă aburul le justifică, aburul care își găsește, și el, adevăratul loc, atît de încet, odată cu mașina rotativă a lui Watt, în așteptarea căilor ferate. Emile Levasseur [112] calculează că, în 1841, atunci cînd primul spectacol al Revoluției Industriale se încheie, un cal-putere este echivalentul muncii a 21 oameni și că Franța avea, conform acestui calcul, un milion de robi de un soi foarte special, total ce avea să crească *exponențial* : în 1880, el se ridică la 98 milioane, adică la de două ori și jumătate populația Franței. Ce să mai zicem de Anglia !

Să nu minimalizăm revoluţia bumbacului

Uvertură a Revoluției industriale, *boom*-ul bumbacului a fost un subiect de predilecție al istoricilor. Asta însă ieri. Moda trece. Bumbacul a avut de suferit de pe urma noilor cercetări. Există astăzi tendința de a-l socoti un personaj prea mărunt : la urma urmei, masa globală a producţiei de bumbac se măsoară

în milioane de livre, cea a cărbunelui în milioane de tone. În 1800, bumbacul brut prelucrat în Anglia depășește pentru prima oară cantitatea de 50 milioane livre, adică, aproximativ 23 000 tone, ceea ce reprezintă, în greutate, spune E. A. Wrigley, cam atîta cît „producția anuală a 150 mineri într-o mină de cărbuni“ [113]. Pe de altă parte, întrucît inovațiile industriei bumbacului își găsesc locul în seria lungă a mutațiilor specifice vechilor industrii textile (lînă, bumbac, mătase, in), urnite din loc încă înainte de secolul al XVI-lea, totul te îndeamnă să crezi că industria bumbacului ține de Vechiul Regim sau, cum spune John Hicks, că ea reprezintă „mai degrabă un ultim capitol din evoluția vechii industrii decît începutul celei noi, cum este prezentată de obicei“. Nu ne-am putea imagina, in extremis, o reușită de felul acesta în Florența secolului al XV-lea [114] ? Cam în același spirit, în timpul Colocviului de la Lyon (octombrie 1970), Ernest Labrousse califica prețioasa suveică a lui Kay, atît de admirată la vremea ei, de „jucărie mecanică de copii“ [115]. Prin urmare, o revoluție lipsită de mari mijloace moderne. Greutatea mică și valoarea relativă a bumbacului îi îngăduie chiar să folosească transporturile, așa cum sînt, ca și forța modestă a roților hidraulice din văile munților Pennini și de prin alte părți. Abia în epoca ei de deplină înflorire, pentru a scăpa de inconstanța și puținătatea căderilor de apă disponibile, recurge industria bumbacului la mașina cu abur, dar nu pentru ea a fost inventată mașina. În sfîrșit, industria textilă a reclamat întotdeauna mai mult mînă de lucru decît capital [116].

Trebuie să acceptăm, dacă este așa, eticheta lui Jonh Hicks : o revoluție de Vechi Regim ? Rămîne totuși un fapt că revoluția bumbacului se deosebește de revoluțiile anterioare printr-un fapt crucial : ea izbutește ; ea nu eșuează într-o întoarcere la stagnare eco-

nomică; ea inaugurează o creștere de durată, care sfîrșește prin a deveni o „creștere continuă". Iar „în prima fază a industrializării britanice nici o altă industrie nu a avut o importanță comparabilă cu a ei" [117].

Adevărata primejdie ar fi să minimalizăm revoluția bumbacului. Desigur, ea se desprinde cu încetul de prealabile cu mult mai lungi decît se spune de obicei, pentru că bumbacul se prelucrează în Europa încă din secolul al XII-lea. Dar firul tors, din baloturile importate din Levant, atunci cînd era destul de fin, nu era prea solid. El nu se întrebuința prin urmare singur, ci ca simplu fir de urzeală asociat cu inul. Aceste țesături *„metis"* erau barcheturile, denumite *futaine* în Franța, *Barchent* în orașele germane, *fustian* în Anglia, rude sărace, grosolane ca aspect, destul de scumpe totuși, și pe deasupra greu de spălat. În consecință, atunci cînd, în secolul al XVII-lea, comerțul importă în Europa nu numai materia primă, ci și pînzeturi și țesături colorate de India, țesături minunate numai din bumbac, la prețuri mici, imprimate adesea în culori frumoase care, spre deosebire de cele din Europa, rezistau la spălat, lucrul acesta a constituit o adevărată descoperire. A urmat imediat o cucerire masivă a Europei, căreia vasele Companiei Indiilor i-au fost cărăuși și căreia moda i-a devenit complice. Pentru a-și apăra industria textilă, mai mult postavurile de lînă decît barchetul, Anglia (în 1700 și în 1720), Franța (încă din 1686) interzic vînzarea pe teritoriul național a pînzeturilor de India. Acestea continuă totuși să vină, în principiu pentru reexport, dar, contrabanda făcîndu-și mendrele, ele sînt pretutindeni, pentru plăcerea ochilor și spre satisfacția unei mode tenace, care își bate joc de interdicții, de descinderile poliției și de confiscările de marfă.

Revoluția bumbacului, în Anglia, și foarte repede apoi, pe scară europeană, a fost de fapt o imitație în primul rînd, apoi o revanșă, ajungerea din urmă și depășirea industriei indiene. Trebuia făcut mai bine și mai ieftin. Mai ieftin, nu se putea decît cu mașina, singura în stare să concureze meșteșugarul indian. Dar succesul întîrzie. El trebuie să aștepte, pînă pe la 1775—1780, mașinile lui Arkwright și Crampton, spre a obține un fir de bumbac fin și rezistent totodată, de felul firelor indiene, și utilizabil pentru țesături bumbac în bumbac. Din acel moment, piața pînzeturilor indiene este concurată de noua industrie engleză. Este vorba de o piață uriașă, de cea a Angliei și Insulelor Britanice, de cea a Europei (pe care industriile naționale și-o dispută mereu), de cea de pe coastele Africii, unde sclavul negru se schimbă pe bucăți de pînză, și de uriașa piață a Americii coloniale, ca să nu mai vorbim de cea a Turciei, a Levantului și a Indiei însăși. Bumbacul a fost întotdeauna o marfă de export : în 1800, el reprezenta un sfert din totalul exporturilor britanice ; în 1850, jumătate [118].

Toate aceste piețe externe, cucerite una după alta, însumîndu-se sau înlocuindu-se după împrejurări, explică creșterea fantastică a producției : 40 milioane de yarzi, în 1785 ; 2025 milioane, în 1 850 [119] ! În același timp, prețul produsului finit scade de la indicele 550, în 1800, la indicele 100, în 1850, în timp ce, în aceeași perioadă, grîul și cea mai mare parte a produselor alimentare își reduc prețurile doar cu o treime. Marja de profit, fantastică la origină („nu 5%... nu 10%, ci sute și mii la sută beneficiu" spunea mai tîrziu un om politic britanic) [120], scade drastic. Cu toate acestea, inundarea piețelor mondiale capătă asemenea proporții încît compensează rata scăzută a profitului. „Cîștigul este încă destul, scria un contemporan în 1825, ca să îngăduie o mare acumulare de capital în manufactură" [121].

Dacă a existat un *take off* după 1787, răspunzător a fost bumbacul. Eric Hobsbawm observă chiar că ritmul său de expansiune măsoară destul de consecvent pe cel al economiei britanice în ansamblu. Celelalte industrii cresc o dată cu el; îl urmează în cădere, atunci cînd el se prăbușește. Și asta pînă în secolul al XX-lea [122]. De altfel, industria engleză a bumbacului dă tuturor contemporanilor o impresie de forță fără precedent. Prin 1820, atunci cînd mașinile sînt pe punctul de a cuceri și țesătoriile, bumbacul este deja o *steam industry* prin excelență, o mare utilizatoare a aburului. Prin 1835, ea folosește cel puțin 30 000 CP furnizați de abur, față de 10 000 care țin de energia hidraulică [123]. Pentru a lua măsura noului venit, nu ajunge, oare, să privim cu atenție uriașa dezvoltare a Manchesterului, oraș modern cu „sutele lui de uzine cu cinci sau șase etaje [și mai multe] dominată fiecare de cîte un coș imens și de un panaș de fum negru“ [124], care supune stăpînirii sale orașele învecinate, inclusiv Liverpoolul, în ajun încă mare port al traficului de sclavi, transformat în poarta de intrare principală a bumbacului brut, în primul rînd a bumbacului Statelor Unite [125]?

Comparativ, vechea și glorioasa industrie a lînii păstrează multă vreme ceva arhaic. În 1828, depănînd vechi amintiri, un manufacturier englez evocă timpurile de pe la 1780 cînd, intrată în casele torcătorilor, *jenny* „catîrca“, suise în pod vechile roți de tors și convertise la bumbac toată mîna de lucru: „Torsul lînii dispăruse cu totul, și aproape tot atît cel al inului: materia folosită aproape universal devenise bumbacul, bumbacul, bumbacul“ [126]. *Jenny* s-a adaptat apoi la industria lînii, dar mecanizarea totală se face cu treizeci de ani de întîrziere față de cea a bumbacului [127]. La Leeds (care a înlocuit Norwich în calitatea de rege al lînii) începe să se mecanizeze torsul

(bineînțeles, și nu țesutul), dar, în 1811, industria continuă să fie artizanală și rurală. „Piața de postavuri [din Leeds] este o clădire mare, informează Louis Simond, și o piață mare în patru colțuri, rînduită de jur împrejurul unei curți, la adăpost de foc, zidurile fiind de cărămidă și podeaua de fier. Aici țin prăvălie, de două ori pe săptămînă, și de fiecare dată numai cîte un ceas, două mii șase sute manufacturieri de la țară, jumătate plugari și jumătate țesători. Fiecare are despărțitura lui, în lungul zidurilor unei galerii [...]. Bucățile de postav stau îngrămădite în spatele lor, iar ei țin mostrele în mînă. Cumpărătorii cercetează cu luare aminte îndoitul șir, asemuind probele, și cursul prețului așezîndu-se aproape la fel, tîrgul se încheie curînd. Cu vorbe puține și fără pierdere de timp, nici de o parte, nici de alta, se fac afaceri multe"[128]. Nu încape îndoială : ne aflăm încă în epoca preindustriei. Conducătorul de joc este cumpărătorul, negustorul. Prin urmare, lîna nu a urmat revoluția industrială a bumbacului. Tot așa, la Sheffield și la Birmingham, cuțitele și articolele de fierărie sînt produse într-o mulțime de mici ateliere. Ca să nu mai vorbim de nenumăratele activități arhaice, dintre care unele aveau să supraviețuiască pînă în secolul al XX-lea[129].

După revoluția bumbacului, care rămîne multă vreme în fruntea mișcării, urmează revoluția fierului. Dar această Anglie a căilor ferate, a vaselor cu aburi, a diferitelor bunuri de echipament, care avea să ceară uriașe investiții însoțite de beneficii slabe, n-a apărut oare de pe urma banilor acumulați masiv în țară ? În cazul acesta, chiar dacă bumbacul nu a avut *nemijlocit* un rol prea mare în explozia mașinistă și în instaurarea domniei marei metalurgii, este neîndoielnic că beneficiile de pe urma bumbacului au achitat cele dintîi note de plată. Un ciclu îl impulsionează pe celălalt.

Victoria comerțului la distanță

Nu exagerăm atunci cînd, referindu-ne la Anglia secolului al XVIII-lea, vorbim despre o *revoluție comercială,* de o adevărată explozie a negoțului. În decursul acestui secol, indicele producției industriilor care lucrează exclusiv pentru piața națională crește de la 100 la 150; în ceea ce privește industriile care produc pentru export, indicele crește de la 100 la 550. Este limpede că în fruntea plutonului, și la mare distanță, se plasează comerțul exterior. Evident, această „revoluție" trebuie explicată, ca atare, iar această explicație pune în discuție chiar lumea în întregul ei. Cît privește legăturile ei cu Revoluția Industrială, ele sînt strînse și reciproce: cele două revoluții își acordă un puternic sprijin reciproc.

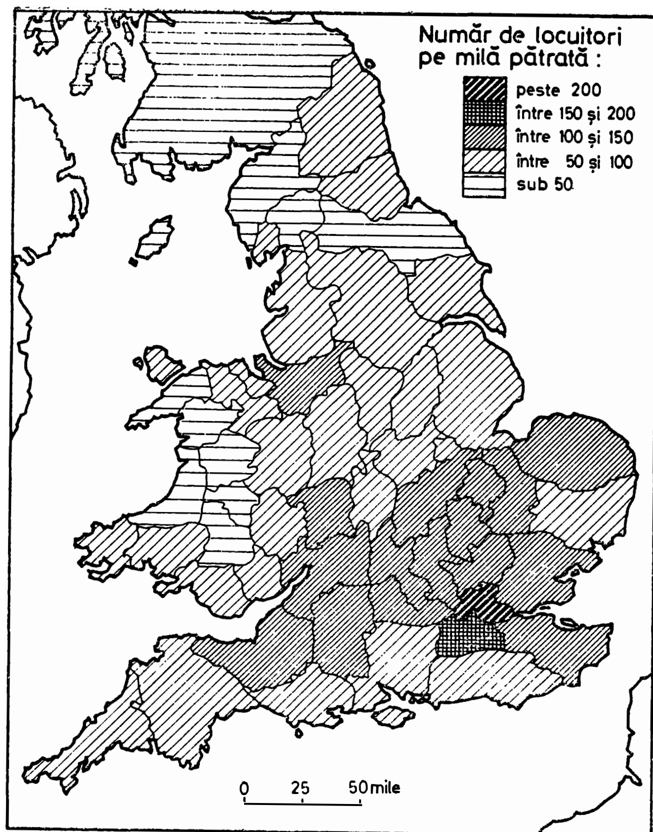
Avutul Angliei în afara insulei îl reprezintă constituirea unui imperiu comercial foarte vast, cu alte cuvinte deschiderea economiei britanice spre cea mai amplă unitate de schimb care există pe lume, de la Marea Antilelor pînă în India, pînă în China și pînă la țărmurile Africii... Dacă despărțim în două acest spațiu uriaș, de o parte Europa, de cealaltă ținuturile de peste mări, avem șansa să înțelegem mai bine geneza unui destin, orice s-ar spune, singular.

Într-adevăr, puțin înainte și puțin după 1760, atunci cînd comerțul britanic și comerțul mondial sînt practic, și unul, și celălalt, în creștere neîntreruptă, schimburile care hrănesc Anglia scad, relativ, în direcția Europei apropiate și cresc pe talgerul traficului de dincolo de mare. Dacă am contabiliza comerțul britanic cu Europa pe trei coloane — import, export și reexport — am constata că partea Europei rămîne preponderentă și aproape stabilă în cursul secolului al XVIII-lea numai la ultimul capitol, reexportul (1700—1701 : 85%; 1750—1751 : 79%; 1772—1773 : 82%; 1797—1798 :

88%). Nu tot așa stau lucrurile în ceea ce privește importurile europene în Anglia, a căror cotă-parte scade constant (66, 55, 45 și 43%, pentru aceleași date); cea a exportului produselor britanice pe continent coboară și mai mult (85, 77, 49, 30%) [130].

Acest dublu recul este semnificativ: centrul de greutate al comerțului englez tinde oarecum să se îndepărteze de Europa, în timp ce traficul cu coloniile din America (care aveau să devină curînd Statele Unite) și cu India, mai ales după Plassey, crește. Iar lucrul acesta vine în sprijinul unei observații destul de pătrunzătoare a autorului lucrării, *Richesse de la Hollande* (1778) [131], care s-ar putea să fie explicația cea bună. Într-adevăr, pentru Accarias de Sèrionne, Anglia, stînjenită de creșterea prețurilor și de mîna de lucru scumpă din interior, care fac din ea țara cea mai scumpă din Europa, nu mai poate face față concurenței franceze și olandeze pe piețele apropiate ale continentului. Ea este, bunăoară, depășită în Mediterana, în Schelele Levantului, în Italia, în Spania (cel puțin la Cádiz, căci, față de America spaniolă, Albionul se apără foarte bine, sprijinindu-se pe „porturile libere" din Jamaica). Cu toate acestea, în două puncte hotărîtoare ale Europei, Anglia rămîne în frunte: în Portugalia, care este una dintre cuceririle ei vechi și solide, și în Rusia, de unde își asigură aprovizionarea indispensabilă marinei și industriei ei (lemn, arboradă, cînepă, fier, smoală, gudron). Dacă îngroșăm puțin trăsăturile explicației noastre, Anglia nu mai cîștigă teren în Europa, sau chiar dă înapoi; dar ea biruie în restul lumii.

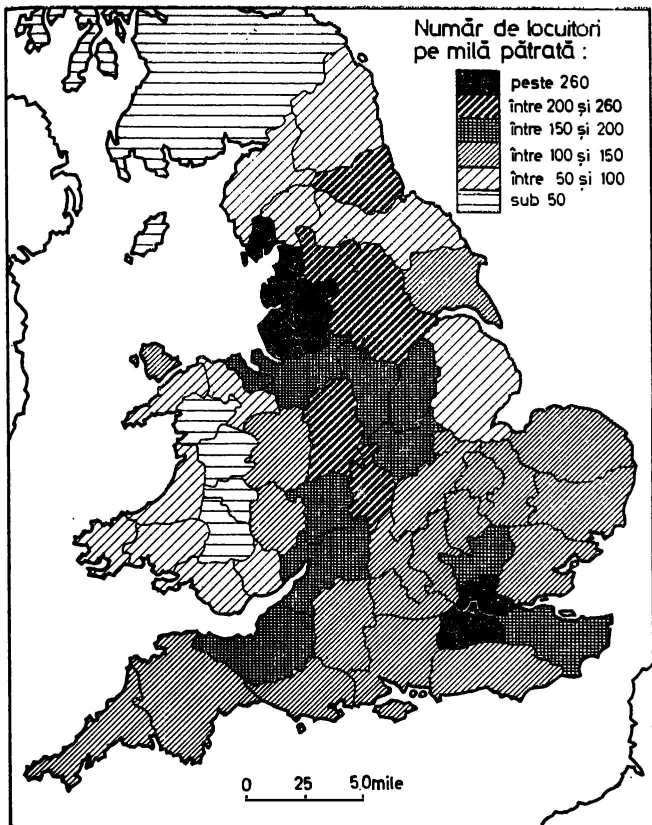
Ar trebui să analizăm atent această biruință. În linii mari, felul cum și-a „marginalizat" Anglia comerțul se vede bine. Cel mai adesea, ea a izbutit să facă acest lucru prin forță: în India, în 1757, în Canada, în 1762, pe coasta Africii, ea își înghesuie rivalii [132].

52. CELE DOUĂ ANGLII ÎN 1700

Partajul de populație și de avuție se organizează în conformitate cu linia Gloucester (pe cursul inferior al Severnului) — Boston (pe malurile rîului Wash). După H. C. Darby, op. cit., *p. 524)*

Dar nu numai, nu întotdeauna prin forță, deoarece Statele Unite, abia devenite independente, nu fac altceva decît să-și sporească în proporții uriașe cumpărăturile (datorită vînzărilor) din fosta metropolă [133]. Războaiele europene care încep în 1793—1795 au servit și ele Angliei ; ele au obligat-o să cucerească lumea, în timp ce Olanda și Franța erau eliminate

53. NOUL PARTAJ AL SPAȚIULUI ENGLEZ

Creşterea demografică rapidă a Angliei sărace, care devine Anglia industriei moderne. (Ibid. p. 525).

din jocul mondial. „Se știe, avea să scrie un contemporan francez care trăise în Anglia în timpul războaielor Revoluției și Imperiului, că nici o țară din cele patru colțuri ale lumii n-a putut face comerț în decursul acestor zece ani (1804—1813) fără buna voință a Angliei“ [134].

Vedem limpede foloasele ce decurg pentru Anglia din faptul că își sprijină schimburile pe țările de la „periferie“, care constituiau rezerva economiei-univers dominată de ea. Pre-

ţurile ei interne ridicate, care o incită la modificarea mijloacelor de producţie (maşinile apar pentru că omul costă prea scump), o împing de asemenea să-şi facă aprovizionarea cu materii prime (şi chiar cu produse direct revandabile în Europa) în ţările cu preţuri mici. Dar, dacă este aşa, nu se explică lucrul acesta prin victoria pe care a repurtat-o comerţul englez, sprijinit pe cea dintîi flotă a lumii, împotriva distanţei ? Nu există ţară în lume, inclusiv Olanda, în care diviziunea muncii să fi progresat în domeniul navigaţiei ca în Anglia, fie că e vorba de construcţiile navale, fie că ne referim la armament, la finanţarea călătoriilor sau la lumea asigurărilor maritime. O aruncătură de ochi în cafenelele din Royal Exchange în care se adună agenţii de asigurare, *Jerusalem*, *Jamaica*, *Sam's* sau, după 1774, noua *Lloyd's Coffee*, ne-ar instrui mai mult decît o dizertaţie lungă : curtierii de asigurări, cu ordinele clienţilor lor, se duc dintr-un loc în altul pentru a obţine participările necesare. Chiar străinii ştiu unde trebuie să se ducă [135]. Nu e *Lloyd's* un minunat centru de ştiri şi informaţii ? Agenţii de asigurare sînt mai bine informaţi cu privire la poziţia navelor pe care le asigură decît proprietarii acestora. Adesea, ei joacă la sigur.

Dar şi Anglia, sub pavăza flotei sale, joacă la sigur. Nu e nevoie să reamintim, după ce atîţia alţii au făcut-o, felul în care, pe timpul războaielor revoluţionare şi imperiale, ea izbuteşte să forţeze vigilenţa şi ostilitatea relativă a părţii continentului european pe care Franţa încearcă s-o închidă faţă de rivala sa. Aceasta găseşte mereu nişte spărturi : Tonningen în Danemarca (pînă în 1807), Emden şi Heligoland (pînă în 1810) : atunci cînd una este abandonată, cealaltă se deschide [136]. Iar comerţul englez la scara lumii continuă, netulburat, împins cîteodată de propria rutină. În timpul războaielor napoleoniene, *East India Company* continuă, cu o minunată încredere,

să importe în Anglia pînzeturi indiene de bumbac: „Mii de baloturi de bumbac șomau *(sic)* de zece ani în magaziile Companiei, pînă s-au hotărît să le dea luptătorilor spanioli de guerilă“, ca să-și facă din el cămăși și pantaloni[137].

Desigur, numai revoluția comercială nu o poate explica pe cea industrială[138]. Dar nici un istoric nu va nega incidența expansiunii comerciale asupra economiei engleze, care a contribuit la ridicarea acesteia peste propriul nivel. Cu toate acestea, mulți o minimalizează. În sensul ei adînc, problema ajunge la dezbaterea aspră dintre cei care explică creșterea capitalistă exclusiv în virtutea unei evoluții *interne* și cei care o văd constituindu-se, din exterior, printr-o exploatare sistematică a lumii, dezbatere fără ieșire, deoarece ambele explicații sînt adevărate. Admiratorii contemporani ai Angliei înclinau, încă de pe atunci, spre prima explicație. Louis Simond scrie în 1812: „Trebuie să căutăm izvoarele bogăției Angliei în marea circulație internă, în marea diviziune a muncii și în superioritatea mașinilor“[139]. „Bănuiesc că se exagerează... importanța comerțului pe care Anglia îl face în afară“[140]. Un alt martor scrie chiar că: „Ideea vulgară că Anglia își datorează bogăția comerțului cu străinătatea este [...] pe cît de falsă pe atît de puternică, așa cum sînt toate ideile vulgare“[141]. El adaugă plin de siguranță: „Cît privește comerțul cu străinătatea, el n-are nici un fel de importanță pentru nici un stat, nici măcar pentru Anglia, orice ar zice oamenii politici profunzi care au descoperit sistemul continental“. „Sistemul“ este Blocada Continentală, o prostie, crede autorul, Maurice Rubichon, un francez care detestă Franța imperială ca și Franța revoluționară. Nu e curată nebunie să lovești Anglia în comerțul ei? Nebunie, să blochezi continentul. Nebunie, să lansezi flota și cea mai bună armată a Franței, în 1798, în Egipt, pe drumul inaccesibil al Indiei. Nebunie și pierdere de vreme, deoarece,

își continuă autorul argumentarea, ce primește Anglia din Indii? Cel mult vreo treizeci de nave, iar „jumătate din cuprinsul lor se compune din apă și din proviziile necesare echipajului pentru o călătorie de cursă atît de lungă".

Ideile acestea circulă, pentru că, asemenea lui Cantillon, destul de mulți pretind că nu există balanță comercială favorabilă sau defavorabilă: ceea ce o țară vinde nu poate fi altceva decît echivalentul a ceea ce cumpără, în conformitate cu frumosul echilibru pe care Huskisson, viitor președinte la *Board of trade* numește *„the Interchange of reciprocal and equivalent benefits"* [142]. E nevoie să mai spunem că, pentru Anglia, comerțul din Irlanda, din India, din Statele Unite și de aiurea, nu stă sub semnul schimburilor echivalente?

Este adevărat că, dacă datele pe care le avem la îndemînă, pornind de la documentele de vamă, ne îngăduie să apreciem destul de bine volumul crescînd al comerțului englez, ele nu ne îngăduie să calculăm balanța comercială engleză. Phyllis Deane [143] explică lucrul acesta într-o analiză pe care nu e cu putință să o rezumăm aici. Cît privește estimările, ele ar putea face să ne gîndim la o balanță nu prea avantajoasă, ba chiar negativă. Regăsim aici discuția pe care am abordat-o în legătură cu balanța comerțului Jamaicăi sau Antilelor franceze. De fapt, cifrele de vamă, în afara cusururilor lor intrinsece, nu privesc decît mărfurile ieșite sau intrate în porturile engleze. Ele nu înregistrează nici mișcarea capitalurilor, nici comerțul cu sclavi negri care, fiind „triunghiular", se operează în afara controlului lor, nici navlul pe care îl cîștigă marina națională, nici retururile în bani ale plantatorilor din Jamaica sau ale nababilor Indiei, nici beneficiile aduse de *country trade* în Extremul Orient.

În aceste condiții, după ce am recunoscut importanța de netăgăduit și creșterea disproporțională a comerțului exterior, este oare valabil argumentul minimalizării lui, relative, prin compararea masei schimburilor interne cu cea a schimburilor externe ? Încă D. Macpherson[144], în *Annals of Commerce* (1801), o estima pe prima ca fiind de două-trei ori mai mare decît cea de a doua[145] și, chiar în absența unor cifre sigure, superioritatea circulației interne nu poate fi pusă la îndoială. Dar lucrul acesta nu rezolvă nicicum problema, am mai spus-o, și nu voi relua aici discuția cu privire la importanța relativă a comerțului la distanță și a comerțului intern. Dar în ceea ce privește creșterea și Revoluția Industrială engleză, importanța comerțului intern nu exclude deloc importanța comerțului exterior. Numai faptul că, în decursul secolului al XVIII-lea, industria britanică și-a sporit producția de export cu aproape 450% (indice 100, în 1700 ; 544, în 1800), și numai cu 52% (100, în 1700 ; 152, în 1800) producția de uz intern vorbește destul despre rolul pieții externe în producția engleză. După 1800, rolul acesta crește : între 1800 și 1820, exportul curat britanic crește cu 83%[146]. Pentru Revoluția Industrială, cele două creșteri, internă și externă, cei doi înmulțitori, se conjugă. Unul nu ar acționa fără celălalt.

Ba chiar, găsesc destul de percutant raționamentul unui istoric indian, Amalendu Guha[147] care în loc de a compara masele, ar vrea să compare *surplusurile :* de pildă, surplusul pe care îl scoate Anglia din India și surplusul economiilor engleze consacrat investițiilor. În conformitate cu diferite calcule, investițiile engleze ar fi de circa 6 milioane lire, în 1750 (5% din PNB), și de 19 milioane, în 1820 (7%). Raportate la aceste cifre, puțin lucru sînt cele 2 milioane lire scoase anual din India între 1750 și 1800 ? Nu știm cum se distribuie acești bani, surplusurile Indiei (și

mai ales banii nababilor), în cadrul economiei engleze. Ei nu se pierd, însă, și nu rămîn inactivi. Ei ridică nivelul de bogăție al insulei. Dar tocmai pe acest nivel plutesc izbînzile englezești.

Înmulțirea transporturilor interne

Oricare ar fi rolul de accelerator al comerțului exterior, am vorbit prea mult în această lucrare despre piața națională [148] ca să-i subapreciem importanța. De altfel, dacă admitem că, în linii mari, comerțul interior reprezintă de două-trei ori valoarea comerțului exterior [149] acesta (scăzînd reexporturile) fiind (între 1760 și 1769) în medie de 20 milioane lire pe an (în cifră rotunjită) [150], comerțul interior ar reprezenta 40 sau 60 milioane lire și, calculînd profiturile la 10% din total [151], ar fi vorba de 4—6 milioane beneficiu pe an, adică de o sumă uriașă. Revoluția Industrială este direct legată de această economie activă de circulație. Dar de ce a fost Anglia atît de precoce ?

Am și explicat, în parte, lucrul acesta, prin rolul centralizator și organizator al Londrei, prin înmulțirea piețelor și prin generalizarea unei economii monetare care cuprinde totul, prin amploarea schimburilor care aduc în discuție atît tîrgurile tradiționale de „lăsata secului“, cît și confluența care păstrează atîta vreme strălucirea tîrgului fără pereche de la Stourbridge, prin activitatea orașelor-tîrguri așezate ca un nimb în jurul Londrei, prin marile piețe specializate din chiar interiorul capitalei sau prin înmulțirea intermediarilor care atrage după sine o redistribuire a veniturilor și profitului între o masă crescîndă de participanți, lucru pe care l-a observat bine Daniel Defoe. Într-un cuvînt, printr-o sofisticare și prin modernizarea unor relații care tind din ce în ce mai mult să funcționeze de

la sine. În sfîrșit și mai ales, printr-o înmulțire a mijloacelor de transport, această înmulțire luînd-o înaintea cerințelor traficului și susținîndu-i mai apoi avîntul [152].

Și aici ne întîlnim cu o problemă pe care această lucrare a mai pus-o în discuție. Dar nu este inutil să o reexaminăm, în legătură cu minunatul exemplu pe care îl constituie circulația engleză. Aceasta este lansată, este asigurată, în primul rînd printr-o uriașă activitate de cabotaj din port în port. Dar, din acest punct de vedere, ca și din altele, marea reprezintă prima șansă a insulei engleze. Cabotierele, *colliers*, formează trei sferturi din flota britanică și, prin 1800, folosesc cel puțin 100 000 marinari [153]. În aceste condiții, cabotajul este școala care formează cea mai mare parte a echipajelor pe care Anglia le consumă la proporțiile cunoscute. Totul circulă prin traficul de coastă, foarte mult grîu, și mai mult cărbune de Newcastle, de la vărsarea în mare a Tynei pînă la estuarul Tamisei. De-a lungul coastelor, engleze, aceste schimburi aproape neîntrerupte sînt întreținute de vreo douăzeci de porturi active, unele situate admirabil și ușor accesibile, altele folosite de nevoie, în ciuda dificultăților pe care le prezintă. Cele de pe Canalul Mînecii, care oferă un bun refugiu, sînt (așa cum notează Daniel Defoe) și domeniul, sau cel puțin *un* domeniu, de activitate pentru *„smuggling and roguing“* [154], pentru contrabandă și pungășie.

Cea de a doua șansă a circulației engleze este apa dulce a rîurilor. Importanța industrială a Norwichului, atît de îndepărtat de coastă, se datorează faptului că, pornind de la mare, orașul este accesibil direct *„without lock or stops“*, fără ecluze și fără opriri [155]. T. S. Willan a demonstrat într-o carte scurtă și exactă [156] importanța revoluționară a utilizării navigației fluviale, care duce navele maritime, sau cel puțin mărfurile pe care le transportă acestea, pînă în interiorul uscatului și care,

drept urmare, devine una cu acel soi de fluviu marin pe care cabotajul îl întinde de jur împrejurul insulei.

Începînd din 1600, rîurile navigabile ale Angliei, avînd un curs în general lent, n-au mai fost utilizate așa cum le lăsase natura. Din cauza cărbunelui și a altor mărfuri cu greutate mare (îndeosebi materiale de construcție) pe care le cereau orașele, ele au fost încetul cu încetul ameliorate, parcursul lor navigabil a fost prelungit, unele meandre pe care le făcea cursul lor au fost tăiate, s-au construit ecluze. Ba chiar, ne asigură T. S. Willan, ecluza a fost o descoperire care trebuie așezată aproape la nivelul de importanță pe care îl are descoperirea forței aburului [157]. Amenajarea rîurilor a fost un fel de ucenicie, vestind apariția canalelor : la început, acestea nu aveau decît să prelungească sau să lege între ele căile pe care le ofereau rîurile. Dar, în sens opus, anumite rîuri nu aveau să fie amenajate (ca să nu spunem canalizate) decît în clipa cînd li se va încredința rolul de a lega între ele canalele nou construite.

Nebunia canalelor nu este astfel, nu putea să fie, o adevărată nebunie, ci o speculație, o speculație nefericită, s-a spus, în jumătate din cazuri, adică, altfel spus, fericită în cealaltă jumătate din cazuri, de fiecare dată atunci cînd traseul este ales judicios, cînd cărbunele, hotărîtor în cazul de față, folosește calea creată, cînd apelul la credit, pentru a lansa întreprinderea, este bine condus de către societatea *(corporation)* constructoare sau de către antreprenorul care își asumă, de unul singur, răspunderea ei.

Nebunia canalelor a început în 1755, cu canalul construit de-a lungul rîului Sankey care se varsă în Mersey [158], și care a precedat cu cîțiva ani canalul, pe drept cuvînt celebru, al ducelui de Bridgewater, care leagă

Manchesterul cu minele de cărbuni apropiate de la Worsley[159], o operație neîndoielnic perfectă. Atunci cînd ducele de Bridgewater „a întreprins, singur, lucrări care au reclamat o circulație de hîrtie-comandă mai mare decît o are prăpăditul stabiliment denumit pompos Banca Franței, el, măcar, n-a apucat să-și vadă vreodată, ca aceasta, hîrtia discreditată; el măcar, n-a fost obligat, ca ea, să aibă în depozite bani numerar acoperind un sfert din hîrtia monedă pusă în circulație; și toate acestea, din fericire pentru el; căci nu avea adesea nici gologanul de care avea nevoie spre a-și plăti poștalionul care îl ducea de-a lungul lucrărilor lui"[160]. De data aceasta, antreprenorul a jucat cît nu se poate mai bine. El poseda mai demult o mină, fapt care i-a facilitat creditul, căci știe oricine că ban la ban trage. Dar întreprinderea lui era bine chibzuită. Livrînd cărbunele din mina lui direct la Manchester, el izbutea să-l vîndă la jumătate din vechiul preț și să obțină un beneficiu anual de 20% față de banii investiți și de cheltuielile de producție. Canalele nu au fost o nebunie decît pentru cei ce n-au știut să le plănuiască, căci dacă luăm ca etalon transportul pe mare, canalul costă doar de trei ori mai mult (căruța de 9 ori, animalul de povară de 27 de ori).

Pe uscat, totuși, drumul cu taxă de trecere (primul apare neîndoielnic în 1654) îngăduise punerea în funcțiune a unei rețele rutiere mai mult decît acceptabile. Construite ca și canalele din inițiativă privată (statul interesîndu-se numai de drumurile strategice spre Scoția și Irlanda) *turnpikes*-urile au înlocuit drumurile vechi, mai puțin execrabile decît se spune, dar mai puțin practicabile pentru căruțe și prea adesea de nefolosit în timpul iernii.

Dar, în sfîrșit, drumurile nou amenajate, cu îmbrăcăminte dură[161] (folosind tehnici sim-

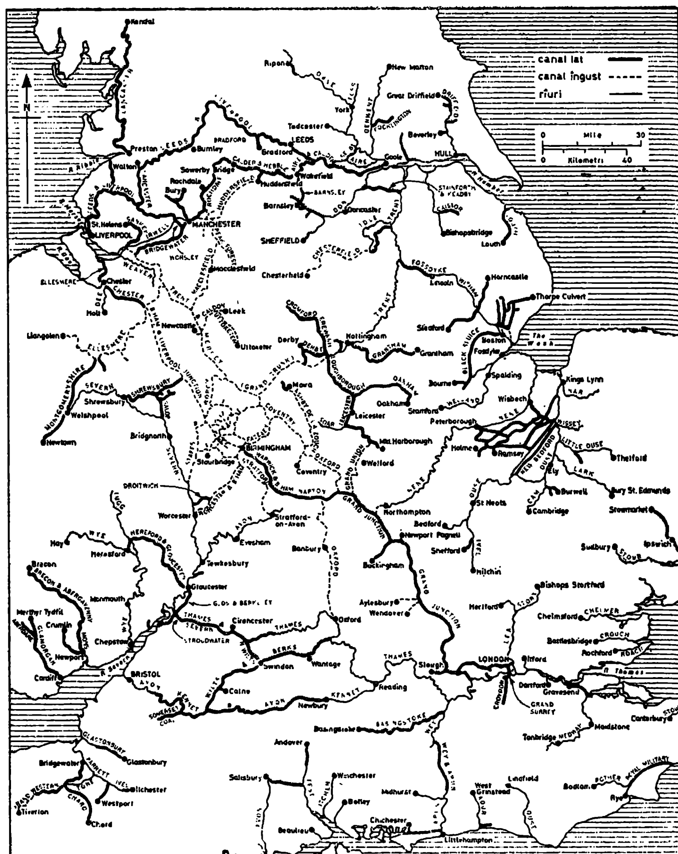
ple care nu aduc nimic nou chiar în raport de drumurile romane) și canalele, care se extind biruitoare, nu rezolvă toate problemele ca, de pildă, pe cea a transportului cărbunelui de la gura minei pînă la locul de îmbarcare. Odată cu ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, își face apariția șina metalică : șina reprezintă o pre-cale ferată, calea ferată dinaintea locomotivei, cum spune Clapham [162]. Baronul Dupin [163], traducînd *rail road* cu *route-ornière*, *„cale-făgaș"*, te duce cu gîndul la o șină scobită în care s-ar incastra roata îngustă a vagonului. De fapt cuvîntul *rail* are sensul de *drug*, „bucată lungă și groasă de lemn sau metal". Primele șine erau simpli drugi de lemn, pe care circulau cărucioare, cu roțile tot de lemn : încă din secolul al XVII-lea, acest mijloc de transport era folosit în carierele de la Bath, în minele din Cornwall și la căratul cărbunelui în împrejurimile orașului Newcastle [164]. Pe o asemenea cale, în general prevăzută cu o ramă exterioară, care împiedica roata să iasă de pe șină, un cal putea trage o încărcătură de trei ori mai grea decît pe un drum obișnuit. În aceste condiții, faptul pe care trebuie să-l reținem este înlocuirea drugilor de lemn cu bare de fontă, prin 1767. Începînd de la 1800, cercetarea se orientează spre adaptarea unei mașini cu aburi care să asigure tracțiunea : prima locomotivă avea să apară în 1814.

Încă pe la 1816, lungimea acestor căi ferate (fără locomotivă) era în împrejurimile orașului Newcastle [165] de 76 de leghe. Ea atingea cam o sută de leghe în comitatul Glamorgan, în Țara Galilor, a cărei capitală este orașul Cardiff și în care se află minele de la Merthyr Tydfil și portul Swansea. Scoția a dezvoltat, și ea, sistemul, în jurul Glasgowului și Edinburghului, și tocmai aici „de cîțiva ani [se prezintă] capitaliștilor cel mai mare număr de proiecte privitoare la acest obiect" [166]. Unul din aceste drumuri de fier cu „făgașuri plate" pătrunde

la Glasgow chiar în oraș, observă baronul Dupin, care crede că „s-ar putea plasa asemenea făgașuri plate, de o parte a străzii, pe cîteva străzi foarte înclinate din marile noastre orașe franceze, de pildă, pe căile de pe Montagne Sainte-Geneviève, la Paris“ [167]. În 1833, *Voyage de Manchester à Liverpool par le rail-way et la voiture à vapeur* se bucura de onorurile presei franceze. Acesta este titlul cărții lui M. Cuchetet, care descria cu multe detalii „drumul cu bandă de fier“ [168], „gara“ din Water Street [169], diferitele mașini utilizate, „dintre care cea a D-lui Robert Stephenson, denumită Samson, este pînă în prezent cea mai perfectă [170]“, mașini „care nu prezintă un volum mai mare decît un butoi mijlociu de sacagiu“ [171].

De la drumul de lemn la locomotivă, șina a avut rolul ei în echiparea „rulajului“ britanic. Nu e nevoie să fii savant în materie spre a fi sigur că această circulație accelerată a susținut întrega dezvoltare a Angliei. Încă astăzi [172], există o corelație între creșterea și facilitățile de transport. Viteza de comunicare privește de asemenea comenzile și informațiile, și ea este indispensabilă pentru lumea afacerilor. Ar fi izbutit Thomas Williams, pe la 1790, să stabilească și să mențină monopolul aramei și toate afacerile lui, răspîndite din Cornwall pînă în Shetland, dacă scrisorile lui comerciale n-ar fi alergat, chiar de pe atunci, de la Londra în Lancashire și în Țara Galilor, la fel de repede ca astăzi [173] ?

Dar trebuie oare, atunci cînd vorbim despre transporturi, să ne gîndim numai la Anglia, în care rîurile amenajate, canalele, drumurile, căile ferate schițează o rețea din ce în ce mai densă ? Putem face uitate legăturile la distanță ? Lucrurile se leagă unele cu altele : în 1800, „Anglia, fiind încercată de o mare lipsă de cereale, a scos din India 600 000 de chintale de orez la preț de 12 franci chintalul de transport, în timp ce se află în Bretania cîte un tîrg

54. PRINCIPALELE CĂI NAVIGABILE PRIN 1830
După H. J. Dyos și D. H. Aldcroft. Compară cu harta nr. 38 a lui T. S. Willan (1660—1700).

în care n-ai găsi, ne asigură un francez, să transporți un chintal de grîu, în vreun alt tîrg din Lorena cu mai puțin de 40 sau 60 de franci; cu toate acestea, depărtarea nu e mai mare de 150 de leghe"[174]. „De douăzeci de ani [îmi închipui că este vorba de perioada 1797-1817], aici la Londra, putem băga de seamă cum, de îndată ce Anglia intră în dușmănie cu Italia și nu mai poate, ca altădată, să scoată de acolo

mătăsurile trebuincioase manufacturilor ei, Compania [Indiilor] cultivă duzi în India și furnizează anual aici mii de baloturi de mătase ; cum, de îndată ce Anglia intră în dușmănie cu Spania și nu mai poate scoate de acolo indigoul trebuincios manufacturilor ei, Compania cultivă planta aceasta în India și furnizează anual mii de lăzi de indigo ; cum, de îndată ce Anglia intră în dușmănie cu Rusia și nu mai poate scoate de acolo cînepa trebuincioasă marinei sale, Compania seamănă cînepă în India, cît să-și împlinească nevoile ; amenințată de îndușmănire cu America, Anglia nu o să-și mai primească bumbacul ; Compania o să furnizeze ceea ce e de trebuință torcătorilor și țesătorilor ei ; Anglia [se găsește] în dușmănie cu [...] coloniile ei [...], Compania o să furnizeze zahărul și cafeaua trebuincioase Europei..." Aceste observații s-ar cere discutate. Dar e de tot hazul faptul că ele sînt formulate chiar de către martorul care ne sfătuia să respingem „ideea vulgară" [175] după care Anglia și-ar datora bogăția comerțului cu străinătatea și care ne asigura că ea ar fi putut trăi închisă în sine. Ar fi putut, desigur, dar pe un alt picior și lăsînd unei alte națiuni grija de a cuceri lumea...

O evoluție lentă

Afirmațiile noastre de pînă aici pun în lumină cîteva constatări. Și în primul rînd faptul că în această împrejurare (Revoluția Industrială), și în toate împrejurările pe care le întîlnește o istorie care operează în adîncime, timpul scurt, evenimențialul nu joacă rolurile prime. Toate lucrurile tregenează : fonta pe bază de cocs, mecanizarea țesutului, adevărata revoluție agrară, adevărata mașină cu aburi, adevărata cale ferată... Nașterea Revoluției Industriale se tot lasă așteptată, iar pentru ca aceasta să se nască și să se pună în mișcare e nevoie de distrugeri,

de amenajări, de „restructurări". Frecventînd cursurile lui Charles Wilson și Eric Hobsbawm[176], vedem că Revoluția este virtuală în Anglia încă la începutul Restaurației (1660). Și, totuși, nimic nu se produce cu repeziciune. În realitate, în decursul acestui secol de întîrziere aparent absurdă, secolul al XVII-lea, un vechi Regim a fost minat, doborît: este vorba de structura tradițională a agriculturii și de proprietatea funciară, care sînt distruse sau a căror distrugere se încheie; este vorba de breslele care se dezorganizează, pînă și la Londra după incendiul din 1666; este vorba de Actul de Navigație, care capătă o înfățișare nouă; este vorba de ultimele măsuri constructive ale unei politici mercantiliste de protecție și de apărare, care vin una după alta. Și desigur totul se mișcă, pînă într-atît încît regatul, scrie Defoe în 1724, „își schimbă fața de la o zi la alta"; încît nu e zi în care călătorul să nu observe cîte ceva nou[177]. Anglia a încetat atunci să mai fie o țară subdezvoltată, în sensul actual al cuvîntului: ea își sporește producția, își ridică nivelul de viață, bunăstarea, își perfecționează instrumentele vieții economice. Și, mai presus de orice, ea ajunge să posede o economie cu sectoare legate, fiecare dintre ele destul de dezvoltat pentru a nu înfrunta riscul ca la prima solicitare să devină un periculos punct de gîtuire. Iat-o, prin urmare, gata să înainteze, indiferent de direcția aleasă sau de împrejurările pe care le va întîmpina.

Dar este, oare, întru totul satisfăcătoare această imagine a unor sectoare care se maturizează cu încetul, pînă la a deveni operaționale, în stare să furnizeze, toate împreună, componentele legate de Revoluția Industrială și să răspundă, fiecare în parte, cererii celorlalte? Ea sugerează ideea greșită a unei Revoluții Industriale care ar fi un scop în sine, urmărit conștient, economia și societatea engleză acționînd spre a face posibilă înscăunarea unei noi ere,

cea a mașinilor. La nevoie imaginea unei experiențe revoluționare, dar o experiență definită oarecum dinainte, s-ar putea aplica la cursul unor revoluții industriale de astăzi, în care modele cunoscute luminează drumul ce se vrea urmat. Experiența engleză nu a mers pe această cale. Ea nu a înaintat spre un țel, ci, mai degrabă, l-a întîlnit în decursul unei explozii puternice de viață, născută dintr-o mulțime de curente încrucișate care împing înainte Revoluția Industrială, dar care îi și depășesc amplu cadrul propriu-zis.

A DEPĂȘI REVOLUȚIA INDUSTRIALĂ

Fie și numai vocabularul pe care-l utilizăm ne spune că, oricît de masivă, Revoluția Industrială nu constituie nici singurul, nici cel mai vast ansamblu al unei perioade supraîncărcate de evenimente. Este neîndoielnic că *industrialismul*, mișcarea de basculă a unei întregi societăți spre modul de viață industrial, este mai amplu decît Revoluția Industrială ca atare. Este și mai neîndoielnic că *industrializarea*, trecerea de la preponderența agrară la preponderența artelor și meseriilor — care ca atare este o mișcare profundă — depășește cercul explicațiilor de mai înainte ; Revoluția Industrială reprezintă, într-un fel, accelerarea ei. Cît privește *modernizarea*, ea este, la rîndu-i, un ansamblu mai vast decît însăși industrializarea : „Dezvoltarea industrială nu este economia modernă ca atare“ [178]. Iar cîmpul *creșterii* este și mai vast : creșterea pune în mișcare odată cu ea, globalitatea istoriei.

Acestea fiind zise, putem oare porni de la datele și realitățile creșterii spre a încerca, privind lucrurile de la distanța necesară, să vedem Revoluția Industrială din afară, înscrisă într-o mișcare mai amplă decît ea ?

Diferite feluri de creștere

Vom merge mai departe folosind observația lui D. C. North și R. P. Thomas : „Revoluția Industrială nu a reprezentat sursa creșterii moderne", scriu ei [179]. Într-adevăr, creșterea este un lucru și Revoluția altul, cu toate că, desigur, cea din urmă plutește, este purtată pe sus de către prima. Aș spune, prin urmare, la fel ca John Hicks : „Poate că Revoluția Industrială din ultimii două sute de ani nu este altceva decît un amplu *boom* secular" [180]. Nu este *boom*-ul despre care vorbim chiar creșterea ? O creștere care nu poate fi cuprinsă în Revoluția Industrială, o creștere care a precedat-o de fapt. Cuvîntul *creștere*, care abia a pornit să facă o neașteptată carieră (începînd din anii 40 ai secolului nostru) [181], desenează în limbajul de astăzi „un proces complex de evoluție la scara duratei lungi" [182]. Dar ne dăm noi seama de semnificația exactă a conceptului ? În linii mari, economiștii nu vorbesc de creștere decît începînd cu secolul al XIX-lea. Și nici nu sînt de acord atunci cînd e vorba să-i explice mecanismul. Pentru unii, nu există creștere altfel decît echilibrată ; pentru alții, ea este numai dezechilibrată *Creșterea echilibrată* (Nurske, Young, Hartwell) este cea care pune în mișcare toate sectoarele deodată, într-o progresie destul de regulată, care mizează pe cerere, care valorifică rolul pieții naționale, principal motor al dezvoltării. *Creșterea dezechilibrată* (Innis, A. O. Hirschman, Schumpeter, Rostow) face ca totul să pornească de la un sector privilegiat, ale cărui mișcări se transmit celorlalte. Din acea clipă, creșterea devine o încercare a celor întîrziați de a-l ajunge din urmă pe alergătorul din frunte și, într-o asemenea viziune, oferta, și drept urmare partea voluntaristă a economiei (ar spune A. Fanfani), ar căpăta rolul principal ; în sfîrșit, mișcările sacadate ale pieții externe ar avea într-o asemenea lansare

o importanță mai mare decît umflarea pieții interne, chiar dacă aceasta este pe cale de a se metamorfoza în piață națională.

După ce ne înfățișează această deosebire, R. M. Hartwell[183] demonstrează, expunîndu-și propria opinie, că Revoluția Industrială este rodul unei dezvoltări echilibrate. Argumentele lui sînt excelente. Dar el extinde astfel la sfîrșitul secolului al XVIII-lea formele de creștere pe care economiștii le imaginează pentru secolul al XIX-lea. De fapt, el ar fi putut, la fel de bine, fără a întîmpina piedici din partea realității concrete (cel puțin din partea a ceea ce cunoaștem din ea), să adapteze la procesul Revoluției Industriale cea de a doua teză, cea a dezechilibrului.

De altfel, tocmai aceasta este teza pentru care mulți istorici, fără a realiza întotdeauna limpede lucrul acesta, au optat cu precădere în trecut și pentru care poate că ar opta, gîndindu-se bine, și pe mai departe. În primul rînd, ea este dramatică, ba chiar „evenimențială“, ea reprezintă o primă cale de acces simplă, convingătoare. Apoi *boom*-ul bumbacului este cu totul real și el înseamnă, fără discuții, prima industrie mecanizată de masă. Și atunci, de ce n-ar fi adevărat că bumbacul a deschis balul ?

Dar de ce s-ar exclude cele două teze ? De ce n-ar fi ele valabile simultan sau succesiv în dialectica obișnuită care suprapune și opune mișcările lungi și mișcările scurte ? Deosebirea dintre ele nu este mai degrabă teoretică decît practică ? Exemple în care un avans sectorial puternic este în stare să lanseze creșterea cunoaștem multe și, neîndoielnic, s-ar putea cita destule în lumea contemporană. Dar am văzut, de asemenea, că această creștere este condamnată să se întrerupă, mai repede sau mai puțin repede, să rămînă în pană, dacă nu e sprijinită de o puternică reacție de răspuns multi-sectorială. Și atunci n-ar trebui, oare, să vorbim mai degrabă despre creștere continuă sau discontinuă decît să discutăm despre creșterea *echili-*

brată sau *dezechilibrată?* Prima este o distincție reală, căci corespunde cu o ruptură în adîncime, cu o fisură care s-a produs, cel puțin în ceea ce privește Occidentul, în secolul al XIX-lea. Simon Kuznets are întru totul dreptate, după părerea mea, atunci cînd face deosebire între o creștere tradițională și o creștere modernă [184].

Creșterea modernă este creșterea continuă despre care François Perroux [185] a putut spune, cu mult timp în urmă, că nu a depins de creșterea sau de scăderea prețurilor, fapt care îi surprinsese, îi încurcase și chiar îi neliniștise pe istoricii obișnuiți să cerceteze secolele tradiționale, profund deosebite de secolul al XIX-lea. Firește, François Perroux și Paul Bairoch, care preia afirmația pe seama sa, au dreptate. Pentru ansamblul Regatului Unit, venitul național și venitul pe cap de locuitor traversează, fără să dea înapoi, o lungă perioadă de scădere a prețurilor (1810-1850), o lungă perioadă de creștere a lor, între 1850 și 1880, apoi scăderea dintre 1880 și 1890, cu rate anuale de 2,8% și 1,7%, pentru prima perioadă; de 2,3% și 1,4%, pentru cea de a doua; de 1,8% și 1,2%, pentru ultima [186]. Creșterea a devenit continuă, aceasta este minunea minunilor. Ea nu se întrerupe cu totul niciodată, nici chiar într-o perioadă de criză.

Înainte de această transformare, creșterea tradițională se făcuse sacadat, printr-un șir de mișcări înainte și de opriri, sau chiar de dări înapoi, pe întindere de secole. Se disting niște faze foarte lungi: 1100—1350; 1350—1450; 1450—1520; 1520—1720; 1720—1817 [187]. Fazele acestea sînt contradictorii: populația crește în decursul primei, scade în decursul celei de a doua, urcă din nou în cea de a treia, stagnează în decursul celei de a patra și crește vertiginos o dată cu cea din urmă. De fiecare dată atunci cînd populația crește apare o creștere a producției și venitului național, pentru a da parcă

dreptate vechiului adagio: „Nu există altă bogăție, afară de oameni". Dar de fiecare dată, venitul *pro capite* dă înapoi sau chiar coboară în viteză, pe cîtă vreme, în timpul fazelor de stagnare, el se ameliorează. Tocmai asta ne arată curba lungă [188] stabilită pentru șapte secole de către Phelps Brown și Sheila Hopkins. Apare astfel o *divergență* între venitul național și venitul pe cap de locuitor : creșterea venitului național se face în detrimentul celui care muncește, aceasta este legea Vechiului Regim. Iar eu aș afirma, în ciuda a ceea ce s-a spus și repetat, că începuturile Revoluției Industriale engleze sînt susținute de către o creștere care *mai este încă de Vechi Regim.* Nu există nici un fel de miracol, nici un fel de *creștere continuă,* înainte de 1815, sau mai degrabă 1850 ; unii ar spune chiar, înainte de 1870.

Să explicăm creșterea ?

Oricare ar fi modalitățile creșterii, mișcarea ei saltă economia, așa cum talazul în creștere saltă bărcile eșuate în timpul refluxului ; ea dă naștere unei succesiuni infinite de echilibrări și dezechilibrări, legate unele de celelalte, ea dă naștere unor succese facile sau dificile, îngăduie ocolirea vîltorilor, creează locuri de muncă, inventează profituri... Ea este mișcarea care relansează respirația seculară a lumii, după orice încetinire sau contracție. Dar această mișcare care explică totul este, în ce o privește, greu de explicat. Creșterea este misterioasă ca atare [189]. Chiar pentru economiștii contemporani, înzestrați cu arme statistice fantastice. Doar ipoteza își oferă serviciile, evident falacioase, căci întîmpinăm cel puțin două explicații, așa cum spuneam, *creștere echilibrată* și *creștere dezechilibrată,* explicații între care, de altfel, nu sîntem obligați să alegem.

Din acest punct de vedere, distincția pe care o stabilește S. Kuznets, între „ceea ce face creșterea economică *posibilă* și „felul în care ea *se produce* efectiv“ [190], ar părea hotărîtoare. Nu este „potențialul de creștere“ tocmai dezvoltarea echilibrată și cîștigată, încetul cu încetul, prin interacțiunea continuă a unor factori și agenți de producție diferiți, prin transformarea relațiilor structurale dintre pămînt, muncă, capital, piață, stat, instituții sociale? Această creștere anume se înscrie, prin forța lucrurilor, *în durata lungă*. Ea ne îngăduie să legăm originile Revoluției Industriale de secolul al XIII-lea sau, totuna, de cel de-al XVI-lea sau de-al XVII-lea. Dimpotrivă, felul în care creșterea „se produce efectiv“ este *conjunctural*, rod al unui timp relativ scurt, al cerinței împrejurărilor, al unei descoperiri tehnice, al unei șanse naționale sau internaționale, cîteodată al hazardului pur. Dacă India, de pildă, n-ar fi fost campioană mondială (model și concurent totodată) la țesutul bumbacului, Revoluția Industrială s-ar fi produs probabil oricum în Anglia. Dar ar fi început ea cu bumbacul?

Dacă admitem această suprapunere a unui timp lung și a unui timp scurt, putem lega fără dificultate explicația unei creșteri, prin forța lucrurilor, echilibrată de cea a unei creșteri dezechilibrate, care înaintează sacadat, „din criză în criză“, înlocuind un motor cu alt motor, o piață cu altă piață, o sursă de energie cu alta, un mijloc de presiune cu un altul, toate acestea în funcție de împrejurări.

Pentru ca să existe *creșterea continuă*, trebuie ca timpul lung, acumulator de progrese lente, să fi și fabricat „ceea ce face creșterea economică posibilă“ și ca, la apariția oricărui risc de conjunctură, un motor nou, ținut în rezervă gata să pornească, să-l poată înlocui pe cel rămas sau gata să rămînă în pană. Creșterea continuă este o alergare de ștafetă care nu s-ar mai opri. Dacă creșterea din secolul al

XIII-lea nu mai continuă în secolul al XIV-lea, cauza este faptul că morile, care i-au îngăduit demarajul, i-au dat doar un avînt măsurat și că, după aceea, nici o altă sursă de energie nu a preluat ștafeta : de asemenea, și într-o măsură și mai mare, faptul că agricultura nu a fost în stare să urmeze mișcarea demografică și că a fost victima unor randamente în descreștere. Pînă la Revoluția Industrială, toate avînturile creșterii s-au frînt, izbindu-se de ceea ce numeam în primul volum al acestei lucrări „limita posibilului", adică un plafon al producției agricole, al transporturilor, al energiei sau al cererii pieții... Creșterea modernă începe atunci cînd plafonul sau limita se ridică sau se îndepărtează mereu. Ceea ce nu înseamnă că, într-o bună zi, plafonul nu se va reconstitui.

Diviziunea muncii și creșterea

Fiecare avans al creșterii pune în discuție diviziunea muncii. Aceasta este un proces derivat, un fenomen de ariergardă : ea urmează la o bună distanță creșterea care, într-un fel, o trage după ea. Dar complicarea ei progresivă se arată, pînă la urmă, un indicator bun al progreselor creșterii, aproape un fel de a le măsura.

Contrar a ceea ce credea și scria de bună credință Marx, nu Adam Smith a descoperit diviziunea muncii. El numai a ridicat la rangul de teorie de ansamblu o noțiune veche, presimțită încă de Platon, Aristotel, Xenofon, și semnalată, cu mult înainte de Adam Smith, de către Wiliam Petty (1623—1687), Ernst Ludwig Carl (1687—1743), Fergusson (1723—1816), Beccaria (1735—1793). Dar după Adam Smith, economiștii au crezut că, prin ea, dețin un fel de lege a gravitației universale, la fel de solidă ca legea lui Newton. Printre primii, Jean-Baptiste Say a reacționat față de admirația exagerată arătată ei, și de atunci diviziunea muncii

este mai degrabă un concept demodat. Durkheim afirmă „că ea este doar un fenomen derivat și secundar... [care] are loc la suprafața vieții sociale, iar lucrul acesta este cu deosebire adevărat, adăugă el, în privința diviziunii muncii economice. Ea este chiar la suprafața lucrurilor“ [191]. Sînt toate acestea atît de sigure? Mi-am imaginat adesea diviziunea sarcinilor ca pe intendența care urmează armatele și organizează terenul cucerit. Dar a organiza mai bine și, prin aceasta, a lărgi schimburile înseamnă puțin lucru? Extinderea sectorului serviciilor, sectorul numit terțiar, fenomen primordial al epocii noastre, ține de diviziunea muncii și se plasează în centrul teoriilor socio-economice. Asemenea destructurările și restructurările sociale care însoțesc creșterea, căci aceasta nu numai că sporește diviziunea muncii dar reînnoiește datele ei, îndepărtînd sarcini vechi, propunînd unele inedite. Ea remodelează pînă la urmă societatea și economia. Revoluția Industrială corespunde unei noi și importante diviziuni a muncii, care i-a ocrotit și i-a afinat mecanismele, nu fără numeroase și dezastruoase consecințe sociale și umane.

Diviziunea muncii : spre sfîrșitul putting out system-ului

Oscilînd între oraș și sat industria își găsise forma cea mai obișnuită în *putting out system* [192], organizare a muncii generalizată pe atunci în Europa și care îngăduise, destul de timpuriu, recuperarea de către capitalismul negustoresc a unui surplus de mînă de lucru rurală ieftină. Meșteșugarul sătesc lucra în casa lui, ajutat de familie, păstrînd o bucată de pămînt și cîteva vite. Materia primă, lîna, inul, bumbacul, îi era furnizată de către negustorul urban care îl controlează, primind lucrul finisat sau pe jumătate finisat și plătindu-l. *Putting out system*-ul leagă astfel orașul și satul, meș-

teşugul şi activitatea familială şi, la nivelul cel mai înalt, capitalismul negustoresc şi capitalismul industrial. Pentru meşteşugar, el reprezintă un anumit echilibru de viaţă, dacă nu liniştea ; pentru antreprenor, el înseamnă posibilitatea de a limita costurile în capital fix şi, în afară de asta, de a suporta mai bine prea frecventa rămînere în pană a cererii : cînd vînzările încetinesc, el micşorează comenzile şi restrînge folosirea mîinii de lucru ; la limită, o suspendă. Într-o economie în care cererea, şi nu oferta, dictează restrîngerea producţiei industriale, munca la domiciliu dă acesteia elasticitatea necesară. E de ajuns o vorbă, un gest, şi producţia se opreşte. E deajuns o vorbă, şi ea se reia [193].

De altfel, manufacturile care au reprezentat prima concentrare de mînă de lucru, prima căutare în direcţia unei *economii de amploare* şi-au rezervat adesea această marjă de manevră : ele rămîn cel mai adesea legate de o largă participare a muncii la domiciliu. Oricum, manufactura nu reprezintă încă decît o parte minimă din producţie [194], pînă în momentul în care uzina cu mijloacele ei mecanice desăvîrşeşte şi impune victoria soluţiei manufacturiere. Pentru asta avea să fie nevoie de timp.

Rupturile pe care le implică noul sistem se vor desăvîrşi, într-adevăr, încet. Chiar în industria revoluţionară a bumbacului, atelierul familial a rezistat multă vreme, în măsura în care ţesutul manual a putut coexista împreună cu torsul mecanic o jumătate bună de secol. Şi în 1817, un observator [195] îl descrie ca fiind la fel cu cel de altădată, „cu singura deosebire a suveicii volante, inventată şi introdusă de John Kay prin 1750". Punerea la punct a războiului mecanic mişcat de aburi, *power loom,* nu are eficienţă practică decît după 1820. Defazarea prelungită dintre torsul rapid al uzinelor moderne şi ţesutul tradiţional a perturbat evident vechea diviziune a muncii. Pe cîtă vreme, altădată, roata de tors abia dacă se putea ţine de

trebuințele țesătorului, situația se schimbă cu totul o dată cu producția crescîndă a firelor mecanice. Țesutul de mînă este silit să-și umfle peste măsură efectivele, a căror muncă este exasperantă, dar care primesc salarii ridicate. Lucrătorii agricoli părăsesc atunci munca lor țărănească. Ei intră în rîndurile muncitorilor salariați, care nu se mai ocupă de altceva, și al căror număr crește văzînd cu ochii, odată cu recrutarea unor mari contingente de femei și și copii. În 1813—1814, dintre cei 213 000 țesători 130 000, mai bine de jumătate, erau copii sub patrusprezece ani.

Neîndoielnic, într-o societate în care oamenii trăind din munca lor meșteșugărească erau amenințați tot timpul de malnutriție și foamete, munca copiilor alături de părinți pe ogor, în atelierul familial, în prăvălie era dintotdeauna un lucru firesc. Pînă într-atît încît, la început, uzinele și întreprinderile noi angajau cel mai adesea nu indivizi, ci familii care își ofereau munca în grup, în mine ca și în filaturile de bumbac. În 1801—1802, în uzina lui Robert Peel de la Bury [196], din 136 de salariați, 95 aparțineau unui număr de 26 familii. În felul acesta, atelierul familial intra cu totul în uzină, cu avantajele pe care le prezenta soluția pentru disciplina și eficiența muncii. Asta, atîta timp cît micile echipe de muncă (un lucrător adult, ajutat de unul sau doi copii) au fost posibile și avantajoase. Mai curînd sau mai tîrziu, progresul tehnic a pus capăt acestei situații. Bunăoară în industria textilă, după 1824, intrarea în producție a „catîrului“ [197] automat perfecționat de Richard Roberts, pentru torsul supra-rapid este nevoie ca, alături de bărbatul sau femeia care supraveghează noua mașină, să lucreze nouă ajutoare tinere sau foarte tinere, pe cîtă vreme „catîrul“ vechi nu cerea decît una sau două. Coeziunea familială dispare atunci în uzină, dînd un cu totul alt context și o cu totul altă semnificație muncii copiilor.

Cu puțin înainte, odată cu *power loom*-ul, dezorganizarea se manifestă cu mult mai dezastruos într-un alt sector. De data aceasta dispare atelierul familial de țesut. *Power loom*-ul „datorită căruia un copil lucrează cît doi sau trei bărbați“ [198], este o adevărată calamitate socială, care vine să se adauge multor altora. Mii de șomeri sînt aruncați în stradă. Salariile scad vertiginos, pînă într-atît încît prețul mîinii de lucru, devenit neînsemnat, prelungește mai mult decît ar fi trebuit lucrul de mînă al unor meșteșugari sărăciți.

În același timp, noua diviziune a muncii care urbanizează societatea muncitorească, sfîrtecă societatea săracilor, cu toții în căutarea unei ocupații care nu se mai arată ; ea le dă întîlnire în locurile cele mai neașteptate, departe de satul știut, și pînă la urmă le degradează viața. A locui la oraș, a fi lipsit de sprijinul tradițional, de legume, de lapte, de ouă, de orătănii, a lucra în clădiri uriașe, a suporta supravegherea rar binevoitoare a maiștrilor, a te supune, a nu mai avea nici o libertate de mișcare, a accepta orarii fixe de lucru, toate acestea de pe o zi pe alta, reprezintă o încercare grea. Laolaltă, toți acești factori determină o schimbare de mod de viață și de orizont atît de mare încît duce la înstrăinare față de propria existență. Se schimbă și hrana : se mănîncă puțin, se mănîncă prost. Neil J. Smelser a urmărit în calitate de sociolog și istoric această dramă a dezrădăcinării în universul nou și proliferant al bumbacului [199]. Lumea muncitorească va avea nevoie de ani pentru a-și construi adăpostul unor noi habitudini și protecții : societățile amicale, băncile populare [200]. *Trade union*-urile rămîn pentru mai tîrziu. Nu trebuie să interogăm prea insistent pe bogătași pentru a afla ce cred ei despre noii citadini, pe care îi văd ca pe niște „abrutizați, vicioși, scandalagii și răzvrătiți“ și, viciu suplimentar, „în general săraci“ [201]. Ceea ce gîndesc muncitorii despre munca în uzină se exprimă în alt fel : ei fug atunci cînd

pot. În 1838, doar 23% din lucrătorii ocupați în industria textilă sînt bărbați adulți ; masa e formată din femei și copii, care se împacă mai ușor cu lucrurile [202]. Și niciodată n-a fost mai adîncă nemulțumirea socială în Anglia decît în anii 1815—1845, care au cunoscut succesiv mișcarea luddistă distrugătoare de mașini, radicalismul politic care ar încerca bucuros să sfărîme societatea, sindicalismul, și socialismul utopic [203].

Industriașii

Diviziunea muncii nu acționează numai la bază ci și la nivelul de vîrf al întreprinderilor, și poate că acolo mai repede. Pînă atunci, în Anglia ca și pe continent, exista de regulă o indiviziune a sarcinilor dominante : negociantul ținea totul în mînă, fiind simultan negustor, bancher, asigurant, armator, industriaș... Bunăoară, în clipa în care se dezvoltă băncile provinciale engleze *(country banks)*, proprietarii lor sînt, în același timp, negustori de grîu, proprietari de poverne sau negocianți cu multiple vocații, pe care nevoile proprii și nevoile vecinilor i-au silit să facă afaceri de bancă [204]. Negocianți cu ocupații multiple se găsesc peste tot : stăpîni, cum era de așteptat, ai lui *East India Company*, stăpîni și pe Banca Angliei, căreia îi orientează opțiunile și favorurile, ei au locul lor în Camera Comunelor, urcă scara onorurilor și, în curînd, conduc Anglia, devenită docilă față de interesele și patimile lor.

Dar la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, se ivește „industriașul", un personaj nou, activ și care, curînd, încă înainte de constituirea celui de al doilea guvern al lui Robert Peel (1814), avea să-și facă apariția pe scena vieții politice, în Camera Comunelor chiar. Pentru a-și cîștiga independența, acest personaj rupe una cîte una legăturile dintre

preindustrie și capitalismul negustoresc. Ceea ce apare o dată cu el, se afirmă și se amplifică, an de an, este un capitalism nou, ale cărui forțe sînt consacrate, în primă instanță, producției industriale. Acești noi „întreprinzători" sînt în primul rînd „organizatori, destul de rar fiind ei înșiși, observă P. Mathias, pionierii unor mari inovații sau inventatori [205]. Talentele la care rîvnesc, sarcinile pe care și le asumă nu sînt altceva decît dominarea esenței tehnicilor noi, strunirea maiștrilor și muncitorilor, în sfîrșit, cunoașterea de adevărat expert a piețelor, spre a fi în stare să orienteze chiar ei producția, cu toate schimbările de macaz pe care lucrul acesta îl comportă. Ei tind să se debaraseze de mijlocirea negustorilor, spre a controla ei înșiși cumpărarea și livrările de materie primă, calitatea și regularitatea lor. Dornici să vîndă în masă, ei doresc a fi în măsură să cunoască direct mișcările pieții și să se adapteze lor. La începutul secolului al XIX-lea, familia Fieldens, țesători de bumbac care stăpîneau Todmordenul, aveau proprii lor agenți în Statele Unite, însărcinați să cumpere bumbacul de care avea nevoie uzina lor [206]. Marii proprietari de fabrici de bere din Londra nu cumpărau niciodată malț pe piețele capitalei, Mark Lane sau Bear Quay : ei aveau factorii lor în regiunile producătoare de orz din estul Angliei, factori strașnic struniți, dacă judecăm după această scrisoare către unul dintre ei, și expediată de către un berar londonez : „V-am trimis prin curier o mostră din ultimul malț pe care mi l-ați trimis. El este atît de rău [...] încît nu voi primi în braseria mea nici un sac mai mult [...]. De voi fi nevoit vreodată să vă scriu altă scrisoare de felul acesta, voi schimba cu totul programul meu de cumpărări" [207].

Comportamentul acesta corespunde cu o nouă dimensiune a industriei, inclusiv cea a berii, pe care un francez o descrie, în 1812, ca, „pe bună dreptate, una din curiozitățile ora-

șului Londra. Cea [braseria] a d-lor Barclay și Co. este una din cele mai considerabile. Totul este pus aici în mișcare de către o pompă cu foc de puterea a treizeci de cai [putere] și, cu toate că există aproape 200 oameni și un mare număr de cai folosiți aici, aceasta se face aproape numai pentru lucrările din afară; nu se vede om în această minunată manufactură și totul se operează de către o mînă nevăzută. Niște greble mari urcă și coboară și se rotesc fără stare în căldări de 12 picioare în adîncime și de 20 de picioare diametru, pline de hamei și puse pe foc. Niște *elevatoare* transportă 2 000 de oboroace de borhot [208] pe zi în vîrful clădirii, de unde acesta este distribuit pe deosebite canale spre locurile unde este folosit; butoaiele sînt cărate fără a fi atinse; chiar pompa cu foc, care mînă toate acestea, este făcută cu atîta precizie, are atît de puțin șoc sau frecare, încît, fără exagerare, nu face mai mult zgomot decît un ceas și, în orice loc, dacă un ac ar cădea pe podea, l-ai auzi. Cuvele sau buțile în care se varsă licoarea, după ce i s-au făcut ultimele pregătiri, sînt de dimensiuni gigantice; cea mai mare are 3000 de barili de cîte 36 galoane fiecare, ceea ce, socotind la 8 barili tona, este egal cu o navă de 375 tone; și sînt patruzeci sau cincizeci de vase de acestea, din care cel mai mic cuprinde 800 de barili și, prin urmare, ține 100 de tone [...]. Cuva cea mai mică, plină cu bere, face 3000 lire sterline și socotind cu această măsură pe celelalte vom afla numai în cuve un capital de 300 000 lire sterline. Numai butoiașele care servesc la transportul berii la consumatori costă 80 000 lire sterline și probabil că stabilimentul întreg nu folosește mai puțin de o jumătate de milion de lire sterline drept capital; clădirea nu poate arde, pardoselile fiind de fier, iar zidurile de cărămidă; anual se scot 250 000 de barili, ce ar încărca o flotă de o sută cincizeci de nave de 200 de tone partaj fiecare..." [209]. Pe deasupra, aceste braserii colosale și-au organizat și distribuția

producției, chiar la Londra, unde ele aprovizionează direct jumătate din cîrciumile orașului, dar și la Dublin, prin mijlocirea agenților lor[210]. Și asta este un lucru important : întreprinderea industrială tinde la autonomia totală. Tocmai într-o asemenea optică, citează Peter Mathias exemplul unui antreprenor de lucrări publice, Thomas Cubitt, a cărui prosperitate începe să se arate prin 1817, după războaiele napoleoniene care îl îmbogățiseră. Izbînda lui nu se datorează cu nimic inovației tehnice, ci unei gestiuni de tip nou : el nu se ținuse de vechea rînduială din acest domeniu care cerea ca creditarea lucrărilor să fie acoperită prin subînchirierea lor la a doua mînă ; în afară de asta, își asigurase o mînă de lucru permanentă și își organizase propriul său credit[211].

Această independență devine semnul unor vremuri noi. Pînă la urmă, diviziunea muncii între industrie și alte sectoare de afaceri devine fapt împlinit. Istoricii spun că acest lucru înseamnă începutul domniei capitalismului industrial și eu sînt de acord cu ei. Dar ei mai afirmă că abia atunci începe adevăratul capitalism. Și lucrul acesta este, desigur, cu mult mai discutabil. Căci există oare un „adevărat" capitalism ?

Împărțirea sectorială a societății engleze

Prin forța lucrurilor, orice societate asupra căreia acționează o creștere îndelungată suferă în masa ei mutații datorate diviziunii muncii. În Anglia, diviziunea muncii este omniprezentă. Diviziunea puterii politice, între parlament și monarhie, în 1660, atunci cînd are loc Restaurația, și, încă mai evident, odată cu Declarația Drepturilor din 1689, este prin excelență începutul unei diviziuni cu consecințe de lungă

durată. Tot așa, felul în care (începînd cu învățămîntul și încheind cu teatrele, cu ziarele, cu casele de editură, cu societățile savante) desprinderea sectorului cultural duce la constituirea unui univers din ce în ce mai independent și influent. Niște rupturi fărămițează astfel universul negustoresc peste care am trecut prea repede. În sfîrșit, are loc modificarea structurilor profesionale, conform schemei clasice a lui Fischer (1930) și Colin Clark (1940), altfel spus apare o diminuare a sectorului primar agricol, preponderent și în continuare, în beneficiul sectorului secundar (industrial) și apoi a unui sector terțiar (servicii), în creștere. Excepționala comunicare a lui R. M. Hartwell [212] la Colocviul de la Lyon (1970) ne oferă un bun prilej pentru a stărui asupra acestei probleme, atît de rar discutată.

Este adevărat că distincția dintre cele trei sectoare e departe de a fi limpede și că, încă în epoca de care ne ocupăm, nu odată se întîmplă să nu putem trasa limpede granița dintre primul și cel de-al doilea (agricultura și industria se pot îmbina) ; în ceea ce îl privește pe cel de-al treilea, în care se concentrează toate, am putea discuta cu privire la compoziția, ba chiar cu privire la identitatea lui. De obicei aici se includ toate „serviciile", comerț, transporturi, bancă, administrație. Dar n-ar trebui să excludem din el servitorimea ? Uriașa masă de oameni de casă (care prin 1850 formează *cel de-al doilea* grup profesional din Anglia, imediat după agricultură, numărînd mai bine de un milion de oameni) [213] trebuie, oare, clasat într-un sector pus, teoretic, sub semnul unei productivități superioare, în raport de celelalte ? Fără îndoială că nu. Dar, după ce am cîștigat restricția aceasta, să acceptăm în conformitate cu regula lui Fisher-Clark că un sector terțiar în creștere constituie întotdeauna o dovadă că avem a face cu o societate pe cale de dezvoltare. În Statele Unite

de astăzi, sectorul serviciilor reprezintă jumătate din populaţie ; este un record neegalat şi dovada că societatea americană este cea mai dezvoltată din lume.

După R. M. Hartwell, e puţin spus că istoricii şi economiştii au neglijat importanţa sectorului terţiar pentru creşterea engleză din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Desfăşurarea unei *revoluţii a serviciilor* ar fi, de partea cealaltă a Revoluţiei Industriale, pandantul revoluţiei agrare.

Inflaţia serviciilor este un lucru neîndoielnic. Este de netăgăduit că transporturile se dezvoltă, că negoţul se fracţionează ; că numărul prăvăliilor creşte neîntrerupt şi că ele tind să se specializeze ; că, deşi destul de moderate în ansamblu, întreprinderile capătă, de regulă, forţă ; că ele se birocratizează ; că asistăm la înmulţirea unor funcţii noi sau care capătă o înfăţişare nouă : factori, contabili, inspectori, analişti, comisionari... ; că băncile, deşi au efective reduse, este adevărat, se înmulţesc foarte repede. Statul încărcat cu o mie de sarcini administrative se birocratizează şi el. Tinde să capete proporţii. Sînt pe continent state şi mai plinuţe, dar cel britanic nu e slab pe cît s-ar cuveni, deşi a pus în spinarea altora multe din funcţiile lui. Evident, nu vom aduna la efectivele *terţiarului* pe cele ale armatei şi marinei şi nici pe cele ale servitorimii. În schimb nu încape discuţie în ceea ce priveşte locul amplu pe care îl ocupă profesiunile liberale, medicii, avocaţii. Aceştia îşi începuseră ascensiunea, încă pe vremea lui Gregory King, şi se formau în grupuri compacte în şcolile practice de la Westminster[214]. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, profesiunile liberale sînt la modă ; ele tind să capete o înfăţişare nouă, să rupă cu vechea lor organizare.

A avut vreun rol această revoluţie a sectorului terţiar din Anglia secolului al XVIII-lea în dezvoltarea industrială ? Nu e uşor să te

pronunţi, cu atît mai mult cu cît, aşa cum ne explică chiar Colin Clark, diviziunea intersectorială nu are un început şi se desfăşoară în continuare ; existenţa ei se plasează în durata lungă. Oricum, nimic nu ne arată că extinderea sectorului terţiar a lansat creşterea [215]. Dar ea este fără îndoială un semn al acesteia.

Diviziunea muncii şi geografia Angliei

Rămîne să urmărim, pe linia diviziunii muncii, răsturnarea ce remodelează geografia economică a Angliei. Este vorba aici de cu totul altceva decît de spargerea compartimentărilor care erau autarhiile Franţei provinciale, în luptă cu dezvoltarea din secolul al XVIII-lea [216]. Nu de evoluţie e vorba, ci de răsturnare. Lucrurile aveau să fie întoarse, nu odată, cu fundul în sus. Aşa încît jocul regiunilor Angliei, una în raport de celelalte (proiectat, aşa cum se cere, asupra spaţiului insular, explicîndu-se prin acest spaţiu, însciindu-se în el cu repere vizibile), este cel mai bun, cel mai grăitor document posibil cu privire la creşterea engleză şi la Revoluţia Industrială pe care aceasta o împinge înainte. E de mirare că el n-a provocat întreprinderea unui studiu de ansamblu, cîtă vreme Anglia dispune de o remarcabilă schiţă de geografie istorică [217] şi de o literatură minunată cu privire la istoriile regionale [218].

Problema a fost, totuşi, pusă limpede cel puţin de către E. L. Jones, la Congresul de la München (1965) [219], de către David Ogg [220], în 1934, de către G. M. Trevelyan [221], în 1942 : după părerea mea, ei au spus în această privinţă lucrul cel mai important şi anume că spaţiul englez este articulat, de multă vreme, de-a lungul unei linii care merge de la Gloucester, aşezat pe cursul inferior al Severnului,

pînă la Boston, un mic oraş de pe Wash, care livra odinioară lîna florentinilor și hanseaților[222]. Lăsînd de o parte Țara Galilor, această linie desparte Anglia în două părți aproape egale ca suprafață și opuse una celeilalte. Anglia de sud-est înseamnă, în primul rînd, bazinul Londrei și regiunile învecinate cu el, partea cea mai puțin ploioasă a insulei, care este și partea ei cea mai marcată de mersul istoriei, și în care se întîlnesc „toate tipurile de viață urbană apărute în cursul secolelor : scaune bisericești, piețe regionale, centre universitare, etape de drum și antrepozite comerciale, centre de manufacturi [vechi]"[223]. Aici sînt concentrate toate avantajele acumulate de mersul istoriei, capitala, bogățiile activității negustorești, marile regiuni cerealiere, satele transformate ca urmare a cerințelor capitalei, modernizate de ea ; în sfîrșit, pe liniile care duc de la Londra la Norwich, spre nord, și de la Londra la Bristol, zonele care sînt în cel mai înalt grad zonele de dezvoltare ale pre-industriei englezești. Anglia de nord-vest este un ansamblu de regiuni ploioase, în care domină podișurile vechi și creșterea vitelor. În raport cu regiunea învecinată, ea este un fel de periferie, un ținut remarcat de aceasta. De altfel, cifrele dovedesc lucrul acesta : raportul între populația celor două zone (în afară de Londra) este de unul la patru, iar cel privind bogăția (calculată pe baza impozitului), de cinci la patrusprezece[224].

Revoluția Industrială a schimbat însă, cu totul și cu totul, acest dezechilibru. Anglia privilegiată asistă la degradarea industriei sale tradiționale. Ea nu izbutește, în ciuda bogăției sale capitaliste și a puterii sale comerciale, să capteze și să fixeze noua industrie. Dimpotrivă, cealaltă Anglia, cea de la nord de linia de joncțiune, se transformă, „în cîteva generații"[225], într-o regiune bogată, uimitor de modernă.

Pe drumul care porneşte de la Londra spre Scoţia, prin Northampton şi Manchester, se ajunge astăzi la centura carboniferă a lanţului Penninilor, cu bazinele ei despărţite unul de altul, în care se îngrămădeau, pînă mai ieri, oamenii şi maşinile şi în care răsăreau pe neaşteptate, „americăneşte", aglomeraţiile cele mai triste şi cele mai dinamice ale Angliei. Dovada se mai află încă sub ochii noştri : fiecare bazin carbonifer are specialitatea lui, tipologia lui, istoria lui specifică, oraşul propriu, Birmingham, Manchester, Leeds, Sheffield, apărute toate deodată şi provocînd înclinarea Angliei spre nord. O industrializare şi o urbanizare furibunde : Anglia cea Neagră a fost o maşină de transplantat şi de malaxat oameni. Geografia, desigur, nu poate explica deplin aceste uriaşe construcţii, dar ea ajută la punerea în lumină a determinismului brutal al cărbunelui, a corsetului pe care l-au reprezentat comunicaţiile, a rolului jucat de resursele umane şi, de asemenea, la ponderea stăruitoare a trecutului. Poate că noutăţile violente ale secolului al XVIII-lea nu puteau prinde viaţă decît într-un soi de vid social.

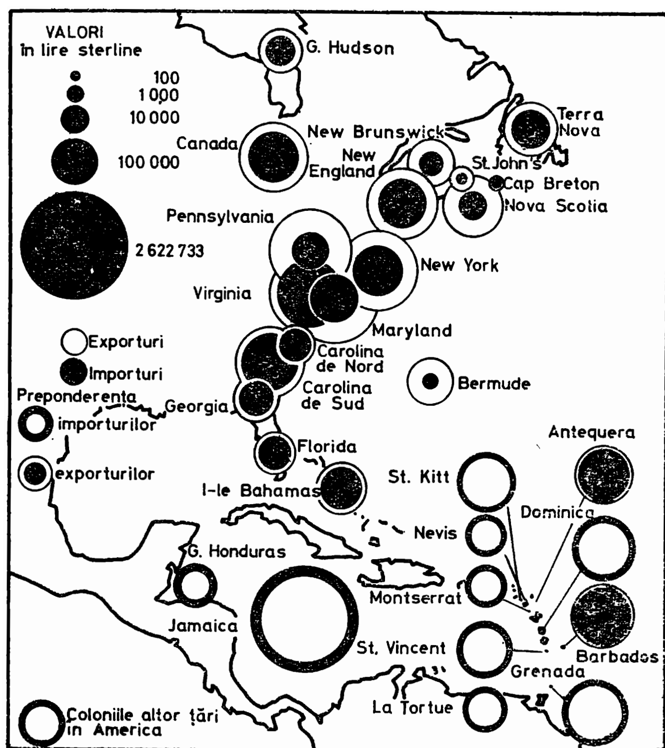
Desigur, Anglia de nord-vest nu era un deşert decît în sensul în care ziariştii vorbesc astăzi, referindu-se la partea de vest a Franţei, despre un „deşert francez". Dar ea era cu adevărat o *periferie,* aşa cum era şi Scoţia în raport de Anglia londoneză. De data asta însă, periferia, inclusiv Scoţia, ajunge din urmă centrul, recuperează întîrzierea, atinge nivelul acestuia. Faţă de teorie, e vorba de o excepţie, aproape de un scandal. O excepţie şi un scandal pe care le semnala în ultima vreme T. C. Smout vorbind despre Scoţia[226]. Dar există nişte explicaţii : avîntul zonei centrale (Anglia de sud-est) este la îndemîna periferiei (de altfel, dacă în cazul Scoţiei se impune, cuvîntul *periferie* nu se potriveşte decît pe jumă-

tate în cazul Angliei de nord-vest). Mai mult, lichidarea rămînerii în urmă a celei de a doua Anglii și a Scoției s-a făcut, în primul rînd, printr-o industrializare rapidă. Dar orice fel de industrializare prosperă atunci cînd se poate implanta în zone cu populație mai puțin bogată, sărăcia acesteia avantajînd-o. A se vedea astăzi, cazuri ca cel al Coreii de Sud, Hong-Kongului sau Singaporelui și odinioară evoluția Nordului european în raport de Italia.

Finanțe și capitalism

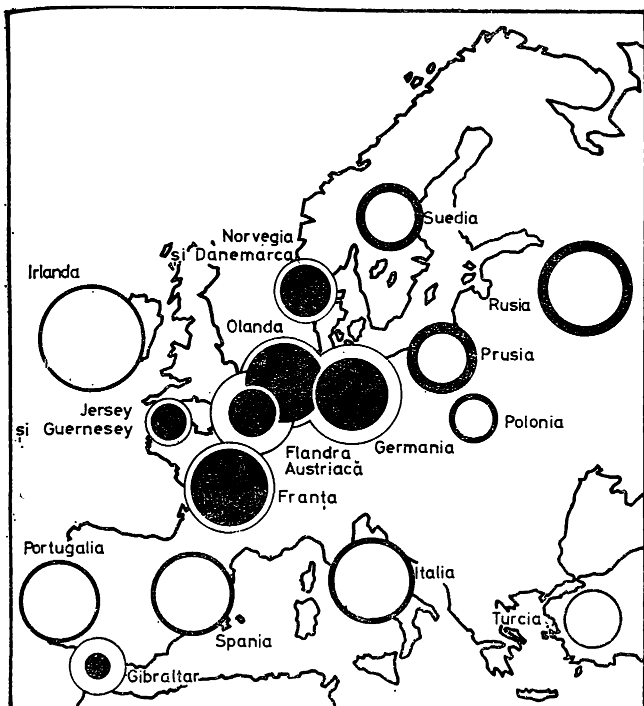
Istoria capitalului prinde la mijloc prima revoluție industrială engleză; ea o precede, o traversează și o depășește. Cu prilejul unei creșteri de excepție, care împinge înainte totul, capitalul se transformă și el, capătă volum, și importanța capitalismului industrial se afirmă în curînd copleșitoare. Dar este el acea formă nouă prin care capitalismul și-ar face, într-un fel, intrarea în istoria cea mare și ar deschide cursul propriei sale istorii ? Prin care ar atinge perfecțiunea și ar ajunge la adevărata lui expresie, datorită producției masive din societățile moderne și ponderii uriașe a capitalului fix ? Să fi fost vorba, în tot ceea ce s-a întîmplat înainte de asta, de simple elemente prealabile, de forme infantile, de curiozități pentru istorici erudiți ? Așa ne lasă să credem, mai mult sau mai puțin limpede, explicația istorică. Ea nu greșește, dar nici nu are dreptate.

Capitalismul este, după părerea mea, o aventură veche : atunci cînd începe Revoluția Industrială, el are în spate un lung trecut de experiențe, care nu sînt numai negustorești. Așa bunăoară, în Anglia primilor ani ai secolului al XIX-lea, capitalul se prezintă sub diferitele lui forme clasice, încă active toate : un capital agricol care constituie, singur, chiar

55. A COMERȚUL MONDIAL AL MARII BRITANII ÎN 1792

După date din mai multe statistici engleze (A.E., M. și D. Anglia 10 fo. 130) Cercurile care reprezintă importurile (I) și exporturile (E) sînt albe sau negre, în zona lor centrală, în funcție de raportul dintre import și export. Cînd importul este preponderent, centrul cercului este alb ; cînd exportul depășește importul, centrul este negru. Cercurile în aparență goale indică un echilibru între I și E : Turcia, I = 290 559 ; E = 273 715 ; Italia (1 009 000 și 963 263) ; Irlanda 2 622 733 și 2 370 866). Dezechilibru în favoarea Angliei : Statele americane, Portugalia (977 820 și 754 612), Franța de după tratatul lui Eden (717 034 și 1 221 666). Calculele de ansamblu : pentru Europa, 11 170 860 și 12 813 435 ;

55.B

pentru America, 5 603 947 și 8 159 502 ; pentru Asia, 2 671 547 și 2 627 887 ; pentru Africa, 82 817 și 1 367 539. În total, 19 529 273, față de 24 878 362, adică o balanță excedentară cu 5 000 000. La export, „manufacturile engleze" contribuie cu 18 509 796 ; reexportul manufacturilor străine, cu 6 568 565. Comerțul englez este asigurat de către 15 463 nave intrate și 15 010 ieșite, adică de către 30 470 nave, din care 3 620 străine. Tonajul mediu al navelor engleze este de 112 tone ; echipajul mediu, 7 oameni. Traficul franco-englez reprezintă 3 160 de călătorii dus-întors. 430 din nave sînt străine. Pentru Asia, se înregistrează 28 plecări, 36 returnări, toate navele fiind englezești. Tonajul lor mediu : 786 tone ; echipaj mediu : 93. Indiamenul *se recunoaște ; el depășește media. Situația de mai sus nu ține seama de marele trafic englez de coastă (cărbune).*

la 1830, jumătate din patrimoniul englez; un capital industrial, care crește mai întîi foarte încet, apoi foarte brusc; un capital negustoresc foarte vechi, *relativ* mai puțin important, dar care se dilată la dimensiunile întregii lumi și creează un colonialism (acesta avea să simtă, în curînd, nevoia de a i se da un nume și niște justificări) și, în sfîrșit (nedespărțind banca de finanțe), un capital financiar care, pentru ca să existe, n-a așteptat supremația mondială a City-ului londonez. Pentru Hilferding [227], tocmai secolul al XX-lea, odată cu profuziunea societăților anonime și cu o uriașă concentrare a banului, sub toate formele lui, a provocat instaurarea și a creat supremația capitalismului financiar, într-o treime în care capitalismul industrial ar fi Dumnezeu-Tatăl, capitalismul negustoresc, foarte secundar, Dumnezeu-Fiul, iar capitalismul banului, Sfîntul-Duh care intră în toate [228].

Mai degrabă decît imaginea aceasta discutabilă, să reținem faptul că Hilferding protestează împotriva ideii unui capitalism pur industrial, că el vede lumea capitalistă ca pe un evantai deschis, în care forma financiară (pentru el, cu totul recentă) ar tinde s-o ia înaintea celorlalte, să le pătrundă, să le domine. Avem a face cu o viziune la care aș subscrie fără dificultate, cu condiția de a admite că pluralitatea capitalismului este veche, că acest capitalism financiar nu este un prunc născut în anii 1900, și chiar că, mai demult, dacă n-ar fi decît la Genova și Amsterdam, el își și dovedise priceperea de a pune mîna pe piață și de a domina, pentru o vreme, ansamblul lumii de afaceri, după o puternică creștere a capitalismului negustoresc și o acumulare de capital care depășea ocaziile normale de investiție [229].

În ceea ce privește Anglia, este evident că evantaiul, inclusiv ascensiunea „capitalismului banului", s-a deschis cu mult înainte de înce-

puturile secolului al XX-lea. Cu mult înainte de această dată, în valul revoluțiilor care străbate creșterea agitată a Angliei, se și declanșase o revoluție financiară care îmbinată cu industrializarea țării, chiar dacă n-a provocat industrializarea, a însoțit-o în orice caz, și chiar a făcut-o posibilă. Se spune adesea că băncile engleze n-au finanțat industrializarea. Dar studii recente dovedesc că creditul pe termen lung și scurt a susținut întreprinderea, în secolul al XVIII-lea, și chiar în cel de-al XIX-lea [230].

Banca Angliei, înființată în 1694, este pivotul unui întreg sistem. În jurul ei, sprijinite pe ea, sînt băncile private din Londra : 73, în 1807 ; în jur de o sută, prin anii 1820 [231]. În provincie apar, cel puțin de pe la începutul secolului al XVIII-lea, *country banks*, al căror număr se înmulțește pe urmele lui *Sea Bubble*. Antrenate mai tîrziu în falimentul acesteia, sînt doar o duzină, în 1750 ; dar 120, în 1784 ; 290, în jur de 1797 ; 370, în 1800 ; și cel puțin 650, prin 1810 [232]. La aceeași dată, un alt autor numără 900, socotind de bună seamă și sucursalele pe care le au unele dintre ele. Este adevărat că această generație spontanee reprezintă un triumf al lui Liliput (într-adevăr, băncile nu au dreptul să numere mai mult de șase asociați) [233] și că, la fel ca speculația, care nu reprezintă un privilegiu al Londrei, ea s-a născut din conjuncturi și necesități locale. O „bancă de comitat“ [234] nu este, cel mai adesea, decît un birou suplimentar deschis într-o întreprindere existentă de multă vreme, în care emisiunea de bilete, scontul și avansurile devin servicii de bună vecinătate, stînd nu odată sub semnul relațiilor cinstite, deschise. Acești bancheri improvizați provin din domeniile cele mai deosebite : Fosterii din Cambridge erau morari și negustori de grîu ; la Liverpool, majoritatea băncilor se nasc din case de comerț ; la Birmingham, familia Lloyd venea din comerțul de fier ; la Nottingham, cei din familia

Smith se ocupau cu tricotaje; la Norwich, Gurney sînt negustori de fire și fabricanți de țesături de lînă; în Cornwall, bancherii sînt în majoritate proprietari de mine; prin alte părți negustori de malț sau hamei, fabricanți de bere, postăvari, prăvăliași, perceptori de dări [235].

În fond, în secolul al XVIII-lea, băncile se nasc dintr-o conjunctură locală, cam la fel cu primele stabilimente ale noilor industrii. Această Anglie provincială are nevoie de credit, nevoie de o circulație de scrisori de schimb, nevoie de bani numerar, iar băncile private îndeplinesc aceste funcții, deoarece ele au chiar puterea de a emite bilete. Din punctul lor de vedere, aceasta reprezintă o frumoasă sursă de cîștig, deoarece la începutul lunii, pînă cînd li se acordă suficientă încredere pentru a le încredința depozite, tocmai creînd monedă își extind ele creditul [236]. În principiu, aceste bănci au o rezervă de aur pentru a-și acoperi emisiunile, dar dacă apare o criză, dacă publicul îngrijorat se agită, ca în 1745, pentru a împiedica falimentul, ele sînt silite să caute în grabă mare bani gheață în băncile londoneze. Nu întotdeauna, de altfel, falimentul a fost ocolit, mai ales în timpul crizelor din 1793 și 1816. Iar acest lucru dovedește că, într-adevăr, băncile locale acordau credite ample nu numai pe termen scurt, ci și pe termen lung [237].

În ansamblu, totuși, sistemul a fost solid pentru că era, practic, dacă nu oficial, susținut de către Banca Angliei care juca rolul de „împrumutător de ultimă instanță" [238]. În cazul unor greutăți, rezervele ei de numerar erau de ajuns, în general, pentru acoperirea rambursărilor neprevăzute ale băncilor private, din Londra sau din provincie. După 1797, cînd biletele Băncii Angliei nu mai sînt convertibile în aur, ele devin pentru băncile locale moneda în care sînt obligate să schimbe, eventual, propriile lor bilete. Semn evident al stabilității generale, băncile private devin bănci de depozit, sporin-

du-și în felul acesta capacitatea de a acorda avansuri, atît fermierilor și proprietarilor funciari, cît și industriașilor, posesorilor de mine sau constructorilor de canale [239]. Aceștia nu s-au lipsit de posibilitatea acordată : îndatorarea ducelui de Bridgewater ne oferă în această privință un exemplu perfect.

Începînd din 1826, băncile pe acțiuni [240] *(joint stock banks)* fiind autorizate prin lege, ele constituie o nouă generație de bănci, mai solide, mai bine aprovizionate cu capitaluri decît generația precedentă. Dar sînt ele mai prudente ? Nu. Ele trebuie să-și dispute clientela cu băncile existente, să-și asume mai multe riscuri decît ele. Iar numărul lor crește văzînd cu ochii : sînt 70, în 1836 ; dar, în același an, între 1 ianuarie și 26 noiembrie, „s-au organizat și intră în concurență cu cele care existau dinainte" [241] 42 de alte *joint stock banks*. În curînd, numărul lor avea să crească la o sută și, împreună cu sucursalele lor, ele aveau să egaleze numărul de *country banks* care, din acea clipă, încep să capete înfățișarea unor stabilimente perimate. Totuși, Londra rămîne multă vreme închisă pentru ele. Pînă la urmă însă, îi vor forța intrarea. Și, în 1854, ele sînt admise în *Clearing House,* la „casa de compensații", a băncilor din capitală. Cu alte cuvinte, ele participă cu drepturi depline la circulația banilor și creditului a cărei inimă unică, sofisticată, este Londra. *Clearing House,* care fusese înființată în 1773 pentru compensații între bănci, este descrisă admirativ, în 1811, de către un francez, Maurice Rubichon : „Mecanismul circulației, scrie el, este organizat în așa chip încît nu se poate spune că nu se află în Anglia nici hîrtie, nici ban. Patruzeci de casieri de la Londra fac între ei aproape toate plățile și tranzacțiile Regatului ; adunîndu-se în fiecare seară, schimbă firesc valorile pe care le au unii asupra celorlalți, în așa chip încît o mie de ludovici sînt adeseori de ajuns spre a stinge o circulație de mai multe milioane" [242]. Minunată

invenție! Dar observatorii din secolele al XVI-lea și al XVII-lea descriu tîrgurile tradiționale de la Lyon sau de la Besançon—Piacenza folosind întocmai aceleași cuvinte cu deosebirea, care contează, că reuniunile de *clearing* au loc la Londra zilnic ; marile și vechile tîrguri se reuneau de patru ori pe an...

Pe de altă parte, banca are un rol pe care tîrgul nu îl putea avea. „În această țară, scrie un francez inteligent, nici un individ, negociant sau ce mai este el, nu păstrează banul acasă, el îl ține depus la un bancher, sau mai degrabă casier, asupra căruia trage, care îi ține socotelile și care îi soldează cheltuielile la prorata creditului său“ [243]. Banul concentrat astfel la bancă nu rămîne inactiv, el devine un ban care circulă, își asumă riscuri, căci nici bancherul, nici casierul nu-l lasă să doarmă în casele lor de bani. Așa cum spunea Ricardo, funcția distinctivă a bancherului „începe din momentul în care el utilizează banul altora“[244]. Pe deasupra, există bani care circulă, cu un traseu forțat, între Banca Angliei și guvernul englez, între Bancă, organism și șansă „de ultimă instanță“ băncile celelalte și întreprinderile comerciale, respectiv industriale ; prin mijlocirea băncilor populare de economii, *saving banks*, mai există și manipularea banilor economisiți de către săraci, operație uriașă, după cum spune o corespondență [luată în totalitatea ei] este mai mare, în Anglia, decît averea bogatului din multe regate“ [245].

Ar trebui să completăm lămuririle de mai sus cu apariția la Londra a unei a treia generații de pseudo-bănci, în beneficiul *bill brokers*-ilor, care înființează contoare de scont, *discount houses*. Ar trebui să arătăm, de asemenea, cum băncile private din Londra, cele din City, care joacă rolul de agenți și corespondenți ai băncilor regionale, au posibilitatea de a redistribui creditul și de a face să tranziteze surplusul din regiuni ca Sud-Estul englez spre zonele active

ale Nord-Vestului. Avem a face aici cu un joc destul de limpede, capitalurile repartizîndu-se optim din punctul de vedere al împrumutătorilor, creditanților și intermediarilor.

Ar trebui, în sfîrșit, să facem o vizită la Banca Angliei pentru a constata :

— că ea nu este numai o bancă guvernamentală și, datorită acestei funcții, o bancă avînd privilegii și diverse sarcini ; că ea este și o bancă privată, cu acționarii ei, și, ca atare, o afacere foarte bună : „acțiunile [...], create la o sută de lire sterline, erau cotate, în 1803, la 136 iar astăzi sînt [6 februarie 1817], la 355“ [246]. În tot cursul secolului al XVIII-lea, ele au alimentat speculația de bursă la Londra și la Amsterdam ;

— că folosirea biletului Băncii Angliei se extinde neîntrerupt, cuprinde țara întreagă, și nu numai capitala și regiunea ei, care fuseseră de la început domeniul lui rezervat. La Lancashire, la Manchester și la Liverpool, lucrătorii refuzau să fie plătiți în bilete ale băncilor private, ușor depreciate la prăvăliași [247]. Numai Londra, împreună cu Lancashire, constituiau oricum un frumos cîmp de acțiune. Dar, după 1797, biletul Băncii Angliei devine *ersatz*-ul monedei-aur în întreaga țară.

Ar trebui, de asemenea, să vizităm *Stock Exchange* unde, în rînduri strînse, își fac intrarea noi valori. Listele de cotă se umflă : în 1825, se înregistrează 114 de înscrieri noi, dintre care 20 pentru căi ferate, 22 pentru împrumuturi și bănci, 17 pentru mine străine [mai ales în America spaniolă] și 11 companii de gaz de iluminat... Numai aceste 114 cote noi reprezintă 100 milioane de lire sterline [248] angajate, în principiu cel puțin, deoarece nu toate fondurile sînt vărsate de la început.

Iar hemoragia de capitaluri englezești destinate plasamentelor în străinătate a și început. Fantastică la capătul secolului al XIX-lea, mișcarea este amorsată amplu încă din 1815 [249], cu soartă schimbătoare, e adevărat. Ba chiar, în-

cepînd din 1826, se declanşează o criză spăimîntătoare. Speculaţia de bursă şi financiară şi exportul de capital îşi urmează, nu mai puţin activ, drumul, printr-o piaţă financiară foarte însufleţită. Prin anii 1860, atunci cînd producţia industrială mai este încă în plină creştere (ea s-a dublat aproape în cei zece ani anteriori şi avea să-şi menţină ritmul rapid cel puţin pînă în 1880)[250], atunci cînd investiţia naţională atinge probabil cel mai înalt nivel pe care l-a cunoscut vreodată istoria engleză[251], investiţiile în străinătate, în creştere puternică de pe la mijlocul secolului, ajung să egaleze în anumiţi ani, *totalul* investitiilor de pe teritoriul naţional[252]. Pe de altă parte, *procentul* comerţului şi transporturilor în totalul venitului naţional creşte mereu trecînd de la 17,4 în 1801, la 15,9 în 1821, la 22%, în 1871, şi la 27,5%, în 1807[253].

Se poate vorbi, în cazul acesta, despre un capitalism „industrial“, care ar fi „adevăratul“ capitalism, urmînd triumfal după capitalismul negustoresc (cel fals), şi nevoit pînă la urmă, să se lase depăşit de către ultramodernul capitalism financiar ? Capitalismul bancar, industrial şi *comercial* (căci capitalismul nu a încetat niciodată să fie, în primul rînd negustoresc) coexistă în decursul întregului secol al XIX-lea, de fapt dinainte de secolul al XIX-lea, şi cu mult după el.

Ceea ce s-a schimbat în cursul timpului, şi s-a schimbat necontenit, este oportunitatea şi rata profitului, în funcţie de sectoare şi în funcţie de ţări, şi tocmai în funcţie de aceste variaţii a avut loc schimbarea maselor respective ale investiţiei capitaliste. De la 1830 la 1870, cu aproximaţie, în epoca marii industrializări engleze, cîtul capital/venit pare a fi fost cel mai puternic pe care l-a cunoscut Anglia vreodată[254]. Dar se întîmplă lucrul acesta numai din cauza virtuţilor capitalismului industrial, *ca atare*, sau din cauză că industria britanică îşi poate îngădui să crească, pe măsura pieţelor uriaşe dominate atunci fără tăgadă de Anglia ?

Dovada acestui fapt este că, în aceeași perioadă, capitalismul parizian, ocupînd locul care (din *punctul lui de vedere)* este cel mai oportun și profitabil, cel pe care poate să îl dispute Angliei, se abate asupra finanțelor. Piața Parisului este acceptată într-o destul de amplă măsură ca organizatoare a mișcărilor intra-europene de capital. „De douăzeci de ani, scrie, de la Londra, cavalerul Séguier, în septembrie 1818, Parisul a devenit principalul centru de operații de bancă din Europa, în timp ce Londra nu este un oraș de bancă propriu-zis. Rezultă de aici că, atunci cînd capitalistul englez vrea să facă o operație de bancă, adică o revirare de fonduri de la o țară la alta, el este nevoit să se adreseze orașelor bancare ale Europei, și întrucît Parisul este cel mai apropiat, tocmai de aici se fac astăzi cele mai multe operații englezești“ [255]. Afirmația ar merita să fie cercetată mai îndeaproape. Dar este de netăgăduit că Parisul își rezervă un rol, alături și la umbra Londrei, că el practică o concurență eficientă în fond, iar dacă specialistul în istoria *Stock Exchange*-ului, W. Bagehot, spune adevărul, schimbarea în defavoarea Parisului avea să se vădească abia după 1870. După războiul franco-german, spune el, au devenit englezii bancherii întregii Europe [256].

Ce rol să atribuim conjuncturii ?

Ne face oare această întrebare, ultima din capitolul de față, și care va rămîne fără răspuns categoric, să ieșim din aria încercării noastre de a depăși cîmpul istoric al Revoluției Industriale ? Da, într-o anumită măsură, căci timpul conjuncturii la care ne referim aici este cel al conjuncturii relativ scurte (nu dincolo de Kondratieff). Vom abandona durata lungă spre a privi spectacolul din puncte de observație mai

apropiate de realitatea observată. Amănuntul se va înfățișa ochilor noștri mărit.

Fluctuațiile lungi și semi-lungi care se succed neobosit, unele după altele, ca o mișcare neîntreruptă de unde, sînt o regulă a istoriei lumii, o regulă care vine spre noi de departe și care e menită să se perpetueze. Ceva care seamănă cu un ritm repetitiv. Charles Morazé a vorbit despre *structuri dinamice*, despre niște mișcări programate parcă dinainte. Conjunctura aceasta ne aduce, prin forța lucrurilor, în miezul unor probleme deja abordate, dar pe căi specifice, pe căile istoriei prețurilor, a căror interpretare a reprezentat una din marile probleme ale istoriografiei ultimilor patruzecicincizeci de ani. În acest domeniu, istoricii englezi nu au de ce să-i pizmuiască pe colegii lor din alte țări. Ei au fost printre cei dintîi și cei mai buni colectori de serii de prețuri. Dar ei văd conjunctura în alt chip decît ceilalți istorici (este vorba în special de cei francezi).

Simplificînd cît se poate, aș zice că istoricii englezi nu privesc conjunctura ca pe o forță exogenă, ceea ce continuă să fie punctul nostru de vedere, formulat mai mult sau mai puțin explicit de către Ernest Labrousse, Pierre Vilar, René Baehrel sau Jean Mauvret. Pentru aceștia și pentru mine, conjunctura determină procese concomitente, ea răscolește istoria oamenilor. Pentru colegii noștri englezi, procesele și evenimentele naționale sînt cele care creează conjuncturile specifice fiecărei țări. Stagnarea și reculul prețurilor dintre 1778 și 1791 sînt, din punctul nostru de vedere, determinate de interciclul internațional al lui Labrousse; din punctul lor de vedere, de către războiul coloniilor din America (1774—1783) și urmările lui. În ce mă privește, eu sînt prea convins de reciprocitatea perspectivelor pentru a nu accepta că cele două feluri de a vedea sînt valabile și că, de fapt, explicația trebuie căutată în ambele sensuri. Dar, în funcție de

sensul în care vom merge, responsabilitățile, sau dacă preferați cauzele eficiente, riscă să-și schimbe direcția și natura.

T. S. Ashton[257] și istoricii care au reluat punctul său de vedere[258] au, desigur, dreptate atunci cînd enumeră seria de factori care influențează fluctuațiile. Prima forță în discuție este războiul. Nimeni nu îl va contrazice. Mai exact, este vorba de oscilația dintre război și pace (Războiul de șapte ani, 1756—1763; războiul coloniilor engleze din America, 1775—1783; războiul împotriva Franței revoluționare și imperiale, 1793—1802, 1802—1815). Vin apoi oscilațiile economiei rurale (care, așa cum am mai spus, rămîne prima activitate a Angliei pînă în anii 1830) determinate de nivelul diferit al recoltelor, bune, medii sau rele; cele din urmă (1710, 1725, 1773, 1787, 1792—1793, 1795—1796, 1799—1800) sînt punctul de pornire al unor crize, zise de Vechi Regim[259], care provoacă tulburări în întreaga masă a vieții economice. Chiar în secolul al XIX-lea, apelul tot mai des și mai însemnat la grîul din străinătate va face ca economia engleză să cunoască mereu oscilații, fie și numai din cauza plăților imediate (și în numerar, spun documentele) ce trebuie efectuate pentru a obține sosirea rapidă a sacilor de grîu sau a butoiașelor de făină.

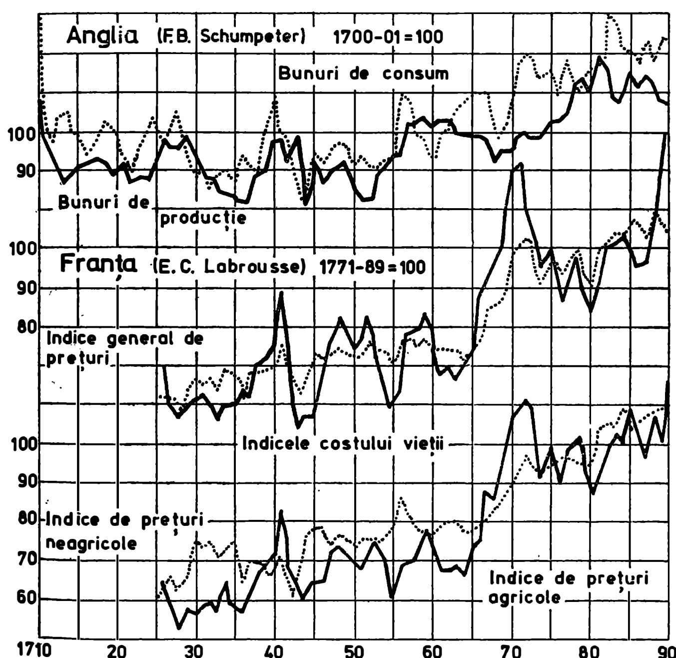
Un alt factor care provoacă *fluctuațiile* engleze sînt ciclurile negustorești, *trade cycles:* comerțul englez are fluxuri proprii, ascendente și descendente, care se traduc și ele în cote scăzute sau înalte ale conjuncturii. Sau, în afară de aceasta, mișcările circulației monetare, piese de argint și de aur, pe de o parte, o masă de bilete de proveniență diferită, pe de altă parte. Bursa din Londra (unde „starea senzitivă" este starea obișnuită, unde teama este un oaspete mai stăruitor decît speranța)[260] reprezintă un seismograf care înregistrează numeroasele mișcări ale conjuncturii, dar care are și puterea diabolică de a crea ea însăși cutremure: bunăoară în 1825—1826, în 1837, în 1847. Într-adevăr, din

zece în zece ani, cum se și întîmplase, oarecum, de regulă, în decursul ultimei treimi a secolului al XVIII-lea, la ultimele nivele ale vieții economice, alături de crizele de tip tradițional zise de Vechi Regim, apar crize de credit[261].

Acesta este sensul observațiilor colegilor noștri englezi. Pentru istoricii francezi (și faptul că ei au dreptate sau că se înșeală este o problemă care poate fi discutată), conjunctura este o realitate în sine, deși nu prea ușor de explicat ca atare. Noi credem, împreună cu Léon Dupriez și, de asemenea, cu Wilhelm Abel, că prețurile formează un ansamblu. Dupriez vorbește chiar despre o *structură a prețurilor*. Ele sînt legate, și atunci cînd oscilează toate, această oscilație reprezintă însumarea variațiilor lor specifice. În primul rînd însă, ele nu sînt o „vibrație“ limitată la o economie națională, oricît de importantă ar fi ea. Anglia nu-și fabrică prețurile, nici fluxurile ascendente și descendente ale comerțului ei, nici chiar circulația monetară, de una singură ; celelalte economii ale lumii, și ale lumii întregi, o ajută s-o facă, iar ele merg, toate, aproape în același pas. Acesta este lucrul care ne-a izbit cît se poate de puternic pe noi, istoricii, încă de la începutul cercetărilor. Vedeți în această privință paginile hotărîtoare și revelatoare scrise de René Baehrel, sub semnul surprizei.

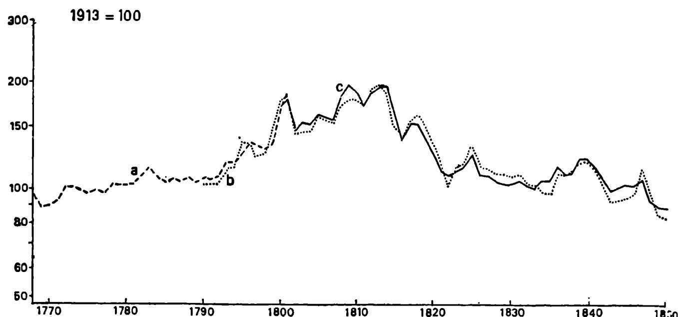
Conjunctura care ridică, oprește sau coboară prețurile engleze nu este, prin urmare, un timp specific Angliei, ci chiar „timpul lumii“. Faptul că acest timp se formează parțial în Anglia, și chiar faptul că Londra este epicentrul său esențial, este un lucru probabil, aproape sigur, dar lumea prelucrează și deformează conjunctura, care nu este proprietatea exclusivă a insulei. Consecințele sînt evidente : zona de rezonanță a prețurilor este ansamblul economiei-univers al cărei centru îl ocupă Anglia. Conjunctura în Anglia, prin urmare,

este parţial exogenă, şi ceea ce se întîmplă în afara Angliei, cu deosebire în această Europă apropiată, este o mărturie cu privire la istoria engleză. Europa şi Anglia sînt acoperite de o aceeaşi conjunctură, ceea ce nu înseamnă că îşi împart şi necazurile. Vorbind despre rolul *crizei* conjuncturale în economia generală, eu am subliniat, dimpotrivă, faptul că ea nu loveşte, nu poate lovi în acelaşi fel pe cei slabi şi pe cei puternici (de pildă, în secolul al XVII-lea, Italia şi Olanda), că ea reprezintă, prin urmare, un prilej de redistribuire a sarcinilor şi raporturilor economice internaţionale, întărind pînă la urmă dinamismul celor mai

56. PREŢURILE ÎN ANGLIA ŞI ÎN FRANŢA ÎNTRE 1710—1790

Interciclul lui Labrousse, foarte bine desenat de curbele franceze, există oare şi pe curbele engleze? (După G. Imbert, Des Mouvements de longue durée Kondratieff, *1959, p. 207).*

57. MIŞCĂRI PE TERMEN LUNG ALE PREŢURILOR ENGLEZE

Pe linia cuminţită a termenului lung, „stabilitatea“ despre care vorbeşte Léon Dupriez poate fi reperată, mai fără greş, între 1772 şi 1793. Interciclului francez îi corespunde cel mult palierul anilor 1780—1790. Kondratieff-ul începe, ca şi în Franţa, prin 1791, culminează prin 1812—1819 (în Franţa prin 1817), atinge cota minimă în 1850—1851. Cele trei linii (continuă, întreruptă, punctată) corespund unor calcule diferite. (După P. Deane şi W. A. Cole, British Economic Growth, *1688—1959, 1962, anexă).*

puternici şi accentuînd reculul celor slăbiţi. Iată de ce nu sînt de acord cu argumentul pe care-l foloseşte P. Mathias [262] spre a nega rolul jucat între 1873 şi 1896 de către o ramificaţie descendentă a unui ciclu Kondratieff şi responsabilitatea ei în *Great Depression*, care loveşte Anglia în decursul aceloraşi ani. Dacă rata de creştere a scăzut într-adevăr, în cursul acelor ani, în Germania şi în Statele Unite, conchide el, rămîne un fapt că soarta Germaniei, Statelor Unite şi Angliei este mult deosebită, că se înregistrează un recul relativ al Insulelor Britanice, o diminuare a părţii pe care o deţin în economia mondială. Fără îndoială. Se amorsează încă de pe atunci ceea ce avea să devină vădit pe vremea crizei din 1929. Dar rămîne fapt existenţa unei deceleraţii simultane a creşterii în Germania, Statele Unite, Anglia şi, bineînţeles, în Franţa. Şi tocmai această mişcare armonizată a curbelor (nu a nivelelor) poate fi greu negată, cu toate că este, desigur, surprinzătoare.

Ceea ce este evident în secolul al XIX-lea, și încă mai evident în lumea noastră de astăzi, adică o conjunctură care se dovedește analoagă pe spații largi și care lovește peste tot aproape în același timp, era evident încă în secolul al XVIII-lea, și chiar mai devreme. Prin urmare, compararea a ceea ce se întîmplă în Anglia, din 1770—1780 pînă în 1812—1817, cu ceea ce s-a întîmplat în Franța, unde dispunem de studiul exhaustiv al lui Ernest Labrousse, reprezintă o tentație mare. Să nu ne facem însă prea multe iluzii : imaginea pe care o oferă realitățile franceze nu poate avea imediat valoare dincolo de Canalul Mînecii. Curbele ce ni se oferă sînt numeroase și nu vorbesc neapărat o aceeași limbă. Dacă conjunctura prețurilor, salariilor, producției ar fi studiată în fiecare țară — pe aceleași criterii impuse — coincidențele sau divergențele s-ar evidenția mai bine, iar problema asemănării sau diferențierii ar fi rezolvată. Dar nu este așa. Dacă însă comparăm curbele de preț ale bunurilor de producție și de consum, din Anglia și din Franța, vedem imediat că cele care privesc Franța sînt mai agitate, mai dramatice, decît celelalte. Și poate că e normal să fie așa : în centrul lumii, apele sînt mai liniștite decît aiurea. Mă îndoiesc că putem recunoaște pe curba prețurilor engleze, preluată din lucrarea lui A. Deane și A. Cole, un interciclu între 1780 și 1792 ; este vorba mai degrabă de un palier, de o „stabilitate“ cum spune L. Dupriez, pentru care această stagnare începe în 1773. În schimb, concordanța curbelor este indiscutabilă în ceea ce privește Kondratiefful care urmează : punct de pornire 1790, nivel maxim 1812, sfîrșitul coborîrii 1851.

Vom conchide că Revoluția Industrială engleză a cunoscut, între 1781 și 1815 (date aproximative), două mișcări, două respirații : prima dificilă, cea de a doua ușoară. În mare, acesta este ritmul respirator al Franței și al

continentului european: Franței nefericite, triste, a lui Ludovic al XVI-lea, care avea să-și deschidă porțile în fața tornadelor revoluției politice, îi corespunde Anglia lui George al III-lea, întunecată și ea de o conjunctură posomorîtă. În Anglia încercările, greutățile, nu se încheie cu o explozie politică, dar încercări, greutăți există. Să nu spunem că lucrurile nu merg deloc, dar nimic nu mai merge la fel de bine. Anglia, la fel ca Franța, plătește prețul eforturilor și cheltuielilor fantastice ale războiului din America. Iar criza care urmează complică lucrurile, redistribuie sarcinile, accentuează diferențele sectoriale. Comerțul cunoaște, în Franța ca și în Anglia, o amplificare spectaculoasă, dar pînă la urmă balanțele comerciale se deregleaza, simultan, împotriva Angliei și împotriva Franței. Încercarea de a recupera întîrzierea comercială se face cu vigoare, dar nu reușește decît pe jumătate. Și faptul că, în 1786, este semnat tratatul lui Eden, această apropiere dintre două puteri ostile și care se înfruntă, nu reprezintă o dovadă că ambele sînt în căutarea securității?

În general, rezultatul unei depresiuni anormal de lungi este operarea unei selecții, favorizînd întreprinderile care se adaptează și rezistă și lichidînd pe cele care se dovedesc prea slabe pentru a supraviețui. Șansa Angliei este faptul că a abordat acest parcurs dificil în momentul în care, acasă la ea, se înmulțeau inovațiile de „generația a doua": *jenny* (1768), torsul mecanic cu utilaje acționate de energie hidraulică (1769), mașina de găurit (1775), mașina rotativă cu abur (1776—1781), pudlajul (1784), prima batoză utilizabilă (1786), strungul perfecționat (1794). Cu alte cuvinte o uriașă investiție tehnică în ajunul relansării.

În 1791, timpul economic devine din nou favorabil: prețurile urcă, activitatea sporește, diviziunea crește, iar productivitatea cîștigă de pe urma acestui partaj. Agricultura engleză

profită de toate acestea pînă la Waterloo, și exploatările medii subzistă datorită prețurilor favorabile. Tocmai timpul acesta propice îngăduie și risipa nebunească pe care o reprezintă războaiele revoluționare și imperiale (cheltuielile Angliei se ridică la 1 miliard de lire sterline)[263]. Dar, întrucît acest timp nu este proprietate exclusiv engleză, și continentul este martor al înființării unei industrii moderne, deși operația se desfășoară cu încetinitorul.

În Anglia, conjunctura, marcînd tendințe favorabile, a umflat totuși prețurile, mai repede decît salariile. Atunci, cu ajutorul progresiei demografice, a apărut o scădere a nivelului de viață, a venitului *pro capite* în prețuri curente, între 1770 și 1820[264] : 1688, 9,1 lire sterline ; 1770, 19,1 ; 1798, 15,4 ; 1812, 14,2 ; 1822, 17,5. O dovadă și mai bună o reprezintă, din acest punct de vedere, curba lui Phelps Brown și a Sheilei Hopkins privind salariul zidarilor englezi din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XIX-lea. O reproducem alăturat, arătînd care sînt criteriile conform cărora a fost ea trasată. Această curbă este hotărîtoare. Pe o distanță multiseculară, ea arată corelația regulată dintre creșterea prețurilor și scăderea salariilor reale : prețurile în creștere determină un avînt al producției și un progres al populației (fenomenele legate unul de altul se determină reciproc), dar de fiecare dată salariile descresc ; în condițiile Vechiului Regim, orice progres se face în detrimentul nivelului de trai al muncitorilor. Dar această regulă, care este un stigmat de neșters al Vechiului Regim, se arată încă valabilă, conform calculelor lui P. Brown și S. Hopkins, între 1760 și 1810—1820, cel mai scăzut nivel al salariilor situîndu-se în preajma anilor 1800, atunci cînd curba care înregistrează ansamblul conjuncturii avea să se apropie de cotele ei maxime[265]. Faptul că situația salariilor se ameliorează după 1820, în timp ce prețurile scad, nu reprezintă altceva decît o reluare a regu-

lilor anterioare. Într-adevăr, miracolul, schimbarea se vor produce numai o dată cu deschiderea unui nou ciclu Kondratieff, începînd în 1850 (altă dată semnificativă pentru Anglia, şi pentru continent totodată). De data aceasta, preţurile vor creşte şi salariile le vor urma: creşterea continuă îşi face intrarea în scenă.

Ajung astfel în miezul unei dezbateri pe care prea mulţi istorici au ocolit-o, mai mult sau mai puţin cu bună ştiinţă, privind preţul pe care l-a plătit Anglia pentru trecerea sa la modernitatea adevărată. Eu cred, împreună cu istoricii care s-au ocupat primii de problemă, că atunci a avut loc o degradare a bunăstării materiale a maselor populaţiei engleze, o regresiune a salariilor reale pentru lucrătorii de pe ogoare, ca şi pentru cei din uzine şi transporturi... Bucuros aş zice (pe riscul meu, nefiind un bun cunoscător al acestei perioade) că prima fază a industrializării, din 1760 pînă în 1815, a fost şi mai dură decît cea care a urmat după Waterloo, cu toate că agitaţiile muncitoreşti şi ţărăneşti au fost mai puternice după victoria engleză decît înainte de ea, şi mai tenace. Dar nu sînt agitaţiile o dovadă a unei stări de sănătate, de nu cu totul bună, în orice caz mai bună sau suficient de bună? Este totuşi adevărat (şi acesta este preţul *suplimentar* al creşterii industriale, faţă de alte forme de creştere care o preced) că, între 1817 şi 1850, ridicarea salariilor reale şi a venitului *pro capite* înregistrate de curba lui Brown şi Hopkins a fost, din punct de vedere al maselor muncitoreşti, anulată prin tragediile provocate de o urbanizare rapidă, care a cumulat rezultatele catastrofale ale unui habitat mizerabil, ale unei alimentaţii nesănătoase (s-au consumat chiar alimente stricate din cauza capacităţii insuficiente a transporturilor), ale unei dezrădăcinări sociale, care rupe indivizii de sprijinul pe care-l reprezintă familia şi diferitele resurse ale comunităţii săteşti. Dar, între 1780 şi 1815,

o dată cu o rapidă degradare a salariilor reale (care începuse, să ne reamintim, încă din 1760 [266], adică simultan cu creşterea populaţiei şi producţiei, care caracterizează cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, şi nu doar în aceeaşi perioadă cu războiul american) situaţia devine, neîndoielnic, şi mai dramatică.

„Două generaţii au fost sacrificate pentru crearea unei baze industriale". Concluzia aceasta, care aparţine unui istoric de astăzi [267], în temeiul comentariilor unor contemporani englezi, nu se dezminte dacă privim Anglia acelor ani cu ochii maiorului, mai tîrziu *mestre-de-camp* (comandant de regiment) Pillet [268]. Rănit şi făcut prizonier în Portugalia, la Cintra, în 1807, a trăit în Anglia ani lungi, pînă la eliberarea lui, şi deci nu-i arată o mare afecţiune (care prizonier şi-a iubit temnicerii ?), vorbeşte despre ea, fără nici un fel de ură, ca un martor informat care pare nepărtinitor din fire. El păstrează amintirea unor ani foarte grei pentru Anglia. „Am văzut toate manufacturile ei fără de lucru, scrie el, poporul ei chinuit de foamete şi copleşit de impozite, hîrtia ei monedă discreditată..." [269]. În 1811, „manufacturierii, nemaiputîndu-şi plăti lucrătorii, le dădeau drept salarii produse ale manufacturilor lor ; iar aceşti nenorociţi, spre a-şi procura pîine, le vindeau chiar pe loc, cu două treimi din valoarea lor reală" [270]. Un alt martor, Louis Simond, şi el lucid, şi admirator al Angliei, notează tot atunci [271] că „lucrătorul, cu salariul său obişnuit, nu-şi mai poate procura pîinea, carnea, veşmintele trebuincioase pentru întreţinerea lui şi a familiei sale". Cît priveşte lucrătorii agricoli „salariul lor se tîrăşte [...] chinuit, în urma tuturor preţurilor". În 1812, la Glasgow [272] el notează că „simbriile lucrătorilor în bumbac [...] nu sînt acuma decît un sfert din ceea ce erau în urmă cu nouăsprezece ani, deşi toate preţurile au crescut în acest

timp de două ori". Avem îndoieli în ceea ce privește cifrele, dar nu în ceea ce privește pauperizarea pe care o divulgă.

Dar, mi se pare mie, maiorul Pillet vede mai departe, în măsura în care, militar fiind, este conștient de uriașul efort pe care îl face Anglia pentru înarmare. Pentru a completa efectivele armatei, guvernul englez recrutează soldați „într-o proporție îngrozitoare, care nu suferă comparație cu nici una din chemările făcute populației noastre" [273]. Întreținerea unor armate care grupează cu totul 200 000 oameni (iar solda unui soldat englez de linie este de patru ori mai mare decît a celui francez) [274], menținerea unei flote uriașe reprezintă o sarcină zdrobitoare. De aici, poate, inflexibila asprime cu care sînt ținuți în frîu soldații și marinarii ieșiți din clasele cele mai nenorocite ale societății, din „pleava plevelor" [275]. Despre un băiat de neam bun care o apucă prost și căruia ai lui îi cumpără un brevet de ofițer se spune : „Derbedeul ar fi nimerit în ștreang ; nu e bun de altceva decît să pună pe el uniforma roșie" [276]. Avem a face aici cu tot ce are mai rău subproletariatul Angliei, alimentat cu oameni de către mizeria adevăratelor categorii proletare, lucrătorii, țăranii sau hoinarii. Cine e de vină ? Nici industrializarea, nici capitalismul pe cale de a urca la culmea bogăției lui, nici chiar războiul, nici conjunctura care este o membrană protectoare, ci toți acești factori simultan.

Mulți istorici nu vor să privească în față această realitate dureroasă. Ei refuză s-o admită. Unul ne spune că nu se poate măsura cu exactitate sau cu certitudine nivelul de viață. Altul, că situația lucrătorilor era și mai rea, sau cel puțin la fel de rea, și înainte de primele victorii ale mecanizării. Un al treilea ne asigură că el nu crede că prețurile să fi scăzut vreodată între 1790 și 1830. Dar despre care prețuri este vorba, despre prețurile nomi-

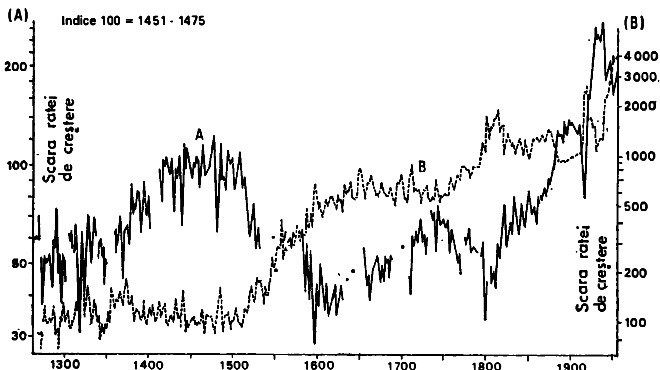
nale sau despre prețurile reale ? Și nu ne spun curbele îndeajuns că prețurile au crescut și au dat mai tîrziu înapoi ? Și salariile ? Este evident că poporul englez și-a plătit greu victoriile, pînă și progresele făcute în agricultură care n-au îmbogățit decît o clasă de arendași, și cu și mai multă certitudine victoriile lui tehnice, mașinile, prioritatea lui comercială, statutul regal al Londrei, bogăția industriașilor și a acționarilor Băncii Angliei — acestea toate, și nu numai victoriile lui militare, armata lui, flota și Waterloo. Sîntem datori să adăugăm că după 1850, mai tîrziu, întreg poporul englez (indiferent de inegalitățile sociale) a luat parte la triumful mondial al Angliei. Soarta popoarelor care se află în centrul unei economii-univers este să fie, *relativ,* cele mai bogate și cele mai puțin nefericite. De sus în jos pe scara socială, olandezii secolului al XVII-lea, „americanii" de astăzi s-au bucurat, se bucură de acest privilegiu, care în secolul al XIX-lea a fost al Angliei.

Progres material și nivel de trai

Prin punerea la punct a observației conjuncturale, Revoluția Industrială engleză dintre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea se lămurește într-un chip relativ nou. Avem un punct de observație în plus, din care putem privi, luînd distanța, peisajul complicat al creșterii. Revoluția Industrială reprezintă un grup de probleme greu de disociat, în interiorul unei mișcări care le împinge înainte și le depășește. Așa încît, prin amploarea ei, ea ne obligă să ne punem întrebări cu privire la istoria generală a lumii, cu privire la adevăratele transformări și la mobilurile creșterii, cu privire la începuturile creșterii continue (ca dată a acestor începuturi, anul 1850 pare mai îndreptățit decît anii 1830—1832, indicați adesea ca anii în care o primă fază a Revoluției Indus-

triale se încheie). Ea, de asemenea ne incită să reflectăm asupra creșterii europene de lungă durată, în cadrul căreia a reprezentat momentul cel mai spectaculos, între un trecut îndelungat de nesiguranță și un prezent pe cale, poate, de a deveni din nou nesigur.

Dacă se măsoară creșterea prin două variabile, PNB și venitul *pro capite* (aș prefera chiar să spun : PNB și salariul real al zidarului lui Brown și Hopkins) se poate afirma, urmîndu-l pe Wilhelm Abel [277], că cele două variabile cresc în secolele al XII-lea și al XIII-lea în același timp ; acesta ar fi încă de pe atunci modelul „creșterii continue". După 1350 și pînă în 1450, PNB, volumul producției

58. „COȘNIȚA GOSPODINEI"

Graficul de față, ca și cele întocmite de Abel și de Fourastié Grandamy, traduce efortul istoricilor economiei de a desprinde dintr-o dialectică prețuri-salarii ceva care să semene cu un venit pro capite. *Zidarul englez primește un anumit salariu, consumă un anumit număr de produse esențiale. Un grup de asemenea produse (i se spune cîteodată „coșnița gospodinei") a fost reținut ca indicator. Curba punctată indică evoluția prețului „coșniței" ; curba continuă, raportul dintre salariul primit și prețul la zi al „coșniței" (perioada 1451—1475 a fost luată ca bază pentru indicele 100). Din compararea celor două curbe rezultă că, în perioadele în care prețurile se stabilizează sau coboară (1380—1510 ; 1630—1750), se înregistrează o ameliorare a consumului și bunăstării. Prețurile în creștere corespund cu o degradare a nivelului de trai. Așa se întîmplă între 1510 și 1630 ; tot așa, între 1750 și 1820, în pragul Revoluției Industriale. Apoi salariile reale și prețurile cresc împăcate. (După Phelps Brown și Sheila Hopkins, în* Essays in Economic History, *publicate de M. Carus-Wilson, II p. 183 și 186).*

și masa populației scad, dar bunăstarea oamenilor crește : scăpați, în definitiv, de sarcinile pe care le impunea progresul, ei profită de lucrul acesta. În decursul secolului al XVI-lea, atît de lăudat (specialiștii în istoria secolului al XVI-lea sînt „naționaliști" în ceea ce privește secolul „lor"), și pînă în 1620—1650, se înregistrează o creștere a populației și a producției, Europa se repopulează rapid, dar bunăstarea generală scade continuu. Nu există progres care să nu ceară plată ; aceasta e regula. După 1650 „criza secolului al XVII-lea", încondeiată de către o istoriografie conștiincioasă, bîntuie pînă prin 1720, 1730 sau 1750. Și are loc același fenomen ca în 1350 : în perioada de stagnare a progresului se instalează o anumită bunăstare a indivizilor. Dreptate are René Baehrel [278]. Apoi totul o ia de la capăt în secolul al XVIII-lea : creștere a „prosperității", scădere a salariilor reale.

De la mijlocul secolului al XVIII-lea, care a sfărîmat ritmul specific al creșterii de Vechi Regim, se pare că am intrat într-o altă eră : *trendul* secular pare să fie cel al creșterii simultane a populației, prețurilor, P.N.B., salariilor, întretăiat doar de accidentele ciclurilor scurte, ca și cum „creșterea continuă" ne-ar fi dată pentru totdeauna.

Dar de la 1850 pînă în 1970 s-au scurs doar o sută douăzeci de ani. Să fi pierit pentru totdeauna crizele lungi ale *trendului* secular, o dată cu epoca modernă ? E greu să dăm un răspuns deoarece, de fapt, secretul, rațiunea acestor mișcări seculare, chiar simpla lor corelare, ne scapă, și o dată cu asta o notabilă parte a oricărui fel de explicație istorică. De aceea, mulți istorici, nu dintre cei mai puțin importanți, sînt ușor ironici față de această istorie ciclică, care s-ar observa, s-ar constata, dar care nu poate fi explicată. Chiar există cu adevărat ? Putem crede că istoria umană ascultă de niște ritmuri de ansamblu autori-

tare, nu prea explicabile în conformitate cu logica obișnuită ? În ceea ce mă privește, eu cred acest lucru chiar dacă fenomenul provoacă tot atîta nedumerire cît ciclurile climatice pe care astăzi sîntem siliți să le admitem, pe bază de dovezi, fără ca, în ceea ce privește originea lor, savanții să poată depăși faza ipotezelor. Cred în aceste mișcări de maree care ritmează istoria materială și economică a lumii, chiar dacă pragurile favorabile sau defavorabile care le dau naștere, rod al unei mulțimi de raporturi, rămîn misterioase. Cred atît de mult în ele încît, de cînd au început dificultățile mondiale pe care le cunoaștem, începînd din 1972—1974, mi-am pus adesea întrebarea : să fi intrat pe ramificația descendentă a unui ciclu Kondratieff ? Sau chiar pe una mai lungă, seculară ? Și atunci mijloacele încercate pentru strangularea crizei nu sînt o iluzie a iluziilor ? Într-adevăr, orice răsturnare seculară este o criză de structură care nu poate fi rezolvată decît prin distrugere și reconstrucție structurală.

Sînt cîțiva ani de cînd, expunînd aceste gînduri în cursul unei conferințe, pronosticul meu privind o criză de lungă durată i-a făcut pe auditorii mei să surîdă. Este desigur foarte hazardat să faci asemenea pronosticuri în numele istoriei, în numele existenței unui lung trecut de cicluri seculare, care se constată mai ușor și se explică mai greu. Dar economiștii contemporani, înarmați cu experiența actualității, sînt și ei siliți să se mulțumească cu niște ipoteze. Nu sînt și ei, la fel de puțin în stare, ca și noi, să prevadă *durata* și chiar să explice natura crizei în care ne angajăm, cu fiecare zi mai mult ?

ÎN CHIP DE CONCLUZIE : REALITĂŢI ISTORICE ŞI REALITĂŢI CONTEMPORANE

Am introdus — fapt care, fără să fie o mare ispravă, a pus destule probleme —, am introdus, prin urmare, cuvîntul capitalism, *cu semnificațiile și ambiguitățile lui, în aria largă a primei modernități a lumii. Eram oare îndreptățit să-i fac parte de o asemenea primire? Să fac din el un model* esenţial, *de folosință multiseculară? Un model, adică un fel de corabie construită pe uscat și, după aceea, lansată la apă. Oare plutește? Navighează? Explicația pe care o poartă riscă în cazul acesta să fie valabilă.*

Capitalismul, așa cum îl înțeleg eu, s-a dovedit de-a lungul acestei lucrări un „indicator" bun. Urmărirea lui a însumat abordarea într-un mod direct și util a problemelor și realităților de bază : durata lungă ; diviziunile vieții economice ; economiile-univers ; fluctuațiile seculare și celelalte fluctuații ; fascicolele ierarhiilor sociale împletite și împletindu-se, ca să nu spun lupta de clasă, rolul insistent și divers al minorităților dominante ; ori chiar revoluțiile industriale... Așa încît cui să rezerv aceste ultime pagini, dacă nu acestui personaj exploziv, acestui loc geometric al tuturor problemelor și discuțiilor ridicate de această lucrare? Fără îndoială că nu există o alegere mai bună. Dar merită, oare, să reiau, chiar în cîteva cuvinte, dovezile,

argumentele și exemplele, adică lucruri deja spuse și care ar trebui să fie lucruri deja dovedite? Concluziile clasice care expun din nou, imperturbabil, esențialul unei lucrări, ca și cum ar vrea să închidă bine poarta, nu se potrivesc, cred eu, unei cărți de istorie care nu e niciodată încheiată, niciodată scrisă o dată pentru totdeauna.

La capătul unei călătorii atît de lungi, încerc mai degrabă nevoia de a deschide ușa și ferestrele, de a aerisi casa și chiar de a ieși din ea. Construind, de-a lungul demersului nostru, o problematică a cărei valabilitate n-ar fi trebuit să se reducă doar la perioada modernității preindustriale (altminterea, ea n-ar atinge istoria profundă), aș fi vrut să fac în așa fel încît modelul să pătrundă în cadrul și în apele unei alte perioade. Și în cazul acesta, fiindcă tot trebuie să schimbăm decorul, de ce să nu atingem lumea contemporană? Adică niște realități și niște experiențe pe care le vedem cu ochii noștri, care pot fi pipăite cu mîna noastră? Am ieși din lumea vrăjită a istoriei retrospective, pentru a regăsi peisajele prezentului pe care nu e nevoie să le reconstituim: ele sînt în fața ochilor noștri în toată bogăția și confuzia lor.

O asemenea călătorie n-ar avea nimic ilogic: țelul secret al istoriei, motivația ei profundă, nu este oare explicarea contemporaneității [1]*? Și istoria de astăzi, în contact cu diferitele științe sociale, nu devine oare, încetul cu încetul, o știință aproximativă, imperfectă ca și ele, dar tot atît de pregătită să pună întrebări pe cît încearcă să răspundă la ele: tot atît de pregătită să ia măsura prezentului pe cît e pregătită să o ia pe cea a trecutului? Iată ce mă încurajează să încerc aventura, după mine posibilă, utilă și chiar plăcută.*

Să lăsăm de o parte, fără prea multe remușcări, elementele aleatorii ale unei comparații făcute fără grijă față de sperietoarea

sacrosanctului anacronism. Cred că timpul prezent poate fi, pentru noi care ne întoarcem în el după o lungă cercetare a epocilor trecute, un bun tabel orientativ, ba chiar, dacă putem îndrăzni să spunem așa, un tabel al adevărului.

Firește, nu pretind să explic prezentul în lumina istoriei. Doresc doar să observ ce anume devin, în apele agitate ale zilei de astăzi, explicațiile și modalitățile de expunere pe care le-am folosit. Modelul, construit de mine în jurul capitalismului dinainte de secolul al XIX-lea, mai poate oare naviga astăzi? Rezistă el unor contradicții evidente și violente? Eu cred că ziua de astăzi nu o neagă pe cea de ieri; că, dimpotrivă, o luminează și vice-versa. Analogiile nu lipsesc. Cu toate acestea, continuitatea nu privește decît Occidentul, „lume" care nu acoperă universul întreg, ca înainte de 1917. O dată cu apariția țărilor socialiste, capitalismul a dispărut de pe o foarte mare parte a lumii. Lumea actuală este, prin urmare, continuitate și discontinuitate și această contradicție va rămîne la orizontul problemelor pe care le voi parcurge rînd pe rînd: capitalismul structură de durată lungă; capitalismul sector al complexului social; capitalismul în stare de supraviețuire, sau nu (dar dispariția lui va atrage după sine dispariția inegalităților din societățile noastre?). În sfîrșit, capitalismul distinct al economiei de piață, pentru mine mărturie esențială a ceea ce privește îndelunga mea cercetare.

Durata lungă

Am susținut în cursul acestei lucrări că un capitalism potențial *se schițează încă din zorile marii istorii, se dezvoltă și se perpetuează timp de secole. Theodor Mommsen*[2] *are dreptate! Michael Rostowtzeff*[3] *are dreptate; Henri Pirenne*[4] *are dreptate. Cu mult timp înainte, apar semne care anunță capitalismul:*

înflorirea orașelor și schimburilor, apariția unei piețe a muncii, densitatea societății, difuziunea monedei, creșterea producției, comerțul la distanță și, dacă vreți, piața internațională... Atunci cînd India, în primul secol al erei noastre, pune mîna pe îndepărtata Insulindă sau, în cel mai rău caz, pătrunde în ea ; atunci cînd Roma stăpînește mai mult decît întrega Mediterană ; atunci cînd China inventează în secolul al IX-lea moneda de hîrtie, atunci cînd Occidentul recucerește între secolele al XI-lea și al XIII-lea Marea Interioară ; atunci cînd, o dată cu secolul al XVI-lea se schițează o piață a lumii, „biografia capitalului", într-un fel sau altul, a început... Mulți istorici, mai cuminți, refuză să treacă dincolo de secolul al XV-lea sau chiar, de preferință, de secolul al XVIII-lea, identificînd într-un fel capitalismul cu prodigioasa explozie a Revoluției Industriale. Dar, chiar în această perspectivă „scurtă", sînt implicate trei sau cinci secole, prin urmare o structură de lungă durată. Ceea ce nu înseamnă o realitate absolut imobilă. Durata lungă *este o succesiune de mișcări repetitive, cu variații și retururi, deteriorări, amenajări, stagnări — sociologii vorbesc de* structurări destructurări, restructurări... *Cîteodată, rar, intervin și mari rupturi. Revoluția Industrială este una dintre ele, fără îndoială. Dar eu susțin, pe drept sau pe nedrept, că de-a lungul acestei mari mutații, capitalismul a rămas, în esență, asemănător cu sine însuși. Pentru el, prin chiar natura lui, regula a constituit-o faptul că s-a menținut tocmai prin schimbare. El se hrănește din schimbare, gata să cucerească sau să împuțineze ponderea propriului destin în funcție de dimensiunea pe care o capătă, de la epocă la epocă, învelitoarea care limitează, așa cum recunoșteam, posibilitățile economiei oamenilor, indiferent de loc.*

Ar fi o greșeală să ne închipuim capitalismul ca o dezvoltare prin faze sau salturi succesive : capitalism negustoresc, capitalism industrial,

capitalism financiar... O dată cu, bineînțeles, un progres continuu de la o fază la alta, „adevăratul" capitalism începînd tîrziu, o dată cu sechestrarea de către el a producției. Înainte de acest moment n-ar trebui să vorbim decît despre capitalism negustoresc, ba chiar numai despre precapitalism. De fapt, am văzut că marii „negustori" de altădată nu erau niciodată specializați, că ei practicau de-a valma, simultan sau succesiv, comerțul, activitatea bancară, financiară, speculația de bursă, producția „industrială" cea a Verlagssystem*-ului sau, mai rar, cea a manufacturilor... Evantaiul comercial, industrial, bancar, altfel spus coexistența mai multor forme de capitalism, se deschide la Florența în secolul al XIII-lea, la Amsterdam în cel de al XVII-lea, la Londra încă înainte de cel de al XVIII-lea. La începutul secolului al XIX-lea, mașinismul, desigur, a făcut din producția industrială un sector foarte profitabil și capitalismul i s-a raliat, prin urmare, masiv. Dar capitalismul nu s-a izolat în el. Atunci cînd, în Anglia, profiturile la început fantastice ale boom-ului bumbacului au căzut, o dată cu apariția concurenței, la 2 și 3%, capitalurile acumulate au plecat spre alte industrii, spre industria oțelului și a căilor ferate ; ba încă s-a înregistrat o reîntoarcere a capitalismului financiar la activitatea bancară, la speculația de bursă mai activă ca oricînd, la marele comerț internațional, la profiturile exploatării coloniale, la împrumuturile de stat etc. Și, o dată mai mult, fără nici un fel de specializare : în Franța, Wendelii sînt proprietari de forje, bancheri, postăvari în Vosgi și furnizori de echipament militar pentru expediția din Alger din 1830* [5].

Pe de altă parte, în ciuda a tot ceea ce s-a spus despre capitalismul liberal și concurențial din secolele al XIX-lea și al XX-lea, monopolul nu și-a pierdut, în limitele acestuia, drepturile. El a luat doar alte forme, o serie întreagă de alte forme, de la trusturi *și* holdinguri *pînă la*

faimoasele societăți transnaționale americane care, în anii '60, și-au triplat numărul filialelor din străinătate. În 1973, 187 dintre ele, instalate în cel puțin cinci țări străine, realizau „nu numai trei sferturi din investițiile americane, în străinătate, ci și jumătate din exportul Statelor Unite și o treime din vînzările totale a bunurilor manufacturate de pe piața americană". Acuzate că produc o pierdere de locuri de muncă în țara lor, creînd industrii în străinătate, că își aduc aportul la deficitul balanței de plăți și că joacă un rol dezastruos în speculația monetară internațională, inclusiv în speculațiile împotriva dolarului, soscietățile transnaționale au constituit, timp de cîțiva ani, obiectul unor anchete ale Senatului american. Dar ele n-o duc mai prost astăzi. Și joacă pe orice carte ; industrială, desigur, (investind în țările cu salarii scăzute) ; obligatoriu financiară, dat fiind ponderea fondurilor lor disponibile, pe termen scurt („mai mult de două ori decît rezervele băncilor centrale și instituțiilor monetare internaționale", așa încît o mișcare de 2% din fondurile lor lichide este suficientă pentru a provoca, după cum crede chiar Senatul american, oriunde o criză monetară acută) ; dar și comercială : în apărarea societăților transnaționale, în 1971, s-a invocat faptul că ele răspundeau de majoritatea exportului Statelor Unite (62%), deși nu asigurau decît 34 din producția acestora [6].

Pe scurt, principalul privilegiu al capitalismului, astăzi la fel ca ieri, rămîne posibilitatea de a alege sectorul, un privilegiu care ține, în egală măsură, de poziția sa socială dominantă, de ponderea capitalurilor pe care le deține, de capacitatea de credit, de rețeaua de informație și nu într-o mai mică măsură de acele legături care, între membrii unei minorități puternice, oricît de divizată ar fi ea prin jocul concurenței, creează o serie de reguli și complicități. Neîndoielnic, cîmpul său de acțiune s-a lărgit

mult, deoarece toate sectoarele economiei îi convin și pentru că a penetrat îndeosebi producția. Dar oricum, așa cum ieri el nu cuprindea întreaga economie negustorească, tot așa astăzi rămîn în afara cuprinderii lui un volum important de activități pe care le părăsește pe seama unei economii de piață care merge de la sine, pe seama inițiativei micilor întreprinderi, pe seama îndîrjirii meseriașului și lucrătorului, pe seama descurcăreților mărunți. El se izolează, el are terenurile lui rezervate: marea speculație imobiliară și de bursă; marile bănci; marea producție industrială, unde propria pondere și organizare îi lasă o serioasă libertate în ceea ce privește fixarea prețurilor; comerțul internațional; ocazional, dar numai în anumite împrejurări, producția agricolă sau chiar transporturile, de pildă companiile de navigație care scapă, datorită unor pavilioane de complezență, de orice sarcini fiscale și care au îngăduit acumularea unor averi fantastice. Și deoarece poate alege, capitalismul are capacitate, în orice moment, să-și schimbe direcția: acesta este secretul vitalității lui.

Bineînțeles, facultatea sa de adaptare, agilitatea, forța sa repetitivă nu pun capitalismul la adăpost de orice risc. În timpul marilor crize mulți capitaliști sucombă, alții supraviețuiesc, alții se încropesc. Ba chiar, noile soluții se creează în afara lor, inovațiile venind nu o dată de la bază. Dar ele ajung aproape automat în mîinile posesorilor de capital. Vicontele d'Avenel se miră și, în fond, se bucură că bogăția, de-a lungul vremii, trece din mînă în mînă, în așa fel încît, pe aceeași proprietate funciară, se succed diferite „rase" de proprietari[7]. El are dreptate, dar această succesiune nu suprimă, la urma urmei, nici bogăția individuală, nici proprietatea individuală. Așa se petrec lucrurile și în ceea ce privește mecanismul capitalist: schimbîndu-se, el își succede sieși. Să reluăm aici, la locul potrivit, ceea ce

spunea despre comerț, în 1784, după cel de-al patrulea război anglo-olandez, Henry Hope, un foarte important om de afaceri din Amsterdam: „e destul de des bolnav, dar nu moare niciodată“ [8].

Societatea învăluie totul

Cea mai gravă eroare constă, după mine, în a susține că acest capitalism este doar „un sistem economic“ fără să mai punem la socoteală că el trăiește din ordinea socială; că este un adversar sau complice — egal cu statul, un personaj cît se poate de incomod, și asta dintotdeauna; că el profită și de tot sprijinul pe care cultura îl aduce solidarității edificiului cultural, căci cultura, împărțită inegal, străbătută de curente contradictorii, dă totuși, pînă la urmă, tot ce are ea mai bun sprijinirii ordinii existente; că el are în mînă clasele dominante care, apărîndu-l, se apără pe ele.

Care dintre aceste diferite ierarhii sociale — cea a banului, cea a statului, cea a culturii — care se înfruntă și se susțin, la urma urmei —, are rolul principal? S-ar putea răspunde, noi am și răspuns: cînd una, cînd alta.

Oamenii de afaceri spun adesea că, în prezent, politica ocupă acest rol principal, că puterea de stat este atît de mare încît nici băncile, nici marele capital industrial nu contează în raport de ea. Și, neîndoielnic, nu lipsesc comentatorii serioși care vorbesc despre statul mastodont, despre statul care strivește totul și răpește inițiativele sectorului particular, libertatea benefică a novatorului. Acest mastodont ar trebui silit să intre la loc în peștera lui. Dar, în egală măsură, se poate citi și contrariul, și anume că economia și capitalul invadează totul, strivesc libertățile individului. În realitate, să nu ne înșelăm, statul și capitalul, sau cel puțin un anumit capital,

cel al marilor firme și monopoluri, fac casă bună, astăzi ca și ieri, iar capitalul, sub ochii noștri, izbutește să se descurce. El lasă statului, la fel ca altădată, sarcinile cele mai puțin remuneratorii sau prea costisitoare: infrastructura rutieră, de comunicații, armata, prodigioasele sarcini ale învățămîntului și cercetării. Îi lasă de asemenea grija igienei publice, o bună parte a sarcinilor de securitate socială. Dar mai ales, trăiește fără rușine pe seama complezenței, scutirilor, ajutorului și liberalităților statului, mașină de colectat fluxul enorm de bani care ajung la ea și pe care ea îl redistribuie, mașină de cheltuit mai mult decît primește, și deci mașină de împrumut. Capitalul nu stă niciodată prea departe de această arteziană. „Contrariu mitului unei vocații de întreprinzător care ar caracteriza sectorul privat și ar întîmpina, în acțiunea guvernamentală, un obstacol în calea dinamismului său, capitalismul tîrziu [celui de astăzi, i se mai spune și „capitalism matur“] găsește în gama acțiunilor particulare ale statului mijlocul de a asigura supraviețuirea întregului sistem“, bineînțeles a sistemului numit capitalist. Împrumut această reflecție de la un economist italian, Federico Caffé [9], care recenzează lucrările destul de concordante ale lui G. Offe [10] cu privire la Republica Federală Germania și J. O'Connor [11] cu privire la Statele Unite în 1977. Pînă la urmă „capitalismul monopolist“ (opus de O'Connor „sectorului concurențial“) prosperă tocmai datorită bunelor sale raporturi, simbiozei sale cu Statul, distribuitor de avantaje fiscale (pentru a activiza sacrosancta investiție), datorită comenzilor somptuoase, măsurilor care îi deschid și mai bine piețele externe. În așa fel, încît, afirmă O'Connor, „creșterea sectorului de stat [inclusiv cea a Statului-Providență] este indispensabilă expansiunii industriei private, în special industriilor monopoliste“. Între „puterea economică și puterea politică, formal separate, există o strînsă rețea de relații informale“ [12].

Neîndoielnic. Dar înțelegerea dintre stat și capital nu datează de ieri. Ea traversează secolele epocii moderne, pînă într-atît încît de fiecare dată cînd statul se clatină (statul castilian în 1557, statul monarhic în Franța în 1558) vedem cum capitalismul resimte lovitura.

Raporturile capitalismului cu cultura sînt și mai ambigue, deoarece sînt foarte contrastate: cultura este, simultan, sprijin și contradicție, tradiție și contestare. Este adevărat că în ceea ce privește contestarea, ea se epuizează adesea, dincolo de exploziile ei cele mai vii. În Germania lui Luther, protestele, împotriva monopolului marilor firme ale Fuggerilor, ale Welserilor și altora, n-au dus la nimic. Aproape totdeauna cultura își reia rolul de protecție a ordinii stabilite și capitalismul își trage de aici o parte a securității lui.

Ni se spune și astăzi că n-o fi capitalismul cel mai bun sistem dar că oricum este mai eficient decît socialismul, neatingîndu-se de proprietate și favorizînd inițiativa individuală (slavă întreprinzătorului lui Schumpeter!). Argumentele în favoarea lui se dispersează ca un tir de artilerie pe o zonă largă, chiar dincolo de țintă. Bunăoară, deoarece banul impune o structură de o inechitate evidentă, orice teză în favoarea inegalității sociale îi aduce apă la moară. În 1920, Keynes[13] *se pronunța fără condiții pentru „inegalitate în repartizarea bogăției", după părerea sa cel mai bun mijloc de a mări acumularea capitalurilor indispensabile bioiciunii vieții economice. „Inegalitățile de tot felul sînt fenomene naturale, de ce să le negăm?", se scria în* Le Monde[14] *(11 august 1979).*

În astfel de discuții, orice poate deveni o armă, recursul la Fustel de Coulanges sau la Georges Dumézil, ca și la Konrad Lorenz[15] *sau la nu știu ce anatemă împotriva lui Michelet, piatră aruncată în grădina liberalilor. Se invocă natura umană care nu s-ar putea schimba; prin urmare societatea, și ea, este de neschimbat; ea a fost întotdeauna inechitabilă, ierarhizată,*

inegală. Istoria sare și ea în ajutor. Nici vechiul mit cu privire la „mîna invizibilă" a pieței care ar regla totul de la sine, mai bine decît ar putea s-o facă orice voință umană, nu a murit. Învățătura lui e că „a servi interesul individual înseamnă a servi interesul general"; prin urmare „lăsați lucrurile în voia lor, și cel mai bun să cîștige!" America s-a lăsat amețită de sloganul self made man*-ului, cel care și-a făcut singur averea, fiind onoarea și exemplul întregii națiuni. Asemenea reușite există, desigur, în America și aiurea, dar în afară de faptul că cinstea nu are un rol prea mare în povestea lor, ele sînt mai rare decît se afirmă. Ba, mai mult, Sigmund Diamond*[16] *s-a amuzat încercînd să determine felul în care, în Statele Unite pretinșii* self made men *ascund trambulina pe care le-au oferit-o averile de familie strînse în mai multe generații, la fel ca averile „burgheze" ale Europei, acumulate începînd din secolul al XV-lea.*

A dispărut totuși euforia și conștiința liniștită a capitalistului de la începutul secolului al XIX-lea, iar acest limbaj defensiv este, în parte, răspunsul la atacurile îndreptate împotriva lui, cam tot așa cum în secolul al XVI-lea Contra-Reforma era un răspuns la Reformă. Loviturile și contraloviturile se succed în mod logic. Și deoarece totul se leagă, criza crescîndă a economiilor și societăților actuale implică niște crize profunde ale culturilor. Avem la îndemînă, spre a ne instrui, experiența din 1968, Herbert Marcuse[17]*, devenit, fără să fi vrut lucrul acesta, papă al mișcărilor sociale din acel an, fiind îndreptățit să spună (23 martie 1979) că „e stupid să vorbești despre 1968 ca despre o înfrîngere". Ea a zguduit edificiul social, a sfărîmat habitudini, constrîngeri, chiar resemnări; țesutul social și familial s-a ales de pe urma ei cu destule rupturi pentru ca să se înfiripe alte noi feluri de a trăi, la toate nivelele societății. Din acest punct de vedere, a fost vorba de o autentică revoluție culturală. Din*

acel moment capitalismul, în centrul unei societăți ridiculizată fără milă, are o poziție mai proastă decît ieri, atacat nu numai de socialiștii și marxiștii ortodocși, ci și de grupuri noi care resping pe deasupra puterea sub orice formă: jos statul!

Dar timpul trece; un deceniu nu înseamnă mai nimic pentru istoria lentă a societăților; el înseamnă însă mult pentru viața indivizilor. Iată-i pe revoltații anului 1968 recîștigați de către societatea franceză răbdătoare, căreia încetineala îi dă o prodigioasă forță de rezistență. Ceea ce îi lipsește cel mai puțin este tocmai inerția... Eșec sau adevărat succes, evoluția situației ar merita să fie privită mai de aproape. De altminteri, există oare în materie de cultură succese adevărate, rupturi adevărate? Renașterea și Reforma se prezintă ca două mărețe revoluții culturale, de lungă durată, izbucnind una după alta. Reintroducerea Romei și Greciei în civilizația creștină era deja o operație explozivă. Sfîșierea odăjdiilor dintr-o bucată ale Bisericii era o altă operație, și mai explozivă. Dar totul se tasează pînă la urmă, se încorporează în ordinele existente, iar rănile se vindecă. Renașterea ajunge la Principele *lui Machiavelli și la Contrareformă. Reforma eliberează a nouă Europă dominantă, capitalistă la gradul superlativ; în Germania se ajunge la înmulțirea sămînței prinților regionali, un rezultat trist. Oare, n-a trădat Luther cauza revoltaților în timpul Războiului țărănesc (1525)?*

Va supraviețui capitalismul?

Boris Porchnev [18] *îmi reproșa prietenește, acum cîțiva ani, ca și altor istorici „burghezi" (adică din Occident), că vorbim din belșug despre originile și prima dezvoltare a capitalismului fără a ne preocupa de sfîrșitul lui. Eu, cel puțin, am cîteva scuze. Mărginindu-mă la începuturile*

epocii moderne, nu e vina mea că, la începuturile secolului al XVIII-lea, capitalismul este în plin avînt. Pe de altă parte, chiar dacă trece astăzi, în Occident, prin crize și peripeții, nu cred că el ar fi un „bolnav" gata să moară chiar mîine. Desigur, el nu mai trezește admirația pe care chiar Marx nu se putea împiedica să nu o manifeste ; nu mai vedem în el, ca Max Weber sau Werner Sombart, un ultim stadiu împlinind o evoluție.

Chit că s-ar putea să mă înșel întru totul, eu cred că sistemul, în ansamblul lui, nu poate să se prăbușească de la sine, printr-o deteriorare care să fie „endogenă" ; pentru o asemenea prăbușire este nevoie de un șoc exterior și de o soluție de înlocuire credibilă. Ponderea uriașă a unei societăți și rezistența unei minorități dominante vigilente, ale cărei legături de solidaritate sînt astăzi mondiale, nu se răstoarnă lesne, cu discursuri sau cu succese electorale de moment.

Nimeni nu va nega faptul că actuala criză, care a început o dată cu anii 1970, amenință capitalismul. Ea este mai gravă decît cea din 1929 și firme de primă mărime vor naufragia probabil în cursul ei. Dar capitalismul, ca sistem, are șanse să-i supraviețuiască. Din punct de vedere economic (*nu spun* ideologic) *s-ar putea să iasă din criză chiar întărit.*

Am văzut, într-adevăr, care a fost de obicei rolul crizelor în Europa preindustrială. Ele au dus la dispariția celor mărunți (mărunți la scara capitalistă), a întreprinderilor fragile create în momentul euforiei economice sau, dimpotrivă, a întreprinderilor învechite, prin urmare au slăbit concurența, nu au întărit-o, și au concentrat esențialul activității economice în cîteva mîini. Din acest punct de vedere, nimic nu s-a schimbat astăzi. La nivel național, ca și la nivel internațional, a avut loc o nouă împărțire a cărților, o „nouă donă", dar în folosul celor mai puternici [19]*. Centralizarea și concentrarea sînt într-adevăr constructorii și demolatorii tăcuți ai*

arhitecturii sociale și economice. Încă în 1968, președintele societății Fiat, Giovanni Agnelli, pronostica : „în douăzeci de ani nu vor exista probabil mai mult de șase-șapte mărci de automobil în toată lumea". Și astăzi, doar nouă grupuri își împart între ele 80% din producția mondială. Crizele seculare (cea actuală, așa cum am spus, mi se pare a fi o asemenea criză) penalizează o discordanță crescîndă între structurile producției, cererii, profitului, locurilor de muncă etc. Se produce o pană și, în cadrul reașezărilor care se impun, anume activități pălesc sau dispar. Dar, în același timp, noi linii de profit se schițează în avantajul supraviețuitorilor.

Marile crize favorizează pe deasupra o altă redistribuire, la scară internațională. Și aici, cel mai slab slăbește și mai mult, cei mai tari se întăresc atunci cînd uneori hegemonia mondială trece în alte mîini și în alt loc. Lumea s-a schimbat profund, în mai multe feluri, în timpul ultimelor decenii : a avut loc o alunecare a economiei americane spre sudul și vestul Statelor Unite (fenomen care a avut un rol al său în slăbirea rolului New Yorkului). Pînă acolo încît Jacques Attali[20] *credea că poate vorbi (1979) despre „o basculare a centrului lumii de la Atlantic spre Pacific", cu un fel de axă economică Statele Unite-Japonia. A mai avut loc și o spargere a Lumii a treia, o dată cu proaspăta bogăție a producătorilor de petrol și cu mizeria și greutățile crescînde ale celorlalte țări subdezvoltate. Dar a avut loc, și o industrializare a acestor țări rămase în urmă care, pînă mai ieri, erau reduse la rolul de furnizoare de materii prime. Pe scurt, capitalismul trebuie să-și revizuiască politica într-o mare parte a lumii pe care economia-univers a Occidentului o domină de multă vreme. Regiunile exploatabile, cu un nivel de viață scăzut, sînt imensa Americă Latină, Africa și India... India care, fără îndoială, a depășit o etapă decisivă, deoarece, obișnuită cu amenințarea foametei (cea din 1943 a făcut 3—4 milioane de victime în Ben-*

gal) a realizat asemenea progrese în agricultură încît, cu ajutorul o două-trei recolte bune, ea devine în 1978, pentru prima oară, puternic excedentară, obligată probabil să exporte grîu din cauza greutăților neașteptate și insolubile legate de stocarea surplusului. Dar încă n-am ajuns la cotitura hotărîtoare care să facă din masa de țărani indieni cumpărători de produse industriale made in India : *mizeria continuă să fie generală, iar populația crește cu 13 milioane anual* [21] *! În consecință, putem fi siguri că, față cu noua Lume a treia, pentru încă o bucată de vreme capitalismul se va strădui să-și reorganizeze formele de dominație sau să aleagă altele. Și să folosească, o dată în plus, redutabila forță a trecutului, forța pozițiilor cîștigate.*

„Tradiția și generațiile anterioare, scria Marx, apasă ca un coșmar creierul celor vii“, dar, am zice noi, și nu mai puțin, și existența acestora. Jean-Paul Sartre poate visa la o societate în care inegalitatea să dispară, în care să nu mai existe dominația unui om asupra altui om. Pentru a obține renunțarea la privilegii ar trebui doborîte însă toate ierarhiile sociale, și nu doar cea a banului ; nu numai privilegiile sociale, ci și ponderile disparate ale trecutului și culturii. Exemplul revoluțiilor sociale din secolul nostru dovedește că dispariția unei singure ierarhii — cea economică — ridică un munte de probleme și nu este suficientă pentru a stabili dintr-odată egalitatea, libertatea și nici măcar belșugul.

Spre a conchide cu adevărat : capitalismul față în față cu economia de piață

Pînă la urmă, pe plan politic, în primul rînd, capătă deplină semnificație distincția, pentru mine neîndoielnică, dintre capitalism și „economia de piață“.

Marea creştere capitalistă din secolul trecut a fost neîndoielnic descrisă ca eminamente şi sănătos concurenţială. Să fie lucrul acesta efectul unor iluzii, unor moşteniri, unor vechi erori de judecată? În secolul al XVIII-lea, faţă cu privilegiile gratuite ale unei nobilimi „trîndave", privilegiile negustoreşti păreau încă o răsplată dreaptă a muncii; în secolul al XIX-lea, după epoca marilor companii cu monopol de stat, de felul companiilor Indiilor, simpla libertate negustorească a putut apare drept sinonimă cu adevărata concurenţă. Pe de altă parte, producţia industrială (care nu este, totuşi, decît un *sector al capitalismului) ţinea încă la nişte întreprinderi mici, amplu supuse concurenţei, aşa cum se întîmplă şi astăzi. De unde imaginea clasică a întreprinzătorului, servitor al binelui public, care traversează întreg secolul al XIX-lea, simultan cu celebrarea virtuţilor liberschimbismului şi ale formulei* „laissez faire".

Uimitor este faptul că asemenea imagini mai sînt prezente în limbajul politic, jurnalistic, în învăţămîntul economic, în vreme ce îndoiala s-a insinuat în discuţiile unor specialişti încă înainte de 1929. Keynes, cît îl priveşte, vorbea despre o concurenţă imperfectă; economiştii contemporani merg mai departe: pentru ei există preţuri ale pieţei şi preţuri ale monopolurilor; cu alte cuvinte, un sector monopolist şi un „sector concurenţial", adică două nivele. Dubla imagine o găsim şi la O'Connor şi la Galbraith[22]. *Să fie atunci un abuz faptul că numim* economie de piaţă *ceea ce unii denumesc astăzi* „sector concurenţial" ? *La nivelul superior sînt monopolurile, sub ele concurenţa rezervată întreprinderilor mici şi mijlocii.*

Încă nu facem în mod curent această distincţie în dezbaterile noastre, este adevărat, dar încetul cu încetul se formează deprinderea ca sub numele de capitalism să vizăm etajele superioare. Capitalismul este, din ce în ce mai

mult, privit ca un superlativ. În Franța, bunăoară, împotriva cui se îndreaptă vindicta publică? Împotriva trusturilor, împotriva transnaționalelor; lucrul acesta înseamnă a ținti sus și corect. Prăvălia în care îmi cumpăr ziarul nu ține de capitalism, de el ține doar lanțul, dacă există un asemenea lanț, de care depinde modesta prăvălie. Nu țin de el nici atelierele meșteșugărești și micile întreprinderi independente, numite cîteodată în Franța „patruzeci și nouă“, pentru că, dat fiind consecințele sindicale și fiscale ale situației, nu vor să atingă fatidica cifră de 50 de salariați. Aceste mici întreprinderi, aceste unități minuscule sînt o armată întreagă. Dar ele se bagă de seamă sub forma unei mase ample în conflictele de anvergură care aruncă, asupra lor și a problemei care ne preocupă, o lumină puternică.

Bunăoară, în ultimele două decenii care au precedat criza din anii 1970, la New York, pe atunci primul oraș industrial al lumii, *s-a înregistrat un declin în lanț al acestor întreprinderi minuscule, numărînd adesea mai puțin de douăzeci de salariați, care reprezentau substanța industrială și comercială a lui: uriașul sector al confecțiilor, sutele de tipografii, numeroasele industrii de produse alimentare, un mare număr de antreprenori de lucrări de construcții... Adică, una peste alta, o lume într-adevăr „concurențială“ în care unitățile se ciocneau, dar se și sprijineau unele pe altele. Dezorganizarea de la New York a rezultat din eliminarea acestor mii de întreprinderi care îngăduiau, pînă mai ieri, să găsești în oraș, fabricate pe loc, stocate pe loc, toate produsele pe care și le putea dori consumatorul. Marile întreprinderi sînt cele care au înlăturat acest univers, în beneficiul unor unități de producție ample, din afara orașului. Pîinea pentru școlile new-yorkeze, pe care o fabrica, pe loc, o veche întreprindere, vine astăzi de la New Jersey*[23]...

Iată, prin urmare, un bun exemplu, în inima celei mai „avansate“ țări din lume, de ceea ce poate fi o economie concurențială, desuetă desigur, cu efective minuscule și cu o gestiune personalizată. Ea s-a stins, lăsînd în New York-ul pustiit un gol de neînlocuit.

Dar există asemenea universuri care continuă să trăiască sub ochii noștri. Prato, mare centru textil din apropiere de Florența, este cel mai frumos exemplu pe care îl cunosc, un adevărat conglomerat de foarte mici întreprinderi, vioaie, cu o mînă de lucru aptă să îndeplinească toate sarcinile și toate schimbările necesare, gata să urmeze curentele modei și conjuncturii, cu practici vechi care amintesc cîteodată de Verlagssystem. Marile firme de textile din Italia suferă de pe urma actualei regresiuni, în timp ce Prato cunoaște încă o deplină folosire a forței de lucru.

Dar intenția mea nu este să aduc cît mai multe exemple. Vreau doar să semnalez că există o marjă inferioară a economiei, mai mult sau mai puțin amplă ; numiți-o cum vreți, dar ea există, ea este formată din unități independente. În cazul acesta, nu vă grăbiți să afirmați că ceea ce am numit, în sensul special de mai sus, capitalism, reprezintă ansamblul socialului, că el acoperă în întregime societățile noastre. Micul atelier din Prato, ca și imprimeria astăzi falimentară de la New York nu trebuie plasate în categoria acestui capitalism. Lucrul acesta n-ar fi just nici pe plan social, nici pe planul gestiunii economice.

În sfîrșit, trebuie să adăugăm că sectorul concurențial nu cuprinde, în ceea ce-l privește, tot ceea ce capitalismul de nivel înalt lasă de o parte sau chiar abandonează. Există astăzi, la fel ca în secolul al XVIII-lea, un amplu parter care, după cum spun economiștii, reprezintă pînă la 30—40% din activitate, în țările industrializate ale lumii actuale. Acest volum, estimat recent, și care surprinde prin amploa-

rea lui, reprezintă suma, în afara piețelor și controlului de stat, fraudei, trocului de bunuri și servicii, muncii „negre" a activității casnice, această economie a casei care pentru Toma d'Aquino era economia pură *și care subsistă pînă astăzi. „Tripartiția", economia cu etaje, a cărei veche importanță am recunoscut-o rămîne un model, o grijă de observație pentru timpul prezent. Iar statisticile noastre care nu țin seama, în cifrele pe care le prezintă, de acest parter al societăților noastre, reprezintă o analiză incompletă.*

Iată un fapt care ne obligă să vedem multe puncte de vedere cu privire la un „sistem" care ar fi capitalist de sus și pînă jos la baza societăților noastre. Există, dimpotrivă, pentru a rezuma, o dialectică vie a capitalismului în contradicție cu ceea ce, sub el, nu este adevăratul capitalism. Se spune că marile firme tolerează micile întreprinderi, că dacă ele ar vrea, le-ar lichida dintr-o înghițitură. Cîtă bunătate din partea lor! Tot așa, Stendhal credea că, în atît de cruda Italie a Renașterii, marile orașe cruțaseră pe cele mai mici din bunătate sufletească. Am spus (și am probabil dreptate) că marile orașe n-ar fi putut trăi fără a angaja în serviciul lor micile orașe. În ceea ce privește firmele colosale, după Galbraith, ele ar respecta firmele liliputane deoarece acestea, dat fiind dimensiunea lor mică, au costuri de producție mai ridicate și îngăduie, prin urmare, ca prețurile de piață să fie fixate la un nivel care sporește marja de beneficiu a firmelor mari. Ca și cum, dacă ar fi singure, acestea n-ar putea fixa prețurile în voie, umflîndu-și beneficiile! De fapt, ele au nevoie de unități mai mici ca ele pentru a se descărca de o mie de sarcini mai mult sau mai puțin mărunte, indispensabile vieții întregii societăți și de care capitalismul nu se interesează. Pe de altă parte, asemenea manufactu-

rilor secolului al XVIII-lea care se adresau mereu atelierelor artizanale răspîndite în jurul lor, marile firme încredințează anumite sarcini unor subcontractanți care livrează produse finite sau semifinite. Salba de uzine artizanale din Savoia lucrează astăzi pentru uzine foarte depărtate. Există loc și pentru revînzători, pentru intermediari... Toate aceste lanțuri de subcontractanți sînt, desigur, direct dependente de capitalism, dar nu constituie decît un sector particular al micii întreprinderi.

Se pare de altfel că dacă conflictul între capitalism și marja lui inferioară ar fi de ordin strict economic (dar nu este), coexistența s-ar impune de la sine. Aceasta este concluzia unui recent colocviu economic[24]*. Dar intervine politica guvernamentală. Mai multe țări europene, după ultimul război mondial, au practicat o politică conștientă vizînd să elimine, ca la New York, mica întreprindere, considerată ca o supraviețuire și ca un semn de înapoiere economică. Statul a creat monopoluri, precum societatea de electricitate din Franța, acuzată astăzi de a fi un stat în stat și de a stînjeni dezvoltarea anumitor forme de energie nouă. Și tocmai marile întreprinderi ale sectorului privat au primit și primesc creditele și ajutorul prioritar al statului, în timp ce băncile restrîng, din ordin, creditul întreprinderilor mici, ceea ce înseamnă o condamnare a lor la vegetare și dispariție.*

Nu există, după părerea mea, o politică mai periculoasă[25]*. Cei ce cred că sistemul „capitalist începe în piața satului“, aduc de fapt, un omagiu uriașei puteri creatoare a pieței, zonei inferioare a schimburilor, artizanatului și chiar micilor întreprinderi descurcărețe. O putere creatoare care este pentru economie nu numai o bogăție de bază, dar și o poziție de retragere pe timpul crizei, al războaielor, al defecțiunilor economice serioase care cer schimbări structurale. Parterul, care nu e îm-*

povărat de greutatea utilajelor și paralizat de organizare, este totdeauna gata să-și facă vînt; el este zona izvoarelor, a soluțiilor neașteptate, a inovațiilor cu toate că în general soluțiile lui cele mai bune cad pînă la urmă în mîinile posesorilor de capital. Nu capitaliștii au făcut prima revoluție a bumbacului; totul a pornit de la întreprinderile mărunte și dinamice. Stau astăzi lucrurile în alt fel? Unul din marii reprezentanți ai capitalismului francez îmi spunea recent: „niciodată inventatorii nu fac avere". Ei trebuie să predea ștafeta. Dar ei sînt totuși cei ce inventează. Într-un raport al M. I. T. se semnalează că în ultimii cincisprezece ani mai bine de jumătate din creațiile de folosință din Statele Unite sînt datorate unor mici întreprinderi cu mai puțin de 50 de lucrători.

Pînă la urmă, a admite fără reticență distincția dintre economia de piață și capitalism ar trebui să ne scutească de formula totul sau nimic *pe care ne-o propun imuabil oamenii politici, ca și cum ar fi imposibil să păstrezi economia de piață fără a lăsa întreaga libertate monopolurilor sau să scapi de monopoluri fără a „naționaliza" în forță. Dacă s-ar cerceta serios și cinstit, n-ar lipsi soluțiile economice care să extindă sectorul pieței și să pună în serviciul lui avantajele economice pe care și le-a rezervat un grup dominant. Dar dificultățile nu sînt esențiale în acest domeniu; ele sînt de ordin social. Așa cum nu ne putem aștepta nicicum ca țările care sînt în centrul unei economii-univers să renunțe la privilegiile lor pe plan internațional, putem oare spera, pe plan național, ca grupurile dominante care asociază Capitalul cu statul și care au asigurat un sprijin internațional să accepte jocul și să renunțe?*

30 octombrie 1979

NOTE LA CAPITOLUL V

1. Pentru capitolul de față mi-au servit drept ghiduri două cărți : Michel DEVÈZE, *L'Europe et le monde a la fin du XVIIIe siècle,* 1970, și Giorgio BORSA, *La Nascità del mondo moderno in Asia orientale,* 1977.
2. Expresie deficitară, căci include în non-Europa partea de est a continentului. Dar se putea spune non-Occident ? Charles VERLINDEN, în : *L'Avènement des temps modernes,* sub îngrijirea lui Jean-Claude MARGOLIN, 1977, p. 676, vorbește despre „Europa într-adevăr europeană".
3. Giuliano GUOZZI, *Adamo e il Nuovo Mondo. La nascità dell'antropologia come ideoloia coloniale : dalle geneologie bibliche alle teorie razziali,* 1977.
4. Edmundo O'GORMAN, *The Invention of America,* 1961. Aceeași expresie la Francois PERROUX, *L'Europe sans rivage,* 1954, p. 12 : „Europa care, în mai multe sensuri ale cuvîntului, a inventat lumea...".
5. Francisco LÓPEZ DE GOMARA, *Historia general de las Indias, Primera Parte,* 1852, p. 156.
6. Friedrich LÜTGE, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1966, p. 288 ; H. BECHTEL, *op. cit.,* II, p. 49.
7. *Les Fonctions psychologiques et les oeuvres,* 1948.
8. C. MANCERON, *op. cit.,* p. 524.
9. B.N., Ms. fr. 5581, f° 23, 2 decembrie 1717.
10. P. CHAUNU, *Séville et Atlantique..., op. cit.,* VIII, p. 48.
11. Alonso de ERCILIA, *La Araucana,* publicată în 1569, 1910, cap. XXVII, p. 449.
12. Alvaro JARA, *Tierras nuevas, expansión territorial y ocupación del suolo en América (s. XVI—XIX),* 1969 ; Pierre MONBEIG, *Pionniers et planteurs de São Paulo* 1952.

13. François CHEVALIER, *La Formation des grands domaines au Mexique. Terre et société aux XVIe—XVIIe siècles*, 1952, p. 4.
14. Frédéric MAURO, *Le Brésil du XVe à la fin du XVIIIe siècle*, 1977 p. 145.
15. Roland MOUSNIER, în : Maurice CROUZET, *Histoire générale des civilisations*, V, 1953, p. 316.
16. D. PEDRO DE ALMEIDA, *Diario*, p. 207, Citat de Oruno LARA, *De l'Atlantique à l'aire caraïbe : nègres cimarrons et révoltes d'esclaves*, f.a., II, p. 349.
17. *Quilombo*, cuvînt brazilian, înseamnă locul de refugiu al negrilor fugari.
18. Frédéric MAURO, dactilogramă, comunicare la Săptămîna de la Prato, 1978.
19. D.A. BRADING, *Mineros y comerciantes en el México borbónico 1763—1810*, 1975, p. 138.
20. „Introduction à l'histoire de Guadalajara et de sa région". Colocviul C.N.R.S., *Le Rôle des villes dans la formation des régions en Amérique latine*, pp. 3 și urm.
21. *Les Mécanismes de la vie économique dans une société coloniale : le Chili (1680—1830)*, 1973, îndeosebi pp. 262 și urm.
22. Pedro CALMÓN, *Historia social do Brasil*, 1937, p. 191. Acest exod are loc în 1871.
23. Georg FRIEDERICI, *El Carácter del Descubrimiento y de la Conquista de América*, 1973, p. 113.
24. D.A. BRADING, *op. cit.*, p. 20.
25. *Capitalism and Slavery*, ediția a IV a 1975.
26. *Ibid.*, p. 30.
27. Karl MARX, *Le Capital*, 1938, I, p. 785, citat de Pierre VILAR, „Problems of the formation of capitalism", în : *Past and Present*, 1956, p. 34.
28. Marcel BATAILLON, *Etudes sur Bartolomé de Las Casas*, 1965, p. 298.
29. M. DEVÈZE, *op. cit.*, p. 358.
30. M. DEVÈZE, *Antilles, Guyanes, la mer des Caraïbes de 1492 à 1789*, 1977, p. 173.
31. Nicolás SÁNCHEZ ALBORNOZ, *La Población de América latină*, ed. a II-a, 1977, pp. 62 și urm.
32. J.L. PHELAN, *The Millenial Kingdom of the Franciscans in the New World*, 1956, p. 47.
33. Juan A. și Judith E. VILLAMARIN, *Indian Labor in Mainland Colonial Spanish America*, 1975, p. 17.
34. Jean-Pierre BERTHE, „Aspects de l'esclavage des Indiens en Nouvelle-Espagne pendant la première moitiè du XVIe siècle", în : *Journal de la sociètè des américanistes*, LIV—2, p. 204, nota 48.

35. Alvaro Jara, dactilogramă, comunicare la Săptămîna de la Prato, 1978.
36. Părintele ALJOFRIN, 1763, citat de D. A. BRADING, *op. cit.*, p. 369.
37. Anibal B. ARCONDO, „Los precios en una economía en transición. Cordóba durante el siglo XVIII", în : *Revista de economía y estadística*, 1971, pp. 7—32.
38. Asta spune Daniel DEFOE, *Moll Flanders*, Abbey Classics ed., p. 71, citat de E. WILLIAMS, *op. cit.*, p. 18.
39. M. DEVÈZE, *Antilles, Guyanes..., op. cit.*, p. 185.
40. Edouard FOURNIER, *Variétés historiques et littéraires, 1855—1863*, VII, p. 42, nota 3.
41. R. MOUSNIER, *op. cit.*, p. 320.
42. Giorgio SPINI, *Storia dell'età moderna*, 1960, p. 827.
43. E. WILLIAMS, *op. cit.*, p. 19.
44. D. W. BROGAN, Introducere la cartea lui E. WILLIAMS, *op. cit.*, p. VIII.
45. În 1860, odată cu apariţia căilor ferate, în Cuba se dezvoltă plantaţii de trestie de zahăr uriaşe, de 11 000 acri, în timp ce în Jamaica cele mai întinse ating cu greu 2000. E. WILLIAMS, *op. cit.*, pp. 151—152.
46. E. WILLIAMS, *op. cit.*, p. 26.
47. Adam SMITH, *La Richesse des Nations*, 1976, p. 289.
48. „*Sociedad colonial y sublevaciones populares : el Cuzco, 1780*", dactilogramă, p. 8.
49. Emile—G. LÈONARD, *Histoire générale du protestantisme*, III, 1964, pp. 6., 629, şi urm. ; „L'Eglise presbytérienne du Brésil et ses expériences ecclésiastique", în : *Etudes évangéliques*, 1949.
50. J. LYNCH, *The Spanish American Revolutions, 1803—1826*, 1973, p. 128, citat de Nicole BOUSQUET, *La Dissolution de l'Empire espagnol au XIXe siècle*, teză dactilografiată, 1974, p. 106.
51. François COREAL, *Voyages aux Indes occiden*tales, 1736, I, p. 244.
52. P. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique..., op. cit.*, t. VIII/1, p. 597.
53. C. FREIRE FONSECA, *Economia natural y colonizacão do Brasil (1534—1843)*, 1974, teză dactilografiată.
54. Vezi *supra*, I, ediţia I-a fr., p. 45.
55. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations de l'Europe...* I, 1766, p. 56.
56. F. COREAL, *op. cit.*, I, pp. 220—221.
57. F. MAURO, *Le Brésil...*, p. 138.

58. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *op. cit.*, I, p. 85. *Bravos*, în sensul de sălbateci.
59. Marcel GIRAUD, *Histoire de la Louisiane française*, 1953, I, pp. 196—197.
60. Citat de J. M. PRICE, în : PLATT și SKAGGS, *Of Mother Country and Plantations*, 1972, p. 7.
61. Chàrles M. ANDREWS, *The Colonial Period of American History. The Settlements*, I, 1970, pp. 518—519.
62. Enrique FLORESCANO, *Precios del maiz y crisis agricolas en México (1708—1810)*, 1969, p. 314.
63. Russell WOOD, in : *Journal of Economic History*, martie 1977, p. 62, nota 7.
64. D. A. BRADING, *op. cit.*, pp. 457—458.
65. Germán ARCINIEGAS, *Este Pueblo de America*, 1945, p. 49, compară această criză cu un fel de ev mediu.
66. F. COREAL, *op. cit.*, I, pp. 353—354. Popayan, provincie columbiană, la sud-est de Bogota.
67. N. BOUSQUET, *op. cit.*, p. 42. Socorro, oraș din Columbia, în provincia Santander.
68. François CHEVALIER, „Signification sociale de la fondation de Puebla de Los Angeles", în : *Revista de historia de América*, 1947, n° 23, p. 127.
69. Reginaldo de LIZARRAGA, „Descripción del Peru, Tucumán, Rio de la Plata y Chile", în : *Historiadores de Indias*, 1909, II, p. 465.
70. D. A. BRADING, *op. cit.*, p. 36.
71. A. N. Marine, B [7], 461, f° 39. William Pitt (1708—1778) a primit, în 1766, titlu de conte de Chatham.
72. M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde..., op. cit.*, p. 331, după M. L. HANSEN, *The Atlantic Migration (1607—1860)*, și H. COWAN, *British Emigration to North America*, 1961.
73. *Ibid.*
74. A. N., A. E., B III, 441. Palatini, adică originari din Palatinat.
75. *Ibid.*
76. Adică pe seama armatorului.
77. Plătiți armatorului.
78. A. N., Colonii, C 11 4 11, f° 205 și urm.
79. A. N. Colonii, C 11 4 11.
80. R. MOUSNIER, *op. cit.*, p. 320.
81. A. N., A. E., B III, 441, 1782.
82. A. N., A. E., C.C.C. Philadelfia, 7, f° 358, New York, 27 octombrie 1810.
83. Fawn BRODIE, *Thomas Jefferson : an Intimate History*, 1976.
84. A. N., A. E., B III, 441, 1781.
85. *Ibid.*

86. J. F. JAMESON, *The American Revolution considered as a Social Movement*, 1925, tr. ital., 1960, pp. 34, și urm.
87. *Ibid.*, p. 36.
88. *Ibid.*, p. 23.
89. P. J. GROSLEY, *Londres*, 1770, p. 232.
90. J. F. JAMESON, *op. cit.*, p. 23.
91. Michel FABRE, *Les Noirs américains*, ed. a II-a, 1970.
92. A. N., Marine, B^7, 467, 17 februarie 1789.
93. A. SMITH, *op. cit.*, p. 286.
94. Bernard BAILYN, *The New England Merchants in the 17th Century*, 1955, pp. 16 și urm.
95. A. N., Marine, B^7, 458.
96. A. N., A. E., B III, 441.
97. P. J. GROSLEY, *op. cit.*, p. 232.
98. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations...*, I, pp. 211—213.
99. E. WILLIAMS, *op. cit.*, p. 147 ; J. W. FORTESCUE, *A History of the British Army*, 1899—1930, IV, partea I, p. 325.
100. R. MOUSNIER, *op. cit.*, p. 327.
101. A. d. S. Napoli, Affari Esteri, 801, Haga, 21 octombrie 1768.
102. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations...*, *op. cit.*, I, p. 73, nota a.
103. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *La Richesse de l'Angleterre*, *op. cit.*, p. 96.
104. A. E., C. P. Statele Unite, 53, f° 90 și urm. Întemeiat în 1786, Georgetown este astăzi un cartier elegant al Washingtonului.
105. Reperul luat de obicei în considerare este victoria lui Sucre la Ayacucho, din 9 decembrie 1824. Eu prefer data de 1825 (vezi *infra*, p.), adică prima obturare a pieții Londrei față de investițiile în America spaniolă.
106. Earl Diniz Mac CARTHY MOREIRA, „*Espanha e Brasil : problemas de relacionamento* (1822—1834)", în : *Estudos ibero-americanos*, iulie 1977, pp. 7—93.
107. Jacob VAN KLAVEREN, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens*, *op. cit.*, 1960, p. 177.
108. LE POTTIER DE LA HESTROY, *doc. cit.*, f° 237.
109. Ernst Ludwing CARL, *op. cit.*, II, p. 467.
110. A. E., C. P. Anglia, 120, f° 237.
111. Citat de Lewis HANKE, „The Portuguese in Spanish America", în : *Revista de historia de América*, 1962, p. 27.
112. British Museum, Add. 28370, f° 103—104, El duque de Medina Sidonia către Mateo Vázquez, San, Lucar, 17 septembrie 1583.
113. *Ibid.*, f° 105.

114. A. N., Marine, B 7, 232, f° 325, citat de E. W. DAHLGREN, *Relations commerciales et maritimes entre la France et ses côtes de l'océan Pacifique,* 1909, p. 37.

115. Cu referire la sfîrşitul secolului al XVII-lea, istoricii au vorbit chiar de o cotă parte de numai 4%. Cu greu se poate crede aşa ceva. A. GARCIA-BAQUERO GONZALES, *op. cit.,* I, p. 82.

116. Cifră, neîndoielnic, exagerată.

117. F. COREAL, *op. cit.,* p. 308.

118. CARRIÈRE, *Négociants marseillais..., op. cit.,* I, p. 101.

119. A. E., M. şi D. America, 6, f° 287—291.

120. A. N., F 12, 644, f° 66, martie 1722.

121. A. N., A. E., B 1, 625, Haga, 19 februarie 1699.

122. N. BOUSQUET, *op. cit.,* p. 24 ; Simon COLLIER, *Ideas and Politics of Chilean Independence, 1808—1833,* 1963, p. 11.

123. Alice CANABRAVA, *O Comércio português no Rio da Prata (1580—1640),* 1944 ; Marie HELMER, „Comercio e contrabando entre Bahia e Potosi no século XVI", în : *Revista de historia,* 1953, pp. 195—212.

124. H. E. S. FISHER, *The Portugal Trade,* 1971, p. 47.

125. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations..., op. cit.,* I, p. 86.

126. Citat de J. VAN KLAVEREN, „Die historische Erscheinung der Korruption, in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet", I, în : *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte,* decembrie 1957, pp. 303—306, nota 26.

127. Gonzalo de REPARAZ „Los caminos del contrebando", în : *El Comercio,* Lima, 18 februarie 1968.

128. A. N., K 1349, f° 124 v°.

129. A. N., G 7, 1692, memoriul lui Granville-Locquet, f° 206 v°.

130. N. BOUSQUET, *op. cit.,* p. 17, după Pierre CHAUNU, „Interpretación de la Independencia de America Latina", în : *Perú Problema,* n° 7, 1972, p. 132 ; J. VICENS VIVES, *An Economic History of Spain,* 1969, p. 406.

131. Claudio SÁNCHEZ ALBORNOZ recunoaşte că este vorba de o opinie a lui, dar nici eu, nici el nu am putut găsi locul anume la care să facem trimiterea.

132. A. E., M. şi D. America, 6, f° 289.

133. Asiento, monopol al furnizării de sclavi negri pentru coloniile spaniole din America, a fost practicat din secolul al XVI-lea. La începutul Războiului de Succesiune a Spaniei (1701), el este trecut Franței. În 1713, ia forma unui tratat internațional, atunci cînd Filip al V-lea îl acordă Angliei : acordul semnat cu South Sea Company, valabil 30 de ani, prevedea introducerea a 48 000 sclavi anual și o autoriza să trimită la tîrgurile coloniale două nave de 500 tone, *los navios de permiso*. Cu toate că articolul 16 al tratatului de la Aix-le-Chapelle reînoiește, în 1748, înțelegerea, pentru 4 ani, Compania engleză renunță la înțelegere în 1750.
134. M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, pp. 425—426.
135. Decret din 18 mai 1756, A. GARCIA-BAQUERO GONZÁLES, *op. cit.*, I, p. 84.
136. N. BOUSQUET, *op. cit.*, p. 8.
137. Nave în principiu izolate, dar care încărcau mărfuri înregistrate la plecare.
138. A. de Indias, E 146, citat de G. DESDEVISES DU DÉZERT, *L'Espagne de l'Ancien Régime*, III, 1904, p. 147.
139. *Ibid.*, p. 148. Cel de-al patrusprezecelea port se deschide în 1788 în favoarea San Sebastianului.
140. Moscova, A. E. A., 50/6, 500, 3, Amsterdam, 12/23 ianuarie 1778.
141. Oscar CORNBLIT, „Society and Mass Rebellions in Eighteenth Century Peru and Bolivia", în : *St. Antony's Papers*, 1970, pp. 9—44.
142. Camera de comerț care organizează și controlează comerțul exterior și care se bucură de privilegii considerabile.
143. Cf. J. FISHER, *Government and Society in Colonial Peru*, 1970, în special pp. 124 și urm.
144. D. A. BRADING, *op. cit.*, pp. 304, 312.
145. *Ibid.*, p. 38 ; traducerea franceză a acestui memoriu, A. E., C.C. Mexico, 1, f° 2—15.
146. „Obstacles to Economic Growth in 19th Century Mexico", în : *American Historical Review*, februarie 1978, pp. 80 și urm.
147. *Ibid.*, p. 82.
148. A. HANSON JONES, *art. cit.*
149. J. VIVES, *Historia social y económica de España y America*, *op. cit.*, IV, p. 463.
150. Conform calculului, și el aleatoriu, la care ajunge Holden FURBER, *John Company at work*, 1948, p. 309. Acest calcul nu ține seama de contrabandă.
151. A. E., C. P. Statele Unite, 59, f° 246 v°.

152. Jurgen SCHNEIDER, „Le commerce français avec l'Amérique latine pendant l'âge de l'indépendance (première moitié du XIXe siècle), în : *Revista de Historia de América,* 1977, pp. 63—87.

153. Nico PERRONE, „Il manifesto dell' imperialismo americano nelle borse di Londra e Parigi", în *Belphagor,* 1977, pp. 321 şi urm. Capitalurile se refugiază în Europa „cea mai mare parte /.../ trimise în Franţa", situaţie înregistrată în noiembrie 1828, A. E., M. şi D. America, [illegible], 501, f° 4 şi urm.

154. A. N., A. E., B III, 452.

155. „Feudalismo y capitalismo in América latina", în : *Boletín de estudios latino-americanos y del Caribe,* decembrie 1974, pp. 21—41.

156. Pentru întreg paragraful ce urmează, A. N., Marine, B 7, 461, Memoriu asupra situaţiei Statelor Unite privitor la industria internă şi la comerţul exterior din februarie 1789.

157. *Op. cit.,* p. 49.

158. Citat de B. H. SLICHER VAN BATH, *art. cit.,* p. 25.

159. Vezi *supra,* II.

160. E. FLORESCANO, *op. cit.,* p. 433.

161. C. GIBSON, *The Aztecs under Spanish Rule,* 1964, p. 34.

162. M. BATAILLON, *op. cit.,* p. XXXI.

163. *Ibid.,* p. XXX.

164. *Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europäer,* 1925, I, pp. 453—454.

165. *Op. cit.,* pp. 30 şi urm, 126.

166. „Lo zucchero e l'Atlantico", în : *Miscellanea di Studi sardi e del commercio atlantico,* III (1974), pp. 248—277.

167. M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde...,* pp. 263 şi urm.

168. Robert CHALLES, *Voyage aux Indes d'une escadre française (1690—1691),* 1933, pp. 85—87.

169. Contra Costa este, în linii mari, ansamblul litoralului sud african al Oceanului Indian.

170. W. G. RANDLES, *L'Empire du Monomotapa du XVe au XVIIIe siècle,* 1975, p. 7.

171. Roland OLIVER şi G. MATTHEW, *History of East Africa,* 1966, p. 155, citat de M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde..., op. cit.* p. 301.

172. Auguste TOUSSAINT, *L'Océan Indien au XVIIIe siècle,* 1974, p. 64.

173. Moscova, A. E. A., 18 octombrie 1774, cotă pierdută.

174. K. G. DAVIES, *The Royal African Company,* 1957, pp. 5 şi 6.

175. După N. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *op. cit.*, p. 66.
176. W. G. L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo des origines a la fin du XIXe siécle*, 1968 ; J. CUVELIER și L. JADIN, *op. cit.*, ; G. BALANDIER, *La Vie quotidienne au royaume de Kongo du XVIe au XVIIIe siécle*, 1965.
177. J. SAVARY, *op. cit.*, articolul „manille", III, col. 714.
178. J. CUVELIER și L. JADIN, *op. cit.*, p. 114.
179. Pierre POIVRE, *Voyages d'un philosophe, ou Observations sur les moeurs et les arts des peuples de l'Afrique, de l'Asie et de l'Amérique*, 1768, p. 22.
180. *La Cosmographie universelle...*, 1575, f° 67.
181. Philip CURTIN, *Economic Change in Precolonial Africa. Senegambia in the Era of the Slave Trade*, pp. 235, 237—247.
182. Vezi *supra*, I, ed. I-a fr.
183. B. BAILYN, *op. cit.*, p. 16.
184. Părintele LABAT, *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale*, 1728, IV, p. 326, în legătură cu Gambia.
185. P. CURTIN, *op. cit.*, p. XXIII.
186. *Ibid.*, p. 4.
187. W.G.L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *op. cit.*, p. 69.
188. *Ibid.*, p. 87.
189. O. LARA, *op. cit.*, II, pp. 291—292.
190. J. BERAUD-VILLARS, *L'Empire de Gao. Un État soudanais aux XVe et XVIe siècles*, 1942, p. 144.
191. W.G.L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *op. cit.*, p. 132.
192. *Ibid.*
193. *Ibid.*, p. 135.
194. W.G.L. RANDLES, *L'Empire du Monomotapa...*, *op. cit.*, p. 18.
195. W.G.L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *op. cit.*, p. 216.
196. *Konkwistadorzy Portugalscy*, 1976.
197. Paul MILIOUKOV, Charles SEIGNOBOS, Louis EISENMANN, *Histoire de Russie*, I, 1932, p. 158, nota 1 ; *Médit.*, I, p. 174.
198. J.B. LABAT, *op. cit.*, V, p. 10.
199. În sensul de aventurieri.
200. W.G.L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *op. cit.*, pp. 217 și urm. ; C. VERLINDEN, în : J.C. MARGOLIN, *op. cit.*, p. 689. Cuvîntul *pombeiro* ar veni de la *pumbo*, piața activă a actualului Stanley Pool.
201. Gaston MARTIN, *Nantes au XVIIIe siècle. L'ere des négriers* (1714—1774), 1931, pp. 46 și urm.
202. P. CURTIN, *op. cit.*

203. *Ibid.*, *pp.* 334 și urm.
204. Y. BERNARD, J.C. COLLI, D. LEWANDOWSKI, *Dictionnaire...*, *op. cit.*, p. 1104.
205. M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, *op. cit.*, p. 310, și referințele de acolo la C.W. NEWBURY, Reginald COUPLAND, C. LLOYD, D. CURTIN, H. BRUNSCHWIG.
206. A.E., C.C.C. Londra, 12, f° 230 și urm. Scrisoarea lui Séguier, 12 mai 1817.
207. *Considérations... sur l'abolition générale de la Traite des Nègres adressées aux Négociateurs qui doivent assister au Congrès de Vienne, par un Portugais,* septembrie 1814, pp. 17—18. (B.N., Paris, LK 9, 668).
208. Întreg acest paragraf datorează mult cărții Jacquelinei KAUFMANN-ROCHARD, *Origines d'une bourgeoisie russe, XVIe—XVIIe siècle,* 1969.
209. C. VERLINDEN, *op. cit.*, v. nota 2 a acestui capitol, pp. 676 și urm.
210. I. WALLERSTEIN, *op. cit.*, p. 320.
211. WALTHER KIRCHNER, „Uber den russischen Aussenhandel zu Beginn der Neuzeit", în : *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1955.
212. B.H. SUMMER, *Survey of Russian History,* 1947, p. 230 citat de R.M. MATTON, în : *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution,* sub îngrijirea lui Taras HUNCZAK, 1970, p. 106.
213. George VERNADSKY, *The Tsardom of Moscow, 1547—1682,* V, 1969, p. 166.
214. Artur ATTMAN, *The Russian and Polish Markets in International Trade 1500—1650,* 1973, pp. 135 și urm.
215. *Ibid.*, pp. 138—140.
216. *Rijksdaaler, rigsdaler* sau *rixdollar,* taler regal și oficial al Țărilor de Jos, bătut după Statele Generale din 1579.
217. M.V. FECHNER, *Le Commerce de l'Etat russe avec les pays orientaux au XVIe siècle,* 1952, în rusă ; datorez rezumatul și traducerea pasagiilor importante lui Léon Poliakof.
218. A. GERSCHENKRON, *Europe in the Russian mirror, 1970,* p. 54.
219. Marian MALOWIST, „The economic and social Development of the Baltic Countries, XVth—XVIIth century", în : *Economic History Review,* decembrie 1959, pp. 177—189.
220. A.N., K 1352, f° 73, prin 1720.
221. *Ibid.*

222. Samuel H. BARON, „The Fate of the Gosti in the reign of Peter the Great“, în : *Cahiers du monde russe et soviétique*, octombrie-decembrie 1973, pp. 488—512.
223. J. KAUFMANN-ROCHARD, *op. cit.*, p. 88.
224. *Ibid.*, pp. 87 și 227.
225. *Ibid.*, pp. 227—228.
226. J. KULISCHER, *Wirtschaftsgeschichte Russlands*, I, p. 447.
227. Sau *riad*, „galerie“, „rînd de prăvălii“, de „bolți“.
228. 1 pud = 16,38 kg.
229. J. KULISCHER, *op. cit.*, I, pp. 447 și urm.
230. Pentru ceea ce urmează, cf. J. BLUM, *Lord and Peasant in Russia from the 9th to the 19th century*, pp. 106 și urm.
231. Michael CONFINO, *Systèmes agraires et progrès agricole, L'assolement triennal en Russie aux XVIIIe—XIXe siècle*, 1970, p. 99.
232. Fréderic LE PLAY, *L'Ouvrier européen, 1877—1879*, citat de J. BLUM, *op. cit.*, pp. 316—317.
233. Arhivele Voronțov, *op. cit.*, XXI, p. 327.
234. J. BLUM, *op. cit.*, p. 283 ; Roger PORTAL, „Manufactures et classes sociales en Russie au XVIIIe siècle“, în : *Revue historique*, aprilie-iunie 1949, p. 169.
235. Peter Simon PALLAS, *Voyages... dans plusieurs provinces de l'Empire de Russie et dans l'Asie septentrionale*, Paris, 1794, I, p. 14, nota 1.
236. J. BLUM, *op. cit.*, pp. 302—303.
237. *Ibid.*, pp. 293—294.
238. *Ibid.*, pp. 300—301.
239. *Ibid.*, p. 288.
240. *Ibid.*, p. 290.
241. *Ibid.*, p. 473.
242. J. KOUFMANN-ROCHARD, *op. cit.*, p. 191.
243. Louis Alexandre FROTIER DE LA MESSELIÈRE, *Voyage à Saint-Pétersbourg ou Nouveaux Mémoires sur la Russie*, *op. cit.*, p. 116.
244. Auguste JOURDIER, *Des forces productives, destructives et improductives de la Russie*, 1860, p. 118.
245. J.P. KILBURGER, *Kurzer Unterricht von dem russischen Handel*, citat de J. KULISCHER, *op. cit.*, p. XII, pp. 248 și 329.
246. J. KAUFMANN-ROCHARD, *op. cit.*, p. 46.
247. Adam OLEARIUS, *Voyage en Moscovie, Tartarie et Perse*, 1659, p. 108, citat de J. KAUFmann-ROCHARD, *op. cit.*, p. 338.
249. J. BLUM, *op. cit.*, p. 286.
250. J. KAUFMANN-ROCHARD, *op. cit.*, pp. 39 și urm.
251. Arhivele Voronțov, *op. cit.*, XXI, p. 333.
252. J. KAUFMANN-ROCHARD, *op. cit.*, p. 65.

253. François BARRÊME, *Le Grand Banquier*, 1685, p. 216.
254. A.N. Marine, B7, 457, 1780.
255. A.E., M. şi D. Rusia, 7, f° 298 prin 1770.
256. A.E., M. et D. Rusia, 2, f° 176, 1773.
257. P. Philippe AVRIL, *Voyage en divers États d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine...*, 1692, p. 103.
258. Eugenio ALBERI, *Relazioni degli ambasciatori veneti durante il secolo XVI*, 1839—1863, III, 2, Giac, Soranzo, p. 199.
259. A.d.S. Venezia, Inghilterra, Londra, 18—19 iunie 1703.
260. J. SAVARY, *op. cit.*, V, col. 658 şi urm.
261. Boris NOLDE, *La Formation de l'Empire russe*, 2 vol. 1952—1953.
262. François-Yavier COQUIN, *La Sibérie, peuplement et immigration paysanne au XIXe siècle*, 1969, pp. 9—10.
263. *Ibid.*
264. P. CAMENA D'ALMEIDA, în : *Géographie universelle*, V, 1932, p. 258.
265. Aceste amănunte sînt luate din F.-X. *COQUIN, op. cit.*, p. 109.
266. A.E., M. şi D. Rusia, 2 f° 187 v°-188.
267. F.-X. COQUIN, *op. cit.*, p. 11.
268. *Ibid*, p. 12.
269. A.E., M. şi D. Rusia, 7 f° 246—249. Observaţii pentru abatele Raynal.
270. P. CAMENA D' ALMEIDA, *op. cit.*, p. 217.
271. J.G. GMELIN, *Voyage en Sibérie...*, 1767, II, p. 50.
272. *Ibid.*, II, 123.
273. J. KAUFMANN-ROCHARD, *op. cit.*, p. 200.
274. *Gazette de France*, 4 aprilie 1772, p. 359.
275. W. LEXIS, „Beiträge zur Statistik der Edelmetalle nebst einigen Bemerkungen über die Wertrelation", în : *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, XXXXIV, 1908, p. 364.
276. C. M. FOUST, "Russian Expansion to the East through the 18th Century", în : *Journal of Economic History*, 1961, p. 472.
277. Maurice-Auguste de BENYOWSKY, *Voyages et mémoires...* 1791, p. 63.
278. P. S. PALLAS, *Voyage à travers plusieurs provinces de l'Empire russe*, 1771—1776, III, p. 490.
279. *Ibid.*, p. 487.
280. M. A. de BENYOWSKY, *op. cit.*, p. 48.
281. A.E., M. şi D. Rusia, 2, f° 188.
282. James R. GIBSON, *Feeding the Russian Fur Trade : provisionment of the Okhotsk seaboard and the Kamtchatka peninsula, 1689—1856*, 1970.
283. Ernst HOFFMANN, *Reise nach den Goldwäschen Ostsiberiens*, 1847, ediţia 1969, pp. 79 şi urm.

284. In 1728, 1732, 1741, 1746, 1755, — A.E., M. și D. Rusia, 2, f° 183—185.
285. *Ibid.*
286. J. SAVARY, *op. cit.*, V, col. 659 și urm.
287. C. M. FOUST, *art. cit.*, p. 477.
288. J. G. GMELIN, *op. cit.*, I, p. 49.
289. C. M. FOUST, *art. cit.* p. 477 ; A.N., A.E., M. și D. Rusia, 2 f° 182.
290. Arhivele Voronțov, *op. cit.*, IX, pp. 32—33.
291. Gino LUZZATTO, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, II, 1952, p. 16.
292. A.N., A.E., B[I]. 485.
293. A.d.S. Neapole, Affari Esteri, 800 ; Gazette de Cologne, 23 septembrie 1763. Se pare că o cotă de schimb rusă este înregistrată la Londra începînd din 1762.
294. Moscova, A.C. Fondurile Voronțov, 1261, 4—446.
295. Arhivele Voronțov, *op. cit.*, XXI, p. 137.
296. *Ibid.*, p. 315.
297. *Ibid.*, X, p. 201.
298. J. BLUM, *op. cit.*, p. 293.
299. R. PORTAL, *art. cit.*, pp. 6 și urm.
300. J. BLUM, *op. cit.*, p. 294.
301. A.N., Marine, B[7], 457.
302. A.N., K 1352.
303. Arhivele Voronțov, *op. cit.*, VIII, p. 363.
304. Fernand GRENARD, *Grandeur et décadence de l'Asie*, 1939, p. 72.
305. A.E., M. și D. Turcia, 36, f° 16.
306. G. TONGAS, *Les Relations de la France avec l'Empire ottoman, durant la première moitié du XVIIe siècle*, 1942, p. 141.
307. Giovanni BOTERO, *Relationi universali*, 1599, II, pp. 117—118.
308. C. BOXER, "The Portuguese in the East, 1500—1800", în : *Portugal and Brazil, an Introduction*, sub îngrijirea lui H. V. LIVERMORE, 1953, p. 221.
309. A.d.S. Venezia, Relazioni, B 31.
310. François SAVARY DE BRÈVES, *Relation des voyages de...* 1628. p. 242.
311. Maestre MANRIQUE, *Itinerario de las misiones que hizo el Padre F. Sebastian Manrique...*, 1649, p. 460.
312. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, IX, 1751, p. 88 (Voyage d'A.de Rhodes, 1648).
313. Edward BROWN, *A Brief Account of Some Travels...*, 1673, pp. 39—40.
314. T. STOIANOVITCH, dactilogramă, în : *Conférence de la Commission d'histoire économique de l'Association du Sud-Est européen,* Moscova și Kiev, 1969.

315. W. PLATZHOFF, *Geschichte des europäischen Staatensystems, 1559—1660*, 1928, p. 31.
316. Herbert JANSKY, în : *Handbuch der europäischen Geschichte*, sub îngrijirea lui T. SCHIEDER, *op. cit.*, IV, p. 753.
317. *Ibid.*, p. 761.
318. Jorjo TADIČ, „Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVIIe siècle“, în : *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, 1961, pp. 235—274.
319. Robert MANTRAN. „L'Empire ottoman et le commerce asiatique au XVIe et au XVIIe siècle“, în : *Islam and the Trade of Asia*, sub îngrijirea lui D. S. RICHARDS, *op. cit.*, p. 169. Ocuparea Bagdadului în 1534, a Basorei în 1535 și apoi în 1546.
320. Moscova, A.C., 276-1-365, f° 171—175.
321. A.E., M. și D. Turcia, 11, f° 131—151.
322. Registre pe care se înscriu operațiile pe măsură ce se înfăptuiesc (LITTRÉ).
323. Pierre BELON, *Les Observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges*, 1553, f°. 181 v°.
324. Abatele PREVOST, *op. cit.*, IX, p. 88.
325. *Gazette d'Amsterdam*, 13 decembrie 1672. Kaminiec, astăzi Kameneț-Podolsk, în Ucraina, a fost stăpînit de turci, tătari, polonezi pînă în 1793, apoi de ruși.
326. Paul-Ange de GARDANE, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808*, 1809, p. 13.
327. Biblioteca Marciana, Scritture, Oro e argento, VII, MCCXXVIII, 55.
328 Numele ducatului de aur bătut de regii Ungariei și imitat adesea în străinătate.
329. Ugo TUCCI, „Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or“, în : *Revue historique*, iulie 1978, p. 97, nota 23.
330. *Ibid.*, p. 109, nota 65.
331. F. REBUFFAT, M. COURDURIE, *Marseille et le négoce marseillais international (1785—1790)*, 1966, pp. 126 și urm.
332. C. SONNINI, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, f.a.
333. A.N., A.E., B[1], 436, citat de T. STOIANOVITCH, *dactilograma citată* p. 35.
334. În conferințele sale de la Paris în 1955.
335. *Médit.*, II, p. 64.
336. *Ibid.*, I, p. 263.
337. Henri MAUNDRELL, *Voyage d'Alep à Jérusalem*, 1706, p. 2, (călătoria din 1696).

338. Într-o revistă locală, pe care din nefericire am rătăcit-o.
339. A.d.S. Neapole, Affari Esteri, 800, Haga, 21 august 1761.
340. Moscova, A.E., A., 4113, 158, f° 4, Veneția, 4/15 decembrie 1787.
341. A.E., M. şi D. Turcia, 15, f° 154—159.
342. *Observations sur l'état actuel de l'Empire ottoman* sub îngrijirea lui Andrew S. EHRENKREUTZ, 1965, pp. 49—50.
343. *Ibid.*, p. 53.
344. *Ibid.*, p. 54.
345. La tratatul de la Kuciuk Kainargi.
346. La tratatul de la Constantinopol (ianuarie 1784), prin care se recunoaşte cedarea Crimeii către Rusia.
347. Vezi *supra*, I.
348. K. N. CHAUDHURI, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660—1760*, 1978, p. 17.
349. A.E., M. şi D. Turcia, 11, f° 131—151, 1750.
350. H. FURBER, *op. cit.*, p. 166.
351. A.E., M. şi D. Turcia, 11, f° 162.
352. *Ibid.*, f° 151, 1750.
353. H. FURBER, *op. cit.*, p. 66.
354. A.E., M. şi D. Turcia, 11, f° 70 et 70 v°.
355. *Ibid.*, f° 162.
356. Moscova, A.E., 35/6, 371, f° 32.
357. *Ibid.*, 93/6, 438, f° 81.
358. Luigi Celli, Introducere la *Due Trattati inediti di Silvesto Gozzolini da Osimo, Economista e Finanziere del sec. XVI.* 1892, p. 8.
359. Moscova A.E.A., octombrie 1787, cotă incompletă.
360. M. A. de BENYOWSKY, *Voyages et mémoires...*, *op. cit.*, I, p. 51.
361. "Agenția for Ottoman History", în *Review*, 1, 1977, p. 53.
362. Moscova, A.E.A., martie 1785, datele de identificare a documentului incomplete.
363. *Handbuch der europäischen Geschichte*, sub îngrijirea lui T. SCHIEDER, *op. cit.*, p. 771.
364. A.d.S. Neapole, Affari Esteri, 805.
365. Michel MORINEAU, dactilogramă, Comunicare la Săptămna de la Prato, 1977, p. 27.
366. J. ROUSSET, *Les Intérêts prèsens des puissances de l'Europe*, 1731, I, p. 161.
367. Ange GOUDAR, *Les Intérêts de la France mal entendus...*, 1756, I, p. 5.
368. Pentru acest paragraf am folosit îndeosebi lucrările lui Giorgio BORSA, *La Nascità del mondo moderno in Asia Orientale*, 1977, şi Michel DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, *op. cit.*

369. Maurice LOMBARD, *L'Islam dans sa première grandeur*, 1971, p. 22.
370. Vezi *supra* I, p. 309.
371. Nume dat de arabi (înseamnă „*oameni negri*") coastei de sud a Somaliei pînă în Mozambic.
372. *Indonesian Trade and Society*, 1955.
373. Familii trăiesc în sudul Indiei și în Ceylon.
374. Archibald R. Lewis, „Les marchands dans l'océan Indien", în : *Revue d'histoire économique et sociale*, 1976, p. 443.
375. *Ibid.*, p. 455.
376. *Ibid.*, pp. 455—456.
377. Donald F. LACH, *Asia in the Making of Europe*, 1970, I, p. 19.
378. Franco VENTURI, *L'Europe des Lumières, recherches sur le XVIIIe siècle*, 1971, pp. 138—139.
379. C. G. F. SIMKIN, *op. cit.*, p. 182.
380. Giorgio BORSA, *op. cit.*, p. 31.
381. A.N., Colonii, C^2, 254, f° 15 v°.
382. L. DERMIGNY *La Chine et l'Occident..., op. cit.*, II, p. 698.
383. Vezi *supra*, p.
384. L. SIMOND, *Voyage d'un Français en Angleterre..., op. cit.*, II, p. 280.
385. Victor JACQUEMONT, *Voyage dans l'Inde...*, 1841—1844, p. 17.
386. M. DEVÈZE, *op. cit.*, p. 223.
387. British Museum, Sloane 1005.
388. R. CHALLES, *Voyage aux Indes..., op. cit.*, p. 436.
389. A.N., Colonii, C^2, 105, f° 233.
390. François Martin, 1640—1706, guvernator general al Companiei Indiilor începînd din 1701.
391. A.N., Colonii, C^2 105, f° 256 v° și 257.
392. Maestre MANRIQUE, *op. cit.*, p. 398.
393. K. N. CHAUDHURI, *op. cit.*, pp. 447—448.
394. A.N., A.E., B III, 459.
395. A.N., Colonii, C^2, 75, f° 165.
396. Este vorba, neîndoielnic, despre *monds*, împrumuturi pe termen scurt ale Companiei. Saha PANCHANAM, "Einige Probleme der kapitalistichen Entwicklung Indiens im 19. Jahrhundert", în : *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1970, I, pp. 155—161.
397. V. I. PAVLOV, *Historical Premises for India's Transition to Capitalism*, ed. a II-a, 1978, pp. 326—332.
398. K. N. CHAUDHURI, *op. cit.*, p. 455.
399. *Ibid.*, p. 456.
400. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, I, pp. 35, 48, 49.

401. Carlo M. CIPOLLA, *Velieri e Cannoni d'Europa sui mari del mondo,* 1969, pp. 116—117.
402. *Ibid.*
403. *Ibid.*
404. T. T. CHANG, *Sino-Portuguese Trade from 1514 to 1644,* 1934, p. 120, citat de C. M. CIPOLLA, *op. cit.*, p. 117.
405. *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Moghol,* 1899, II, p. 34, citat de G. BORSA, *op. cit.*, p. 25.
406. C. M. CIPOLLA, *op. cit.*, p. 119, nota 17.
407. K. N. CHAUDHURI, *op. cit.*, pp. 457 şi 461.
408. I. Bruce WATSON, "The Establishment of English Commerce in North-Western India in the Early Seventeenth Century", în : *Indian Economic and Social History,* XIII, n° 3, pp. 384—385.
409. K. N. CHAUDHURI, *op. cit.*, p. 461.
410. A.N., A.E., B III, 459, Memoriul lui Bolts, 19 messidor, an V.
411. Prin care negustorul sau meşteşugarul se angajează să livreze mărfuri.
412. I. B. WATSON, *art. cit.*, pp. 385—389.
413. A.N., A.E., B III, 459.
414. A.N., Colonii, C^{2}, 105, f° 218 v° 220.
415. A.N., Colonii, C^{11}, 10, 31 decembrie 1750. Vezi conflictul lui Pierre Poivre cu comandantul vasului *Le Mascarin,* la Canton (iunie 1750).
416. C. BOXER, *The Portuguese Seaborne Empire,* 1415—1825, 1969, p. 57, citat de I. WALLERSTEIN, *op. cit.*, p. 332.
417. V. I. PAVLOV, *op. cit.*, p. 243.
418. Bunăoară Norman JACOBS, *Modern Capitalism and Eastern Asia*, 1958.
419. B. R. GROVER, "An Integrated Pattern — of Commercial Life in the Rural Society of North India during the 17th-18th centuries", în : *India Historical Records Commission,* XXXVII, 1966, pp. 121 şi urm.
420. L. C. JAIN, *Indigenous Banking in India,* 1929, p. 5.
421. Cu privire la sensul cuvîntului vezi Irfan HABIB, *The Agrarian System of Mughal India,* 1963, pp. 140 şi urm.
422. Irfan HABIB, "Potentialities of Capitalistic Development in the Economy of Mughal India...", citat p. 10.
423. Satish CHANDRA, "Some Institutional Factors in Providing Capital Inputs for the Improvement and Expansion of Cultivation in Medieval India", în : *Indian Historical Review,* 1976, p. 85.
424. *Ibid.*, p. 89.

425. B. R. GROVER, *art. cit.*, p. 130.
426. S. CHANDRA, *art. cit.*, p. 84.
427. I. HABIB, „Potentialities...“, *citat*, p. 8.
428. *Ibid.*, pp. 18—19.
429. *Ibid.*, pp .3—4.
430. *Ibid.*, p. 4, nota 2.
431. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, XI, pp. 661—662.
432. *Ibid.*, pp. 651—652.
433. *Ibid.*, p. 652.
434. *Maundul* de Bengal = 34,500 kg ; cel de Surat = 12,712 kg (K. N. CHAUDHURI, *op. cit.*, p. 472).
435. B. R. GROVER, *art. cit.*, pp. 129—130.
436. I. HABIB, „Potentialities...“, *citat*, p. 7—8 ; W. H. MORELAND, *op. cit.*, pp. 99—100, 103—104.
437. I. HABIB, „Usury in Medieval India“, *art. cit.*, p. 394.
438. B. R. GROVER, *art. cit.*, p. 138.
439. Stat din India al cărui principal oraș este Bombay.
440. I. HABIB, „Potentialities...“, citat, pp. 46—47.
441. *Ibid.*, p. 43.
442. SONNERAT, *Voyage aux Indes Orientales et à la Chine*, 1782, I, pp. 103 și 104.
443. *Jahangir's India : the Remonstrantion of Francisco Pelsaert*, 1925, p. 60, citat de I. HABIB, „Potentialities...“, citat, p. 43, nota 2.
444. I. HABIB, „Potentialities...“, citat, pp. 44—45.
445. *Ibid.*, p. 45.
446. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, X, p. 1.
447. *Ibid.*, X, p. 93.
448. *Ibid.*, X, p. 237.
449. H. FURBER, *op. cit.*, p. 10.
450. I. HABIB, „Potentialities...“, citat, p. 55 și nr. 2.
451. A. N. Marine, B7, 443, f° 254.
452. V. I. PAVLOV, *op. cit.*, p. 329.
453. H. FURBER, *op. cit.*, p. 187.
454. A. N. Colonii, C2, 105, f° 291 v°.
455. H. FURBER, op. cit., pp. 189—190.
456. V. I. PAVLOV, *op. cit.*, p. 233.
457. K. N. CHAUDHURI, *op. cit.*, p. 260.
458. *Ibid.*, p. 253.
459. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, X, p. 65.
460. Fără a încheia un contract de livrare obligatoriu cu meșteșugarii.
461. A. N.. A. E., B III, 459, aprilie 1814, Mémoire sur le commerce de l'Inde... que fesoit l'ancienne compagne des Indes et celle établie en 1785, f° 1—32, *passim*.
462. *Ibid.*, f° 12.

463. Satish CHANDRA, „Some Aspects of the Growth of a Money Economy in India during the Seventeenth Century“, în : *The Indian Economic and Social History Review*, 1966, p. 326 și B. R. GROVER, *art. cit.*, p. 132.
464. B. R. GROVER, *art. cit.*, pp. 128, 129, 131.
465. *Ibid.*, p. 132.
466. Unde se găsește factoria franceză de la Pondichéry, care suferă din pricina faptului că sosirile de alimente și mărfuri sînt rare.
467. A. N., Colonii, C², 75, f° 69.
468. Percival SPEAR, *The Nabobs*, 1963, pp. XIV și urm.
469. A. N., C², 286, f° 230.
470. I. HABIB, „Potentialities...“, citat, p. 12 și nota 1.
471. Ibid., p. 32.
472. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, X, p. 232.
473. Roland MOUSNIER, în : Maurice CROUZET, *Histoire générale des civilisations*, IV, 1954, p. 491.
474. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, X, p. 235.
475. Mantale împăturite prinse de partea din spate a șeii.
476. A. N. Colonii, C², 56, f°s17 v° și urm. 1724. Acest import de postav se ridică pe vremea aceea la 50 000 scuzi pe an.
477. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, X, p. 245.
478. I. Habib, „Potentialities...“, *cit.*, pp. 38 și urm.
479. *Ibid.*, pp. 36—37.
480. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, X, p. 146.
481. François Bernier, *Voyages... contenant la description des Etats du Grand Mogol...*, 1699, I, p. 94.
482. Abatele Prévost, *op. cit.*, X, p. 235.
483. *Ibid.*, X, p. 95.
484. P. Spear, *op. cit.*, p. XIII.
485. M. N. Pearson, „Shivaji and the Decline of the Mughal Empire“, în : *Journal of Asian Studies*, 1970, p. 370.
486. A. K. Majumdar, „L'India nel Medioevo e al principio dell'età moderna“, în : *Propyläen Weltsgeschichte*, tr. it., VI, 1968, p. 191.
487. *Ibid.*, p. 189.
488. Sectă hindusă vișnuită înființată la începutul secolului al XVI-lea Sikhi au constituit regatul Lahore.
489. H. FURBER, *op. cit.*, p. 303.
490. A. K. MAJUMDAR, *op. cit.*, p. 195.
491. *Médit.*, I, p. 340.
492. H. FURBER, *op. cit.*, p. 25.

493. Giuseppe PAPAGNO, „Monopolio e libertà di commercio nell'Africa orientale portoghese alla luce di alcuni documenti settecenteschi", în : *Revista storica italiana,* 1974, II, p. 273.
494. A. N., A. E., B III, 459, Memoriul lui Louis Monneron, 11 prairial, an IV.
495. A.N., 8 AQ 349.
496. T. RAYCHAUDHURI, *Readings in Indian Economy,* 1964, p. 17, citat de V. I. PAVLOV, *op. cit.,* p. 87.
497. V. I. PAVLOV, *op. cit.,* pp. 86—88.
498. *Ibid.,* pp. 239 şi urm.
499. *Ibid.,* pp. 324—335.
500. *Ibid.,* pp. 99 şi urm.
501. K. N. CHAUDHURI, *op. cit.,* p. 273.
502. V. I. PAVLOV, *op. cit.,* p. 215.
503. *Ibid.,* p. 216.
504. *Ibid.,* p. 217 ; *neîndoielnic* acesta este motivul pentru care atunci cînd, în secolul al XVIII-lea, englezii importă în India oţel, îndeosebi pentru şantierele navale indiene, acesta este întotdeauna suedez şi nu britanic.
505. Armando CORTESAO, în : *The Suma Oriental* de Tome PIRES, 1944, II, pp. 278—279 ; V. MAGALHAẼS GODINHO, *op. cit.,* p. 783.
506. M. A. P. MEILINK-ROELOFSZ, *Asian Trade and European Influence,* 1962, pp. 13 şi urm.
507. O. W. WOLTERS, *Early Indonesian Commerce,* 1967, pp. 45 şi urm.
508. Abatele PRÉVOST, *op. cit.,* VIII, p. 316.
509. *Ibid.,* VIII, p. 312.
510. *Ibid.,* IX, 74 (1622).
511. *Ibid.,* XI, p. 632.
512. SONNERAT, *op. cit.,* II, p. 100.
513. Cu privire la aceste probleme, v. cartea clasică a lui G. GOEDES, „Les Etats hindouisés d'Indochine et d'Indonésie", 1948, în : *Histoire du mode,* de M. E. CAVAIGNAC, t. VII.
514. M. A. P. MEILINK-ROELOFSZ, în : *Islam and the Trade of Asia,* sub îngrijirea lui D. S. RICHARDS, *op. cit.,* pp. 137 şi urm.
515. Luis Filipe F. R. THOMAZ, „Maluco e Malaca", în : *A. Viagem de Fernão de Magalhaẽs e a questão das Molucas,* sub îngrijirea lui A. TEIXERA, 1975, pp. 33 şi urm. O punere la punct remarcabilă.
516. *Ibid.,* p. 33.
517. Citat de PAVLOV, *op. cit.,* p. 221.
518. *Ibid.*
519. Abatele PRÉVOST, *op. cit.,* I, p. 116.
520. *Ibid.,* I, p. 115.

521. M. A. Hedwig FITZLER, „Der Anteil der Deutschen an der Kolonialpolitik Philipps II von Spanien in Asien", în : *Vierteljharschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1935, p. 521.
522. L. F. F. R. THOMAZ, *art. cit.*, p. 36.
523. Abatele PRÉVOST, *op. cit.*, I, p. 336 (1592).
524. *Ibid.*, VI, pp. 62—63.
525. *Ibid.*, VIII, pp. 480 și urm.
526. *Op. cit.*, pp. 160 și urm.
527. A. N. Colonii, C[11], f°10 v°.
528. *Op. cit.*, p. 176.
529. *Voyage en Inde du comte de Modave, 1173—1176*, sub îngrijirea lui J. DELOCHE, 1971, p. 77.
530. *Ibid.*
531. „I. Wallerstein et l'Extrème-Orient, plaidoyer pour un XVIe siècle négligé", Colocviul de la Leyda, octombrie 1978, dactilogramă.
532. „Littoral et intérieur de l'Indie", Colocviul de la Leyda, octombrie 1978, dactilogramă.

NOTE LA CAPITOLUL VI

1. Cr. LITTRÉ, *Révolution :* „Întoarcerea unui astru la punctul de unde a plecat".
2. Hannah ARENDT, *On Revolution*, 1963, traducere franceză cu titlul, *Essai sur la Revolution*, 1967, p. 58.
3. Jürgen KUCZYNSKI, „Friedrich Engels und die Monopole", în : *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1970, 3, pp. 37—40.
4. Adolphe BLANQUI, *Histoire de l'économie politique en Europe depuis les Anciens jusqu'à nos jours*, 1837, II, p. 209. „Dar, abia ivită din mintea celor doi oameni de geniu, Watt și Arkwright, Revoluția Industrială pune stăpînire pe Anglia" : cf. R. M. HARTWELL, *The Industrial Revolution and economic growth*, 1971, p. 111 ; Peter MATHIAS, *The First Industrial Nation. An Economic History of Britain 1700—1914*, 1969, p. 3.
5. Maurice DOBB, *Etudes sur le développement du capitalisme*, 1969, p. 274, nota 3 ; A. BESANÇON, în : *Quarterly Journal of Economics*, XXXVI, 1921, p. 343.
6. *Les Étapes de la croissance économique*, 1967, p. 55.
7. *Croissance et structure économiques*, *op. cit.*, pp. 247 și urm.
8. Simon KUZNETS, „Capital formation in Modern Economic Growth", în : *Troisième Conférence internationale d'histoire économique*, München, 1965, I, p. 20, nota 1.

9. Phyllis DEANE, *The First Industrial Revolution,* 1965, p. 117.
10. „Encore la révolution anglaise du XVIIIe siècle“, în : *Bulletin de la Société d'histoire moderne,* 1961, p. 6.
11. Thomas S. ASHTON, *La Révolution industrielle,* 1955, Prefața la ediția franceză, p. X.
12. J. HICKS, *A Theory of Economic History, op. cit.*, pp. 151—154.
13. J. B. SAY, *Cours complet d'économie politique, op. cit.*, II, p. 170.
14. T. S. ASHTON, „The Treatment of Capitalism by Historians“, în : *Capitalism and the Historians,* ed. F. A. HAYEK, 1954, p. 60.
15. P. DEANE, *op. cit.*, pp. 116, 117 și nota 1, după W. W. Rostow, *The Economics of Take off into Sustained Growth,* 1963.
16. Ignacy SACHS, *Pour une économie politique du développement,* 1977, p. 9.
17. *Ibid.*
18. Acest citat dintr-un economist chilian, Oswaldo SUNKEL, este luat din cartea lui I. SACHS, *op. cit.*, p. 34.
19. Ignacy SACHS, *La Découverte du Tiers Monde,* 1971, pp. 18—30.
20. *Ibid.*
21. A. N., F[12], 1512 C, mapa 5.
22. Lynn WHITE, *Medieval Technology and Social Change*, 1962, p. 80 ; M. ROSTOVTZEFF, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 1967, I, p. 365.
23. Stephen Finney MASON, *Histoire des sciences,* 1956, p. 34.
24. A. VIERENDEL, *Esquisse d'une histoire de la technique*, 1921, I, p. 38.
25. *L'Autre France, L'histoire en perspective géographique,* 1971, pp. 51—53.
26. *La Révolution industrielle du Moyen Age,* 1975.
27. *La Crise du féodalisme,* 1976.
28. „An Industrial Revolution of the thirteenth Century“, în : *Economic History Review,* 1941.
29. Expresia folosită pentru situația din Germania aparține fie lui G. F. von SCHMOLLER, fie lui F. PHILIPPI.
30. Eleonora M. CARUS WILSON, „The Woollen Industry“, în : *The Cambridge Economic History,* II, 1952, p. 409.
31. *Little Red Book of Bristol,* ed. F. B. BICKLEY, 1900, 58, II, 7.
32. Frédéric C. LANE, „Units of Economic Growth historically considered“, în : *Kyklos,* XV, 1962, pp. 95—104.
33. W. ABEL, *Agrorkrisen und Agrarkonjunktur, op. cit.*, p. 51.

34. C. M. CIPOLLA, "The Professions, The Long View", în : *The Journal of European Economic History*, Spring, 1973, p. 41.
35. G. BOIS, *op. cit.*, p. 246.
36. Roger BACON, citat de L. WHITE, *Medieval Technology..., op. cit.*, p. 134.
37. Jacob Cornelius VAN LEUR, *Indonesian Trade and Society*, 1955, p. 20.
38. Vezi *supra*, II.
39. Herman KELLENBENZ, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, I, 1977, p. 167.
40. Gemma MIANI, „L'économie lombarde aux XIVe et XVe siècle", în : *Annales E. S. C.*, mai-iunie 1964, p. 571.
41. Renato ZANGHERI, „Agricoltura e sviluppo del capitalismo", în : *Studi storici*, 1968, p. 539.
42. Eric J. HOBSBAWM, „Il secolo XVII nello sviluppo del capitalismo", în : *Studi storici*, 1959—1960, p. 665.
43. Carlo PONI „All origine del Sistema di fabbrica...", în : *Rivista storica italiana*, 1976, pp. 444 și urm.
44. L. WHITE, *op. cit.*, p. 129.
45. *Ibid.*, p. 28.
46. Gino BARBIERI, *Le Origini del capitalismo lombardo*, 1961 ; G. MIAMI, *art. cit.*
47. John U. NEF, „The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540—1640", în : *Economic History Review*, octombrie 1934, p. 23.
48. S. POLLARD și D. W. CROSSLEY, *Wealth of Britain..., op. cit.*, 1968.
49. John CLEVELAND, *Poems*, 1650, p. 10.
50. John U. NEF, *art. cit.*, pp. 3—24.
51. S. POLLARD și D. W. CROSSLEY, *op. cit.*, p. 85.
52. *Ibid.*, p. 130.
53. *Ibid.*, pp. 84 și 95.
54. Charles HYDE, *Technological Change and the British Iron Industry*, 1700—1820, 1977.
55. Vezi *infra*, pp.
56. C. HYDE, *op. cit.*, pp. 42 și urm., 144.
57. S. POLLARD și D. W. CROSSLEY, *op. cit.*, pp. 105 și 136—137.
58. *Ibid.*
59. *Ibid.*, pp. 142—143.
60. John U. NEF, *The Conquest of the Material World*, 1964, pp. 141—143.
61. „The Origins of the Industrial Revolution", în : *Past and Present*, aprilie 1960, pp. 71—81.
62. *L'industrialisation en Europe au XIXe siècle*, sub îngrijirea lui Pierre LÉON, François CROUZET, Richard GASCON, Lyon, 7—10 octombrie 1970, 1972.

63. Pierre VILAR, „La Catalogue industrielle, Réflexions sur un démarrage et sur un destin“, în : *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle, op. cit.*, p. 421.
64. Jacques BERTIN, *ibid.*, p. 477.
65. H. W. FLINN, *The Origins of the Industrial Revolution*, 1965.
66. H. J. HABAKKUK, „Historical Experience of Economic Development“, în : E. A. G. ROBINSON, ed., *Problems of Economic Development*, 1955, p. 123.
67. PAUL Bairoch, *Révolution industrielle et sous développement*, 1974, p. 73.
68. E. L. JONES, „Le origini agricole dell'industria“, în : *Studi storici*, IX, 1968, p. 567.
69. Jethro TULL, *The Horse Hoeing Husbandry*, 1733.
70. Jonathan David Chamber și Gordon Edmund Mingay, *The Agricultural Revolution 1750—1880*, 1966, pp. 2—3.
71. *Ibid.*
72. *Ibid.*
73. *Ibid.*
74. P. BAIROCH, *op. cit.*, tabelul de la pp. 222 și 226 ; P. MATHIAS, *The First Industrial Nation, op. cit.*, tabelul de la p. 474.
75. Charles-Alexandre de BAERT-DUHOLANT, *Tableau de la Grande-Bretagne..., op. cit.*, IV, pp. 242—243.
76. E. L. JONES, *art. cit.*, pp. 568 și urm.
77. E. A. WRIGLEY, în : *Past and Present*, 1967, citat de E. I. JONES, *art. cit.*, p. 569.
78. E. L. JONES, *art. cit.*, p. 570.
79. *Ibid.*, pp. 572—574.
80. J. D. CHAMBERS și G. E. MINGAY, *op. cit.*, p. 18.
81. *Ibid.*, pp. 199—201.
82. R. RUBICHON, *op. cit.*, II, p. 13.
83. Abatele J. B. LE BLANC, *Lettres d'un Français, op. cit.*, II, pp. 64 și 66—67.
84. M. RUBICHON, *op. cit.*, II, pp. 12—13.
85. *Ibid.*, II, p. 122.
86. P. BAIROCH, *op. cit.*, p. 87.
87. *Ibid.*, p. 215.
88. R. REINHARD, A. ARMENGAUD, J. DUPAQUIER, *Histoire générale de la population mondiale*, 1968, pp. 202 și urm.
89. Roland MARX, *La Révolution industrielle en Grande-Bretagne des origines à 1850*, 1970, pp. 57—58.
90. *Ibid.*
91. Alexis de TOQUEVILLE, *Voyages en Angleterre*, 1958, pp. 59 și 78.

92. E. HOBSBAWM, *Industry and Empire, op. cit.*, p. 40.
93. În : *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle,. op. cit.*, p. 590.
94. P. DEANE, *op. cit.*, p. 34.
95. E. HOBSBAWM, *op. cit.*, p. 42.
96. *A. History of Technology*, ed. C. SINGER, E. J. HOLMYARD, A. R. HALI, T. L. WILLIAMS, 1958, IV, pp. 301—303.
97. P. BAIROCH, *op. cit.*, p. 20.
98. *The Trading World of Asia and The English East India Company 1660—1760, op. cit.*, pp. 273 și urm.
99. Doar 10% în 1791, Gh. Hyde, *Technological Change..., op. cit.*, p. 66.
100. P. BAIROCH, *op. cit.*, p. 249.
101. C. HYDE, *op. cit.*, p. 219.
102. *Ibid.*, pp. 47—51.
103. *Ibid.*, pp. 37—40.
104. *Ibid.*, pp. 57 și 79.
105. *Ibid.*, p. 71.
106. *Ibid.*, p. 93.
107. *Ibid.*, pp. 83—94.
108. Francis K. KLINGENDER, *Art and the Industrial Revolution*, 1968, pp. 9—10.
109. *Histoire générale des techniques*, sub conducerea lui M. DAUMAS, 1962, III, p. 59.
110. *Ibid.*, p. 13.
111. David S. LANDES, *L'Europe technicienne,* 1969, p. 127.
112. Emile LEVASSEUR, *La Population française*, 1839—1892, III, p. 74.
113. E. A. WRIGLEY, „The Supply of Raw Material in the Industrial Revolution“, în : *The Economic History Review, art. cit.*, p. 12.
114. J. HICKS, *op. cit.*, ed. II-a, 1973, p. 147.
115. E. LABROUSSE, în : *L'Industrialisation de l'Europe au XIXe siècle, op. cit.*, p. 590.
116. P. DEANE, *op. cit.*, pp. 90—91.
117. E. HOBSBAWM, *Industry and Empire, op. cit.*, p. 51.
118. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 250.
119. E. HOBSBAWM, *L'Ere des révolutions,* 1969, p. 54 și nota.
120. *Ibid.*, p. 52.
121. *Ibid.*, p. 58.
122. *Ibid.*, p. 55.
123. J. H. CLAPHAM. *An Economic History of Modern Britain*, 1923, pp. 441—442.
124. Citat de E. HOBSBAWM, *Industry and Empire, op. cit.*, p. 40.
125. L. SIMOND, *op. cit.*, I, p. 330 ; primul balot de bumbac american a sosit prin 1791.
126. Citat de P. DEANE, *op. cit.*, p. 87.

127. După 1820, în ceea ce privește bumbacul ; după 1850, în ceea ce privește lîna ; S. POLLARD și D. CROSSLEY, *op. cit.*, p. 197.
128. L. SIMOND, *op. cit.*, II, pp. 102—103.
129. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 270.
130. P. DEANE, *op. cit.*, p. 56.
131. J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *La Richesse de la Hollande, op. cit.*
132. François CROUZET, *L'économic britannique et le blocus continental 1806—1813*, 1958, I, p. 157.
133. P. DEANE, *op. cit.*, p. 56.
134. M. RUBICHON, *op. cit.*, II, p. 312.
135. Thomas S. ASHTON, *An Economic History of England. The 18th Century*, 1955, pp. 132 și urm.
136. F. CROUZET, *op. cit.*, pp. 294 și urm.
137. M. RUBICHON, *op. cit.*, II, p. 382.
138. W. W. ROSTOW, *op. cit.*, p. 560.
139. L. SIMOND, *op. cit.*, II, p. 284.
140. *Ibid.*, p. 282.
141. M. RUBICHON, *op. cit.*, I, p. 575.
142. *On Depreciation*, p. 69 ; L. SIMOND, *op. cit.*, II, p. 24, traduse după cum urmează : „comerțul nu este decît un schimb reciproc de lucruri echivalente".
143. P. DEANE, *op. cit.*, pp. 58 și urm.
144. D. MACPHERSON, *op. cit.*, III, p. 340.
145. T. S. ASTHON, *op. cit.*, p. 63.
146. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 466.
147. AMALENDU GUHA, recenzie la cartea lui P. MATHIAS, „*The First Industrial Nation...*", *op. cit.*, în : *The Indian Economic and Social History Review*, vol. 7, septembrie, 1970, pp. 428—430.
148. Vezi *supra*, cap. IV.
149. Cum spune D. MACPHERSON, cf. nota 144.
150. P. DEANE, W. A. COLE, *British Economic Growth, 1688—1959*, 1962, p. 48.
151. Proporție curentă, cf. M. RUBICHON, *op. cit.*, I, p. 574.
152. T. S. WILLAN, *The Inland Trade, op. cit.*, cap. I.
153. R. M. PILLET, *L'Angleterre vue à Londres et dans ses provinces, op. cit. ; colliers*, nave transportoare de cărbune.
154. *Historical Geography of England before 1800*, 1951, sub îngrijirea lui H. C. HARBY, p. 522.
155. D. DEFOE, *Tour...*, I, p. 63, citat de H. C. DARBY, *op. cit.*, p. 498.
156. T. S. WILLAN, *Rivers Navigation in England..., op. cit.*
157. *Ibid.*, p. 94.
158. C. DUPIN, *op. cit.*, p. 163, notă.
159. *Ibid.*, p. 171.

160. M. RUBICHON, *op. cit.*, II, p. 111.
161. T. S. WILLAN, *The Inland Trade, op. cit.*
162. J. H. CLAPHAM, *op. cit.*, pp. 381—382.
163. C. DUPIN, *op. cit.*, pp. 148 și urm.
164. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 277.
165. C. DUPIN, *op. cit.*, p. 149.
166. *Ibid.*, p. 144.
167. *Ibid.*, p. 157.
168. M. CUCHETET, *Voyage de Manchester à Liverpool par le Rail Way et la voiture à vapeur*, 1833, p. 6.
169. *Ibid.*, p. 11.
170. *Ibid.*, p. 9.
171. *Ibid.*, p. 8.
172. Charles P. KINDLEBERGER, *Economic Development*, 1958, p. 56.
173. J. R. HARRIS, în : *L'Industrialisation de l'Europe au XIXe siècle, op. cit.*, p. 230.
174. M. RUBICHON, *op. cit.*, I, pp. 529—530.
175. Vezi *supra*, p.
176. *Op. cit.*
177. D. DEFOE, *Tour..., op. cit.*, ed. 1927, I, p. 2.
178. P. ADAM, dactilogramă, p. 92.
179. D. C. NORTH și R. P. THOMAS, *The Rise of the Western World*, 1973, p. 157.
180. John HICKS, *Value and Capital*, 1939, p. 302, citat, R. M. HARTWELL, *op. cit.*, p. 114.
181. Jean ROMEUR, *Dictionnaire...*, I, p. 354.
182. Sublinierea îmi aparține. Y. BERNARD, J. C. COLLI, D. LEWANDOWSKI, *Dictionnaire..., op. cit.*, p. 401.
183. *Op. cit.*, pp. 1185 și urm.
184. S. KUZNETS, *Croissance et structure économiques*, 1972, *passim* și îndeosebi pp. 248 și urm.
185. „Prise de vues sur la croissance de l'économie française...", *art. cit.*, pp. 46—47.
186. P. BAIROCH, *op. cit.*, p. 44, tabelul IV.
187. Gaston IMBERT, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, 1959.
188. E. H. PHELPS BROWN, Sheila V. HOPKINS, „Seven Centuries of Building Wages", în : *Economica*, august 1955, p. 197.
189. R. M. Hartwell, *op. cit.*, p. XVII.
190. Sublinierile îmi aparțin, S. KUZNETS, *op. cit.*, pp. 92—94.
191. Citat de Raymond ARON, *Les Etapes de la pensée sociologique*, 1967, p. 321.
192. Vezi *supra*, II.
193. J. HICKS, *op. cit.*, p. 155 *„...It was casual labour that was the typical condition of the preindustrial proletariat"*.
194. Vezi *supra*, II.

195. Neil J. SMELSER, *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry 1770—1840*, ed. a III-a, 1967, p. 147.
196. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 202.
197. *Ibid.*, p. 203.
198. A. E., C. C. Londra, f° 146—151, 13 martie 1817.
199. Neil J. SMELSER, *op. cit.*, pp. 129 și urm.
200. *Ibid.*, p. 165.
201. L. SIMOND, *op. cit.*, II, p. 103.
202. E. HOBSBAWM, *Industry and Empire, op. cit.*, p. 51.
203. *Ibid.*, p. 55.
204. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 170.
205. *Ibid.*, p. 151.
206. *Ibid.*, p. 152.
207. *Ibid.*, pp. 152—153.
208. Reziduri de orz fermentat care a servit la prepararea berii.
209. L. SIMOND, *op. cit.*, pp. 193—194.
210. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 153.
211. *Ibid.*, p. 154.
212. R. M. HARTWELL, „The Tertiary Sector in English Economy during the Industrial Revolution“, în : *L'Industrialisation de l'Europe..., op. cit.*, pp. 213—227.
213. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 263.
214. R. M. PILLET, *op. cit.*
215. V. discuțiile desfășurate la Colocviul de la Lyon, *L'Industrialisation de l'Europe, op. cit.*, îndeosebi p. 228.
216. Vezi *supra*, p. 273.
217. H. C. DARBY, *op. cit.*
218. Trebuie să ne gîndim între altele la lucrările clasice ale lui A. N. DODD, *The Industrial Revolution in North Wales*, 1933 ; H. HAMILTON, *The Industrial Revolution in Scotland*, 1932 ; J. D. CHAMBERS, *Nottinghamshire in the Eighteenth Century*, 1932 ; W. H. B. COURT, *The Rise of the Middland Industries*, 1938 ; T. C. SMOUT, *A History of the Scottish People 1560—1830, op. cit.*
219. E. L. JONES, „The constraints of Economic Growth in Southern England 1660—1840“, în : Congresul de la München, 1965.
220. *England in the Reign of Charles II*, 1934.
221. *English Social History*, 1942, p. 298.
222. Albert DEMANGEON, „Iles Britanniques“, în : *Géographie universelle*, I, 1927, p. 219.
223. *Ibid.*, p. 149.

224. G. M. TREVELYAN, *op. cit.*, p. 298 şi nota 1. Aceste cifre, şi merită să remarcăm acest lucru, indică un venit *pro capite* mai ridicat în Anglia neprivilegiată (10 la 7), ceea ce înseamnă că pentru marea masă era mai bine să trăieşti la nord decît la sud de linia Gloucester-Boston.
225. A. DEMANGEON, *op. cit.*, p. 149.
226. T. S. SMOUT, dactilogramă, *Săptămîna de la* Prato, 1978.
227. Rudolf HILFEDRING, *Das Finanzkapital*, ed. I-a, 1910, trad. franceză : *Le Capital financier*, 1970.
228. *Ibid.*, pp. 311—312.
229. Vezi *supra*, cap. II şi III.
230. R. HILFERDING, *op. cit.*, pp. 175—177.
231. François CROUZET, *L'Economie de la Grande-Bretagne victorienne*, 1978, p. 280.
232. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 169.
233. În 1826, din 552 bănci, 49 au un „titular" ; 152, 2 ; 108, 4 ; 43, 5 ; 26, 6.A.E., C.C., Londra, 21, f° 168—177, 22 martie 1826.
234. Bancă de comitat : aşa s-a tradus cîteodată *Country Bank* în corespondenţa diplomatică franceză.
235. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 170.
236. *Ibid.*, p. 171.
237. *Ibid.*, p. 176.
238. *Ibid.*, pp. 172—173.
239. *Ibid.*, pp. 171—172.
240. A.E., C.C. Londra, 27, 319—351, 12 iunie 1837.
241. *Ibid.*, pp. 319—351.
242. M. RUBICHON, *op. cit.*, II, p. 259.
243. Cavalerul Séguier, Londra, 5 august 1818 ; A.E., C.C., Londra, 13, f° 274.
244. W. BAGEHOT, *Lombard Street, ou le Marché, financier en Angleterre*, 1874, p. 21.
245. A.E., C.C. Londra, 22 f° 275, Londra, 24 iulie 1828.
246. A.E., C.C., Londra, 12, f° 38 v°.
247. T. S. ASHTON, „The Bill of Exchange and Private Banks in Lancashire 1790—1830", în : *Papers and English Monetary History*, sub îngrijirea lui T. S. ASHTON şi R. S. SAXERS, 1953, pp. 37—49.
248. A.E., C.C. Londra, 20, f° 29, Londra, 10 februarie 1825.
249. T. S. ASHTON, *La Révolution industrielle...*, *op. cit.*, p. 141.
250. P. DEANE şi W. A. COLE, *op. cit.*, p. 296.
251. *Ibid.*, p. 305.
252. S. POLLARD şi D. W. CROSSLEY, *Wealth...*, *op. cit.*, p. 199.

253. P. DEANE şi W. A. COLE, *op. cit.*, pp. 166 şi 175.
254. *Ibid.*, pp. 304—305.
255. A.E., C.C. Londra, 13, f° 357, 6 septembrie 1818.
256. W. BAGEHOT, *Lombard Street ou le marché financier en Angleterre*, 1874, p. 31.
257. *Economic Fluctuations in England 1700—1800*, 1959.
258. P. MATHIAS, *op. cit.*, pp. 227 şi urm.
259. Conform cu terminologia lui E. LABROUSSE familiară istoricilor francezi.
260. A.E., C.C., Londra, 101, 14 noiembrie 1829.
261. Vezi *supra*, cap. III, pp. 227 şi urm.
262. P. MATHIAS, *op. cit.*, p. 404.
263. *Ibid.*, p. 144.
264. P. BAIROCH, *Révolution industrielle*, *op. cit.*, p. 271, tabelul 28.
265. E. H. PHELPS BROWN şi S. HOPKINS, *art. cit.*, pp. 195—206.
266. S. POLLARD şi D. W. CROSSLEY, *op. cit.*, p. 185.
267. *Ibid.*
268. R. M. PILLET, *op. cit.*
269. *Ibid.*, p. 30.
270. *Ibid.*, p. 24.
271. L. SIMOND, *op. cit.*, I, p. 223.
272. *Ibid.*, II, p. 285.
273. R. M. PILLET, *op. cit.*, p. 31.
274. *Ibid.*, p. 350.
275. *Ibid.*, p. 337.
276. *Ibid.*, p. 345.
277. W. ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, *op.cit.*
278. R. BAEHREL, *Une Croissance : la Basse-Provence rurale (fin du XVIe — 1789)*, 1961.

NOTE LA CONCLUZIE

1. Emille CALLOT, *Ambiguites et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, 1962, p. 107, citînd Marc BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, ed. a 5-a, 1964, p. 1964, p. 10.
2. Theodor MOMMSEN, în a sa *Römische Geschichte*, şi mai mult dincolo de critica lui Marx (în legătură cu *Herr* Mommsen) *Das Kapital*, Berlin, Dietz Verlag, 1147—1951, II. P. 175, note 39, III, p. 359, nota 47 şi p. 857, nota 45. Fraza esenţială : „Exploatările agricole din antichitate care prezintă cel mai multe analogii cu agricultura capitalistă, cele din Cartagina şi din Roma, seamănă mai degrabă cu modul de ex-

ploatare practicat pe plantații decît cu cel al adevăratei exploatări capitaliste. Există o analogie formală, dar care, în toate părțile esențiale, apare ca o simplă iluzie oricui a înțeles sistemul producției capitaliste și nu o descoperă, așa cum face Dl. Mommsen în orice economie bazată pe ban..." *Le Capital*, Ed. Sociales, 1960 s. III, t. III, p. 168).

3. În special în *Storia economica e sociale dell' impero*, 1933, p. 66 adusă în discuție de către Paul VEYNE, „Vie de Trimalcion", în : *Annales E.S.C.*, XVI (1961), p. 237.
4. Luări repetate de atitudine și în special în *Les Étapes sociales au capitalisme.*
5. Théodor ZELDIN, *Histoire des passions françaises*, I, 1848—1945, 1978, p. 103.
6. Jacqueline GRAPIN, în : *Le Monde*, 11—12 nov. 1973.
7. *Découvertes l'histoire sociales*, 1920, p. 58.
8. Marteng BUIST, *At Spes non fracta*, 1974, p. 431.
9. „Appunti sull'economia contemporanea : il dibattito attorno all'azione dello Stato nel capitalismo maturo", în : *Rassegna Economica*, 1978, pp. 279—288.
10. C. OFFE, *Lo Stato nel capitalismo maturo*, 1977.
11. J. O. CONNOR, *La Crisi fiscale dello stato*, 1977.
12. *Op. cit.*, p. 13.
13. Citat de Paul MATTICK, *Marx et Keynes*, 1972, p. 11.
14. François RICHARD, *Injustice et inégalité.*
15. René RÉMOND, „Nouvelle droite" ou droite de toujours", în : *Le Monde*, 20 iulie 1979.
16. Înainte de toate : *The Reputation of the American Businessman*, 1955 și *The Image of the American Entrepreneur : transformation of a Social Symbol*, 1963.
17. *Match*, 23 martie 1979.
18. În conversațiile noastre și-ntr-un text dactilografiat aflat în posesia mea, tradus din limba rusă.
19. Vezi nota 17.
20. *L'Express*, 9—15 iunie 1979.
21. Alain VERNHOLES, în : *Le Monde*, 21 iulie 1979, dar deja *ibid.*, 5 sept. 1979, o foamete amenință statul Uttar Pradesh.
22. Pentru O'Connor, după F. CAFFÉ, art. cit., pp. 285—286 ; pentru J. K. GALBRAITH, *La Science économique et l'intérêt général*, 1973, *passim.* „L'Univers du marché concurrentiel", p. 12.
23. Jason ERSTEIN, „The Last Days of New York" în : *New York Review of Books*, 19 feb. 1976.

24. Colocviul de la Paris organizat de Maison des Sciences de l'Homme şi de Universitatea Bocconi din Milano, 22—23 februarie 1979: Întreprinderi mici şi mijlocii din sistemul economic european. Demontraţia invocată este cea a profesorului Francesco BRAMBILLA.

25. Citat le Basile KERBLAY, *Les Marchés paysans en U.R.S.S.*, 1968, pp. 113—114. Citatele din Lenin, în limba rusă, *Oeuvres*, t. XXXI, pp. 7—8 şi t. XXXII, p. 196, 268, 273.

26. *Temps Modernes*, oct. 1957, p. 681.

27. Comunicare inedită încă la Săptămîna din Prato (1978).

28. Wilhelm DILTHEY, *Gesammelte Schriften*, t. VI, 1924, p. 57, t. VII, 1927, pp. 250, 279; t. VIII, 1931, p. 166; t. IX. 1934, p. 173.

POSTFAŢĂ

Lucrarea pe care o încheie acest volum, al şaselea în versiunea ei românească *, va rămîne probabil unul din reperele fundamentale ale unui alt fel de a înţelege istoria încă mult timp după ce, aşa cum stă în firea lucrărilor de acest fel, supuse mai mult decît toate necruţătoarei coroziuni a timpului, tot şirul de sugestii novatoare pe care îl cuprinde îşi va fi stins, rînd pe rînd, luminile ; încă mult timp după ce forţa penetrantă a actualului ei potenţial de cunoaştere se va fi risipit pe linia de foc a noilor frontiere, desţelenite de alţi pionieri ; încă mult timp după ce „actualitatea" ei şocantă, singura „realitate reală" a istoriei evenimenţiale, în fapt o himeră a poftei noastre de a afla în luptă cu veşnica ignoranţă a oamenilor, se va fi aşezat, istovită şi ea, la locu-i, într-o viitoare istorie a mentalităţilor.

* Lucrarea *Timpul lumii* constituie cel de-al treilea volum, publicat de Editura Meridiane, din principala operă a istoricului francez Fernand Braudel intitulată generic *Civilizaţie materială, economie şi capitalism, secolele XV-XVIII*. Din motive editoriale şi tipografie versiunea românească a împărţit fiecare tom al ediţiei franceze în 2 volume, astfel că referirile lui Fernard Braudel din Introducerea şi Cuvînt înainte la volumele II şi III ale lucrării trebuie înţelese ca trimteri la tomurile respective ale ediţiei franceze (N. red. rom.).

Căci, și mai mult decît oricare din mulțimea de strălucite încercări de a ridica temelie unei „noi istorii“, printre care propriile construcții se așază în rîndurile dintîi, această lucrare a lui Braudel rămîne exemplară pentru destinul demersului istoric din aceste ultime decenii ale secolului care prefațează fără îndoială o altă eră a cunoașterii, un alt orizont de gîndire, un fantastic arc de boltă pentru o deschidere spre alt univers mental, numit deocamdată incert, cu un nume căruia magia cifrelor îi dă un plus de mister, „mileniul al treilea“.

Cine se mai îndoiește de faptul că ne găsim la o răscruce, că stăm pe un prag, că sîntem foarte aproape de un alt început ? Starea de căutare, etapa febrilă a perioadelor de trecere, care pare să se apropie de un nivel maxim, de ipotetica tensiune critică într-o escaladare într-adevăr amețitoare, tinde să devină „starea de normalitate“, componenta fundamentală a unei „spiritualități“ specifice, fascinată de frumusețea îmbătătoare a jocului pe care îl reprezintă contestarea în sine, maladiv sceptică față de adevărurile abia cîștigate și fără leac însetată de regăsirea fulgerătoare a unui alt echilibru.

Niciodată probabil, din clipa în care pămîntul a cunoscut o primă licrărire de rațiune, „aventura cunoașterii“ nu și-a meritat numele mai deplin. Ca într-un fascinant caleidoscop, în iconografia noii revoluții intelectuale se adună și se recompune ciudat toată fauna mitului eroic, toate ipostazele pe care le-a căpătat cutezanța în recepția emotivă de pe nivelul popular al trăirii istorice. Icari și prometei, damnați ai oricărei Elade raționale și senine ; cavaleri ai mesei rotunde, inițiați în taine și căutători fără prihană ai Graalului ; donchihoți, fanatici ai religiilor personale, umblînd neobosiți și singuratici după mori de vînt, stau alături sau se înfrățesc cu necruțători conchistadori, sălbatici lăzuitori de pămînturi și făuri-

tori inconştienţi de istorii noi ; cu muschetari porniţi pe pricopseală şi puşi pe harţă în apărarea unor cauze tot atît de dubioase pe cît de nobile ; cu corsarii şi flibustierii, chemaţi din cele patru vînturi de orice Lume Nouă ; cu iscoditori exploratori ai petelor albe prin care rătăcesc lei şi zac nedescoperite comori ; cu, în sfîrşit, pionierii tuturor vesturilor sălbatice de pe îngusta bandă mişcătoare a noilor frontiere.

Toate acestea par astăzi dictate nu atît de o necesitate, de necesitatea de a şti, de a cunoaşte, de altfel existentă şi dintotdeauna la fel de acută, căci stă dintotdeauna în firea oamenilor. Ele sugerează, mai degrabă, apariţia unui alt mod de a o împlini, apariţia unei posibilităţi reale, în ciuda variantelor ei derutante şi aleatorii, care pare un privilegiu al epocii noastre, de a răspunde la fiecare din întrebările pe care şi le pune această fire iscoditoare cu o infinitate de certitudini, de valori pozitive, simultane, organizate adesea în structuri coerente, dar care rămîn nu o singură dată incompatibile. Ţinută pînă acum să urmeze o direcţie, linia mai mult sau mai puţin dreaptă menită să ducă la adevăr, cunoaştere, derutată de apariţia unei mulţimi de adevăruri, stă sub semnul mişcării browniene, în contrazicere cu tot ceea ce ştim despre istoria strădaniei noastre de a şti.

Cel puţin în aria civilizaţiei noastre, această strădanie a stat timp de două milenii sub semnul logicii aristotelice. Cu mult înainte de a şti, gîndirea europeană îşi pusese problema căilor care duc la cunoaştere şi îi dăduse, prima, o rezolvare conformă cu mecanismele gîndirii umane, postulînd că omul este măsura tuturor lucrurilor.

Nimic nu este mai omeneşte şi mai nemijlocit legat de foamea noastră de certitudini decît logica univocă a lui *tertium non datur*, a alegerii hotărîte între da şi nu. Această logică umană operînd prin eliminare, pe orizon-

tală, în aria a ceea ce, din aproape în aproape, omul european era sau nu pregătit să admită, a dat civilizației noastre o prioritate hotărîtoare. Nu cunoașterea europeană a învins lumea, ci strategia „rațională" a cunoașterii de tip european, demersul „rațional" al singurei civilizații umane modulată în funcție de om, și exclusiv de om.

Oricît de paradoxal, cea mai orgolioasă expresie a acestui antropocentrism extrem rămîne aparent umila mărturie de credință rezumată în paradoxul lui Tertulian : „cred pentru că este absurd". Nici o mistică adevărată, și variantele misticilor asiatice născătoare de mari civilizații stau mărturie, nu se poate întemeia pe și în conștiința absurdului. Credința este absurdă numai din celălalt punct de vedere. Împingerea și strîmtorarea lui Dumnezeu" în sfera tot mai restrînsă a ceea ce nu putem înțelege. pornește de la recunoașterea implicită a existenței unei arii în care el nu are ce căuta, dominată de om, și numai de om, prin înțelegere, prin reducerea elementelor ei, a tuturor elementelor ei, la un numitor comun, în fapt la măsura umană a lucrurilor.

Timp de două mii de ani, acest mecanism a funcționat impecabil cumulînd și împlinind fără răgaz imensul material pe care avea să-l organizeze într-o impresionantă construcție unitară pozitivismul triumfător de la trecuta cumpănă de veacuri. Compartimentată riguros, ierarhizată și ordonată în funcție de legi implacabile, „scientizată", adică tradusă în limbajul „pozitiv" al științei, tinzînd la „matematizare", adică la raporturi esențiale pure, lumea venea, în sfîrșit, la măsura ei umană, regăsindu-și, în sfîrșit, traiectoria „naturală", adică un sens, și el prin excelență uman, căci era cel al „progresului", al mersului „înainte", spre „mai bine". Se naștea astfel și o mistică *à l'envers,* o liniștitoare morală pozitivistă, neapărat laică, cea care avea să „ideologizeze"

timp de un secol viaţa socială şi politică a Europei.

Sinteza pozitivistă rămîne un moment de referinţa, nu neapărat pentru că domină încă, într-o formă sau alta, viaţa noastră intelectuală, ci mai ales pentru ca este o primă sinteză reală, o primă viziune integrală asupra lumii văzută în unitatea ei „raţională". Pe un ton inconfundabil, justificat de îndelungata practică a unor relaţii de pact cu Divinitatea, reprezentantul unui alt misticism limitat de credinţa în raţiune, rabi Leivi Itzhak din Berdicev, într-o clipă de rupere a echilibrului liniştitor pe care îl închipuie identificarea omului cu Dumnezeu, în dispută cu acesta, îi ceruse să se hotărască : „ori conduci lumea după mintea noastră, ca să-ţi înţelegem și noi lucrarea ; ori ne dai altă minte, ca să te putem înţelege". Pe la 1900, lumea părea a începe să fie condusă, în sfîrşit, după mintea noastră. Omul părea într-adevăr măsura tuturor lucrurilor pentru că, de fapt, după două mii de ani de încercări prometeice, el izbutise pentru o clipă să aducă lumea la el, interpretînd-o în conformitate cu mecanismele specifice ale gîndirii lui. În varianta sa modernă, scientistă și pozitivistă, paradoxul lui Tertulian suna, la o primă vedere mai convingător : „excepţiile confirmă regula". Într-un raport cantitativ invers, domeniul zeilor, absurdul, lipsit de nimbul său mistic, redus la condiţia laică și umilă de simplă excepţie, devenise un factor neglijabil, incapabil să tulbure mersul lucrurilor, reglat minuţios de legi ineluctabile, de legile propriei noastre raţiuni.

Omul european intrase în stăpînirea lumii, în primul rînd, pentru că știuse să-și delimiteze lumea. Dar cît de adevărată era această lume ?

Cît de adevărată poate fi axioma după care excepţia confirmă regula ? Nu este aberantă chiar axioma ? Nu este de domeniul evidenţei că excepţia este o abatere de la lege, că ex-

cepţia contrazice legea? Este adevărat că legea implică seturi coerente de fapte. Dar nu este coerenţa seturilor un simplu artificiu, o simplă convenţie, de îndată ce se obţine prin eliminarea „excepţiei“? Ce s-ar întîmpla dacă numărul excepţiilor ar creşte odată cu cunoaşterea? Şi, fără îndoială, nu este vorba de simple raporturi cantitative. Şi ce s-ar întîmpla dacă excepţiile ar sugera o coerenţă *sui-generis* a abaterilor de la lege?

În plin *boom* pozitivist, pe un moment de suficienţă intelectuală cum nu a mai înregistrat probabil niciodată „istoria mentalităţilor“, întrebările au început să vină tot mai frecvent din domeniile vagi, necultivate, de dincolo şi dintre „discipline“, de dincolo şi dintre compartimentele ţinute a fi reflecţia fidelă a „sistemelor naturale“. Sînt însă aceste sisteme sisteme „naturale“ sau oglindesc doar nevoia noastră de sistem? Oglindesc ele „logica obiectului“ sau sînt o limitare subiectivă, o expresie a propriei noastre mărginiri, a propriei noastre „raţiuni“? Nu lasă ele în afara sferei noastre de cunoaştere întinderi şi adîncimi nebănuite?

Aparent, acuzăm astăzi un dezechilibru provocat de „explozia informaţională“, de creşterea copleşitoare a cantităţii de date pe care ni le-a adus depăşirea bruscă a unor praguri. Dar pragurile acestea nu sînt punctele critice de acumulare pe care ni le-a relevat dialectica hegeliană şi marxistă, decît dacă vrem cu orice preţ să le interpretăm aşa. In realitate, vechile scheme mentale, departe de a fi saturate, au încă o capacitate de absorbţie şi o rezervă de înmagazinare uriaşe, practic infinite. Revoluţia intelectuală contemporană nu este rezultatul unei simple acumulări, fie ea şi explozivă. Ea rămîne legată de perfecţionarea arsenalului tehnic al cunoaşterii care a îngăduit depăşirea pragurilor lumii mentale în care omul era măsura primă şi ultimă a lucrurilor.

Omul pătrunde astăzi în adîncurile infinitului mic pe care nici cea mai genială intuiţie nu le-a putut bănui. El se ridică spre înălţimile fără de sfîrşit ale unui macrocosmos, ultim refugiu, pînă mai ieri, pentru cea mai infantilă reprezentare a Divinităţii, și astăzi încă populat de imaginile fantastice ale primelor noastre spaime de absurd, de vărsături, capricorni, crabi şi inevitabilii lei. Omul depăşeşte astfel aria privilegiată în care propria mărginire îl aşeza raţional în centrul geometric al lumii. El descoperă, sub el şi dincolo de el, alte lumi, nivele „neumane“ pe care lucrurile au alte „măsuri“, o infinitate de nivele organizate în conformitate cu legi proprii, în raporturi complexe, pluridimensionale, repercutînd la infinit influenţe ascunse, vibraţii abia perceptibile, intrînd în legături de interdependenţă al căror desen sofisticat nu poate fi imaginat în spaţiile nici uneia din geometriile inventate de om pînă astăzi.

Încă Sextus Empiricus se întreba dacă lumea este aşa cum o vede cîinele, aşa cum o vede musca aşa cum o vede omul. Pentru structura mentală care a determinat şi a dominat autoritar două milenii de gîndire europeană o asemenea întrebare nu a existat. Pentru omul de astăzi care a inventat obiectivul fotografic numit „ochi de peşte“ şi a imaginat un altul în stare să recompună în zeci de hexagoane aproape identice imperceptibila mişcare din universul corolei aşa cum îl vede albina, întrebarea se pune ca întrebarea cheie a „clipei adevărului“ pe care o trăim astăzi. Căci dacă lumea nu este, şi nu poate fi, o simplă prelungire a cîinelui sau a muştei, de ce ar trebui ea să fie o prelungire a omului? Şi dacă am încerca să o vedem aşa cum e, nu s-ar schimba oare întregul nostru sistem de referinţe, tot bagajul de stereotipii acumulat în două mii de ani de raţionalism antropomorfic?

Revoluția intelectuală contemporană stă tot mai evident sub semnul necesității de a sparge vechile tipare mentale, de a încerca o altă variantă de cunoaștere. Ea nu cere lumii să se lase cuprinsă în noi, să fie o prelungire „rațională" a omului, ci încearcă să ne dea o altă minte care să ne pună în starea de a cunoaște lumea „așa cum este", adică măsurată cu măsurile ei, cu infinitatea ei de măsuri.

În linia de continuitate pe care se mișcă și se înșiră toate revoluțiile, fie ele cît de radicale, încă în „preistoria" celei pe care o trăim astăzi, în prima decadă a secolului nostru, apariția logicilor modale și polivalente marca definirea unei alte strategii a cunoașterii. Din nou, la o altă răscruce, cu mult înainte de a ști, gîndirea europeană își punea problema căilor care duc la cunoaștere, la o altă cunoaștere, și îi dădea o rezolvare, din nou adecvată, tocmai pentru că, de data aceasta, intra în contradicție vădită cu mecanismele „naturale" ale gîndirii umane. Noile logici propuneau sisteme mai „slabe", după unii, decît calculele bivalente fundate pe logica aristotelică, în orice caz diferite, dar mai adaptate la domenii date de cunoaștere, încercînd să descifreze modele specifice de comportament, „rațiunea internă", totdeauna alta, a obiectului. Unei strategii unitare, modulată „rațional" în funcție de om, pare a i se substitui o mulțime de strategii pragmatice, modulate nu mai puțin „rațional", în funcție de natura obiectului propriu. Este semnificativ faptul că în cadrul marilor transformări pe care le impune și care, în desfășurarea lor, constituie noua revoluție intelectuală, toate „disciplinele", de altfel din ce în ce mai greu de identificat ca urmare a restructurării continue a cîmpurilor „disciplinare" și a prolificei înmulțiri a „noilor discipline", propun strategii reductibile la sau compatibile cu sistemele modale și polivalente.

Această tendință pare să modeleze structurile unei noi mentalități, cea care va duce la o viitoare sinteză, analoagă celei înfăptuite la sfîrșitul secolului trecut, de care sîntem, probabil, încă foarte departe.

„De fapt, omul își schimbă regimul, scria Braudel. Civilizația, civilizațiile, toate activitățile noastre, materiale, spirituale, intelectuale, sînt afectate de acest lucru. Cine ar putea prevedea ce va fi mîine munca omului și straniul ei însoțitor, răgazul de după muncă? Ce va fi religia lui, sub influența tradiției, ideologiei, rațiunii? Cine ar putea prevedea ce vor deveni, dincolo de formulele actuale, explicațiile științei obiective de mîine sau chipul pe care îl vor căpăta științele sociale, astăzi încă la vîrsta copilăriei?" Într-adevăr, cine?

Poate că „Noul regim" se manifestă deocamdată doar printr-un anume fel de interogare. Poate prin scepticismul luminat care însoțește astăzi însușirea rodnică a fiecărei noi certitudini. Oricum, consecințele unei noi stări de spirit sînt încă de pe acum considerabile, chiar dacă, rezultînd dintr-o mișcare „tendențială", din suma unor impulsuri dezordonate, ele nu se manifestă ca atare, rămîn greu de măsurat sau par nu foarte limpezi.

Viitorul cercetător va trebui oricum să înregistreze faptul că, mult înainte ca „științele exacte" să fi înregistrat primele semne ale undei de șoc repercutate astăzi violent cu deosebire în domeniul lor, „științele omului" au reacționat parcă instinctiv, poate mai ales la starea de liniște somnolentă care tindea să stingă toate întrebările din aria lor, fatal „finită", acoperită pe la sfîrșitul secolului trecut de seria doctrinelor istorice, economice, sociale, filosofice etc., tributare și inspirate de pozitivism, prin excelență „închise".

Rămîne fapt că micile „revoluții locale" din domeniul științelor istorice și sociale, din aria largă a „științelor omului", s-au integrat firesc în efervescența promovată de fantastica ampli-

ficare a mijloacelor noastre de cunoaștere, căpătînd o dezvoltare semnificativă odată cu ea. Ele au găsit în fascinantul arsenal de cercetare creat de noile tehnologii și strategii de cunoaștere un set, practic fără limite, de „cadre", de optici, de modalități de cercetare, mijloace așteptate pentru o lărgire și o aprofundare, practic fără limite, a propriei arii. Pare că nimic din ceea ce este omenesc nu mai scapă „științelor omului" și ele focalizează astfel, mai prompt și mai acut, dar poate că și mai limpede, decît orice alt domeniu de cercetare, consecințele marei mutații de idei pe care o reprezintă noua revoluție intelectuală.

Elementul cel mai semnificativ rămîne din acest punct de vedere nu remodelarea, oarecum firească, a ariei de cercetare, ci remodelarea obiectivelor ei. Detronîndu-l pe Dumnezeu, raționalismul antropocentric a pregătit detronarea eroului său, omul cu O mare, copie laicizată a Divinității, atît de drag pozitivismului sfîrșitului de secol. Într-adevăr, omul își pierde astăzi locul privilegiat de erou al istoriei și devine obiect de cercetare istorică. Istoriografia descinsă din anale și cronică, populată de personalități exagerate, de voințe oțelite și de patimi tumultoase, devine antropologie istorică, o cercetare a condiționării multiple și complexe care determină comportamentul istoric al grupului uman. Cercetarea se deplasează spre ceea ce Braudel a numit cu o expresie inspirată „istoria inconștientă". „Istoria inconștientă, scria el, este, bineînțeles, istoria formelor inconștiente ale socialului... Revoluția, căci este vorba despre o revoluție a spiritului, a constat în abordarea frontală a acestei semiobscurități, în ocuparea de către ea a unui loc din ce în ce mai amplu, alături de evenimențial, ba chiar în detrimentul acestuia".

Remodelarea obiectivelor cercetării istorice implică, prin forța lucrurilor, o remodelare a înțelegerii timpului. În noua perspectivă, omul se transformă „într-un cortegiu de personaje",

posesoare fiecare ale unui timp diferit, pe care îl determină și de care sînt determinate. „Secționarea“ omului impune o „secționare“ a timpului și o „istorie în planuri etajate“. Timpul individului, timpul grupului și timpul „locului“ sînt timpul întîmplării, timpul evenimentului și timpul antropologic sau, pe alt plan, timpul biografiilor, timpul social și timpul geografic. Toate sînt timp istoric, dar știința istoriei chemată, printre altele, să descifreze legăturile lor ascunse, este o știință a lentei evoluții pe care o înregistrează grupul uman și, prin urmare, o cercetătoare a duratelor lungi.

„O conștiință limpede a acestei pluralități a timpului social“ îi părea lui Braudel „indispensabilă în vederea făuririi unei metodologii comune a științelor despre om“, indispensabilă, la rîndul ei, recompunerii imaginii adevărate a omului în istorie, adică a dinamicii relațiilor complexe dintre om și lume. „Fiecare din științele omului, scria el, tinde să cuprindă fenomenul social în „totalitatea“ lui... Economia descoperă sociologia care o impresoară ; istoria, poate cea mai puțin structurată dintre științele sociale, acceptă toate lecțiile numeroșilor ei vecini și se silește să le repercuteze. Astfel, în ciuda reticențelor, a opozițiilor, a ignoranțelor senine, se schițează formarea unei „piețe comune“, în beneficiul acelei viitoare sinteze care să ne ducă de la înțelegerea raportului omului cu mediul înconjurător, cu lumea lui „naturală“ la înțelegerea locului omului în lume. Căci ce altceva înseamnă nostalgia „istoriei globale“, declarata intenție de a ajunge la ea ?

Vechea secționare disciplinară reflectă ordinea „rațională“ a cunoașterii, adică strategia umană, a intrării în posesia „lumii naturale“. „Interdisciplinaritatea“, tendința de a încălca barierele disciplinare, tendința de a căuta explicația în afara lor, și poate mai ales în afara lor, nu este determinată de un joc al întîmplă-

rilor sau modelor, ci reprezintă o încercare programatică de a restitui unitatea organică a trăirii istorice prin depășirea mărginirii „raționale“ a gîndirii, întruchipată în ultimă instanță de antropomorfismul și antropocentrismul pozitivist. Demersul este conștient, iar obiectivul lui este eliminarea unei mentalități, a unui fel de a gîndi, simplificator și diformant prin forța lucrurilor, de îndată ce, nu într-o încercare teoretică, ci chiar în expunerea istorică din prezentul volum, Braudel, nemulțumit de „metoda care constă în explicarea Revoluției Industriale sector cu sector“ o leagă de faptul că „istoricii, puși în fața mulțimii de dificultăți și a interdependenței lor complexe au procedat în chip cartezian : a diviza, pentru a înțelege“. O asemenea rezervă, greu de imaginat în mediile intelectuale franceze, vorbește de la sine. Aplicate la cele mai definite și finite domenii, procedeele care decurg din „diviziunea rațională“ a procesului cunoașterii împiedică sau, în orice caz, afectează procesul cunoașterii. În domeniul istoriei, ele ne restituie o sută de „istorii“ particulare, o sută de imagini disparate, de fapt o sută de cioburi reprezentînd elemente discontinue ale imaginii unice pe care ar trebui să o închipuie trăirea istorică a omului.

„Pentru mine, pleda Braudel în favoarea unei asemenea imagini, istoria este suma tuturor istoriilor posibile, o colecție de meserii și de puncte de vedere, de ieri, de astăzi, de mîine. Singura greșeală, după mine, ar fi să alegi una din istoriile acestea, excluzîndu-le pe celelalte. Aceasta a fost, aceasta ar fi greșeala istorizantă. Nu va fi ușor, să știe, să convingi toți istoricii și va fi și mai greu să convingi științele sociale, pornite să ne întoarcă la istorie așa cum se înfățișa ea ieri. Ne va trebui mult timp și trudă pentru a face să fie admise sub vechiul nume de istorie toate schimbările și noutățile acestea“.

Dar, spunea el în altă parte, istoricul credincios acestui alt fel de a înțelege istoria, „va vrea mereu să sesizeze ansamblul, *totalitatea* socialului. El este, prin urmare, silit să apropie etaje, durate, timpi diferiți, structuri, conjuncturi, evenimente. Acest ansamblu reconstituie, din punctul său de vedere, un echilibru global destul de precar și care nu se poate menține fără un șir neîntrerupt de adaptări, șocuri și glisări. În totalitatea lui, socialul, în luptă cu propria devenire, este în mod ideal, pe fiecare secțiune sincronică a istoriei sale, o imagine mereu diferită, în ciuda faptului că această imagine repetă o mie de detalii și de realități anterioare. Cine ar putea nega acest lucru ? Iată de ce ideea unei structuri globale a societății îl neliniștește pe istoric, chiar dacă între structură globală și realitate globală subzistă, după cum e și firesc, un decalaj considerabil."

Întîlnim aici o idee reluată de mulți din istoricii de la *Annalles*, o preocupare care marchează mai pe toți adepții „noii istorii".

Istoriile „istorizante" pozitiviste căutau și găseau relativ ușor o logică a trăirii istorice legînd într-un lanț cauzal simplu serii de evenimente selectate în funcție de secționarea disciplinară a cîmpului cercetării. Tendința de a „raționaliza" istoria încerca să descopere o coerență logică a faptelor istorice, făcîndu-le să decurgă unele din altele în serii filiforme de cauze și efecte care, chiar în cazul celor mai subtile variante de interpretare, ca de pildă structuralismul, nu puteau duce decît la rețele simple de „interdependențe".

Remodelarea obiectului cercetării istorice, pe de o parte, și, ca o consecință, necesitatea de a opera cu valori multiple de timp, pe de alta, au depășit potențialul operațional al unei asemenea viziuni. Procesul lent, încă neîncheiat, de erodare a platformei teoretice pozitiviste a dus însă la apariția unui oarecare „vid teoretic", înregistrat astăzi mai în toate dome-

niile de cercetare istorică, și nu numai istorică. Putem pune lucrul acesta pe seama „situației revoluționare“ din cîmpul cunoașterii, a faptului că sîntem încă departe de noua sinteză care va fixa mutația intelectuală pregătită de fundamentala mișcare de idei la care sîntem martori. Probabil că o anume inapetență pentru teorie vine chiar din teama de a generaliza pripit și prea aproape de viziunea rigidă inspirată de ideea pozitivistă a legității. Dar, nu mai puțin probabil, ba dimpotrivă, rezerva față de „teorie“ are un caracter principial. Decalajul dintre realitatea globală, care există fără îndoială, și structura globală, adică o interpretare posibilă a ei, marchează decalajul între adevărul obiectului cercetării și o logică univocă de cunoaștere a lui. Realitatea globală este, în cazul în care nu putem scăpa de un anume vocabular și rămînem prizonieri ai vorbelor, o sumă infinită de structuri globale imposibil de redus la una.

„O istorie generală, scria Braudel în 1967 în *Introducerea* la primul volum al lucrării de față, cere întotdeauna o schemă de ansamblu, bună sau rea, dar în raport de care își găsește locul explicația : «Nu există teorie, nu există nici istorie», spunea încă Werner Sombart. Schema se impune aici de la sine : din secolul al XV-lea pînă în cel de-al XVIII-lea, viața oamenilor a înregistrat un progres sigur, dacă nu luăm cuvîntul în sensul lui actual de creștere rapidă și neîntreruptă... Toată această cercetare a progresului, discuțiile pe care ea le implică, licăririle care o luminează se vor situa evident în funcție de axa majoră a acestei lucrări. Dar n-am ajuns, în ceea ce privește aceste secole de mult trecute, la niște concluzii simple, la o sociologie peremtorie a progresului și inovațiilor sale. Am spus schemă, vedere de ansamblu, nu teorie generală. O asemenea pretenție este exclusă...

Mai ales că este vorba nu de una, ci de mii de probleme, variabile în funcţie de locuri şi de epoci. Că ele formează, cu toate acestea, o anumită familie, este probabil. Dar au existat tot atîtea diferenţe, dacă nu chiar mai multe...

Aceste contraste au însufleţit cu siguranţă viaţa coerentă a ansamblului lumii, aşa cum diferenţa de voltaj dă naştere unui curent electric oarecare; dar, la urma urmei, este vorba de opoziţii externe: ele nu intră în discuţie singure. Orice economie, orice societate, orice civilizaţie, un univers ca atare, este divizată şi dinlăuntru, inegal partajată împotriva ei însăşi. Trebuie, prin urmare, să demontezi şi să remontezi fiecare asemenea maşinărie particulară, să cauţi între elementele lor asemănări, similitudini, «regularităţi», ierarhii necesare. Iar aceste comparaţii cer un vocabular precis, care nu este în nici un fel vocabularul oamenilor de odinioară, ci mai degrabă cel al disciplinelor umaniste de astăzi, regîndite la dimensiunile istoriei".

Ni se propune o cunoaştere, din aproape în aproape, vehiculînd „modele", „maşinării particulare", care pot fi montate şi remontate în funcţie de necesităţi, în funcţie de logica proprie a obiectului sau ariei de cercetare. Ne întîlnim din nou cu „pragmatismul luminat" al şcolii de la *„Annalles"*, cu tendinţa de a nu impune soluţii simplificate, „sociologii peremptorii" şi, mai ales, „teorii generale".

Ce nevoie ar fi să mai insistăm asupra urmărilor unei asemenea înţelegeri, aici, în postfaţa lucrării care marchează una din cele mai strălucite victorii ale noului fel de a scrie istoria? Căci poate nicăieri nu sînt ele mai vizibile decît în acest al treilea volum, exemplar pentru tipul de „operă deschisă", pe care îl propune ea. Aşa cum se vede nu numai din bibliografie, pînă la definitivarea ultimei forme a lucrării, orice tehnică nouă de cercetare, orice modalitate nouă de abordare a temei, orice

optică nouă, orice „cadru“ nou propus de economiști, politologi, demografi, antropologi a trezit interesul istoricului, oferindu-i alte piste, alte unghiuri și alte obiective de atac, mijloace suplimentare de a-și amplifica demersul, de a-i păstra și lărgi deschiderea.

O istorie „globală“ sau, folosind un termen rebarbativ, o istorie „globalizantă“, încercarea de a privi realitatea istorică în „totalitatea“ ei, ca pe o realitate „globală“, este sau ar trebui să fie, implicit, o istorie „mondializată“. Altfel spus, realităților globale pe care le reprezintă stratul istoric pe verticală, în dimensiunea pe care istoria evenimențială de suprafață abia dacă o bănuia, în adîncime, în intimitatea structurilor stratificate care distorsionează timpul și care îi dau mai multe valori de utilizare istorică, ar trebuie să le corespundă realități globale pe orizontală, interdependențe la fel de complexe și la fel de semnificative, care fac din istoria tuturor oamenilor sau, mai degrabă, din istoria întregului spațiu uman o realitate nu mai puțin „globală“.

Încercarea „istoriei noi“ de a „mondializa“ istoria nu are prea mult a face cu vechile „istorii universale“, antologii de cronici evenimențiale ale unor spații privilegiate, ale unor „vetre istorice“, opuse vastelor arii „aistorice“, și nici măcar cu încercările de a lărgi aria geografică de cercetare și interes a istoricului european, legate mai ales de procesele politice care au dus la „decolonizare“ și la decentralizarea, mai degrabă aparentă, și în orice caz parțială, a lumii dominată politic de sistemul european de putere. Asemenea încercări au dat naștere unei foarte bogate literaturi conjuncturale, datorată în primul rînd tinerilor istorici din fostele colonii, formați în universitățile și instituțiile europene și dornici să dovedească neapărat că popoarele lor au o istorie compatibilă, dacă nu analoagă istoriei

popoarelor europene. Acest neocolonialism cultural a populat lumea cu „greci“ și „romani“ amerindieni, cu „cezari africani“, cu „ludovici“ și „regi-soare“ asiatici, cu „robespieri“ caraibi, cu „napoleoni ai Pacificului“, cu formule și modele istorice de imitație.

Pe de altă parte, marcați sau afectînd un complex de culpabilitate, istoricii europeni au încercat o remodelare a vechilor „istorii universale“, preluînd necritic și nu prea selectiv asemenea interpretări și dîndu-le un loc mai ales decorativ în ceea ce, practic, continua să fie o falsă istorie universală, profund eurocentristă.

Desigur, nu „eurocentrismul“ trebuie pus în discuție, de îndată ce el este, indiscutabil, o realitate istorică. Procesul de formare a unui „pol istoric“ în Europa, început în urmă cu mai bine de două milenii, a dus la apariția unui cîmp gravitațional, de maximă intensitate în secolul trecut și în prima jumătate a acestui secol. Înainte de „eurocentrism“ a existat un „egiptocentrism“, un „asirocentrism“, un „mediteranocentrism“ etc. și o mulțime de alte centrări locale, cu consecințe mai mult sau mai puțin semnificative în dezvoltarea tipului de civilizație care domină lumea de astăzi. Decolonizarea politică, ce este, la urma urmei, și un triumf al ideologiei liberare, născută și determinată în și de către procesul de formare al acestui tip de civilizație, nu anulează efectele istorice, acțiunea cîmpului gravitațional real și activ pe care l-a reprezentat Europa propriu-zisă, ci determină doar o remodelare a lui. Realitatea vigurosului transplant european din cele două Americi și Australia și glisarea lentă a ponderii economice a continentului nostru, prin Siberia, spre același bazin al Pacificului, vor influența și mai departe, pentru multe secole și în mod decisiv, istoria lumii. Nu datorită unei „viziuni eurocentriste“, ci datorită realității unei serii întregi de factori istorici, cu acțiune îndelungată, am fost mar-

torii industrializării spectaculoase a Japoniei și ai victoriei nu mai puțin hotărîtoare a unei revoluții socialiste în China, fenomene de „difuziune culturală“ fără îndoială, și unul și celălalt.

„Mondializarea“ istoriei ar trebui să însemne, prin urmare, o istorie globală a rețelelor de interacțiune care au dus la apariția „polului istoric“ european și la lărgirea treptată a cîmpului lui gravitațional, a reacțiilor de apropiere și respingere care l-au determinat și pe care le-a determinat. „Mondializarea“ istoriei ar trebuie, prin urmare, să însemne o refacere a tuturor nivelelor și căilor de comunicare dintre structurile a căror sumă alcătuiesc realitatea globală a nenumăratelor istorii „locale“. Nu este vorba, în nici un caz, de o istorie, fie ea și „nouă“, a Indiei, a Chinei, a Japoniei sau Americii, văzută de la Paris, de la Londra sau de la Berlin, așa cum s-au scris și se mai scriu atîtea. Și tot așa, nu poate fi vorba de o istorie a Europei și a creșterii ei, văzută de la Bombay, de la Shangai, de la Nagasaki sau de la Buenos Aires.

„Reciprocitatea perspectivelor“, atît de dragă istoricilor de la *Annalles,* ar trebui să apară în evidență în cadrul istoriilor „locale“. „Mondializarea“ istoriei ar trebui să însemne reciprocitatea mondială a perspectivelor.

Istoria este o *summa,* o organizare pe verticală a nenumăratelor ipostaze pe care le capătă omul în raport de timp. Dar este, în egală măsură, un *integrum,* neatins, netulburat de clivajele pe care le provoacă, inevitabil astăzi, alăturarea imperfectă a diverselor ipostaze, și ele imperfecte la urma urmei. Derivată din imperativul unei înțelegeri globale a fenomenului istoric, „mondializarea“ istoriei, organizarea ei unică în spațiu, rămîne în urma încercărilor de a înțelege global realitățile ariilor care compun acest spațiu.

Așa cum sublinia în repetate rînduri Braudel, încercarea de a deschide „istoriei noi“

orizontul amplu al „mondializării" întîmpină încă piedici de netrecut, nu altele decît cele pe care avea să i le dezvăluie cercetarea pentru *Mediterana* lui, una din primele încercări de a înţelege condiţionarea istorică a omului în afara unor structuri „locale". Căci dacă sîntem încă departe de apariţia mult doritului „limbaj comun", care să coordoneze şi să dea coerenţă demersului întreprins mai mult sau mai puţin independent de fiecare din „ştiinţele omului", sîntem încă şi mai departe de apariţia unui nou limbaj istoric, comun, care să coordoneze demersul cercetărilor din fiecare arie istorică.

„Asistăm astăzi, scrie Braudel, la o schimbare de climat. Interesul sinologului, niponologului, indianistului, islamologului se îndreaptă, într-o mai mare măsură decît în trecut, spre studiul societăţii şi al structurilor economice şi politice. Unii sociologi au început chiar să judece ca nişte istorici. Şi de douăzeci sau treizeci de ani, în căutarea identităţii ţărilor lor, eliberate de sub tutela Europei, istoricii Extremului Orient, al căror număr creşte, au întreprins recensămîntul izvoarelor, iar diferite lucrări vădesc o tendinţă spre ceea ce Lucien Febvre numea «istoria-problemă». Aceşti istorici sînt făuritorii unei istorii noi, ale cărei rezultate continuă să ne fie aduse la cunoştinţă de lucrările lor şi de o seamă de reviste excelente. Sîntem în ajunul unei puternice acţiuni de reconsiderare. Nici gînd (însă) de a aborda pe urmele lor, problemele globale". Într-adevăr, lipsa unor moduli standardizaţi, căci numai ei pot să îngăduie construcţii de asemenea amploare, nu poate fi suplinită prin eforturile unui singur om şi, cu atît mai puţin, de intuiţii sau deducţii.

Dar o piedică şi mai mare o reprezintă faptul că, din motive conjuncturale uşor de înţeles şi din prejudecăţi greu de înfrînt, interesul major sau, în orice caz, interesul prim al isto-

ricului s-a îndreptat spre ariile în care atenția de moment sau vechile contacte istorice cu Europa scoteau în față „universuri“ accesibile, determinări și interdependențe cît se poate de evidente.

Efortul de a da o interpretare nouă istoriei acestor arii este cu totul notabil. El s-a făcut însă, cel mai adesea, în vădită contradicție cu spiritul „noii istorii“, în detrimentul ariilor „aistorice“ ale vechii istorii istorizante. O seamă de istorii (relativ) fără goluri și, mai mult sau mai puțin, „globalizate“ au fost asamblate pe o hartă plină de pete albe. Tentația mondializării istoriei s-a oprit astfel la schițarea macroconexiunilor dintre principalele centre de putere.

O viziune globală asupra nașterii și dezvoltării civilizației noastre, o înțelegere a totalității istorice care o definește nu pot fi însă reduse la raporturile dintre Islam, China, India și Rusia cu o anume Europă, la schițarea unor posibile punți, aruncate în hău, peste goluri geografice care devin, implicit, goluri de istorie.

Fără îndoială, această imagine reflectă și starea cercetării istorice. Golurile de istorie, petele albe de pe hartă, traduc aici, într-o bună măsură, lipsuri de bibliografie și, în orice caz, lipsa unor lucrări aducînd în discuție elementele compatibile, elementele unei noi interpretări sau datele necesare unei noi interpretări. Dar ea rămîne, fără îndoială, într-o mare măsură, prizoniera unei anume înțelegeri a „globalizării“ istoriei în spațiu, tributara unor prejudecăți funciar străine „antropologiei istorice“, interpretării fenomenului istoric ca *integrum*.

Recenzînd o lucrare a lui Otto Brunner, Braudel îi reproșa acestuia încercarea de a defini Europa în funcție de realitățile foarte înguste ale dezvoltării orașului german, opunînd-o unei Rusii la fel de sumar definite. Asemenea „scurtături uriașe“, „autoritare“, ase-

menea „fente“ sînt „simplificări“ înrudite cu „abstracţiile weberiene“, scria el.

Fără îndoială, concluzia braudeliană priveşte, în egală măsură, „globalizarea“ şi „mondializarea“ istoriei : „Cu riscul de a fi taxat de liberalism impenitent, voi spune dimpotrivă că toate porţile sînt bune pentru a trece pragurile numeroase ale istoriei. Niciunul dintre noi nu le poate cunoaşte, din nefericire, pe toate. Istoricul deschide mai întîi, spre trecut, pe cea care o cunoaşte cel mai bine. Dar dacă încearcă să vadă cît se poate de departe, el va bate neapărat la o altă poartă, apoi la încă una... De fiecare dată, un peisaj nou sau uşor deosebit va fi adus în discuţie şi nu ar fi istoric demn de acest nume cel care n-ar şti să juxtapună cîteva : peisajul cultural şi social, cultural şi politic, social şi economic, economic şi politic etc. Istoria le uneşte însă pe toate ; ea este ansamblul acestor vecinătăţi, a acestor coproprietăţi, a acestor infinite interacţiuni...

Geometria cu două dimensiuni a lui Otto Brunner nu ne-ar putea, prin urmare, satisface. Pentru mine, istoria nu poate fi concepută decît în *n* dimensiuni. Această generozitate este indispensabilă : ea nu aruncă pe nivele inferioare, ba chiar în afara spaţiului explicativ, viziunea culturală, dialectica marxistă sau altă modalitate de analiză ; ea defineşte la bază o istorie concretă, *pluridimensională,* cum ar spune Georges Gurvitch. Dincolo de această multiplicitate, evident, fiecare e liber (unii se simt chiar obligaţi) să afirme unitatea istoriei, fără de care meseria noastră ar fi de negîndit sau şi-ar pierde, în cel mai bun caz, unele din cele mai preţioase ambiţii ale ei. Viaţa este multiplă ; ea este şi singură una“.

Rar profesiune de credinţă mai bine acoperită prin operă decît aceasta prin lucrarea de faţă, probabil cea mai promiţătoare încercare de pînă acum de a face din „istoria universală“ o istorie concretă, pluridimensională.

Ceea ce se întîmplă în această carte o dovedește, începînd cu definirea „schemei de ansamblu“ în raport de care își găsește loc explicația, legătura dintre civilizație materială și capitalism, continuînd cu mobilizarea tuturor mijloacelor de detectare, luminare, măsurare și cîntărire a asemănărilor, similitudinilor, „regularităților“ și ierarhiilor necesare, cu definirea acelor probleme care, variabile în funcție de locuri și epoci, dau naștere vieții coerente a ansamblului lumii, și terminînd cu felul în care ni se înfățișează dinamica istorică a acestui ansamblu, determinată de o infinitate de impulsuri locale, singulare, rapide, violente, traduse de timp în emisii coerente și integrate de frecvențele diferite pe care le capătă pe nivele date de recepție. Tot ce se întîmplă în această carte reprezintă o strălucită confirmare de principiu a strategiei de cercetare născută cîndva la *Annalles* și căreia efortul trudnic a trei generații de mari istorici i-au îngăduit acest atac general pe frontul cel mai larg pe care și-l poate propune cercetarea grupului uman în raport de timp. E greu de presupus, pentru încă foarte multă vreme de acum înainte, că se va putea scrie o „istorie universală“ altfel decît încearcă să o facă în lucrarea de față Braudel.

Fără îndoială, elementul fundamental nou, din acest punct de vedere, foarte departe de a-și fi arătat valențele libere, încă departe de a-și fi deslușit viitoarele demersuri, este introducerea tripartiției propusă de Wallerstein pentru lumea contemporană în cîmpul cercetării istorice. Entuziasmul, atît de vizibil în acest al treilea volum al lucrării sale, manifestat de Braudel față de forța de revelație a noului „cadru“ pe care îl constituie analiza structurilor economice „în spațiu“, posibilitatea de a „cartografia“ dinamica istorică a uneia din infrastructurile fundamentale pe care se clădește realitatea globală, „totalitatea socialului“, trebuie înțeles în legătură cu

propriile căutări, cu „intuițiile" mai vechi ale istoricului, cu „presentimentul" manifestat încă din *Mediterana* că o asemenea „structurare" a trăirii istorice reprezintă o cheie fundamentală pentru înțelegerea mecanismelor și angrenajelor care o distribuie calitativ altfel, în funcție de forța de impact, de raza diferită de acțiune, de segmentul de loc acoperit de un nivel sau altul al fenomenului istoric.

Recursul la tripartiție nu are, desigur, nimic mistic. El derivă firesc din aproximarea „naturală" a mărimilor, din încercarea de a grupa nerigid clase de fenomene în funcție de „pragurile critice", relative, fluide, care determină schimbări semnificative de comportament, devenită atît de familiară în mai toate domeniile de cunoaștere, odată cu depășirea „modulului uman". Un micro- și un macrocosmos învecinează un univers mediu, cel al observației imediate, și lor le corespund energii, deci mase, esențial diferite, cu forțe și cîmpuri de forță calitativ diferite.

Valorile diferite pe care le capătă timpul pe cele trei nivele ale trăirii istorice interferează diferit cele trei nivele pe care ni le relevă analiza atentă a fenomenului economic, stabilind relații complexe, repercutate la infinit în realitatea „globală" a „socialului". Primele două volume ale lucrării lui Braudel — *Structurile cotidianului și Jocurile schimbului* — stau sub semnul căutării și înțelgerii acestor relații și ilustrează cu geniu cîtă lumină ascunde orizontul larg deschis cunoașterii de o asemenea abordare novatoare, de autentică „revoluție în spirit" pe care o presupune și pe care o anunță. Dar este limpede că abia tripartiția lui Wallerstein a dat istoricului cheia ultimei uși pentru ca cercetarea „realității globale", a raporturilor și interferențelor „timpului" cu „socialul" să devină o posibilă cercetare și înțelegere a realității „mondializate", „globalizate" la scara planetei, a realităților unei autentice „antropologii istorice", o des-

lușire a raporturilor și interferențelor „globalului“ local cu „globalul“ fără atribut.

Cîmpul cercetării istorice capătă, evident, o amploare fără precedent pentru că întrebările pe care le stîrnește tripartiția lui Wallerstein sînt exemple perfecte de întrebări pe care trecutul nu și le-a pus niciodată, de întrebări adresate istoriei de către prezent, de încercări de a îndrepta lumini noi spre zonele de perfectă obscuritate ale unei istorii la fel de „inconștiente“ ca și istoria „socialului“ la care făcea trimitere Braudel, dar la fel de „reală“ și decisivă. Introducerea în istorie a tripartiției lui Wallerstein, pe care a impus-o atenției analiza tendințelor manifeste în procesul contemporan de unificare a cîmpului economic, din ce în ce mai vizibile în ultimele decenii, ne îngăduie să descoperim și să luminăm o altă „istorie inconștientă“, cea a raporturilor dintre ariile privilegiate ale istoriei, ariile unui alt tip de „evenimențial“, și ariile „aistorice“, ariile oropsite de toate istoriile „istorizante“ locale și de suma lor, de „istoriile universale“ însăilate după rețete istorizante, prin alăturarea lor mai mult sau mai puțin „logică“. În spatele „lumii a treia“ de astăzi, fără de care polarizarea „eurocentristă“ de pe nivelul centrelor de putere rămîne de neînțeles, fără de care jocul lor neîntrerupt de alunecări, de basculări, de amendări, de restructurări și recentrări continue ar aparține și mai departe unei „inconștiențe“ a istoriei, stă realitatea unei mulțimi de „lumi a treia“, de zone de „inconștiență“ istorică, de la periferia mulțimii de „economii-univers“ care au premers unitatea în formare a „economiei-univers“ de mîine, a unei prime unități, scară planetară, a fenomenului pe care îl numim „civilizație“.

Perspectiva pe care o deschide tripartiția lui Wallerstein înțelegerii mai adînci a acestui proces, consecințele hotărîtoare ale aplicării ei în aria cercetării istorice erau parcă intuite de istoricul francez care, frămîntat de

cuprinderea „realității globale“ în toate direcțiile și pe toate dimensiunile ei, scria încă în 1950 : „Presupunînd că există entități, zone economice cu limite relativ fixe, nu s-ar dovedi eficientă o metodă geografică de observare ? Mai mult decît etapele sociale ale capitalismului... n-ar prezenta oare interes descrierea etapelor geografice ale capitalismului, felul cum se înregistrează în spații economice date undele și peripețiile istoriei ?“ Și referindu-se la primele lucrări care încercau să facă din „geografia economică“ o disciplină istorică sau, mai exact, să deschidă calea unui cîmp interdisciplinar nou, la întîlnirea cu ea, Braudel face observația esențială că pînă și Franța secolului al XIX-lea, de fapt, „o serie de Franțe provinciale, cu cercurile lor de viață bine organizate, care, legate împreună de politică și de schimburi, se comportă una față de alta ca niște națiuni economice, cu reglementări conforme lecțiilor din manualele noastre, și, prin urmare, cu deplasări de numerar în vederea reechilibrării balanței de conturi. Nu reprezintă oare această geografie pentru cazul francez, cu modificările pe care i le aduce un secol fertil în inovații, un plan valabil de cercetare și o modalitate, în așteptarea unei soluții mai bune, de a ajunge la acele pînze de istorie lentă pe care modificările spectaculoase și crizele le scot din cîmpul privirii noastre ?“.

Tripartiția lui Wallerstein ar putea fi, cel puțin pentru un timp, „soluția mai bună“, cea așteptată în 1950. Oricum, consecințele ei sînt hotărîtoare într-o încercare de reașezare a înțelegerii, de fapt a unei noi înțelegeri a istoriei mondiale ca proces global, punînd într-o altă lumină o articulație majoră, scoasă din cîmpul privirii noastre, și anume linia continuă pe care se produc interferențele dintre „ariile dinamice“ ale istoriei și continuumul ariilor „aistorice“. Căci, așa cum ne apar lucrurile astăzi, tocmai ariile „aistorice“, periferiale, sînt elementul „globalizant“, elementul

care, timp de secole, a susţinut şi dinamizat procesele din centrele a căror lărgire continuă, într-un complicat joc de basculă, de repetate echilibre precare, a dus la apariţia cîmpului garvitaţional activ din Europa şi la preponderenţa sub semnul căreia stă încă procesul de unificare a civilizaţiei umane, pentru prima oară mondială. Ariile privilegiate ale istoriei ne apar ca vîrful vizibil al unui aisberg, închipuind harta aparentă a unei geografii mult mai complicate şi infinit mai interesante.

Dintr-un punct de vedere care poate fi socotit particular, dar pe care „reciprocitatea mondială a perspectivelor", prin forţa lucrurilor, trebuie să-l accepte, cred că o asemenea viziune este plină de consecinţe mai ales în ceea ce priveşte privilegiatul privilegiaţilor, Europa. Ne apare tot mai limpede faptul că viziunea „eurocentristă", construcţia istorizantă care pornea de la datul „priorităţii europene" era şi este în realitate o viziune „occidentalocentristă", o reducere simplificatoare a istoriei apariţiei centrului gravitaţional european la „istoria zgomotoasă", la „evenimenţialul" din aria centrelor ei capitaliste de putere.

În realitate, în perspectiva termenului lung, „Occidentul" se naşte din „Orientul" bizantin şi primul „capitalism" european, cel al Veneţiei şi al oraşelor italiene din primul ev mediu, este de neconceput fără istoria agitată a Imperiului grecizat. Mişcarea de basculă care a favorizat mai apoi „marginile occidentale" ale continentului nu se poate explica în afara înţelegerii continentului ca una din marile unităţi istorice în care „realităţile globale" au coninuat să funcţioneze ca atare. Apariţia „marginilor din centrul continentului" este rezultatul acestei basculări. În cadrul noii „realităţi globale" europene ele nu pot avea o pondere mai mică decît, în etapa premergătoare, „marginile occidentale" ale ei. Descrierea „etapelor geografice" ale capitalismului european nu mai poate lăsa pete albe pe harta istorică a continentului.

Dinamica timp-spațiu, privită prin această prismă ne descoperă realitatea unei interdependențe hotărîtoare neobservată pînă acum. Operînd în spațiu, istoria arată că modurile de producție sînt înlănțuite unele de altele, în timp și spațiu. Cele mai avansate depind de cele mai înapoiate și vice-versa : dezvoltarea este cealaltă față a subdezvoltării.

„Immanuel Wallerstein, scrie Braudel, povestește că a ajuns la explicarea economiei-univers căutînd o unitate de măsură cît mai amplă și care să rămînă în același timp coerentă. Dar, evident, în lupta pe care acest sociolog, africanist pe deasupra, o duce împotriva istoriei, sarcina pe care și-o propune nu este îndeplinită. A diviza în funcție de spațiu este un lucru indispensabil. Dar este nevoie și de o unitate temporală de referință. Căci, în spațiul european, s-au succedat mai multe economii-univers. Sau, mai degrabă, economia-univers europeană, începînd din secolul al XIII-lea, și-a schimbat de mai multe ori forma, și-a deplasat centrul, și-a reamenajat periferiile. În acest caz, nu trebuie oare să ne întrebăm care ar putea fi cea mai lungă unitate temporară de referință pentru o economie-univers dată, care să păstreze de-a lungul timpului o coerență de netăgăduit, în pofida duratei și a multiplelor ei schimbări ? Fără coerență, într-adevăr, nu există măsură, fie că este vorba de spațiu, fie că este vorba de timp."

Această viziune, abia schițată în lucrarea lui Braudel, se va impune, fără îndoială, și va avea consecințe trainice în istoriografie. Fără îndoială, cea mai importantă, din punctul de vedere particular al ariei în care se înscrie și istoria românească, este noua ei încadrare, integrarea ei organică în istoria continentului. „Periferializarea" centrului și estului Europei, urmarea ei principală, „refeudalizarea" tîrzie, legăturile speciale ale „noii iobăgii" cu complexul capitalist occidental, „întîrzierea" sau

„determinarea“ dezvoltării capitaliste etc. sînt teme care intră activ în cîmpul cercetării și care nu mai pot fi scoase din el fără a afecta grav înțelegerea proceselor care au dat Europei pe scena istoriei mondiale rolul privilegiat pe care l-a jucat în secolele din urmă. Faptul că schițează, în felul acesta, o atît de fertilă direcție de gîndire și cercetare, constituie, fără îndoială, unul din marile merite ale lui Braudel și ale lucrării de față.
În intervalul care a trecut de la apariția primului volum al versiunii românești, marele istoric francez a trecut în nefiintă.

Dar cît de dreaptă poate fi în cazul lui Braudel o asemenea expresie? Influența operei științifice și, în egală măsură, ecoul acțiunii lui de șef de școală, de animator al unui curent de gîndire care își depășise „școala“ au fost uriașe. Apărută postum, trilogia lui privind *Identitatea Franței*, le-a prelungit spectaculos dincolo de moarte. Dar toate acestea sînt „poveste“. Dincolo de „evenimențial“, în așezarea de pe urmă a lucrurilor, Braudel va rămîne prin cea mai adevărată realitate a ființării. prin spirit.

Căci, pe drumul spre o altă înțelegere a lumii, spre o altă înțelegere a omului și a raporturilor lui cu ea, viitorul se va întîlni mereu cu neliniștea lui creatoare, cu scepticismul lui în veghe neîntreruptă, cu pragmatismul lui luminat, cu imensa lui sete de cuprindere, cu nevoia lui neadormită de cunoaștere. Bătrînul istoric, credincios pînă la ultima clipă răspunderii pe care și-o asumase, marele istoric dăruit pînă în clipa din urmă muncii pe care o socotea chemarea sa, va rămîne, în eternitate, mereu tînărul și cutezătorul pionier al unui alt fel de a gîndi, înaintemergătorul omului pe care încearcă și începe să-l modeleze una din cele mai profunde revoluții intelectuale pe care le-a străbătut omenirea, una din mințile strălucite care au încercat, printre primii, să înțeleagă lumea într-un alt fel. În opera lui,

într-adevăr, viitorul ar putea să descopere unul din primele puncte de cristalizare ale sintezei pe care o ascunde neliniștita noastră zbatere browniană.

Va fi tîrziu și departe, atunci cînd, din ea, din arderea tuturor ipostazelor trăirii eroice a „aventurii cunoașterii“, din trăirea ei romantică, așa cum e fatal orice trăire, se vor desprinde pentru totdeauna puținii, inconfundabilii, cei ce vor da viitoarelor căutări modelele noi, modelele timpului nostru intrat în legendă. Cu cine va semăna atunci Braudel? Fără îndoială cu un „calsic“, adînc și puternic, senin și înțelept, luminos și deschis, un învățător de mari adevăruri, de adevăruri mai adevărate decît cunoașterea. Căci noua revoluție intelectuală este, fără îndoială, și o revoluție morală.

Adrian Riza

INDICE

CUPRINS

Volumul I

Volumul II

Biblioteca de artă

508

Arte și civilizații

timpul lumii

Timpul lumii reprezintă cea de a treia și ultima parte a monumentalei opere a istoricului francez Fernand Braudel, **Civilizație materială, economie și capitalism, secolele XV-XVIII**. Alăturându-se primelor două părți ale acestei lucrări, **Structurile cotidianului** (1984) și **Jocurile schimbului** (1985), precum și binecunoscutei exegeze istorice asupra **Mediteranei și lumii mediteraneene în epoca lui Filip al II-lea** (apărută și ea în limba română în anii 1985-1986), **Timpul lumii** adaugă o nouă dimensiune unei fascinante fresce a civilizațiilor europene văzute în dezvoltarea și legăturilor lor multiple de unul dintre cei mai mari istorici umaniști din lumea contemporană.